

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

Jack Goody

BATIDAKİ DOĞU

Çeviren: Burhan Mert Angılı- İsmail Mert Bezgin

*BATIDAKİ DOĞU***JACK GOODY (1919)**

Jack Goody olarak bilinen Sir John Rankine Goody Hammersmith, Londra'da doğdu. Eğitimine St Albans Okulunda başladı. 1938'de İngiliz edebiyatı okumak için Cambridge'teki St John's College'a gitti ve burada Eric Hobsbawm gibi solcu entelektüellerle tanıştı. Goody, İkinci Dünya Savaşında görev yapmak için üniversiteden ayrıldı. Subay eğitiminin ardından İngiliz ordusuna katıldı. Kuzey Afrika'da savaşırken Almanlar tarafından yakalandı ve üç yıl boyunca esir kamplarında kaldı. Serbest bırakıldıktan sonra eğitimine devam etmek için Cambridge'e döndü. 1946'da üniversite eğitimine yeniden başladığında Arkeoloji ve Antropoloji Bölümüne geçti. 1954 ile 1987 yılları arasında çeşitli üniversitelerde profesörlük yaptı. 2005 Queen's Birthday Honours'ta, "Sosyal Antropolojiye hizmetleri için" şövalye olarak atandı ve sir unvanına sahip oldu. 2006 yılında Fransız Cumhuriyeti tarafından Sanat ve Edebiyat Nişanı verildi. Goody 2015'te 95 yaşındayken vefat etti.

İSMAİL MERT BEZGİN (1978)

Çorum'da doğdu. İlkokul, ortaokul ve lise eğitimini Çorum'da tamamladı. Orta Doğu Teknik Üniversitesi Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümünden mezun oldu. Tuğba'nın kocası, Çınar ve Tarçın'ın babası.

BURHAN MERT ANGILI (1980)

Ankara'da doğdu. İlk ve orta öğrenimini TED Ankara Kolejinde tamamladı. ODTÜ Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümünden 2002 yılında mezun oldu. Bilkent Üniversitesinde Siyaset Bilimi alanında master yaptı. şu anda bir kamu kurumunda çalışıyor.

Batıdaki Doğu

© 2018, ALFA Basım Yayım Dağıtım San. ve Tic. Ltd. Şti

L'Orient en Occident

© 1999, Editions du Seuil

Maurice Olender editörlüğünde *La Librairie du XXIe siècle* koleksiyonundan yayımlanmıştır.

Cambridge University Press'in 1996 tarihli *The East in the West*- isimli İngilizce baskısından çevrilmiştir.

Kitabın Türkçe yayın hakları Alfa Basım Yayım Dağıtım Ltd. Şti'ne aittir. Tanıtım amacıyla, kaynak göstermek şartıyla yapılacak kısa alıntılar dışında, yayıncının yazılı izni olmaksızın hiçbir elektronik veya mekanik araçla çoğaltılamaz. Eser sahiplerinin manevi ve mali hakları saklıdır.

Yayıncı ve Genel Yayın Yönetmeni M. Faruk Bayrak

Genel Müdür Vedat Bayrak

Yayın Yönetmeni Mustafa Küpüşoğlu

Çevirmen İsmail Mert Bezgin - Burhan Mert Angılı

Kitap Editörü Çiğdem Şentüğ

Kapak Tasarımı Fusün Turcan Elmasoğlu

Sayfa Tasarımı Ebru Aydın

ISBN 978-625-449-518-2

1. Basım: Ocak 2022

Baskı ve Cilt

Melisa Matbaacılık

Çiftehavuzlar Yolu Acar Sanayi Sitesi No: 8 Bayrampaşa-İstanbul

Tel: 0(212) 674 97 23 Faks: 0(212) 674 97 29

Sertifika no: 45099

Alfa Basım Yayım Dağıtım San. ve Tic. Ltd. Şti.

Alemdar Mahallesi Ticarethane Sokak No: 15 34110 Cağaloğlu-İstanbul

Tel: 0(212) 511 53 03 (pbx) Faks: 0(212) 519 33 00

www.alfakitap.com - info@alfakitap.com

Sertifika no: 43949

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

Jack Goody

BATIDAKİ DOĞU

Çeviren: Burhan Mert Angılı- İsmail Mert Bezgin

ALFA

İÇİNDEKİLER

SUNUŞ, 7
GİRİŞ, 9

1	Akılcılık İnceleme Altında	25
2	Akılcılık ve <i>Ragioneria</i> : Defter Tutma ve İktisadi Mucize	78
3	Ortaçağ ve Erken Sömürge Döneminde: Hindistan Ticareti ve Ekonomisi	124
4	Hindistan'ın Ticaret ve Sanayisinin Büyümesi	167
5	Doğuda Aile ve İş Hayatı	202
6	Kolektif Yaşamdan Bireye mi? Batıda Ailenin Tarih yazımı	234
7	Emek, Üretim ve İletişim	296
8	Sonsöz Yerine	325
Ek:	Doğu ile Batı Arasındaki Erken Bağlar	357

KAYNAKÇA, 375
DİZİN, 409

SUNUŞ

Bu çalışma için gerekli kaynaklar, Ahmedabad'daki Hindistan İşletme Enstitüsü, Osaka'daki Etnoloji Müzesi, Paris'teki Sosyal Bilimler Yüksek Okulu ve İngiltere'deki Cambridge Üniversitesinden sağlanmıştır. Eserin büyük bölümü Kuzey Carolina'daki Ulusal Beşeri Bilimler Merkezi, Berlin'deki Wissenschaftskolleg ve Cambridge'teki St. John's College'ta kaleme alınmıştır. Bütün bu kuruluşlara yardımlarından dolayı minnettarım.

Birinci bölümü Stockholm'de Rezius Madalyasını aldığım sırada ders olarak vermiştim; beşinci bölümün taslağı Doğu Anglia Üniversitesinde St. John's College dersi olarak verildi, tezimin diğer bölümleri Hong Kong Çin Üniversitesi, Singapur Ulusal Üniversitesi, Tayvan'daki Sinca Akademisi, Berlin'deki Wissenschaftskolleg, Kuzey Carolina'daki Ulusal Beşeri Bilimler Merkezi ve özellikle Urbana'daki Illinois Üniversitesinde tartışılmıştır. Bu fikirlerin ilk hallerini dinleyenlere teşekkür ederim.

Kitabın bölümleri Malcolm Schofield ve Geoffrey Lloyd (birinci bölüm),-Asha Sarabhai (dördüncü bölüm), Shahid Amin (üçüncü ve dördüncü bölümler) ve Keith Hart (tümü) tarafından gözden geçirilmiştir. Ayrıca Victor Mair, Joe McDermott, Juliet Mitchell, Norman Stockman ve diğerleri yardımlarını esirgememiştir. Kumaş ticaretine ilişkin referanslar konusunda Esther Goody'ye çok şey borçluyum. Ayrıca

isini bilmediğim birçok okuyucuma değerli eleştirileri için ve Ruth Daniel'a metnin son halini gözden geçirdiği için teşekkür ederim.

JACK GOODY

St. John's College, Cambridge

Mart 1995

GİRİŞ

Batının Doğuyla Sorunu

Samuel Johnson'ın *Habeşistan Prensi Rasselas'ın Öyküsü* (1759) adlı eserinde şair Imlac, Rasselas'e, Mutlu Vadi'nin dışında kalan dünyanın durumunu açıklamaya çalışır:

Yakındoğuda, "Avrupa'nın kuzey ve batı uluslarından çok sayıda insanla sohbet ettim. Bu uluslar bugün dünyanın tüm gücüne ve bilgisine sahiptir. Karşı konulamaz orduları ve dünyanın en uzak kesimlerini yöneten donanmaları vardır. Bu adamları bizim krallığımızın vatandaşları ve etrafımızdaki uluslarla karşılaştırdığımda neredeyse başka bir yaşam formu gibi görüyorum. Onların ülkelerinde elde edilemeyecek bir şey istemek çok zordur. Adını hiç duymadığımız binlerce sanat, onların rahatı ve memnuniyeti için durmaksızın icra edilir. Yaşadıkları iklimin onları mahrum bıraktığı her türlü şeyi ticaretle temin ederler."

Prens, "Nasıl oluyor da Avrupalılar bu denli güçlü?" dedi. "Neden onlar Asya ve Afrika'ya ticaret ya da fetih için kolayca gelebiliyorken Asyalı ve Afrikalılar aynı yolları kullanıp onların sahillerini işgal edemiyor, limanlarına koloniler kurmuyor ve yönetimi kendi prenslerine vermiyorlar? Onları geri götüren rüzgâr bizi de oraya taşıyamaz mı?"

Imlac, "Efendim, onlar daha güçlü çünkü bizden daha bilgililer," dedi. "Bilgi her zaman cehaletten üstündür, insanın diğer tüm hayvanları yönetmesinin sebebi budur. Ama onların bilgisinin neden bizden daha fazla olduğunu Tanrı'nın sual olunmaz takdiri olarak açıklamaktan başka çarem yok."¹

¹ Samuel Johnson, *Habeşistan Prensi Rasselas'ın Öyküsü*, çev. Ayşe-gül Pomakoglu, Maya Kitapları, 2016, s. 47. <https://rantey.org>

Avrupalılar diğer uluslar karşısındaki üstünlüklerinin farkına ne zaman vardı?² Etnik üstünlük, insanlık durumunun evrensel bir özelliği ve birey benmerkezciliğinin topluluklar düzeyindeki etnomerkezci karşılığıdır. Böyle bir genel üstünlük anlayışı, tekil aşağı olma durumlarının mevcudiyetiyle, yetersizliğin kabullenilmesiyle, kişisel kuşkuyla ve özeleştiriyile çelişmez. Fakat başka bir düzeyde, topluluk durumlarında çok açık olarak ortaya çıkar. Gauntlu John'un ölüm döşeginde yatarken yaptığı konuşmada belirttiği gibi,

Kralların bu yüce tahtı, bu soylu ülke

Bu ululuğun yurdu, bu kahraman ada, bu yeryüzü cenneti...*

(II. Richard, 2. Perde, 1. Sahne)

Shakespeare'de bulamadığımız şey, Johnson'ın 1759'da Sanayi Devrimi başlamadan önce (bu bağlamda kapitalizm doğmadan önce) yazdığı *Habeşistan Prensi Rasselas'ın Öyküsü* adlı eserinde açıkça ifade edilir: Batının Doğu karşısında genel üstünlüğü. Johnson, *Rasselas*'te, gücü ve bilgiyi, özellikle de askeri gücü ve ateş gücünü, Avrupalılara has nitelikler olarak görür. Bu, Carlo M. Cipolla'nın 1965 yılında yayımladığı *Yelkenler ve Toplar* adlı kitabının konusunu akla getirir. Avrupalıların yüksek bilgi düzeyine dayanan bu müt-hiş gücü, bol ticari kazanç sağlar. Buraya kadar her şey tamamdır; ne var ki daha sonraları Batının bu üstünlüğü, kâh insanların hayvanlar karşısındaki üstünlüğüne kâh "Yüce Varlığın sorgulanamayacak istencine" göndermede bulunan bir kılığa bürünmüştür. Fakat bu üstünlük hiçbir şekilde ezeli bir üstünlük değildir; aksine "insan zekâsının ilerleyişinin, aklın gelişiminin, bilimin attığı başarılı adımların

² Doğunun, on sekizinci yüzyılın sonlarında "yeniden keşfi" hakkında, bkz. Mannsaker, 1990; Said, 1978 ve Schwab, [1950] 1984.

* William Shakespeare, II. Richard, çev. M. Hamit Çalışkan, Yapı Kredi Yayınları, 1992, 6n.

sonucudur.”³ Bu arada aklın kullanımı, Hıristiyanlığın gelişi, “felsefenin belirmeye başlaması ve putperest karanlığın yok oluşu” ile ilişkilendirilmiştir.⁴

Avrupalıların “neredeyse başka türden varlıklar” olduğu fikri, savunmacı bir narsisizmin sebep olduğu basit bir etnomerkezcilik değildir; bu fikir Rönesansın, bilimsel devrimlerin ve Aydınlanmanın başarılarına dayanmaktadır. Dolayısıyla bilgiye, akla (yeni moda olmuş bir kavram), güce ve ticarete yapılan vurgu kuvvetlidir. Bütün bu gelişmeler yeni de olsalar, bunların kökleri sıklıkla, çok daha geçmişte, kültürün derin yapılarında, Yunanlardan (veya Germenlerden) kalan mirasta ve Yüce Varlığın bahsettiklerinde (seçilmiş bir ırkta ve Hıristiyanlığın gelişinde) yatıyormuş gibi görünür. Başka bir deyişle tarihsel ve özgül olan bir avantaj, uzun süre geçerli olan, kalıcı ve neredeyse biyolojik bir üstünlük olarak genelleştirilmiştir. Dahası böyle bir üstünlüğün nedeni olan özel koşullar her zaman iyi anlaşılamamış, bunun sonucu olarak da Batılı tarihçiler, hümanistler ve sosyal bilimciler Doğu ve Batı arasındaki ilişkiyi çoğu zaman yanlış değerlendirmişlerdir. Bazı Doğulu araştırmacılar bile deniz aşırı yayılmacılıktan, bilimin gösterdiği gelişmelerden, genel olarak teknolojinin ve bilgi birikiminin ulaştığı boyuttan ve son olarak da Avrupa’nın endüstriyel gelişiminden gözleri kamaşarak aynı hataya düşmüşlerdir.

En genel düzeyde, Avrupa ve Asya arasında var olan karşıtlığın kökenleri –ki bu karşıtlığın vardığı nokta Doğunun giderek daha aşağı görülmesidir– Batı tarihinin erken dönemlerinde yatmaktadır. Yunanlarla Persler arasındaki mücadele, Asyalıların, barbarca bir ihtişam ve despotik bir otoriteyle birlikte anılmalarına neden olmuştur; Aristoteles *Politika*’da Doğuluları köleliğe daha uygun insanlar olarak

³ Johnson, 1759, s. 116.

⁴ A.g.e., s. 186 Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

betimlemiştir.⁵ Ortaçağ Hristiyan ve Avrupa kimliği bu düşünceleri güçlendirmiştir; Montesquieu, Aristoteles'i takip ederek, Avrupa'nın "özgürlük için olağanüstü yeteneği" ile Asya'nın "köleliğe yatkın ruhu"nu karşılaştırmıştır: "Orada, köleliğin kahramanlığından –ki bu, despotik krallığı bir arada tutar– başka bir şey bulamazsınız; çünkü orada siyasal ilişkiler itaat ve saygıya dayanır."⁶ Avrupa ticaretinin on yedinci ve on sekizinci yüzyıllarda yayılmasıyla birlikte Doğu hakkında edinilen bilgideki artış, Avrupa ve Asya arasındaki bu genel karşıtlığın doğruluğundan kuşku duyulmasına sebep olmuştur: Çin hakkında farklı bir bakış açısı için diretenler Cizvitlerdi; Hindistan içinse tüccarlar, gezginler ve yöneticiler.⁷ Ne var ki tüm bu değişik görüşler, Johnson'ın fantezisinde de gördüğümüz üzere, Avrupa ve Asya arasındaki farka ilişkin yaygın kanıyı çok az etkileyebilmiştir.

İngiltere'de Sanayi Devrimiyle birlikte, bu siyasal karşıtlık, klasik iktisatçıların ellerinde ekonomik bir karşıtlığa dönüştü. Bu iktisatçıların görüşleri, Adam Smith'in, kitlelerin yoksulluğunu ekonominin artan nüfusa ayak uyduramamasına bağlayan, *Ulusların Zenginliği* adlı kitabına kadar dayanır. Bu konu daha önce, aşırı nüfus artışını sıcak iklimlere dayandıran Montesquieu'yü de meşgul etmiştir; Çin, doğal özgürlüğü göz ardı ederek bunun yerine ticareti denetleyen yapay düzenlemeleri yeğleyen durağan bir rejime sahipti.

Klasik iktisatçılardan etkilenenlerden biri de 1850-1883 arasında İngiltere'de yaşayan Karl Marx'tı. Marx, sulamaya dayalı tarımla uğraşan itaatkâr köylü halkın despotça yönetildiği, "durağan Asyalı devlet" kurgusunu benimseyen kimi yazarları ve rağbet gören kimi yaklaşımları takip etti. Bu, Asya tipi yaşam tarzıydı. Asyalı devletler birtakım derinde

⁵ "Barbarlar doğal kişilikleri gereği, Yunanlılardan (ve Asyalılar, Avrupalılardan) daha köle ruhlu oldukları için, bu despotça yönetime gık demeden boyun eğler." Aristoteles, *Politika*, çev. Mete Tuncay, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1993

⁶ Montesquieu [1989], s. 280, 284.

⁷ Cizvitler ve Çin hakkında bkz. Dawson, 1967 ve Mungello, 1989.

yatan nedenlerden dolayı ilkel toplumlardan feodalizme, daha sonra kapitalizme ve en sonunda sosyalizme varan gelişim sırasını izleyememişlerdi. Marx'ın, gelişime dayalı aşamalar üzerine kurduğu bu tasarısı, Avrupa deneyimine dayanan yaygın bazı öngörülerin somutlaştırılmasıydı. Bu somutlaştırma durgun "Doğulu" toplum biçimlerine sahip Asya'yı şemanın dışında bıraktı; yani "Asya'yı istisnalaştırma" yoluna başvurdu.

Bu iktisatçılar çalışmalarını sürdürdükleri sırada Doğunun ve Batının yaşam düzeyleri, bilgi birikimleri ve aynı zamanda siyasal sistemleri arasında derin uçurumlar oluştu. On sekizinci yüzyılın son dönemlerinde Batı Avrupa kendi kendine yeten bir gelişme dönemine girdi; buna rağmen Asya, Batı Avrupa'yla karşılaştırıldığında yerinde sayıyor ve var olan uçurum kalıcı olacak gibi görünüyordu.⁸ Batının Doğu karşısındaki bu üstünlüğü, yine, eski toplumsal farklılıklara dayanan kalıcı ilişkiler bütünüünün yansıması olarak görüldü; çünkü Doğu, feodalizmin gelişimini, onun ticaret merkezlerini, Kuzey İtalya'dan yayılan toplulukları ve onların habercisi oldukları sivil toplum deneyimini yaşayamamıştı. Bu gerçek ve kurgusal üstünlükler, Max Weber'in parlak çalışmalarına zemin hazırladı. Weber, Hegel'den ve özellikle Herder'den (Herder, doğuştan gelen özelliklerden kaynaklandığı için, kültürden çok doğaya önem atfeder; Uzakdoğuyla farklılıkları, Çinlilerin "kendilerine has doğalarının" bir sonucu sayar)⁹ daha sağlam bir tartışma zemini oluşturmuştur. Herder'inki gibi bir düşünce çizgisi göz ardı edilebilir. Bu, sadece şu açıdan ilginçtir: Etnomerkezciliğin varabileceği en uç boyutları –tam anlamıyla ırkçılığı– ortaya koymaktadır. Weber'in görüşleri, onunkine benzer bazı dü-

⁸ Analitik bir bakış açısından, hem özel birimler hem de bir bütün olarak dünya için gelişmenin ne ölçüde "kendi kendine yeten ve bağımsız" olacağını kestiremediğimizden, "hızlı gelişme" terimi tercih edilebilir.

⁹ Genel bir tartışma için bkz. Dawson, 1967.

şüncelerin sosyal, siyasal ve tarihsel alanlarda hâlâ baskın olmasından dolayı, daha ciddi bir dikkati gerektirir. Bu kitap, bu görüşlere ve Weber'inkine benzer daha birçoğunun görüşlerine yöneliktir. Asya üzerine çalışan birçok Batılı uzman, eksiklerinin gayet bilincindedir; ne var ki diğerleri, Batının kuşku duyulamaz başarılarından büyülenerek –daha ayrıntılı etkenler dikkate alınması gerekirken– Batının bu başarılarına evrensel bir nitelik yüklerler (örneğin akılcılık) ya da kanıtlar öyle söylemese de Batının üstünlüğünün görüldüğünden çok daha eskilere dayandığını ileri sürerler. Bu gibi yanlışlar, aralarında Doğulular da olmak üzere bazı uzmanlar tarafından yapılmaktadır; fakat aynı hataya, “mucizevi” *biriciklikleri* çalışmalarının temel varsayımını oluşturan Batılı tarihçiler, hümanistler ve sosyal bilimciler daha yaygın olarak düşmektedirler. Söz konusu olan, bu dönemde daha da büyüyen uçurumla ilişkili olarak, *biricikliğin* (tüm toplumların sahip oldukları) doğasıdır.

On dokuzuncu yüzyılda, Batının kendi içinde gerçekleştirdiği “mucizevi” gelişimle veya başkalarının gözünde kapitalizm “musibeti” ile ilgili olarak, Batının *biricikliği* sorusu ortaya atıldı. Doğu ekonomisinin durgun doğasının, Doğunun sadece Batıya has niteliklermiş gibi düşünülen uygun akılcılık, aile bağları ya da girişimcilik yeteneği formlarına sahip olmamasından kaynaklandığı düşünülmüştür; aynı zamanda orada gerçekleşen bazı önemli gelişmeler de eleştirel bir tarzda değerlendirilmiştir. Weber, kapitalizmin gelişmesine izin veren özel otorite, akılcılık ve iktisadi etik biçimlerinin Avrupa’yı şekillendirdiğini düşünür; Asya’daysa belirleyici olan kast, akrabalık ilişkileri ve dinsel etiktir. Her iki kuram da, Avrupa’ya bazı özel erdemler yüklediği savıyla, Yunan ve Roma mirasını özel bir yere oturtan hümanist geleneği devam ettirir. Bu antik miras, Rönesans sonrasının bilgide akılcılık arayışıyla birleşmiştir ve ekonomi, “modernleşmeyi,” endüstrileşmeyi ve kapitalizmi (yani “ekonomik mucizenin kendisini”) sağlayan ileriye doğru büyük adımı –

ki bu adım, Bilimsel Devrim, Akıl Çağı ve Aydınlanma gibi değişik şekillerde vücut bulmuştur- atmıştır. Sayısız Batılı tarihçi aynı varsayımı değişik şekillerde ifade etmiştir. Et-nomerkezci temele indirgendiğinde kendilerine sordukları soru şu olmuştur: "Bizi modern toplum meşalesinin taşıyıcısı yapan nedir?"

İki klasik kuramdan bahsettim. Bunlara ek olarak "dünya sistemi kuramı"nın çeşitli değişikleri vardır. Bunun avantajı toplumların, dünya çapında yaşadıkları değişimlere vurguda bulunmasında yatar. Dezavantajlarıysa iki tanedir. Birincisi diğer tüm "sistemler" ya da "alt sistemler" Batıya referansla sınıflandırılmıştır; örneğin çevre veya yarı-çevre olarak. Bu bölünme, yekpare bir Üçüncü Dünya kavramını öne sürerken, meseleyi sanayileşme doğrultusunda gerçekleşen yeni ilerlemeler çerçevesinde ele alır; örneğin Tayvan, savaş sonrası toprak reformunun ardından çevre konumundan yarı-çevre konumuna yükselmiştir.

Bu gibi düşünce sistemleri sosyologların, tarihçilerin, nüfusbilimcilerin, iktisatçıların ve her nasılsa farklı bir açıdan, antropologların geçim kaynağı olmuştur. Çizdikleri sınırlar, Avrasya'nın iki tarafı arasındaki farklılıkları (özellikle yukarıda bahsettiğimiz, konuyla ilgili can alıcı farklılıkları), sadece, tarihsel olarak aşırı vurgulamak ve derinleştirmekle kalmamıştır; aynı zamanda benim görüşüme göre, Yakındoğu medeniyetlerinin o bölgesinde yaşayan büyük toplumların ortak miraslarını görmezlikten gelmiş, Doğunun yerel, iktisadi, dinsel ve siyasal kurumlarını kabul edilemez yollarla, en azından erken modern Avrupa'nın kurumlarıyla karşılaştırarak ilkelletirmiştir. Başlangıçtaki farklılıklardan ziyade birbirini takip eden ayrılımları, geniş ve uzun dönemli bir bakış açısıyla hesaba katmamız gereklidir.

Gerçekler, Needham'ın *Science and Civilisation of China* [Çin'de Bilim ve Uygarlık] adlı kitabı gibi önemli çalışmalarla birlikte giderek açıklık kazanmıştır. Ezeli üstünlük açıklamalarına dayanan sayılar, ortaçağda Doğunun birçok alanda

Batıdan daha üstün olduğu gerçeğini göz ardı etmektedir. Üstelik Asya'daki yeni gelişmeler tartışmayı geçersiz kılmıştır; önce Japonya'da ve şimdi de bölgenin diğer ülkelerinde ekonomide, teknolojiye ve bilgi sistemlerinde önemli gelişmeler olmuştur.

Birkaç on yıl önce, sosyal bilimciler için bile (tarihçiler henüz sorunla yüzleşmemişti, sadece pratik alanın içinde bulunan insanlar bunu gerçekleştirmişti) Japonya'nın gelişmiş ülkeler (G7) arasında yer almaya değer olduğu aşikârdı. Nasıl oldu da Japonya'nın bu yükselişi mevcut kuramlarla ve yaygın önyargılarla çelişmedi? İlk Japonya'nın durumu sadece bir istisna olarak görüldü. Ancak 1950'lerin sonunda bir akademisyen şu soruyu ortaya atabildi: "Modern endüstriyel kapitalizm neden başka bir Doğu Asya toplumunda (Çin) değil de yalnızca Japonya'da yükselebildi?"¹⁰ Yirmi yıl sonra başka bir sosyolog bu klasik yaklaşımı takip ederek soruyu şöyle ortaya koydu: "Japonya, sanayileşmiş ülkeler arasında neden Batılı olmayan tek ülke?"¹¹ Bu çalışmanın arkasında yatan soru, Weber'in ve Marx'ın birçok çalışmasının temelindeki soruyla aynıdır. Parsons'ın değişimiyle Doğulu toplumlarda kapitalizm niçin hiçbir zaman gelişmemiştir? Yeni açıklamalar, o zamandan bu yana, Japonya'nın bir dünya gücüne dönüştüğü yönündedir. Bu durum nasıl açıklanabilir? "Kaideyi bozmayan bir istisna olarak" mı?

Batıda birçok kişi (halktan olanlar kadar akademisyenler de dahil olmak üzere), yukarıdaki sorunun cevabının geleneksel Japon toplumunun doğasındaki sosyokültürel farklılıklarda yattığını düşünür. Bu farklılıklar kendini "değer sistemlerinde," aile yapısında ya da başka bir etkende veya bir etkenler bileşiminde, yani içsel farklılıklarda gösterir. Japonya söz konusu olduğunda, Batı Avrupa'yla Japonya arasındaki benzerlikleri inceleyen bir araştırma yapıldı ve bununla ilintili bir araştırma konusu da Japonya'nın

¹⁰ Jacobs, 1958, s. ix.

¹¹ Moulder, 1977, s. vii.

Çin'den farklıydı; çünkü Çin de farklı bir gelişim çizgisi takip etmişti. Moulder, Japonya ve Çin arasındaki farkların, o kadar da fazla olmadığını savunur. Farkları, Çin'in ve Japonya'nın dünya ekonomi-politiğinde aldıkları görece konumlarından kaynaklanmaktadır. Japonya'nın, görece özerk bir yere sahip olduğu ve değişen koşullara ayak uydurabildiği ifade edilirken Çin'in (dünyanın diğer birçok kesimi gibi) "diğerlerini orantısız bir biçimde besleyen bir dünya sistemine" hapsoldüğü ve yabancı kapitalizmin egemenliği altında kaldığı söylendi.

Bu savın sorunu, içsel benzerlikleri hesaba katarken dışsal olanlara aşırı vurgu yapmasıdır. Weberci kuramın içsel açıklamalarına engel oluşturan aynı sorun (Wallerstein'ın geliştirdiği) dünya sistemleri kuramının "dışsal" açıklamalarının da peşini bırakmamıştır. Halihazırda sadece Japonya ele alındığında değil, Hong Kong, Tayvan, Singapur ve (aynı anlamda Çinli olmasa da) Kore gibi denizaşırı Çin kökenli toplumlarda yaşanan gelişmeler de göz önüne alındığında, bu iki yaklaşım yetersiz kalmaktadır. Bu ülkelerin hepsi "emperyalist boyunduruk" altına girmiş; Çin'dekine benzer bir kültüre sahiptir. Moulder'a göre Çin, ancak devrimci bir komünist hareket sayesinde dışsal bağlarını gevşetebildiğinde sanayileşebilmiştir. Gelişmeler bu analizin hatalarını ayrıntılı bir biçimde ortaya koyacaktır.

Diğerleri Japon "istisna"sına yönelik daha "kültürel" gerekçeler sunmuşlardır. Bir süre önce sosyolog Bellah, Parsons ve Weber geleneğini izleyerek, Meiji Restorasyonu öncesi dinsel-etik eğilimlerin, Batıda Protestanlığın oynadığı role benzer bir şekilde, Japonya'daki iktisadi ve toplumsal gelişimi harekete geçirdiğini ileri sürdü.¹² Bu tez, Japon kültürünün, özellikle dinin, büyük ekonomik atılımları açıkladığını söyleyen Morishima gibi bazı Japon yazarları meşgul etmiştir. Şimdi tartışmanın sınırları tekrar değişmiştir. On yıl sonra Berger, tamamen değişik bir politik konumdan,

¹² Bellah, 1957 Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

tüm Asya'yı, "yeni bir endüstriyel kapitalizm tipi ya da modeli"nin yaratılmış olduğu ikinci bir kategoriye dahil etmiştir. Bu model, "demokratik olmayan rejimler altında" ve "bireyci olmayan" kültürlerde işlemektedir.¹³ Berger'ın bu yaklaşımı Redding, Rudner ve Gellner gibi yazarlar tarafından ortaya atılan alternatif, kolektivist kapitalizm kavramına yakındır. Başka bir deyişle, bu iki kapitalizm (biri Batılı diğeri Doğulu) kuramı şunu söyler: Onlar, "bizim yaptığımız gibi" yapamadıklarından, kendi kapitalizmlerini ürettiler. Doğunun, derin yapısal özelliklerinden dolayı modernleşemediği yargısı burada da kendini gösterir, ki bu kavramın sorgulanması gerekir.

Açık olan şudur ki Batının üstün başarıları, daimi, değişmez ve hatta kültürlerinin çok eskiye dayanan özelliklerinin sonucu olarak görülemez. Bunlar, sarkacın, bin yıl boyunca Batılı toplumları etkileyen salınlımlarından birinin sonucu olarak değerlendirilmelidir. Bir kuramın sadece taslağı bile işe değişimin varlığını kabulle başlamalıdır. Kuşkusuz, Batının Rönesanstan bugüne kadar gelen dönemdeki üstünlüğünü açıklamak hâlâ zordur. Bu süreçte modern dönemi başlatan görkemli ilerlemeler olmuştur. Sonuçta, Avrupa'nın endüstriyel üretim, entelektüel etkinlik (okullar ve üniversiteler), sağlık, bürokratik yönetim sistemleri ve önemli ölçüde "kültürel" başarıları, tüm dünyaya –tabii ki bazı değişimlere uğrayarak– yayılmıştır.

Batının daha önceki dönemleriyle Doğu arasında yapılan karşılaştırmalar ve bu iddiaların ifade ediliş tarzlarıyla ilgili bazı kuşku benimsenir birtakım sorular üzerine kafa yormaya sevk etse de Rönesans, Sanayi Devrimi ve sonrasında elde edilen başarıların ve olayların dünya tarihi açısından önemini elbette inkâr etmiyorum. Benim çekincelerim, bu değişimler için sunulan açıklamaların doğası ve bu açıklamaların, sadece basitçe sosyal bilimler için değil "biz"i ve "ötekiler"i algılayışımızla ilgili imalarıyla ilgilidir. Bu çekinceler,

¹³ Berger, 1987, s. 141, 170.
Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

değişimin nasıl ve hangi yollarla gerçekleştiği ve dünyanın diğer bölgelerinde devam eden “gelişim” süreçleri üzerinedir. “Geliştiricinin,” diğer toplumsal sistemlerin şekillendirilebilirliğine duyduğu (böyle adlandırılmasının doğal bir sonucu olarak) inançla, tarihsel sosyologların derin yapısal farklılıklara duyduğu inanç çoğu zaman uzlaştırılmaz. Aslında iktisadi “gelişme” dünyanın bazı bölgelerinde (örneğin Afrika) geri kalmış olsa da, Doğu Asya’da ticari ve endüstriyel ve daha birçok başka alanda değişimlerin yaşanmış olduğu gerçeği, bu ikinci grubun inançlarını yalanlar gibi görünmektedir.

Avrupa’ya modernleşme yeteneğini uygun gören, diğerlerininse yapabilecekleri tek şeyin taklit etmek olacağını dile getiren bir eğilim mevcuttur. Bu sav, aynı şekilde Batıya da uygulanabilir. Ortaçağ Avrupa ekonomik hayatı hakkında söylenen şudur: “Avrupa’yı olağandışı yapan şey, icat edebilme yeteneğinden ziyade başkalarından öğrenme becerisi, taklit etme istekliliği, dünyanın diğer yerlerinde keşfedilmiş araçları ve teknikleri devralıp onları daha yüksek düzeyde bir verimliliğe ulaştırması ve farklı amaçlar için, çok daha yoğun bir şekilde, kullanmasıdır.”¹⁴ Yukarıda bahsettiğimiz yaygın eğilim, yalnızca Batının gerçekleştirebildiği radikal bir kopuşu öngörür. Fakat “modernleşme” devamlı bir süreçtir ve farklı bölgeler bu süreçte birdirbir oynarmışçasına yer almaktadır. Hiç kimse Tarımsal Devrim gibi büyük önem taşıyan değişimleri keşfedecek ve bunlara uyum sağlayacak biricik, sabit yeteneklerle donatılmamıştır. Batının sonraki başarıları için yapılan açıklamanın aynısı, Doğunun geçmişteki üstünlüğü söz konusu olduğunda da yapılmalıdır. Fakat bu hiçbir zaman yapılmamıştır. Akademi, vazgeçmemekte direttiği eski kuramlarının içine gömülüp kalmıştır. Batının veya Doğunun Yükselişi hakkında herhangi bir öneri sunmaya kalkışmayacağım; çünkü bunu yapacak yeterlilikte değilim. Benim niyetim, kabaca “modernleşme,” “endüstrileşme”

¹⁴ Oakley, 1979, s. 100.

ya da “kapitalizm” olarak adlandırdığımız süreçlerle ilişkileri çerçevesinde Batı akılcılığı, Batı ticareti ve Batı aile yapısı üzerine yaptığımız muhasebenin yeterliliğini sorgulayarak, var olan soruları cevaplamada benimseyeceğimiz yaklaşımları yeniden değerlendirmektir.

Önceki başarılar ve daha sonra yapılan atılımlar söz konusu olduğunda, benim bu kuramlarda yetersiz bulduğum nokta, bu kuramların, yukarıda bahsedilen gelişmelerin Asya’da önünün tıkanmasının ve Avrupa’daysa aksine palazlanmasının ardında tümüyle “yapısal” nedenler görmeleridir. Avrupa’ya ve özellikle İngiltere’ye bakarken, doğal benmerkezci tutumumuz bizi derin sosyo-kültürel düzeylere –bu yönde kanıtlar zayıf olsa veya hiç kanıt olmasa bile– öncelik tanımaya iter. Batıda ve Doğuda kazanılan başarıların nedenleri, daha ziyade olumsaldır. Bu da karşımıza, daha titiz bir şekilde ve çoğu zaman yapılanın aksine, daha az etno-merkezci bir yolla cevaplanması gereken birçok soru çıkarır.

Soruna ilişkin bir çözüm, dünya tarihini, 1600’lerden günümüze kadar olan dönemden daha geniş bir zaman aralığında incelemekte ve bu kuramların birçoğunun vurgusunu –ki bu vurgu Batı Avrupa’da gerçekleşmiş olaylar üzerindedir– tadil etmekte yatar.¹⁵ Batının üstünlüğünün özgül nedenlerini tartışan geniş kapsamlı bir çalışma bu makalenin sınırlarının çok ötesindedir. Yapmayı umduğum şey Batının biricikliği konusundaki varsayımları sorgulamak ve daha açıklayıcı kuramlar ve aynı zamanda daha gelişkin bir anlayış için zemin hazırlamaktır. Berger’ın işaret ettiği üzere, eskiden gelişmenin önünde engelmış gibi görülen Konfüçyüsçülük, gelişmeyi destekleyen bir etken olarak değerlendirilmeye başlanmıştır. Şimdi, Mahayana Budizmi de sırada yerini almıştır; çünkü “Çin dehası... dünyayı reddeden köktenci bir dini, dünyaya evet diyen bir dine dönüştürmeyi başarmıştır.” Batı geleneğinin “göze çarpan eylemcilik, akılcı

¹⁵ Yakınoğulu bir perspektif için bkz. Abu-Lughod, 1989 ve Adaş, 1993.

yenilikçilik ve özdisiplin" gibi birtakım öğeleri, artık Doğu Asya medeniyetlerinin büyük geleneklerinde de halk kültürlerinde de görülmeye başlanmıştır. Sosyologlar ve tarihçiler tarafından çok sevilen Batı tarzı bireycilik bu listeye dahil edilmemiştir ve Berger bireyciliği, bir sonuç olarak ortaya çıkabilse de, Asya toplumlarının oluşumunun merkezinde görmemektedir. Her durumda, ağ birçok balığı içine alabilecek kadar geniştir. Doğu Asya örneğini takip eden Güneydoğu Asya'nın bazı bölgeleri ve Malezya'nın İslami değerleri hakkında da aynı tür soruların yöneltilmesi gerekir. Sıra Güney Asya'ya geldikten sonra –ki bu kısa sürede olacaktır– Hinduizm, Caynacılık* ve Sihizm** de tabloya dahil olacak, böylelikle bu dinlerin çok azı "dünya dinlerinin" dışında kalacak ya da hiçbirisi dışarıda bırakılmayacaktır.

Bu bana doğru gibi görünüyor. Batının yükselişi hakkında yapılan kültürelci açıklamalar sorunludur. Ayrıca birçoğu da "kurumsalcı"dır.¹⁶ Her iki durumda da bu etkenler kümesine tahsis edilmiş "karşılaştırmalı üstünlüğün" doğasını yeniden dikkatle gözden geçirmek gerekir. Bu kitapta incelediğim etkenlerden bazıları şunlardır: Başlangıç olarak akılcılık, ardından defter tutma (*ragioneria*), sonra Avrupa'nın yayılma dönemindeki ticaret seviyesi, son olarak ticaretle ve ardından endüstriyle ilgilenen aile ve diğer toplumların yapısı.

Benim vardığım sonuç Batıdaki Doğuyu yeniden ele almamızın gerekliliğidir. Bir örnek vereyim. Hümanist geleneği oldukça yakından izlemiş biri olarak daha önce, Batının, Eski Yunan'da gelişen yazılı edebiyat nedeniyle "karşılaştırmalı bir üstünlüğe" sahip olduğunu ileri sürmüştüm. Şimdi bu savı tamamen geçersiz olamasa bile abartılı buluyorum. Alfabenin varlığıyla bağlantılı gelişmeler, logografik ve başka tür yazı sistemleri kullanan toplumlarda da yaşanmak-

* MÖ altıncı yüzyılda Hindu dininin Budizme benzer bir kolu –çn.

** On altıncı yüzyılda Hindistan'da faaliyet gösteren bir mezhep –çn.

¹⁶ Bkz. Vogel, 1979.

taydı. Sanayi öncesi dönemde, yaygın okuryazarlık birçok amaca ulaşmanın olmazsa olmazı değildi. Her durumda, alfabetik olmayan sistemlere sahip toplumlardaki okuma-yazma düzeyi küçümseniyordu. Bu, yazının sosyo-kültürel önemi etkilemez. Fakat Doğu'yla Batı arasına, yazılı metinler bağlamında çektiğimiz sınırları etkiler.

Araştırmacının sürekli olarak karşılaştığı bir sorun, dünyaya bakarken muhtemel birçok açıdan yalnızca birinin kullanıldığı bir ikicilik (*binarism*) türüdür. Bu bakış açısı, modern ve geleneksel, ileri ve ilkel, sıcak ve soğuk, kapitalizm/sanayi-öncesi karşısında kapitalist/sanayileşmiş, Birinci ve eski İkinci Dünya karşısında Üçüncü Dünya gibi ikiliklere dayanarak, iki tür toplum olduğunu varsayar. Bu, birçok antropolog için de böyledir. Yoğun alan çalışması yapanlar, açıkça olmasa da kaçınılmaz olarak, bildikleri şeyle (örneğin, Gana'nın Aşanti yerlileri hakkında) geldikleri Avrupa toplumu arasında ya da tam tersi, ikili karşılaştırmalar yaparlar. Genel bir düzeyde, sonuç ikili kategorilerle ifade edilir (basit ve karmaşık arasında olduğu gibi). Bana öyle geliyor ki bu tür bir bölümlenmenin yararlı olduğu çok az alan vardır; özellikle de bireylerin, grupların ve hatta toplumların bir kategoriden diğerine geçiş durumu söz konusuysa. Bu tür bir bölümleme kabul edilebilir olsa bile (ve açıkça bazı geniş kategoriler üretmeye zorlanıyoruz) Asya ve Afrika toplumlarını bu kategoriye sokmak, hem "günümüz gelişimi" açısından hem de kültürlerin tarihleri açısından yanlış olur.

Entelektüel açıdan bu türden bir kategorileştirme hem çok kabadır hem de çok az amaç için yararlıdır. Bu, uygulamada, günlük kavram repertuarımızın parçasıdır. Fakat şu anki tartışmada karşı karşıya olduğumuz en büyük sorunun ikili bölümlemelerle bir işi yoktur. Sorun büyük Doğulu medeniyetleri bizimkilerden ayırt edebileceğimiz, yetersiz kalsa bile daha gelişmiş yaklaşımlar üretebilmektir. İkili bölümlemelerin ya da aşamacı yaklaşımların doğurduğu bu

tip bakış açıları, beni sadece genel ve entelektüel anlamda değil aynı zamanda Asya ve Afrika'da yaşamış olduğum deneyimlerim açısından da rahatsız etti. Kısa bir makalede yalnızca önceki tartışmaların eksik kaldığı noktalarda başka bir perspektifin sunacağı yollara işaret edebilirim. Çünkü Doğu ile Batı arasındaki karşılaştırmalı durumun yanlış değerlendirilmesi, Batının kendini anlama biçimini de etkileyecektir.

Akılcılık İnceleme Altında

Batının yükselişi Batılılar tarafından genellikle diğerlerinde bulunmayan bir akılcılığa sahip olmasına bağlanır. Bu düşünce iki temel şekil almıştır. Klasik hümanist gelenek kendisini Yunan akılcılığının, özellikle de onun buluşu olan “mantık” kavramının mirasçısı olarak görür. Bir diğer bakış açısıysa daha sonraki döneme rastlayan Rönesans, Reform veya çoğunlukla Aydınlanma üzerinde yoğunlaşmıştır ve akılcılığın özel biçimlerini, modern dünyayla beraber ortaya çıktığı varsayılan ekonomik ve düşünsel gelişmelerde Batının başı çekmesini sağlayan sebepler olarak görmüştür. Weber bundan, dünya hâkimiyetinin akılcılığı olarak bahseder ve yorumcular da bunu bilhassa “Batılı bir akılcılık” olarak adlandırmışlardır.¹ Weber’in amacı “Batının farklılığını, özellikle modern Batı akılcılığını, kavramak ve onu genetik olarak açıklamak” idi.² Neden “oradaki (Çin ve Hindistan’daki) ekonomik gelişmenin Batıya özgü olan akılcılılaşma hattına girmediği” sorusunu ortaya attı.³ Başkaları Batının yükselişini laikliğin yerleşmesine, büyüünün geçerliliğini yitirmesine, deneysel bilimin ve Akıl Çağının başlamasına bağladılar. Her iki durumda da değişim on altıncı, on yedinci veya on sekizinci yüzyılda ortaya çıkmıştır.

Her iki senaryoyu da birçok açıdan tartışmaya açmak istiyorum. İlk olarak, geniş anlamda akılcılığın ve aynı zamanda

¹ Schluchter, 1981.

² Bkz. Goody, *Collected Essays in the Sociology of Religion*, Giriş bölümü, Schluchter’den alıntı, 1981, s. 133.

³ Weber, 1964, s. 26. Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

onun dar biçimi olan mantığın, genel ve kültürel olarak özel bazı biçimler alarak her kültürde bulunduğu gerçeğini kısaca tartışacağım. İkinci olarak, bu biçimsel olmayan mantık, tipik aracı olan tasımın* sadece çok daha genel bir biçimde sözlü kültürlerin ardışık akıl yürütmesinde varlığını sürdüren, Yunanlardaki yapay "mantık"tan ayrılır. Aynısı diğer ispat biçimleri için de geçerlidir; ancak ben Aristoteles'ten beri süregelen tasıma dayalı akıl yürütme üzerinde yoğunlaşacağım. Üçüncü olarak, bu teknik biçim Yunanlarla sınırlı kalmamış, Yakındoğu ve Asya'nın diğer okuryazar toplumlarında da yerini almıştır ve bu yüzden de Avrupa kendini, bu akıl yürütme yollarının yegane maliki, hatta belki de yegane mağduru olarak göremez. Son olarak, özellikle ekonomik gelişmeyle ilişkili çerçevede, geniş anlamda akılcılığın dağılımı hakkındaki görüşleri tartışacağım.

Önce tanımla ilgili sorunu netleştirmeme izin verin. Etimolojik olarak "akıl" sözcüğü, Latince hesaplama, oran ve tayin anlamındaki *ratio*'dan geliyor. Oxford İngilizce Sözlüğündeki anlamları şunlardır:

1. Açıklamadaki bir ifade (yani neden);
2. Özellikle düzenli, mantıklı yollarla çıkarımda bulunma veya düşünme yeteneği (yani anlayış).
3. Akılcılık, akıllı kullanma ve mantığı uygulama kapasitesidir. Mantığın iki tanımı yapılmıştır:
4. Yasalar ve çıkarımlarla sunumların geçerliliğiyle uğraşan bir bilim (yani teknik anlamda, tümdengelimci, yapay, felsefi "mantık");
5. Gerçekler veya olayların, kaçınılmaz veya öngörülebilir olduğunda karşılıklı ilişkileri veya sıraları (yani daha genel anlamda mantık). Başka bir deyişle, "genel bir doğruyu-koruma yetisi."⁴

* Doğru olarak kabul edilen iki hükümden üçüncü bir hüküm çıkarma temeline dayanan bir uslamlama yolu –çn.

** Burada "akıl" kelimesi İngilizce *reason* kelimesi yerine kullanılmıştır; bu kelime aynı zamanda neden, algılama ve kavrama anlamlarına da gelir –çn.

⁴ Gellner, 1996, s. 26. Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

Hümanist düşünce, akılcılık ve mantığın Yunanlarla başladığını savunur. Bu, temelde Lévy-Bruhl'ün, Evans-Pritchard'ın *Witchcraft, Oracles and Magic among the Azande* [Azandelerde Büyücülük, Kehanet ve Sihir] (1937) adlı çalışmasına karşı, "ilkel aklın" ana özelliklerinin mantığın yokluğu (ve bu yüzden de mantık öncesi olduğu) ve çelişkiyi kavrama eksikliği olduğunu iddia etmesiyle ortaya çıkan bir sorundur. Öte yandan Evans-Pritchard, örneğin ambar duvarının neden tam duvar dibinde insanlar otururken çöktüğü sorusunda kendini gösteren Azande düşüncesinin ardındaki mantığa dikkat çekmiştir. Basitçe, bir anda oldu veya rastlantıydı demek yeterli değildi; bir aracı devreye girmiş olmalıydı.⁵ Evans-Pritchard, Azandeler için, "inançları doğrultusunda mükemmel akıl yürütüyorlar," der.⁶ Örneğin kehanetlerin doğru çıkmaması, gerçeği bulmaya uğraşan kâhinin çalışmalarının, büyücülük veya bir başka güç tarafından bozulduğu varsayımıyla açıklanırdı. Azandeler genellikle "deneyimle kolay sınıanamayan" sorular sormazlardı; daha ziyade "bir adamın etrafında dolaşan ve onu ele geçirmeye başlayan mistik güçleri" ararlardı. Antropoloğun doğal ve mistik sebepler diye yaptığı ayrımı yapmalarına rağmen, büyücülüğe duydukları inanç, "neden-sonuç ilişkisinin ampirik bilgisiyle hiçbir şekilde çelişmezdi."⁷ Bir başka deyişle, Azandelerde bir çeşit mantıkla beraber bir çelişki kavrayışı vardı. Ancak tamamen sözlü olan kültürler, benim genel tezimin merkezinde duran şeyi, kâhinin yanılığının nasıl olduğunu ve nelerden kaynaklandığını görmezden gelebilir: "Aylar süren gözlem ve araştırmalarla toplanan küçük notların sonucunda yazılan etnografik bir makalenin sayfalarında tek tek belirtildiklerinde, kâhinin inançları ve gözlemleri arasındaki çelişki sadece genellenmiş ve inkâr edilemez olur. Bu durumda, Azande düşüncesindeki çelişkiler açıkça görülür. Kâhin bir çelişkiden emin olursa, bu, inançlarıyla

⁵ Evans-Pritchard, 1937, s. 69.

⁶ A.g.e., s. 338, 340, 341.

⁷ A.g.e., s. 73. Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

açıklayabileceği bir çelişki olur.”⁸ Yani tahsil, kuşkuculuğu öne çıkarma ve doğruyu-koruma işlemleri için elzemdir. Kâhinin hükümleriyle ilgili bir kuşkuculuk vardı; fakat bu kuşkuculuk, sisteme duyulan daha genel inanç ve konuşmalardaki çelişkilerin kavranmasındaki zorluk tarafından silindi.

Bu tartışma toplumlar ve akılcılık sorusuyla ilişkilidir. Fakat herhangi bir toplumdaki bir bireyin eylemleriyle ilgili olan büyücülük ve kehanetlerin inançlarını ve pratiklerini, aktör-merkezli olmaktan çok, dışsal bir şekilde ele alan bir başka yaklaşım daha vardır. Bu eylemleri kendi içlerinde akıldışı sayabiliriz; şöyle ki, gözlemciler olarak biz, varsayıma dayalı nedenlerden doğan sonuçlar görmüyoruz. Evans-Pritchard, Azandelerdeki akılcılık ve mantıktan söz ederken yaklaşımlara, argümanın sebep olma durumuna ve çıkarıma işaret eder. Alternatif görüş de büyücülük ve kehaneti, bunların temelini oluşturan yargıların doğasından dolayı akla uygun bulmaz; bir başka deyişle, araç-amaç ilişkilerinin sebep olduğu duruma, mantıksal tutarlılık ölçütünden ziyade, “bilimsel” bir bakış açısıyla büyük oranda dışsal bir ölçüt koyar. Bu açıdan bilim, neden ve sonuç hakkındaki yargılarını zorunlu olarak değiştirdiğinden neyin akılcı olduğu sorusu her zaman değişkenlik gösterir. Bu soruya çağdaş Çin kehanetini inceledikten sonra döneceğim.

Bu iki yaklaşım evrenselciyle görececi anlayışlar arasındaki ayrımla bağlantılıdır. İlk yaklaşım, ölçüt olarak kullanılacak evrensel standartların var olduğunu kabul eder. İkincisi her kültürün dışsal ölçütlerle yargılanamayacak tutarlı inanç yapılarına sahip olduğunu varsayar. Evans-Pritchard her iki yaklaşımı da kullanmaktadır ve sadece Azandelerin kendilerine has bir mantığı olduğunu değil, aynı zamanda onların eylemlerinin, Parsons’ın deyişiyle araç-amaç ilişkisinin, “nesnel” standartlara göre (yani Batılı akademik gözlemcilere göre) “özgün” olup olmadığına bağlı olarak; akılcı, akılcı olmayan ve akıldışı olarak kabul edilebileceğini ileri sürer. Bir

⁸ A.g.e., s. 319 Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

kez daha birbiriyle ilişkili iki soruyla karşılaşmaktayız: Toplumlar akılcılık mı yoksa akılcılığın özel bir çeşidiyle mi nitelenir ve belirli bir eylem “akılcı” olarak mı yoksa “mantıksal” olarak mı tanımlanabilir? Malinowski, Trobriand* balıkçılığını dışsal ölçütlere dayanarak incelerken, adalıların göl balıkçılığında “akılcı” teknikler benimsediklerine ama daha büyük belirsizlik içeren açık deniz balıkçılığında büyüye dayalı teknikler uyguladıklarına işaret etmiştir. Akılcılık ve karşı-akılcılık bir arada ortaya çıkmışlardır. Batı toplumları üzerine çalışmalarda da bu tema izlenmiştir.⁹ “Faydacı” ve “ritüele dayalı,” akılcı ve akıldışı veya simgesel araçlar arasındaki karşıtlık, aynı toplum içindeki farklı bağlamlarda ortaya çıkan “neden” ve “sonuç” çeşitleri arasındaki ilişkiyi esas alan özel dışsal ölçütlerin, en azından dolaylı olarak uygulanmasını içerir. Bu yaklaşım, daha içsel bir sorun olan değişik “düşünce tarzları” ile akılcılık ve mantığın değişik kültürel yapılarını doğrudan göstermez. Hatta, parçalı yaklaşım bütüncü yaklaşıma fazlasıyla ters düşer. Eğer akılcılığı ve mantığı tüm toplumların özellikleri olarak görürsek geriye, eylemler ve bireyler anlamında belirli bir toplumda akılcılığın uygulanışının ne ölçüde yaygın olduğu ve örneğin “modern” ile “geleneksel”i birbirinden ayırabileceğimiz bir çözümsel başlangıç noktasının olup olmadığı sorunu kalır.

Akılcılık hakkında yapılan felsefi ve antropolojik tartışmaların çoğu, ikilik haline getirilmiş bir bağlamda, modern Batıyla “ilkel” toplumlar arasındaki karşıtlığa dayanarak yapılmaktadır.¹⁰ Bu bakış, “biz” ve “onlar” ya da akılcı olan karşısında ritüele dayalı olan biçimini alır. İkincisinde eylem (yani ritüele dayalı olan eylem), araç-amaç ilişkisine bağlı

* Trobriand takım adaları Papua Yeni Gine’nin güneydoğusunda bulunan yirmi iki adadan oluşur –çn.

⁹ Malinowski, 1948.

¹⁰ Bu, Winch, Gellner, Jarvie, MacIntyre, Agassi, Lukes ve Hollis gibi filozoflarla Horton ve Beattie gibi felsefi düşünen antropologların makalelerinden oluşan ve Bryan Wilson tarafından yayıma hazırlanan *Rationality* (1977) isimli çalışmanın ana fikridir.

olmaktan ziyade, anlamlı veya simgesel olarak yorumlanır. Ancak, Yunan "mantığı" ile Azande mantığı arasındaki fark, ne bu özel yaklaşımla basitçe bir ikilik haline getirilebilir ne de sadece kültürel bir fark olarak addedilebilir ve bundan başka sorgulamalara da kapalıdır.

Akılcılık sorununu ele almaya yönelik iki temel yol daha vardır. Birçok antropolog ve psikolog tarafından benimsenen birincisi, mantığın ve mantıksal uygulamaların varlığı ve kullanılmasıyla ilgilidir. Bu anlayış, diğer anlayışların argüman ve ispat yöntemlerine daha geniş anlamda dikkat çekmelerine karşın özelde Lévy-Bruhl'ün, Aristoteles'i izleyerek, mantıksal ve mantık öncesi düşünce yapılarına yaklaşımında temel farklılık olarak sık sık tasıma dayalı akıl yürütmenin kullanımına başvurmasına kadar geriye gider, ikinci yaklaşım dikkatini modernleşme ve Yunan düşüncesi yerine, ortaya çıkışı kapitalizmin gelişmesiyle ilişkilendirilen Batı bilimi üzerinde yoğunlaştırmaktadır. İlki gibi bu düşünüş de, kaynağını çoğunluk tarafından benimsenen popüler inançlardan alır ama akademik ifadesini Max Weber ve sosyolojik gelecekte bulur.¹¹ Weber'in "merkezi kuramsal sorusu Batı akılcılığının nasıl açıklanabileceği"dir.¹²

Lévy-Bruhl bu mantık sorununu, gelişmiş (Yunan ve Yunan sonrası) düşünceyle kendisinin "ilkel aklın" işleyişi olarak adlandırdığı şeyi karşılaştırırken öne sürmüştür. Evans-Pritchard'ın cevabı, Azande inancının mantığını ve karşılıklı ilişkiliğini göstermeyi amaçlıyordu. Bu cevap kültürel olarak özel bir anlamda her toplumun kendi farklı mantığı olduğu şeklinde yorumlanabilir. Bunun Evans-Pritchard'ın anlatmak istediği yegane şey olmadığını düşünüyorum ve bu kesinlikle onun görüşlerini izleyenler tarafından bu düşüncenin yorumlanış şekli değildi; Fortes'in (*İlkel Toplum*'da) "Akıl" üzerine bir dersinde, Gluckman'ın "mantık" üzerine derin bir makala-

¹¹ "Sosyal bilimler arasında, temel kavramlarını akılcılık sorununa bağlamaya en yakın olanı sosyolojidir." (Habermas, 1984, s. 3).

¹² Habermas, 1984, s. 6.

lesinde, Horton ve Finnegan'ın "düşünce kipleri" hakkındaki sonradan gelen çalışmalarında ve Tambiah'ın büyü üzerine derslerinde bunu açıkça görürüz.¹³ Her kültürün kendi mantığı olduğu çıkarımı bir anlamda malumun ilanındır veya eğer yeterli sınırlar çizmek mümkün olsaydı öyle olacaktır; aslında bireyler ve gruplar kendi farklılıklarına sahiptirler. Fakat böyle bir tartışmanın, birçok kültürün düşünüşlerinde ve kavramaya ait yöntemlerinde (özellikle ambarın çöküşünün ardında etkin bir neden araştırılması konusundaki gibi) önemli benzerlikler sergilediği düşünülduğünde, soyutlamanın herhangi bir önemli seviyesinde yetersiz kaldığı açıktır. Böyle olmasaydı ve her kültür fazlasıyla kendine özgü olsaydı, komşu insan toplulukları arasında tartışmasız bir şekilde bulunan hatırı sayılır düzeydeki iletişimin nasıl var olabildiğini açıklamak zor olacaktır. Diğer yandan ne Evans-Pritchard ne de adı geçen sonraki yazarlar Yunan ve Azande mantıklarının basitçe aynı olduklarını söylüyorlardı; yani sınırsız, evrenselci bir tutum takınmadılar. Örneğin Azandeler, tıpkı mantıksal olarak fikir öne sürebilmeleri gibi tartışma durumlarında da çelişki kavramına sahiptiler, ama ne biçimsel (*formal*) çelişmezlik yasaları ne de Aristoteles zamanındaki Yunanlarda olduğu gibi biçimsel mantıksal yöntemleri vardı. Bu zıtlığa daha yakından bakalım.

Eski Yunandaki Tasıma Dayalı Akıl Yürütme

Aristoteles'e göre bilgi öncül bilgi üzerine kurulmuştu, *İkinci Çözümlemeler* adlı kitabı "Aklın kullanımını içeren her öğretme ve öğrenme, önceden var olan bilgiden hareket eder," ifadesiyle başlar.¹⁴ Bu çalışmanın öznesi ispat veya tanıtlamadır (*apodeixis*), yani bilimsel anlamayı (*episteme*) üreten argümandır. Aristoteles, bir çeşit tümdengelim (*sullogismos*) olan, tanıtlamalar sistemi şeklinde bir tanıtsal bilim tasar-

¹³ Gluckman, 1949-50; Fortes, 1954; Horton ve Finnegan, 1973; Tambiah, 1990.

¹⁴ Aristoteles, (İng. çev. Tredennick), 1960 s. 25

lar. Bu durumda *Birinci Çözümlemeler* genel olarak bir dizi çıkarsamalar tanımlarken, *İkinci Çözümlemeler* aslında tanıtlamalar olan bu tümdengelimlerin özel yapısını tartışır.¹⁵ Tasım, bir şey varsayıldığında, onu mantık çerçevesinde bir başkasının izlediği bir yöntem* olarak tanımlanır; başka bir deyişle, bir ardışık akıl yürütme biçimidir. Tredennick tarafından Aristoteles'in belki de "en büyük ve asıl başarısı" olarak tanımlanan bu uygulama "bir tanıtısal bilim" in gelişimine ve tasımsal akıl yürütmenin yasalarının ilanı ile ilişkilidir.¹⁶ Çelişki biçimleri gibi bu biçim de çıkarım ve ispat çeşitleriyle bağlantılıydı ve modern uygulamaların gelişimine kadar akıl yürütmeyi biçimsel "mantık" içerisinde tanımlıyordu. Genel yapısı çok iyi bilinir:

Nefes alan her hayvanın ciğerleri vardır.

Her doğuran hayvan nefes alır.

O halde her doğuran hayvanın ciğerleri vardır.¹⁷

¹⁵ R. Smith, 1989, s. xiii.

* Burada yöntem sözcüğü eski Yunanca *logos* sözcüğü yerine kullanılmıştır. *Logos* aynı zamanda bilgi, anlam, açıklama düşünce anlamlarına da gelir –çn.

¹⁶ Aristoteles (ed. ve çev. Tredennick), 1938, s. 182.

¹⁷ Barnes, 1982, s. 30. Aristotelesçi mantık, bir *terimler* –basit bir özne-yüklem önermesinin özne veya yüklem konumunu temsil edebilen öğeler (genellikle isimler ve sıfatlar)– mantığıdır. A, B, C şematik harfleri bu öğelerin yerine kullanılırlar. Bu durumda tasım, terimlerinden birini paylaşan bu gibi iki önermeden oluşturulur ve bunlardan bir sonuç çıkartılır, örneğin

Eğer C her B için doğrulanıyorsa

Ve B bazı A'lar için doğrulanıyorsa

O halde C bazı A'lar için doğrulanır

Sonraki dönemde Stoacı okul, şimdi Aristotelesçi tasımsaldan daha geniş alana sahip ve güçlü bir sistem olarak kabul edilen bir *önermeler* mantığı geliştirmiştir. Harfler yerine sıra sayılarıyla da –"birinci," "ikinci" vs– olsa, Stoacılar da akıl yürütmenin öğeleri yerine geçen ifadeler kullandılar. İlk "tanıtlanamaz argümanları" (ortaçağdan beri *modus ponens* olarak bilinir) şu şekildeydi:

Eğer birincisiyse, ikincisidir.

Birinci.

O halde ikinci.

Veya daha basitçe:

Bütün erdemler övülmeye değerdir.

Şefkat bir erdemdir.

O halde şefkat övülmeye değerdir.

Bu önemli ölçüde bağlamsallıktan arındırılmış ve evrenselci ifadelerin Yunandaki gelişiminin üç özelliğine dikkat çekmek istiyorum. İlk olarak bu ifadeler biçimsel bir işleyiş olarak tasımın kuruluşunu içermiştir. İkincisi, üst-kuram, yani bahsedilen yöntemlerle ilgili yorumların ve kuramların ortaya çıkışıydı. Üçüncü olarak, bu ifadeleri, en azından nüfusun bir bölümünü dışlayacak da olsa, eğitim sürecinin bir parçası olarak kullanma hazırlıkları vardı. Özellikle soyut Aristotelesçi biçimde, tasımın kendisi yazıyı bir önkoşul olarak gerekli kılmaktaydı. Üst-kuram da yazıyı gerekli kılmaktaydı. Yorumlar yazılı olduğu zaman, şüphesiz daha kesin ve daha sınırlı olacaktı, ancak tabii ki sözlü kültürlerin üyeleri düşünce ve hesaplama yöntemlerini uyarlayabilir ve onlar üzerinde yorum yapabilirler. Fakat bu yorumlar kaydedilmemiş olduklarından ve daha ileri incelemelere kapalı kalacaklarından ya standartlaşmış bir söyleyişle birleşirler ya da yapıldıkları anla bağdaştırılırlar; her iki durumda da kapsamlı bir açıklama yapma olasılığı ciddi bir şekilde azalır. Son olarak, genel anlamda yazının okuryazar kültürlerin eğitim sistemlerine hâkim olmasından dolayı, tasımın öğretilmesi ve kullanımı yazıyı içerir. Buluş (örneğin matematiksel tablolar gibi) için yazıya gereksinim duyan, kavramaya yönelik herhangi bir aracın neden okuryazar bir kültür içindeki sözlü kullanımın bir parçası olamadığının hiçbir izahı yok-

Belirli standart bir örnek:

Eğer gündüz ise, aydınlıktır.

Gündüz.

O halde aydınlıktır.

Kapsamlı yorumlarından ötürü Dr. M. Schofield'e teşekkür borçluyum.

tur. Açıktır ki yazının ürünleri sadece okuryazar toplumların sözlü geleneklerini etkilemekle kalmaz, komşu sözlü kültürleri de etkiler. Bununla birlikte yazı, bahsedilen mantıksal yöntemlerdeki her üç kademede de kullanılır.

Tasımın doğası hakkında iki görüş vardır. Hümanist gelenek, tasımın içinde barındırdığı mantık biçimini Yunanlardan kaynaklanan ve Batının üstün başarısına temel bir katkı sağlayan bir öge olarak görür. Diğerleri (evrenselciler) tasımı evrensel bir öge olarak, Chomsky'nin sözdizimi hakkındaki tezindeki gibi, insan zekâsının içine gömülü yeteneklerin bir parçası olarak görürler. Johnson-Laird'in *Mental Models [Zihinsel Modeller]* kitabında belirttiği düşüncelerin üzerinde duracağım: "Bir mantık sistemi zihinde nasıl ortaya çıkar? Ne öğrenme kuramının ilkeleri ne de Piagetci öğretinin varsayımları bu soruya ilişkin yeterli cevabı sağlar. Hatalı bir biçimde, mantıksal aygıtımızın doğuştan geldiği iddia edilir; fakat bunun nasıl olduğuna dair hiçbir bilgi yoktur."¹⁸ Her şey ilk cümlelerin genel anlamda mantığı mı, biçimsel tasım şeklindeki "mantığı" mı kastettiğine bağlıdır. Johnson-Laird'in ardından gelenler ikinci cümleyi tercih eder. Kaldı ki Rus psikolog A. R. Luria'nın çalışmasından, okumamış köylülerin yapıyı reddettiklerini, Aristotelesçi mantığın ideal örneğini akla uygun bulmadıklarını öğreniyoruz. Aristotelesçi mantığın sadece sözlü kültürlerde bilinmeyen bir araç olmadığını, aynı zamanda okuryazar olanlarında da yalnızca eğitim görmüş, hatta çok iyi eğitim görmüş, ukala veya mantıkçı kimselerin aracı olarak görüldüğünü düşünüyorum.

Her iki tez de hümanist ve evrenselci (ya da "akılcı"), kendilerine dair söylenecek bir şeye sahiptir, ama ikisi de kendi başlarına yetersizdir. Azandelerde karşılaştığımız şey, sonuca yönelik akıl yürütme biçimlerinin ve genel anlamında mantığın her insan toplumunda kesinlikle bulunduğu gerçeğidir (tabii ki her zaman kullanılmasa da). Ama tasım şeklindeki mantık akıl yürütmenin biçimselleştirilmiş hali-

¹⁸ Johnson-Laird, 1983, s. 39-40.
Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - <https://rantey.org>

dir ve tabii ki evrensel değildir. Hatta en soyut biçiminde açıkça alfabenin kullanımına dayalıdır. Sami yazısının Yunan uyarlamasının bir sonucu olarak, Aristoteles “hayvan” terimi gibi anlamlı terimler yerine, aşağıdaki formülde olduğu gibi, anlamsız harfler koyarak tasımın genelleştirilmiş bir çeşidini yaratmayı başarmıştır:

Her A = B

Her C = B

O halde her A = C

Bundan böyle öğeler, belirli sözcükler ya da kavramlar değildir: Şimdi “mantığın” dilbilgisi, sözcükler (anlamsal semboller) yerine fonetik semboller (harfler) koyarak, yani sözlük kullanmayı terk ederek evrenselleştirilebilir ve küreselleştirilebilir. Kullanılan işaretlerin kesin göndermeler yapması yüzünden, Çin’deki gibi logografik yazılarda bu adımı atmak daha zordur. Ancak daha az soyut tasım bile akıl yürütmenin ve Azande biçiminin büyük ölçüde dolaylı mantıksal uygulamalarının şekillenmesini içerir; bu da, onların görsel bir yapıda yazılmalarından ve böylece hem bilginin hem de sözdiziminin yeniden yapılandırılmasının önünü açmalarından ve onları teşvik etmelerinden dolayıdır. Aynı şekilde yazı, kategorileri oluşturan öğeleri bir ölçüde bağlam dışı bırakacak şekilde kategorileri listelere yerleştirerek, kategoriler kavramının gelişmesine ve şekillenmesine yardımcı oldu; yazılı uygulamanın tüm özelliklerine (bir ek dışlamayı ve içermeyi kapsayan) bir başlangıç ve bir bitiş sağlandı ve belirli bir hiyerarşik biçim verildi.¹⁹ Aristotelesçi tasım, daha genel bir biçimde sonuç alabilecek akıl yürütmeyi kullanmaya alışkın Azandelere saçma gelebilir. Luria tarafından yapılan, sözlü tasımlara cevaplar biçiminde gelişen çalışmada net bir biçimde ortaya çıktığı gibi, bu durum yazıyı bilen toplumların okula gitmemiş üyeleri için de geçerlidir.

¹⁹ Bkz. Goody, 1977.

Orta Asya'da, o zamana kadar büyük kolektif çiftliklere dahil edilmemiş ama sonradan Sovyetler Birliği tarafından örgütlenmiş köylülerle beraber kolektif çalışmaya başlamış "ilerici" köylüler üzerine çalışırken, Luria bu iki topluluğun basit sözlü tasımlara verdikleri yanıtlar arasında çarpıcı farklılıklar buldu. Örneğin kolektif çalışmayan (ve büyük olasılıkla daha geleneksel) bir köylüye şu soru yöneltildi: "Sibirya'nın bir kasabasındaki tüm ayılar beyazdır. Komşunuz o kasabaya gitmiş ve bir ayı görmüştür. Ayı ne renktir?" Köylü o kasabaya hiç gitmediği için ayının ne renk olduğunu bilmesine imkân olmadığı cevabını vermiştir ve neden Profesör Luria'nın komşusuna gidip ona ayının rengini sormadığını sormuştur. Bu tür cevaplar tipikti ve sorunun özel içeriğinden az çok bağımsız görünüyordu. Daha uygarlaşmış özneler (kolektif bir çiftlikte bir süredir yaşayanlar ve yeni çiftliğin uygulamalarına ve yeni kültürel geleneklere maruz kalmış olanlar) bizim cevap vereceğimiz gibi cevapladılar. Yani verdikleri cevaplar aşağı yukarı şöyleydi: "O kasabada sadece beyaz ayıların yaşadığını söylediğinize göre tabii ki ayı beyaz olmalıdır."²⁰

Tasımsal akıl yürütmenin reddi eğitim almamışlarla sınırlı değildir. Biçimsel mantığın sınırları çoğu insana göre açıktır. Francis Bacon, Aristoteles'i, felsefeyi mantığın hizmetine sunarak doğa felsefesini "işe yaramaz ve tartışılır" kılmakla suçladı.²¹ Bu karşı çıkış şu uyarıyla ilişkilidir: Öğrenmeyle ilgili ilk zorluk "insanlar maddeyi değil de sözcükleri çalıştıklarında," yani gerçekten bilimsel olan yöntemi görmezden geldiklerinde ortaya çıkar.²² Bu uygulamalar aynı zamanda daha satirik yorumların da öznesidir. Quine, tümevarımsal mantığı felsefenin, yani bilgi kuramının kendisinin temeldireği olarak görür; öte yandan tümdengelmisel mantık, "mantıksal gerçeklerin sistemli çalışması"dır. İkincisi (tümdengelmisel mantık) Lewis Carroll ta-

²⁰ Cole vd., 1971, s. 185.

²¹ *Novum Organum*, Birinci Kitap, s. 63, 54.

²² *Advancement of Learning*, Birinci Kitap, IV, s. 3.

rafından daha gündelik bir dille tanımlanır: "Aksine," diye devam eder Tweedledee,* "eğer öyle olsaydı, öyle olabilir-di; ve eğer öyle olsaydı, öyle olacaktı; ama öyle olmadığından öyle değil. Bu mantıktır." Bu tür uygulamaların daha iyi şekillenmeleri, Euklides'in Latinceye QED (*Quod Erat Demonstrandum*) olarak çevrilen ifadesiyle biten teoremlerinde gördüğümüz gibi klasik dünyadaki bilginin belirli gelişimlerine temel oluşturdu. Ancak tasım gibi herhangi bir özel uygulamanın Avrupa bilgisindeki sonraki gelişmelerin esası olduğunu söylemek güçtür. Aslında çoğunluğa göre tasım, genellikle mantıkçılara tahsis edilmiş, ispatın oldukça yapay bir biçimi olarak görülür. Her durumda tasımın kullanımı, belirli bir sorunu çözmek içindir, bağlama göredir; kavramaya yönelik tüm hareketlerimizi kapsamaz.

Çeşitli cevaplar bize bu "dil oyunlarının" (Wittgenstein'in bir ifadesine kullanacak olursak) tamamen böyle olduğunu hatırlattı. Bunlar iki yolla karşılaşır. Bir taraftan Aristoteles (ve onu izleyen 2000 yıl içindeki filozoflar) tarafından akılcı bilginin esası olarak görülürler. Bunlar, aslında Yunanların geometri ve diğer bilimlerini şekillendirmelerini sağlayan, kavramaya yönelik aygıtlardır. Diğer taraftan bunlar, çokbilmişlere uygun (Rus köylülerinin sandığı gibi), çocukların oyunlarına uyan (Carroll'ın belirttiği gibi) ve bazen bilgi birikiminde yanlış yönlendirici bir unsur olan (Bacon'ın ısrar ettiği gibi) açık şekillenmelerdi.

Bunların biçimselliği oldukça doğrudan bir yolla yazılma-larından ileri gelmektedir; o kadar ki sözlü kullanım olmadan bile tasımın öğelerini görmekteyiz. Aristoteles dilbilimsel birimler yerine alfabedeki soyut harfleri koymuştur. Harflerin (alfabetik harfler) kullanımı olmadan "mantığın genel bir argüman bilimi olamayacağı" öne sürülür.²³ Fakat grafikte tem-

* Levis Carroll'un *Aynanın İçinden* isimli kitabındaki ikiz karakterlerden birinin adı. Tweedledee aynı zamanda ikizi Tweedledum'la beraber bir İngiliz tekerlemesinde de yer alır. -ed.n.

²³ Barnes, 1982, s. 20. Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

sil etme biçiminde yazma, başka açılardan önemliydi. Hatta tasımsal yöntemin bir grafik biçiminden doğduğu düşünülür. "Bir öncül, terimlerin yerini doldurmak için seçilen harfleri birleştiren bir çizgi tarafından temsil edildi." Bu bir kurgudur ama Aristoteles de modern mantıkçılar ve matematikçiler gibi bir yazı tahtası kullanmış olabilir. Aristoteles'in kesinlikle matematikçilere borçlu olduğu gözüküyor ve daha soyut bir anlamda, Platon'un ikilikle tanımlama pratiklerindeki gibi (özellikli gereği aydın bir şekilde) çizgilerin çizilmesi çok önemlidir.²⁴ Bu özel çalışma Aristoteles tarafından "bir çeşit zayıf tasım" olarak eleştirilirken, diğer yorumcular tarafından modern okurlara hitaben "yavan ve soru-fakiri" olarak tanımlanmıştır.²⁵ Ama bazılarının çizgilerin çizilmesi olarak gördükleri şey bu tür yöntemlerin temel ögesidir.

Aristoteles kendi tasımının (*sullogismos*), mantığın evrensel bir ifadesi olduğunu iddia etti. Sonraki düşünürler Aristoteles'in mantığından o kadar çok etkilenmişlerdi ki, sonraki iki bin yıl boyunca "analitiğin mantıksal gerçeğin toplamını oluşturduğu düşünülürdü."²⁶ Açıktır ki durum böyle değildi. Aristoteles'in kendi bilimsel çalışmaları bile, yazılı şekillerinin sadece konuşan dünya için değil, mantığın kendisi için de tehlike teşkil ettiği bu yöntemleri izlemez. Örneğin bu akıl yürütmeye hareket eden biri, doldurulmalarının daha iyi olacağı boş kutuları doldurma yanlışına düşebilir. Tredennick araştırmacıyı, Aristoteles'in, en az Platon'un ikili kategorileri veya sonraki biçimcilerin dörtlü tabloları kadar yanlış yola saptırabilecek bir yöntem olan simetrik üç parçaya bölme yöntemine duyduğu isteğe dikkat çeker.²⁷ Tredennick, gerçeklikten kopmuş sadece biçimsel bir mantığın değersiz bir araç olduğunu bilerek, Aristoteles'i

²⁴ Bkz. Jackson, 1920 ve Einarson, 1938.

²⁵ Platon'un ikilik yaratan bölünmeyle "diyalektik" üzerine çalışması için bkz. W. ve M. Kneale, 1962. s. 9 vd.

²⁶ Barnes, 1982, s. 31.

²⁷ Aristoteles (ed. Tredennick), 1938, s. 192.
 Ücretsiz PDF Kütüphane Arşivi - <https://rantey.org>

“bir tasımın sonucuyla nesnel gerçeklik arasında, bir düşünce süreci olan tasım kavramıyla bağdaşacağından daha fazla bir uyum” beklediği için eleştirir.

Vygotsky ve Johnson-Laird gibi sonraki psikologlar, tasımı sadece “bir düşünce süreci” olarak gördüler. Barnes gibi diğer filozoflar, tasımı bilimsel araştırmacı tarafından izlenecek bir faaliyet olarak değil, inceleme sonuçlarının “sistemli bir şekilde düzenleneceği ve sergileneceği” bir yol olarak gördüler.²⁸ Her iki durumda da biçimsel tasım açıkça yazılı sözcüğün aracılığıyla oluşturulmuş kavramaya yönelik bir araçtır; dolayısıyla insan toplumunun sadece belli bir kısmında bulunur. Bu ve benzeri araçlar hümanistler tarafından, Avrupa’nın akılcı ve mantıksal yöntemlerle beraber diğer toplumlarda bulunmayan bilgi türleri geliştirmesini de sağlayan, Yunanlara özgü araçlar olarak görülür ve hepsinin de, bu kıtanın sonradan elde edeceği üstünlüğe katkıda bulunduğu düşünülür. Bunların Eski Yunan’da yaratılmalarının nedeni de, Eski Yunan’daki geleneksel argüman sevdasına ve ispat biçimlerine olan düşkünlüğe bağlanır. Bahsedilen araçlar sözlü kültürlerde tamamen eksik olmadığı için, bu tür bir iddia daha geniş anlamda mantığa ve akla uygulanamaz. Ancak, eğer biçimsel tasımın okuryazar doğasıyla ilgili iddiamız doğruysa, yazıya sahip diğer uygarlıklarda da, bu tür bir tasımı en azından alfabetik olmayan bir yapıda bulmayı ummamız gerekir. Tamamen kesin olmamakla beraber yukarıda bahsedilenler, yazıya dayalı belirli tarihsel gelişmelerin sonuçlarıdır ve muhtemelen buluştan ziyade uyarlamayla kazanılmışlardır. Fakat öte yandan uyarlama süreci, üstü kapalı yöntemleri açığa çıkaracak ve böylece yapılarını değiştirecek bir yazılı gelişme için durumun belirli bir olgunluğa erişmiş olduğunu gösteriyor.

Bu mantıksal kuralların önemi nedir? Bu kurallar Euklidesçi aksiyomatik bilgide bir parça rol oynadılar, ama aynı zamanda onun değişime kapanmasına da hizmet ettiler. Daha sonraki dönemlerde Doğuda olduğu gibi Batıda da bilimsel

²⁸ Barnes, 1982, s. 38.

tartışmalardan daha sık, dinsel (skolastik) tartışmalarda boy gösterdiler. Ancak “mantığın” varlığı, düşünce tarihçileri tarafından bazen gerekli bir araç olarak görülmektedir; matematiğin bilimlerin gelişimindeki rolü gibi. Mantık ve matematik için olduğu gibi, bilim için de daha kapsamlı ve daha dar tanımlamalar görürüz. Bazılarına göre bilim “insanın doğa üzerinde hâkimiyet elde etmesine yarayan davranış sistemleridir; öte yandan, başkaları bilimi faal bir bilgi-yapımı süreci olarak tanımlar.²⁹ Bu tanımlardan ilki bilimi her yerde bulur; ikincisiye onu sadece Batılı gelenekte görmeye meyillidir. Ancak Joseph Needham’ın Çin örneğinde fazlasıyla gösterdiği gibi, kısıtlı ölçütlerle olsa bile Doğuda bilimin varlığını bulabiliriz. Antropologlar genellikle daha kapsamlı olan tanımları yeğlerler ve birçok gözlemci en basit toplumlarda da akılcı, mantıksal ve teknolojik eylemleri fark etmiştir. Aynı zamanda, deneysel yöntemin uyarlanmasına neden olan biçimselleştirilmiş yöntemler, Yunanlardan önce okuryazar toplumlarda görülmeye başladıkları halde, sözlü kültürlerde açıkça yoktur. G. E. R. Lloyd, *On the Sacred Disease [Kutsal Hastalık Üzerine]* adlı Yunan metninin bir inançlar bütününe büyüye dayalı ilan eden ve bunun yerine doğalcı bir açıklamayı koyan ilk yapıt olduğunu, böylelikle bu iki alanı (doğa ile büyü) ayırdığını düşünür. Fakat tek açıklamanın eşzamanlı olarak reddi ve bizim “doğal” ve “büyüye dayalı” etkenler olarak gördüğümüz ve iki alanı da saran bir nedensel çoğulculuğun kabulü, diğer topluluklarda olduğu gibi Yunanlar arasında da vardı. Evans-Pritchard, Azandeler tarafından yapılan dolaylı bir ayırım görür. Bu Malinowski’nin Trobriand Adası sakinleri için söylediğinin aynısıdır. Eğer doğrudan anımsamayı gerekli addedersek, o zaman Yakındoğudaki erken faaliyetlere baktığımızda, vurguda önemli değişiklikler olmasına rağmen, Yunanlarda gerçekten radikal bir bütüncül sıçrayışın ortaya çıkışı belirgin değildir.

Tasıma geri döndüğümüzde; bir bakıma yöntemin kendisinin gerçeğe ulaşmak için hümanistlerin düşündüğünden daha önemsiz olmasından dolayı, hümanist mücadelenin çatladığını görüyoruz. Ancak akılcılığın sadece Batıya özgü

²⁹ Bkz. Tambiah, 1990, s. 8-9.
Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

özel bir biçiminin bir parçasını oluşturduğu düşüncesinin, yazıya sahip diğer kültürlere dönüp baktığımızda ve daha geniş bir açıdan yaklaştığımızda, inandırıcılığı yoktur.

Mezopotamya

Eski Yunan'da bulunan daha uzmanlaşmış yöntemlerin, daha önceki yazılı kültürlerde belirli prototipleri var gibi görünmektedir. Fransız Asurbilimci Bottéro, Mezopotamya'da, tabloların bulunmasıyla ortaya çıkan denklikler ve boş kutularla ilgili gelişmemiş tasımsal biçimler tanımlamıştır. Bunlardan ilki şu biçimdedir:

eğer 1. terim = 2. terim ise

ve 2. terim = 3. terim ise

o halde 1. terim = 3. terimdir

Diğer yöntemler, bizi boş bir kutuyu benzeşim (*analogy*) kuralına uyarak doldurmaya davet etmektedir:

1. terim	2. terim	1. terim 2. terimi ifade eder.
3. terim		3. terim hangi terimi ifade eder?

Meselelerin sadece mahkemelerde ve daha az resmi idari meclislerde değil, şeylerin öyle değil de böyle olduğunu göstermeye çalışan bireyler arasındaki tartışmalardaki akıl yürütme yollarıyla da bağlantılı olmasından dolayı, bu genel türdeki yöntemler neredeyse tüm toplumlarda görülür.

Bazen mantığın gelişiminin, Mezopotamya astrolojisi ve kehanetinden doğan Yunan astronomisiyle beraber, Yunanların kehanet ve büyüden bilime geçmesini olanaklı kıldığı düşünülür. Bottéro, bu tipik Avrupa tarzı düşünme şeklinin oldukça hatalı olduğunu ileri sürer. Başka birçok açıdan olduğu gibi, Bottéro Yunanlıları "Eski Mezopotamyalıların mirasçıları" olarak görür. Öncelikle astronomiye Mezopotamya kaynaklı birçok katkı yapılmıştı. İkincisi, ilk kehanetin kendisi "bilimsel türden bir bilgi" olmuştur ve özünde zaten bir

bilimdi;³⁰ yazılı kaynakların toplanmasıyla, sadece eylemsel sonuçları (yani, kurbanlık koyunda çift safra kesesi bulunması) değil, üç ve hatta yedi biçim bozulması da dahil tüm olası kuramsal sonuçları göz önüne alarak, tündengelimli oldu. Bottéro, kehanetin evriminde bilimsel bir yöntemin gelişimini görmektedir: “Bu ansiklopedik meraklılık; evrensel gerçekliğe çözümsel, vazgeçilmez, tündengelimli ve önsel (*a priori*) olan bilgiyle yaklaşım; bu, nesnelere yönelik ‘soyut’ ve bilimsel tavır, insan zihninin açık bir kazanımıydı.”³¹ Listelerle öne sürdüğüm gibi, bu meraklı ruh çoktan yerli yerine, en azından potansiyel olarak, oturmuş olabilir; ancak bunun, bu ruhun tarif edilen usulde gelişmesini olanaklı kıldığı yazıyordu.³² Bu şekilde, Yunanlardan yaklaşık on beş yüzyıl önce bir “grafik diyalektik” ortaya çıktı. Bottéro, bu diyalektiği Marduk tanrısının adının kullanımını inceleyerek açıklar. Bilgili adamlar heceleri çözümleyerek, Sümer’deki karşılıklarını bularak (örneğin, “su” yerine “a”), Akad’daki karşılığını arayarak (ortaçağ Avrupası’ndaki Latince gibi, yazı iki dilli (*bilingual*) olduğu için), görsel harflerle*** ve sesçil eşseslilerle oynayarak, bir ismin anlamlarını açığa çıkardılar veya oluşturdular. Örneğin, A-sa-ri sözcüğü Marduk’un:

Tarımı veren;

Tarlaların bölünmesini sağlayan;

Tahılları ve keneviri yaratan;

Tüm yeşillikleri üreten; olduğunu belirtir.³³

³⁰ Bottéro, 1987, s. 157.

* Antik Mezopotamyalılar safra taşı bozukluğu olan çift safra keseli kurbanlık koyunları zafer alameti olarak yorumlardı –ed.n.

³¹ *A.g.e.*, s. 168.

³² Goody, 1977.

** Mezopotamya dininde Babil şehrinin baş tanrısı ve daha genel olarak Babil uygarlığının tanrısıdır –çn.

*** Burada harfler bir yazı sisteminde bir sesbirimi temsil eden birim (harf ya da harfler) anlamına gelen *graphème* sözcüğü yerine kullanılmıştır –çn.

³³ Bottéro’nun titiz açıklamasına adil davranmadım, ama bkz. 1987, s. 113 vd. ve bkz. “Les noms de Marduk, L’écriture et la ‘logique’ en Mésopotamie ancienne,” *Essays on the Ancient Near East*, J. J. Finkelstein.

Mezopotamya'da gelişen bu söylev biçimlerinin bazıları, kesinliği sürekli artan bilimsel yöntemin önünü açtı; diğerleri tasıma dayalı yöntemlerin habercisiydi; ancak öte yandan başkaları ise hiçbir yere varmayan dil oyunları ile uğraşıyordu. Hepsi yazılı sözcüklerin ya da en azından grafik tekniklerinin kullanımı ve gelişimiyle teşvik edilmişti.

Doğulu toplumlara bakarken Yakındoğudaki Arap dünyasını özel bir sebepten dolayı dışarıda bırakıyorum. Arap dünyası, Yunan öğretisinden çok şey devraldı ve İslamın Avrupa'nın güneyine girmesinden sonra bu kıtaya Aristoteles'i tanıttı. İslam sadece bağımsız bir durum için değil, Batıdan önce bazı çevrelerde bilinen, Yunan biçimsel akıl yürütme yöntemleri için de gereken koşulları karşılayamadı. Dokuzuncu yüzyılın başlarında yedinci Abbasi halifesi el-Me'mûn Bağdat'ta, felsefi ve bilimsel Yunan eserlerinin Arapçaya çevrildiği Bilgelik Evini kurdu veya en azından geliştirdi. Ev, birkaç gökbilimsel gözlemevi ile birlikte olağanüstü bir kütüphaneye sahipti ve tıp, matematik, felsefe, ilahiyat, edebiyat ve şiir gibi alanlarda, sadece Yunan kültürüne değil Pers ve Hint yüksek kültürlerine de yaklaştı. Irak, özellikle Yunan uygarlığı olmak üzere, kendisini önceki uygarlıkların hepsinin mirasçısı olarak görüyordu. Aristoteles'in eserleri, onun zihinsel akıl yürütme yöntemi sayesinde seçkin kesimi büyülemişti ve Aristoteles'in, akılla inancı uyuşturmayı amaçlayan ve Mu'tazilizm* olarak bilinen öğreti üzerindeki etkisi oldukça belirgindi. O zamanlarda Seylan'a ve Çin kadar uzağa bile yelken açan tüccarlarıyla Bağdat, Yakındoğu ticaretinin merkeziydi.

Ticaret ve fetih, İslamı Akdeniz'e de ulaştırdı. Yedinci yüzyılda İslam çoktan Magrip'e ulaşmıştı ve yakında Sicilya ve İspanya'da da izini bırakacaktı. İslam, Yunan akıl yürütmesini Batıya tanıtmamışken, bu akıl yürütme İslamın kendi gelişiminde önemli bir rol oynadı. Tasıma dayalı akıl yürütme,

* Mu'tazilizm, kısmen Eski Yunan felsefesinden etkilenen ve üç temel ilkeye dayanan (Tanrı'nın birliği ve adaleti, insanın hareket özgürlüğü ve Kur'an'ın varoluşu) İslami bir rasyonalizm türüdür. ed.n.

Yunancadan Latinceye yapılan çeviriler ve altıncı yüzyılda yaşamış Romalı bilgin Boethius tarafından yapılan yorumlar vasıtasıyla, Batı Avrupa skolastik felsefesinde zaten biliniyordu. Boethius, Aristoteles'in *Organon* (mantık üzerine altı tez) adlı eserini çevirdi, tasım üzerine iki kısa eser ve *Birinci Çözümlemeler* üzerine de bir eleştiri yazdı. On üçüncü yüzyılda, Dominikanlı bilgin Albertus Magnus'u doğa üzerine çalışmaya teşvik eden İbni Sina, İbni Rüşt ve Musa bin Meymun'un eleştirileriyle birlikte, çoğunlukla Arapçadan çevirilerin yapılmasına kadar, Aristoteles'in diğer temel eserleri Batıda bilinmiyordu. Akıl kavramı Arap düşüncesine, Aydınlanma sonrası Batı düşüncesine yaptığı gibi hâkim olmamışsa da Arap düşüncesinin temelinde Aristotelesçi mantık yatıyordu.³⁴ Ama şimdi Batı ve Yakındoğudan Güney ve Doğu Asya'ya dönelim.

Hindistan, Çin ve Japonya

İlk tasımları (*proto-syllogisms*) Mezopotamya'da bulmamız, tasımı Batılı olmaktan çıkarır; çünkü Doğu birçok şeyi, büyük Doğulu uygarlıklara temel katkıları sağlayan ilk Tunç Devri toplumundan türetmiştir. Bu toplumların dışında hangilerinde tasım biçimleri görmektediriz? Burada tartışmak istediğim ana ilkeler, bu alandaki uzmanlar tarafından iyi bilinmektedir. Buna karşın bu uzmanların çoğu, endüstriyel kapitalizmle (1780'den beri) ve bilgi sistemleriyle (Rönesans'tan beri) beraber Avrupa'da gerçekleşen göz alıcı ilerlemelere hayran kalarak, akılcılık ve "mantık" sistemlerindeki farklılıkların nedenlerini araştırmaya yöneldiler. Kesin olan şudur ki, tasım çeşitleri Doğunun her yerinde uzun zaman var oldular. Ünlü bir Hint bilgini, Hindistan felsefesini üç döneme ayırmıştır: Mantık öncesi (Miladi takvimden önce), mantıksal (on birinci yüzyıla kadar) ve mantıkötesi (on sekizinci yüzyıla kadar).³⁵ Yunanlardaki anlamıyla biçimsel bir

³⁴ Bkz. Aziz Al-Azmeh, 1986.

³⁵ S. N. Dasgupta, 1922-55. Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

“mantığın” olmadığı bir döneme işaret edildiğinden, mantık öncesi dönemi atlayabiliriz. Daha yaygın bir yaklaşım Hindistan mantığını üç döneme ayırır: Eski Nyāya* (MÖ 250), Budist mantık (MS 600) ve Yeni Nyāya. *Nyāya sūtra*** erken döneme aittir; *Nyāyappravessa* ise (Hindistan’daki Budistler ve Caynacılar kadar Çin üzerinde de büyük etkisi olan, Budistlerin mantıksal yöntemlere girişleri) ikinci döneme aittir.³⁶ Erken dönemde bile Budistler, Brahmanlar ve Caynacılar arasındaki çekişmelerden doğan bir sürü metin, *sutra* ve eleştirilerin ortaya çıktığı görüldü. Erken *Nyāya sūtra* zaten, bir tartışma yöntembilimini özenle hazırlamıştı ve beş-parçalı tasım diye adlandırılan sistemi sunmuştu:

Önerme (*pratijñā*): Dağda ateş var.

Sebep (*hetu*): Çünkü dağda duman var.

Örnek (*drstānta*): Mutfaktaki gibi – göldeki gibi değil.

Uygulama (*upanaya*): Böyle (yani şu anda olduğu gibi).

Sonuç (*nigamana*): Dağda ateş var.³⁷

Daha sonraki Budist mantık biçimlerinde, beş-parçalı tasım daraltıldı ve ya ilk üç ya da son üç bölümden oluşturuldu. Guénon, ilk üç bölümün, Peirce’ün ve daha sonra Hanson’ın “geriye döndürme” (*retroduction*) dedikleri bir ters çevirmeyi temsil ederken son üç bölümün de Aristotelesçi tümdengelimci tasıma (*modus ponens*) benzediğini belirtmektedir. Böyle bir biçimselleştirmenin zemini, Pencap’ın Yunan kralı Menandros’la bilge Nagasena arasında MÖ 150 yılı civarında yapılan bir antlaşma sayesinde ortaya çıkarıldı – ki bu antlaşma, argümanın araştırmacılar tarafından biçimselleştirilmesinin erken bir örneğini sağlar.

* *Nyāya*: Kelime anlamı kural ve yöntemdir. Mantık ve epistemoloji çözümlemelerinin önemli olduğu Hint felsefesindeki geleneksel altı sistemden biridir –çn.

** *Nyāya* felsefesinin kurucularından olan Gautama’nın bir eseridir. Eser, *Nyāya* felsefesinin ilk sistematik açıklamasıdır –çn.

³⁶ Factor, 1983, s. 183.

³⁷ Diğer bir çeviri için bkz. Aggar, s. 187. <https://rantey.org>

Kral dedi ki: "Üstat Nāgasena, benimle tartışmaya devam etmek ister misin?"

"Kralım! Eğer bilge bir kişi gibi tartışmak isterseniz, cevabım evet olacaktır; fakat eğer bir kral gibi tartışmak isterseniz, o zaman cevabım hayırdır."

"Üstat Nāgasena, bilge kişiler nasıl tartışır?"

"Bilgelerin tartışmasında, tekrar tekrar aynı konu ele alınır; bu esnada fikirlerden taviz verilebilir ve taraflar birbirlerini ikna edebilirler; bunun sonucunda görüş birliğine varıldığı gibi fikir ayrılıkları da ortaya çıkabilir. Bütün bunlar bilge kişileri rahatsız etmez. İşte Kralım, bilge kişiler bu şekilde tartışır."³⁸

Böyle bir bağlamda, konuşma kesin olarak belirli kurallar çerçevesinde devam etti. *Nyāya* modellerinin çıkarımlar değil "biçimsel açıklamalar" olduğunu; yani tümdengelimci olmadığını öne süren Daye gibi filozofların bazı kuşkuvarı vardır. Ancak birçok araştırmacı Nyaya yöntemleriyle *Analytistics*'in veya *Principia Mathematica*'nın arasında esaslı bir bağdaşmazlığın bulunmadığını düşünür. Her gelenek arasında farklılıklar vardır ama bu farklılıklar, bazılarının ileri sürdüğü gibi (örneğin Çin için Hansen), çıkarımın dışarıda bırakılması türünden değildir. Bocheński, evrensel yasa kavramının ortaya çıkmasından sonra Hint mantığının Batıdan etkilenmeden geliştiği sonucuna varıyor. Hint mantığı, bazı önemli sorunların bilinmemesine karşın, Batıda Frege ve Russell'a kadar ortaya çıkmayan ilişkisel mantık alanındaki başka teoremleri de özenle işledi. Ancak birçok açıdan, "özgün ve ilgi çekici bir çeşit özgün biçimsel mantık" sağlayarak, "aynı sorunlarla karşılaşmış ve aynı çözümlere ulaşmıştır."³⁹

Bocheński'nin eski Batı ve Hint mantıklarına uyguladığı türden bir çözümleme, Çin için de kullanılmıştır. Çin mantığı hakkında iki görüş karşımıza çıkar. Bir tarafta Munro, Graham, Hall ve Ames'in, Çin düşüncesinde mantığın yerinin olmadığını öne süren ifadeleri vardır; Hansen, Geç Mohist'

³⁸ Bocheński, 1961, s. 421.

³⁹ *A.g.e.*, s. 447.

* *Mohizm* Çin'de ortaya çıkan ve bir anlamda Konfüçyüs'ün öğretilerine alternatif oluşturan ve hazzılığa vurgu yapan bir öğreti -çn.

metinlerin gerçeklik iddiaları içermediğini iddia eder. Öte yandan Paul, tasımın, gerçekliğin keşfini (modern mantıkta olduğu gibi) amaç edinmek zorunda olmadığını, "kavramlarda bir özdeşlik ve çeşitlilik-ilişkisi kurmanın bir yolu" olarak görülebileceğini savunur.⁴⁰ Paul, Hansen'a karşı Yeni Mohist filozofların "Aristoteles'ten Frege'ye kadar, Batıda mantık olarak kabul edilen kavramla temelde özdeş olan" bir mantık sistemi geliştirdiklerini iddia eder.⁴¹ Paul sadece farklılık gören araştırmacıların görüşlerine karşı (özellikle Çin'deki mantığı özgün kılan özellikler olarak addettiği noktalar üzerine yoğunlaşan, Hansen'ın tezine karşı), Geç Mohistlerin belirgin bir şekilde "zıtlaşmama yasasını," "dışlanan orta yasasını" ve "Dictum de omni et nullo"yu* formüle ettiklerini savunur. Bundan başka, Geç Mohistler bunları yasalar olarak anladılar; yani, kabul görmüş dil kullanımı ve argümanı olarak kullandılar ve bunlara ("özdeşlik yasasına" olduğu gibi) bağlı kalmaya çalıştılar. Paul, Aristotelesçi geleneği en göze çarpan şekilde yapılandıranların öncelikle bu ilkeler olmasından dolayı, temel mantık yasalarının, kültür, dil, ontoloji veya gerçeklik kavramları gibi belirli öncül varsayımlara bağlı olmadığı sonucunu çıkarır. Evrensel bir mantık vardır.

Dil kullanımının genel parametrelerinin varlığından kuşku duyulmamasına rağmen, bu söylev kurallarının esas formülasyonunun, insan toplumunun gelişiminin ancak belirli bir evresinde, yazının bulunmasıyla ortaya çıkması önemlidir. Dilbilgisiyle beraber dolaylı kurallar önceden ortaya çıkmıştı, ancak bunların doğrudan oluşturulmaları temelde yazarlar için değişik bir durum yarattı. Aristotelesçi geleneğin veya Hansen'ın ilgilendiği Mohist geleneğin ya da Budist gelenek gibi diğer Doğulu geleneklerin belirli özellikleri gibi

⁴⁰ Paul, 1993, s. 122.

⁴¹ *A.g.e.*, s. 123.

* Kelime anlamı olarak "hep ve hiç ilkesi." Klasik mantıktan hareketle "Bütün için geçerli olan parça için de geçerlidir; bütün için geçersiz olan parça için de geçersiz olacaktır" denilebilir. ed.n.

daha dağınık etkenler kadar, bu kültürel etkenleri de hesaba katmalıyız. Paul, bir çeşit “evrensel akılcılığın” var olduğu düşüncesini kuvvetle savunmaktadır. Bunun sonucu olarak da Aristotelesçi tasımı ve Çinli mantığı “temelde aynı” olarak görmesine yol açan, “mantıktan yoksun bir kültürün olamayacağı” düşüncesini benimsemektedir, işte tam da bu nedenlerden ötürü bazı işlevsel ayrımları önemsememesini sağlayan evrenselci bir bakış açısıyla donanmıştır.⁴² Ben konuyu biçimsel tasımı ve “mantığı” dar anlamda yazılı kültürlerle sınırlandırarak, okuryazar toplumların yöntemlerine bağlayan daha özel zeminlerde sunacağım.

Bu sorun, sadece Batılı araştırmacılar tarafından değil, bizzat Çinliler tarafından da ileri sürüldü. 1911 devrimini takiben, bazı Çinli yazarlar tasımsal akıl yürütmenin biçimlerini *Kung-sun Lung Tzu ve Mo-King* gibi erken Mohist metinlerinde aramayı denemişlerdi.⁴³ Çin’de yeniden mantıksal bir gelenek kurma çabalarından biri de Hu Shih’in, Kolombiya Üniversitesine tez olarak sunulan ve Şanghay’da 1922’de yayımlanan, *The Development of the Logical Method in Ancient China* [*Antik Çin’de Mantıksal Yöntemin Gelişimi*] adındaki çalışmasıydı. Yeni Çin’in diğer taraftarları gibi, Hu Shih de modern Çin’de (birbirine sıkı sıkıya bağlı olduklarını düşündüğü) bilim ve felsefenin gelişiminin, “yeterli bir mantıksal yöntem eksikliğinden mustarip olduğuna” inanır.⁴⁴ Ülkenin yeni yöntemler ithal etmeye ihtiyacı vardı, ama bu yöntemler ancak yerel köklerle birleştirildiğinde işe yarayacaktı. Hu Shih, Sung dönemi (on üçüncü yüzyıldan on dördüncü yüzyıla kadar) Yeni Konfüçyüsçülerini, önceki dönemlerin Konfüçyüsçü olmayan yazarlarını görmezden geldikleri iddiasıyla, geleneğin doğru yoldan çıkmasına sebep olmakla suçlar. Yani onun amacı eski Çin mantığına karşı bir ilgi yaratmaktır.

⁴² Paul, 1993, s. 120.

⁴³ Cheung, 1965, s. 195.

⁴⁴ Hu Shih, 1922, s. 6.

Kung-sun Lung Tzu, Kou Pao-koh ile incelenmeye başlandı ve çalışmalar “tasımsal akıl yürütmenin, eski Çin metinlerinde nadiren üstü kapalı olarak geçmediğini, örneğin *Kung-sun Lung Tzu*’da biçimin tam olduğunu” iddia eden, Joseph Needham tarafından sürdürüldü.⁴⁵ Bu metnin büyük bir bölümünün MÖ 300 ile 600 arasında oluşturulmasına (ve önemli ölçüde anlamsızlıkların bulunmasına) karşın, metin aşağıdaki tasımı sunan “Beyaz At” adlı bir Han öncesi* dönemi makalesini içerir.

Beyaz atın bir at olmadığı kabul edilebilir mi?

Kabul edilebilir.

Neden?

“At,” şekli adlandırmamıza yarayandır; “beyaz” rengi adlandırmamıza. Rengi adlandırmak şekli adlandırmak demek değildir. O halde, “Beyaz bir at, at değildir,” derim.

Bu karışık önerme, yazarın “dalavere çevirdiğini” vurgulayan, ancak bunun aynı zamanda “şüpheli öncüllerinin yorumlanmaları üzerinde insafsızca bir mantıksal çalışma... öğretici bir oyun” olduğunu söyleyen, Sinolog A. C. Graham tarafından açıklanmıştır.⁴⁶ Bir kez daha çelişik hislerle karşılaşırız. Daha karmaşık bir tercüme sunan Chmielewski, bu önermenin Aristotelesçi (veya “geleneksel”) tasımın bir biçimini sunduğu düşüncesini reddediyor; bunun yerine bu önermeyi, özdeşliğin olmamasıyla sınıfın dışarıda bırakılması arasındaki ilişkiyle ilgilenen, “sınıflar kuramı üzerine bir erken Çin dönemi düşüncesi” olarak görüyor.⁴⁷ Ancak bu,

⁴⁵ Kou Pao-koh, 1953, s. 200.

* Klasik Çin felsefesinin oluşturulduğu dönem –çn.

⁴⁶ Graham, 1989, s. 85-90. Kung-sun Lung’un “Beyaz atın at olmadığı” üzerine ünlü teziyle ilgili referanslar için bkz. Chi-yun Chen, “Kung-sun Lung, white horse and other issues,” *Philosophy East and West* 33 (1983), s. 341-54, bu eser, aynı zamanda, Hansen’in dilbilimsel determinizminin çürütülmesinin bir parçasıdır. Bu eleştiri Chi-yun Chen’in 1990’daki makalesinde daha da açıktır.

⁴⁷ Chmielewski, 1962.

1. Atın renk reddetme seçme özelliği yoktur.

genel anlamda bu tür yöntemlerle ilişkilidir ve Batıda görülen benzer biçimdeki kuşkucu yorum ve alaylarla başı derttedir; özellikle de biçimsel mantık yöntemlerini karikatürize eden bir karşı-kültürden gelen felsefi ekollerin üyelerinden mustarip olmuştur. Örneğin bir sofistin bu önermeyi, at ihracatının yasak olduğu bir dönemde atıyla sınırı geçerken kullandığı söylenirdi: Beyaz bir at, at değildir.⁴⁸

Japonya üzerine konuşurken geri döneceğim bu yarı-tasımsal (*quasi-syllogistic*) akıl yürütmenin özel biçimini ve sonraki ve daha Aristotelesçi bir yapıya sahip Budist “mantığını” bir kenara bırakalım. Diğer ekoller, daha genel bir başlık olan akılcılaştırıcı yöntemler çerçevesinde yapılanan söylev biçimleri geliştirdiler. Erken retorikçiler, dünya üzerine fikir yürütürken, dünya hakkında daha doyurucu bir bilgiye ulaşmak için önemli olduğuna inanılan nesnelerle sıfatlar arasındaki farklılığın ve dilbilgisindeki farklılığın üzerinde durmuşlardır. Bu gelişmeyi, bilgiyi biçimselleştirmede bir başka adım olan, yıldızlar arasındaki uyumun keşfi (veya kavranışı) izledi. Ancak tez antitezi doğurdu ve üçüncü yüzyılın başlarında genelde bu tür bilgiye, özeldeyse söyleysel bilgiye karşı bir muhalefet başladı. Bazı filozoflar arasında tepki, mantıksal ayrımları reddetme veya karşıtlarını inkâr etme ve ilkeleri kalıcı olmayan görececi bir duruş alma şeklinde oldu. Bu duruşa, ahlak filozoflarınca meydan okundu.⁴⁹

Bu çeşit bir kuşkuculuğun, bir yazarın öncekini yorumlaması sonucunda bir skolastik yorum ve eleştiri geleneğinin doğması bağlamında birikimli bir hal aldığı yazılı kültürlerde daha açık görüldüğünü düşünüyorum. Çin’de Wang Ch’ing,

2. Beyaz atın renk reddetme-seçme [özelliliği] vardır.

3. Renk reddetme-seçme [özelliliği] olmayan, renk reddetme-seçme [özelliliği] olan değildir.

4. . . . Beyaz at, at değildir.

⁴⁸ Graham, 1978, s. 19.

⁴⁹ Konfüçyüs’ün *Seçme Eserleri*’nin kronolojisini çıkartma işiyle uğraşan E. B. Brooks’a ve ilgisi ve yardımlarından ötürü de V. H. Mair’e minnettarım.

ölülerin ruhlarına ilişkin tavırları nedeniyle hem Konfüçyüsçüleri hem de Mohistleri eleştirdi. Wang Ch'ing, sürekli olarak aydınların çeşitli konular üzerine yazılarındaki temelsizliklere dikkat çekti. Wang Ch'ing, olduklarından farklı şekilde görünen abartmaların, sahteliklerin, hayali etkilerin, yalanların ve taklitlerin tümünü reddetmesine yol açan, gerçeklik için sürekli bir arama çabası içine girdi. Yaptığı araştırmaların sonuçlarının bizimkilerden farklı olmasına rağmen kehanetler, alametler ve istek üzerine düşünürken içsel çelişkilere ve dışsal belirginliğe bakarak ve kendinden önceki yazarların eserlerini de benzer bir incelemeye tabi tutarak ilerledi. Bu yolla kehanete akılcılaştıran bir süreç uygulanmış oldu, ki Bottéro'ya göre bu durum Mezopotamya için de böyleydi.

Mohistler, hem faydacı hem de bireyci olan savlar oluşturdular. Özdeşliğin ve savın doğası ve yarı-tasımsal akıl yürütmenin bazı biçimleri gibi mantıkla ilgili sorunların peşine düştüler. Mencius gibi Konfüçyüsçüler, ahlakın, toplumun yararına olsa bile, faydaya indirgenemeyeceği gerekçesiyle Mohistlerin ana tezlerine karşı çıktılar.⁵⁰ Başkaları *Yin* ve *Yang* kavramlarını işlerken Geç Konfüçyüsçüler beş öge kuramını genişleterek farklı bir tür biçimsellik geliştirdiler. Batıdaki soyut ve çözümsel düşünmenin aksine Çin'deki bu tür simetrik modeller çoğunlukla Çin'in karakterini belirleyen şey olarak görülür. Aslında diğerleri Çin'e "yaban düşünce" için bakarken, Durkheim'ın "ilkel sınıflandırma" çözümlemesi Çin'i sadece bu nedenlerden ötürü içine aldı. Bu noktada Graham bu tasarıların astronomi, simya ve tıp alanlarında önemli olmalarına rağmen klasik felsefede çok nadir yer bulabildiğini ve Yeni Konfüçyüsçü eserlerde tamamen ikincil olduğu gözlemini yapar. Bir başka deyişle bu tasarılar bağlamsal olarak alana özgü bir biçimde kullanıldılar ve bu durum zaman içinde değişti. Yine Graham'ın belirttiği gibi, Aristoteles'in çabalarına rağmen "bu tür 'yapay' sınırlamalar Avrupa'nın ve diğer yerlerin ilkel bilimlerinde

⁵⁰ Bkz. Graham, 1978.

(*proto-science*) ortaklı.”⁵¹ Yani bir bölgedeki tek bir “anlayışı” başka bir bölgedekiyle karşılaştıramayız; akılcı ve mantıksal olarak bilinen yöntemler belirli dönemlere ve zamanlara özgüydü.

Paul, mantık ve mantıksal (ve aynı şey akılcı için de geçerlidir) gibi sözcüklerin kullanımının, kültürel farklılıkların tanımlanmasına uygunluğundan şüphe duymaktadır. “Genellikle bu sözcükler, ne kadar dikkatlice tanımlansalar ve kullanılsalar da, temel mantık yasalarına işaret ediyorlarmış gibi anlaşılacaktır ve böylece aradaki farkların, gerçektekinden *daha derin* ve daha ciddi oldukları izlenimini uyandıracaktır.”⁵² Bu, argümanımızdaki önemli bir noktadır. Hansen’ın dilin tekliği (dilbilimsel-pragmatik bir görüş) üzerinden Çin düşüncesini anlama girişimi, Çin etiğinin “bütüncü (*holistic*) ve yaderk (*heteronomous*) olduğu ve özgürlük, bireycilik ve şahsi saygınlık düşüncelerinden yoksun olduğu” düşüncesine bağlanmıştır.⁵³ Buna karşın Graham, Çin düşüncesinin “bizim ahlaki ve pratik düşüncümüzle aynı türden olması” dolayısıyla, Çin felsefesinin büyük bir bölümünün doğrudan insanın ihtiyaçlarına yöneldiğini ortaya koyar.⁵⁴ Graham, erken dönemde Çinlilerin, kendi temel inançlarını “akılın testine” açtıklarını ileri sürer; bunu, Konfüçyüsçü ve Daoist klasiklerin “kutsal kitaba ait bir otoriteyi” benimsemediklerinden dolayı “kalıcı bir akılcılık geleneği” başlatmadıkları iddiasıyla destekler. Boşluğu ve yüceltmeyi içeren benzer bir seri, “kalıcı bir geleneğin” varolduğunun kabul edildiği Batıda da yer aldı.⁵⁵

⁵¹ Graham, 1964, s. 50.

⁵² Paul 1993: 121.

⁵³ Roetz 1993, s. 70; Hansen, 1983.

⁵⁴ Graham, 1964, s. 54.

⁵⁵ Benzer bir süreç içinde, Sung dönemi Yeni Konfüçyüsçüleri tarafından canlandırılan Konfüçyüsçü klasikler de yüceltildi. Akılcılık ve şeylerin araştırılması kaydetme, anımsama metin çalışmaları ve süslü karşılaştırmalar için bir kenara bırakıldı. Yaratıcılığın saf skolastik felsefenin lehine yok olduğu söylendi.

Yeni Platoncular, Platon ve Aristoteles'i kutsal kitaplar olarak gördüler; bu tavır, ortaçağ teolojisinin büyük bir bölümünde bulunan bir tür aşırı akılcılaştırma olan, aşırı skolastik yaratıcılık tarafından da izlendi. Ancak bu tavır, Sokrates'in çağını karakterize eden eleştirel düşüncenin aynısı değildi. Akılcılı çözümüleme (ve eylem), birçok yorumcunun yazılarında pek açık olmasa da, ne Çin'de ne de Batıda yok oldu, ama varlığını biçimsel felsefenin dışında sürdürdü.

Daha zamanı gelmeden ekonomiye atlayarak, Çin'de "akılcılığın" sadece terk edilmediği, zaten var olmadığı düşüncesi, değişim ve gelişim üzerine çalışan yazarlar arasında oldukça yaygındır.⁵⁶ Batıdaki durumun aksine bu yazarlar, "paternalizme" ve "kişilikçiliğe" (*personalism*) bağımlılığı, güvensizlik durumlarıyla birleşmiş ve ekonomik türde bir "akılcılığa" karşıymış gibi görürler. Bu tür, Max Weber tarafından, dünyanın geri kalanını şekillendiren gelenekten farklı olarak bürokrasiye, kişisellikten arındırılmış (*depersonalised*) ve ataerkil olmayan legal-akılcı otoriteye bağlanır. Weber'e göre Daoizm tarafından temsil edilen heterodoks öğretinin sihirli bahçesi, Çin'de akılcı bir ekonominin ve de doğa bilimlerinin gelişemeyeceğini ima etmiştir. Batılı araştırmacılara göre büyük ölçüde Joseph Needham'ın çalışması sonucunda, bilimle ilgili olan duruş artık savunulamaz bir hal almıştır. Çin, modern bilimin deneysel yöntemlerini ve bilgi sistemini geliştirmemiş olsa bile, Çin'in bu alana olan katkıları oldukça büyüktür. Ancak Batılı türdeki modern kapitalizmi "akılcı" ekonominin tek çeşidi gibi görmek de açıkça yetersizdir. Çin'in bu alandaki önceki başarısı ihracat hacminden, imalatlarının karmaşıklığından olduğu kadar nüfusunun yoğunluğu ve başarılarından dolayı da açıktır.⁵⁷ Hem iç pazarlara hem de Batıdan olduğu kadar Yakındoğu

⁵⁶ Örneğin Redding, 1990, s. 136.

⁵⁷ Bu fikir, başarıyı kısmen sosyobiolojik açıdan ölçmektedir. Fakat Çin'in nüfusu sadece sayısal olarak büyük değildir; aynı zamanda iyi beslenmiştir ve oldukça "kültürlü"dür.

ve Güneydoğu Asya'dan da gelen dış taleplere cevap vererek, kârlı üretimin (yani, "akılcılaştırmış" türdeki bir seri üretimin) yüksek seviyelerine ulaşmıştır.⁵⁸

Bu dış bağlantılar beraberlerinde yabancı etkileri de getirdi. Hint mantığı, dinsel tartışmalarda önde gelen yeri dolayısıyla, kaçınılmaz olarak Çin, Kore ve Japonya'da, Budist eserlerin yayıldığı bölgelerde ve kendi değişik biçimlerini geliştiren Güneydoğu Asya'nın diğer bölgeleri üzerinde etkili oldu. MS ilk yıllarda Çinli keşişler, özgün metinler bulmak için, sürekli Hindistan'ı dolaşıyorlardı. Bu büyük kara parçasının kuzeyi, Batı Avrupa'nın başarılarından çok önce, Yunanlar tarafından etki altına alınmıştı. İskender'in Asya'daki fetihlerinin sonucu olarak Yunan şehirleri kuruldu ve bu şehirlerde Yunan tiyatroları ve Yunan filozoflar ortaya çıktı. Aynı zamanda Yunan sanatı da yerel biçimlerle birlikte Ghandara ve daha genel olarak Budist sanatı üzerinde çok derin bir etki bıraktı. Budist sanatı ve Budist filizleriyle beraber Budist mantığı (*inmyō*), erken bir tarihte, Çin aracılığıyla Japonya'ya ulaştı. MS 653'te, İmparator Kōtoku'nun hükümdarlığı sırasında, Dōshō Çin'de çalışmak üzere Japonya'dan ayrıldı ve keşiş Jion (Tz'u-ên) ile beraber Hsüan-Tsang'ın yanında dönemin en son felsefesi olan idealizm öğretisi (*wei-shih*, *vij-ñaptimātratā*) üzerine çalıştı ve kendisini mantık (*inmyō*) alanında yetiştirdi. 661'de, Saimei'nin hükümdarlığı sırasında, Japonya'ya döndü ve bu yöntemleri Japonya'ya tanıttı. Hsüan-Tsang bizzat Hindistan'a gitti (629-45) ve daha sonra yetmiş dört Budist eserini 1.338 kitap halinde çevirdi; *Record of the Western Regions* (Hsi-yü chi) adlı çalışması türünün en önemli eseri idi.⁵⁹ Yine üzerinde çalıştığımız "mantık," yerel çeşitlere sahip olsa bile, tek bir "kültür"le sınırlı değildir.

Japonlar, bizzat Budist mantığı üzerine birçok kitap yazdılar: Hōtan'ın, Tokugawa döneminin ortasından başlayan bibliyografyasında seksen dört kitap sıralanmıştır. Bu kitapların içinde, *A Treatise on Thirty-three Fallacies* [Otuz Üç Yanılgı

⁵⁸ Bkz. Ledderose, 1992.

⁵⁹ Nakamura, 1964, s. 543.

* 1603-1867 yılları arasındaki barışın hâkim olduğu ve bu sayede ekonomik ve kültürel gelişimin her alanda hızlandığı dönem -çn.

Üzerine İncelemeler] adlı eser ve Dört Çeşit Çelişki öğretisi üzerine bir eleştiri de vardı. Bu gelişmeler sadece Japonya'yla sınırlı değildi; nitekim Genshin "Short Commentaries on the Four Types of Contradiction" [Dört Çeşit Çelişki Üzerine Kısa Eleştiriler] adlı çalışmasını, Sung dönemi tüccarları aracılığıyla Çinli bir bilgeye yolladı. Bu, her keşiş tarafından iyice bilinmesi gereken bir konuydu. Ancak Budist mantık, genellikle gizlice yayılan ezoterik bir alan olarak kabul edilmektedir; birçok yeni çalışma, yorumlamayla ilgili eleştiriler içeriyordu ve bu noktada Hindistan ve Tibetle ters düşmüştür.

Yani Japonya, Batı Avrupa'nın klasik mirası paylaşması gibi, siyasal sınırlarıyla kısıtlı olmayan daha geniş bir çözümleme geleneği içinde yer aldı. Böylelikle Hint mantığının akıl yürütme veya tasım formülünü kendi yapısına uyarladı. Bir model olarak kullanılan özgün bir Hint formülü şöyledir:

1. Sonuç: Sözcükler geçicidir.

2. Neden: Çünkü yapılmışlardır.

3. Açıklayıcı örnek: Şu deneyimden gelen bir gerçektir ki, kavanozlar vb gibi, yapılmış olan her şey geçicidir. Şu da deneyimden gelen bir gerçektir ki uzay gibi, yapılmamış olan her şey ise kalıcıdır.⁶⁰

Art arda ilişkili yargılardan oluşmuş Japon bileşik veya çıkarım ifadeleri vardı. Aşağıdaki alıntı bu gibi zayıf bir biçimde bağlanmış, çok bilinen zincirleme tasım örneklerinden birisidir:

Rüzgâr esince hava tozlu olur. Eğer hava tozlu olursa gözler için zararlı olur. Eğer gözler için zararlı olursa birçok insan kör olur ve ardından birçok *samisen* (yaylı-çalgı) çalan ortaya çıkar. Eğer birçok *samisen* çalan ortaya çıkarsa *samisenlere* talep artar. Eğer *samisenlere* talep artarsa kediler öldürülür (bu müzik aletinin yaylarını yapmak için). Eğer kediler öldürülürse fare sayısı artar. Eğer fare sayısı artarsa kutular kemirilir ve çok talep edilen nesneler haline gelirler. O halde, kutu-yapanlar zengin olur.⁶¹

⁶⁰ Nakamura, 1964, s. 545.

⁶¹ *A.g.e.*, 534-5.

Bu yöntemler Rönesansa kadar aynı yapıda kalan ve ardından on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında ortaya çıkan yeni mantık anlayışına yol açarak daha ayrıntılı hale gelen Avrupa biçimsel mantığıyla özdeş değildir. Bu yöntemler daha çok, Yahudilerin Hamursuz bayramı yemeğinde okudukları bir Aşkenaz* metni olan *Hagadah*'nın sonundaki "İki Çeyrekliğe Bir Çocuk" bilmecesi gibi çocuk oyunlarına benzer. Önceden de gördüğümüz gibi birçok insana göre biçimsel tasımlar neredeyse sözcüklerle çocukça oynama seviyesine eş düzeydedir. Bunlar açıkça "dil oyunları" ile birçok kültürün bilmeceleriyle aynı tür içinde yer almaktadır. Japon tasımı gibi ardışık akıl yürütmenin gevşek yapılarıyla, bilmece gibi dil oyununun popüler yapıları arasındaki ilişki açıktır. Bu popüler yapılar tabii ki sözlü kültürlerde de bulunur, ancak benim deneyimlerime göre bu yapıların yazılı toplumlarda kullanılışı, öğretmenlerinin soru sorma yöntemlerini taklit eder gibi görünen çocuklar arasında daha yaygındır.

Klasik Hint mantığındaki gibi Çin'deki argüman biçimleri de yazılı diyalog, argüman ve eleştirinin mantığından oluşur; bu argüman biçimleri, genellikle sözlüymüş gibi gözükseler de, aslında yazı aracılığıyla biçimsel bir yöneme dönüştürülmüşlerdir. Çin kaynaklı olarak, aynı türde biçimselleştirilmiş argüman yapısı Japonya'da da ortaya çıktı. Tendai tarikatında devletçe desteklenen öğrenci din adamlarının periyodik sınavlarında da benzer yöntemler kullanıldı. Enryaku dönemi (782-806) resmi gazetesi, beş soru ve on problemin sorulacağını ve hepsinin yüksek sesle cevaplanması gerektiğini bildirir. Bu, bazılarının Noh-drama'daki argümanın kaynağı olarak gördüğü mantıksal tartışmanın törenselleştirilmesine doğru bir adımdı. Bu öğrenimde hem *inmyō* biçimleri hem de tartışma üslubu

* Orta Avrupa'da ortaya çıkan ve günümüzdeki Yahudi nüfusun %80'ini oluşturan topluluk -ed.n.

(*rongi*) kullanıldı. Sorular ve cevaplar, yazılı sözcüğün tam bellenmesini (ve hatta yüceltilmesini) destekleyen yumuşak bir ritim eşliğinde, ezbere okundu. Budist alanın dışında, lirik koşuğun ve *Genji'nin Öyküsü*'nün toplum içinde tartışılması birçok yerde gelişti; *utaawase* şiirlerinde de yine sorular ve cevaplar tartışıldı. Bugün törenselleşmiş tartışma, Mt Kōya'da yapılmaya devam ediyor. İlahiler söylenir ve *sutralar* okunurken; cevap verenler (*Rissha*), soru soranlar (*Monja*), yargıç (*Tandai*), stenograf (*Chūki*) ve yönetici (*Gyōji*), Buddha'nın heykelinin çevresinde saygılı bir şekilde otururdu.⁶² Ortaçağ Avrupası'nda olduğu gibi, bu tartışma şekli dinle yakından bağlantılıydı. Eski Yunan'ı böylesine farklı kılan, böylesi bir din öğesinin bulunmayıştıydı; burada öğrenme açıkça laikti. Oysa Japonya'da mantıksal tartışma, Budist toplantılarla ve adabımuâşeretin en salih şekliyle içiçe geçme eğilimindeydi.

Hindistan'da ve Çin'de mantığın ve akılcılığın varlığı hakkında anlaşmazlık olduğu gibi benzer argümanlar Japonya için de ortaya atılmıştır. Çağdaş Japon filozofu Nakamura'ya göre, Hindistan, Çin'den ve mantıksal düşünme yolu üzerine birikimleri az olan Japonya'dan ayrılır.⁶³ Nakamura'nın 1945-1946 yılları arasında başlayan çalışması, Doğu toplumları arasındaki farklılıkları (ancak, örneğin Hint mantığının yayılmasında olduğu gibi, benzerliklere de dikkat çekerek), özellikle de bu toplumların Batı sistemleriyle aralarındaki farkları göstermeye girişmiştir. Bu çalışma, İngiliz ve Amerikan felsefesi üzerine eğitim görmüş ve 1945'te Japonya'nın çöküşüne tanık olmuş bir araştırmacının özeleştirisi olmasından dolayı (Arthur Wright'ın girişte belirttiği gibi) dikka-

⁶² Nakamura, 1964, s. 544-5.

⁶³ "Buna rağmen, Japon insanının mantıksal düşünme kapasitesi üzerine tamamen ümitsizliğe kapılmamıza gerek yoktur," çünkü bu sadece, "alışılmış bir tavidir" (s. 550).

te değerlidir. Çalışma üç bölümden oluşmaktadır. Bir bölüm, "Sınırlı bir sosyal bağ vurgulama eğilimi" ve diğer bir bölüm, Nakamura'nın Japon dilinin doğasıyla ilişkilendirdiği "Mantıksal kurallara aldırmama eğilimi" üzerine bir kısımla başlayan, "Akılcı olmayan eğilimler" adını taşımaktadır. Örneğin sık sık rastlanan öznenin atlanması durumunun, Nakamura'nın aslında öznenin genellikle cümlelerin gelişinden tahmin edildiğini veya çıkarılabileceğini belirtmesine karşın "genel anlamda Japon düşünme tarzının muğlak karakteri yüzünden" oluştuğu düşünülür.⁶⁴ Diğer kısım başlıkları, "mantıksal tutarlılıktan yoksunluk" ve "Japonya'da mantığın yavaş gelişimi" adlarını almışlardır. Bu, popüler kullanım düzeyleriyle (örneğin dil) uzman bilgisini birleştirmesinden ötürü anlaşılması güç bir yaklaşımdır.

Yazarın geçmişi ve yaşadığı yerler göz önüne alındığında, böyle bir özeleştirici şaşırtıcı değildir. Ancak yazar, bu kendi kendine itiraz etme tavrına rağmen, aynı zamanda Japon felsefesini, başka yerlerde görülenlerle benzer bir gelişme seyri izleyen, "Batıdaki, Hindistan'daki ve Çin'deki filozofların uğraştıkları sorunların benzerlerinin" üstesinden gelmeye çalışan bir felsefe olarak görmektedir.⁶⁵ Daha sonraki bir kitabında yazar, düşünceler tarihinde paralel gelişim fikrinin peşinden koşmaktadır. Yazar, özellikle daha önceki dönemler için Doğunun ve Batının gelişme seviyelerindeki genel benzerliklere dikkat çekmektedir. Hatta "modern düşüncenin" Doğu ülkelerinde de ortaya çıktığını, fakat bunun düzensiz bir şekilde gerçekleştiğini düşünmektedir; yazara göre modern düşünce Doğu ülkelerinde "tam olarak gelişmemiştir ve başlangıç aşamalarında yok olmuştur."⁶⁶ Şüphesiz Avrupa, Rönesansın ardından önemli

⁶⁴ Nakamura, 1964, s. 535.

⁶⁵ Nakamura, 1967, s. i, v-vi.

⁶⁶ Nakamura, 1975, s. 561.

ilerlemeler kaydetmiştir. Fakat burada Nakamura, “modern düşüncenin” Doğuda gelişebilme potansiyeli olduğunu ileri sürmektedir.

Biçimsel mantığın ve biçimsel tasımın her türünün aynı olduğunu iddia etmiyorum. Fakat liste ve tablolar gibi sözlü çıkarım yöntemlerinin yazılı biçimleri, hem Batıda hem de Doğuda sağlam bir benzerlik ögesi içerir. Hepsinin belirgin olmayan bir yolla, her iki yöne de yayılan, Mezopotamya biçimlerinden türetilmiş olmaları olasıdır; ya da hepsi Yunan felsefesinin doğuya doğru yayılmasından etkilenmiştir. Benim tercihim bu gelişmeyi daha açık bir şekilde yazının benimsenmesine bağlamaktır ama yayılmacı argümanı kabul etsek bile Hindistan, biçimsel tasımsal akıl yürütmeyi *Batı* Avrupa’dan daha önce elde etmiş olacaktır. Çünkü bu mantık biçimi Avrupa’ya, ancak klasik imparatorlukların sınırını etkili bir şekilde Batıya doğru genişleten Roma aracılığıyla ulaşmıştır. Başka bir deyişle Doğunun, bu Yunan başarıları üstünde en az, daha sonra sanayi kapitalizminin ve “modern” bilgi sistemlerinin gelişiminin merkezi durumuna gelen Batı kadar hakkı vardır.

Argüman biçimleri bütün toplumlarda vardır, fakat bizim tartıştığımız bu yöntemler, basitçe dilin veya sözlü kültürün içinde gizli değildirler, yazılmayı beklemektedirler. Konuşan adam akılcılığa ve mantığa sahiptir, ancak tartışılan özel “mantık” ve “akılcılık” biçimlerine sahip değildir. Ardışık akıl yürütme ve biçimsel olmayan tasımsal akıl yürütme, biçimsel tasımla sınırlı değildir. Biçimsel olmayan tasımsal akıl yürütme, belirli yerlerde ve belirli zamanlarda aydın toplumlarda ortaya çıkan insan yaratıcılığının (ve bazen belirsiz değer) bir ürünüdür; yazı sistemlerinin anında ürettikleri bir ürün değildir. Bu, yazının bir sonucudur. Fakat bu, Mezopotamya’dakiler gibi gelişmemiş yapılardan ortaya çıkmıştır ve bunun öğrenilmesi gerekir. Keşfin ve eğitimin bir ürünüdür, çocuğun “cahil” yapısının değil, ardışık akıl yürütmenin kendisini de pekâlâ içeren esas düşünme dilinin bir parçasıdır.

Öte yandan kültür alanına aittir; antropologların, kavramı çoğunlukla ortaya çıkma anlamında kullandıkları şekliyle değil, tamamen değil de belirli bir ölçüde artan bir biçimde somut tarihsel bir yol anlamında “kültür.” “Mantık,” dar anlamda yazıda gelişmiştir, geniş anlamdaysa bütün insanlığa ait bir fenomendir; Esther Goody’nin “beklenen, karşılıklı etkileşen planlama” olarak adlandırdığı süreç içinde dil kullanımının bir işlevidir.⁶⁷

Birbirinden çok farklı kültürel temelleri olmasına rağmen “mantık”taki bu gelişmeler, neden bu tarz türdeş biçimler almışlardır? “Biçimsel mantık” hakkındaki nihai bir gerçekten dolayı mı? Hansen ve diğerlerinin tezlerini (Aristotelesçi ve Mohist mantıkta aksiyomların birbirine eşdeğer olmadığıyla ilgili tezlerini) çürütürken gördüğümüz gibi, Paul, mantık ve akılcılığın evrensel olduğunu ileri sürer. Ancak Avrupa ve Doğu arasında paralellik gösteren aygıtlar olsa bile, biçimsel tasarım evrensel değildir. O halde bu paralellik nasıl ortaya çıktı? Yayılma kesinlikle bir olasılıktı. Ama Eski Yunan ve Hindistan için basitleştirilmiş yazı sistemlerinin benimsenmesini aşağı yukarı aynı dönemde izleyen eylemin ortaya çıktığı noktaya yoğunlaşacağız. Her iki bölge de, önceleri sözlü toplumlarda bulunan bir akıl yürütme türüne dayanan, olgunlaşmamış bazı “mantıksal” yöntemleri içinde barındıran daha kullanışsız yazı sistemlerini tecrübe etmişlerdi. Ama her iki durumda da, muhtemelen aynı ya da benzer bir Sami yapısından kaynaklanan görece basit bir yazı biçimi, ilgiyi, erken logografik yazıların hâkim listelerinden alfabetik olanların daha tutarsız “argümanına” (yüceltme [*canonisation*] ortaya çıkana kadar) kaydıran okuryazarlık faaliyetindeki patlamayı teşvik etti. Aristoteles’inki gibi, bilge Nāgasena’nın yaklaşımı için de yazı incelemesini biçimselleştirmek üzere daha ileri düzeydeki çabaları da içeren bu

⁶⁷ E. Goody, 1995.

faaliyet aslen, yazılı sözcüğün ustasının yaklaşımıydı. Bu, aynı zamanda somut terimlerin yerine harflerin yer aldığı daha soyut tasıma da sebep oldu.

Öne sürdüğüm sav, hem insanlığın zihinsel birliğini hem de gelişimci veya evrimsel dizileri kabul eder. Birçok antropolog bunların birbirine ters düştüğünü düşünür;⁶⁸ bu durum ne E. B. Tylor için ne de Lewis Morgan ve benim de üstünde ısrarla durduğum, bilişsel düzeydeki ortak yeteneklerle farklılaşan kapasiteler arasındaki ayrıma dayanan, okuryazarlığın etkileri üzerine yapılan çalışmalar için böyledir. İletişim tarzındaki değişimlerden –yazının devreye girmesi gibi– etkilenen, bunlardan ikincisidir. Ortaya çıkanın Kuhn'un anladığı üzere tam, devrimci bir paradigma değişimi olduğunu öne sürmüyorum; buna rağmen benim dikkat çekmek istediğim nokta, sorun-formülasyonunu ve sorun-çözümünü değiştirmeye, daha uzun dönemdeki kavramaya yönelik işlemleri başkalaştırmaya ve var olan birçok yeteneğe yenilerini eklemeye yardım eden etkenlerin oluşmasıdır.

Neden yazıya sahip tüm toplumların benzer eylemlerle uğraşması gerektiğinin açıklaması yoktur. Ancak sözcükleri yazıya dökme işlemi, bilişsel eylemi böyle bir biçimciliğe doğru yönlendirir. Farklı gruplar değişik yöntemler üreteceklerdir; fakat türdeş benzerlikler vardır. Birçok başka yenilik gibi bunlar, temelde aynı biçimi korumak koşuluyla, herhangi bir yerden gelebilirler ve bazı değişikliklerle ev sahibi toplumun gelenekleriyle birleştirilebilirler. Bu bana biçimsel tasımın tarihi olarak görünüyor.

Akılcılık ve Kapitalizm

Bu noktaya kadar, Avrasya kıtasında bulunan belli başlı toplumlardaki biçimsel olan ve olmayan mantıksal yöntemler bağlamında akılcılığın dağılımı üzerine konuştum. Ancak

⁶⁸ Tambiah, 1990, s. 1.

başlarken de belirttiğim gibi daha gevşek bir çeşidi Batının özelliği olarak algılanan ve Çin üzerinde dururken değindiğim daha geniş anlamda bir başka akılcılık daha vardır. Bir bakış açısından bu akılcılık, modernleşmeyle ve din, ekonomi, idare ve bilgi sistemlerinde benimsenen akılcı yöntemlerle ilgili bir *post hoc* argümanı temsil eder: İlk “modernleşen” (en azından “bağımsız akılcılık”tan farklı olarak “biçimsel akılcılık” anlamında) Batı olduğu için, daha “akılcı” olan taraf olmak zorundadır. Weber biçimsel akılcılığı, değer alanlarının ayrımı ve birleşmiş kurumsal farklılaşma sürecine bağlı, bu alanlar arasında gerilimler yaratan ve bağımsız karşı-akılcılığa yol açan bir şey olarak görür. Bu gelişmeler akılcı düşünce uygulamalarını içerdiklerinden, bu iddianın doğru olması için açık fakat sınırlı bir seviye vardır. Ancak değişik akılcılık türlerini içeren daha anlamlı bir başka kavram var mıdır? Ya da bu tür ifadeler, çağdaş (yani modern) avantajı psikolojik veya toplumsal anlamda derin-yapısal bir özellik olarak genelleyen, sadece olduğu varsayılan ve geçmişe dönük nedenleri mi temsil eder?⁶⁹ Birçok halk inancısı, “onların” (başkalarının) neden “modernleşmediklerinin” cevabının, “bizim” gibi düşünmemeleri olduğunda direktir. Daha akademik bir düzeyde, Yunanlardan gelen hümanist geleneğe bağımlılığın, araştırmacıları Doğudaki benzer söylev biçimlerini görmezden gelmeye, hatta ilkelleştirmeye yöneltmesi üzerinde durdum. Tartışma, ilgi odağının modern Avrupa’ya kaydığı, modern ekonomik etkinlik bağlamında akılcılığa döndüğünde de aynı şey doğru gibi gözüküyor. Bu tür yaklaşımlar tarih, felsefe ve sosyal bilimler alanlarında yazan birçok yazarın çalışmalarıyla akademik bir çehre ka-

⁶⁹ Habermas’ın Weber’in akılcılık kavramı üzerine eleştirisinde, dünya görüşünün akılcılaştırılması, “sadece düşüncenin biçimsel işlevlerinin [biçimsel akılcılık] uygulama sahasının bir genellemesini değil, *bilincin sağlam-temelli, ahlaki-pratik yapılarında eşzamanlı bir değişim* olmadan gerçekleşmesi imkânsız olan, dünya görüşlerinin dağıtılmasını da” içerir (Habermas, 1984, s. 176, italikler bana ait). Bu bana sorunun kalbine inmek gibi geliyor.

zanmıştır; ancak gördüğümüz gibi en iyi bilineni, en iyi öne sürüleni ve en etkili olanı Alman karşılaştırmalı tarihçisi ve sosyolog Max Weber tarafından ortaya kondu.⁷⁰ Weber'in başarıları üzerine yorumlarında Bendix, Hint geometrisinin başaramadığı şeyi ("geometride akılcı ispatı"), ilk olarak Yunanların geliştirdiğini gözlemliyor. Batı, formülasyonda ve "tarih ve hukuk ilminde akılcı kavramları" kullanmada da başı çekti. Fakat aynı zamanda Weber, hükümet yönetiminin ve iktisadi girişimin "Doğuda benzeri olmayan bir akılcı sistemleştirme" tarafından tanımlanır hale geldiğini de düşündü. Protestan ahlak Weber'in biçimsel mantığa ve "Batı kültürünün ayırt edici özelliğine" yol açan neden olarak gördüğü "büyü bozumunun" (yani akılcılaştırmanın) yalnızca bir dönemini inceleyebildi.

Gerçekten de bunun Çin'de bir benzeri yok muydu? Hukuk alanındaki akılcılığı ele alın. Çin'in despotik bir devlet olarak görünümü hukuk devletinin olmadığını gösterse de, aslında Tang yasasının temel hükümleri 1911'e kadar varlığını sürdürdü. Şair ve hukukçu Po-Chüni'nin, kadının ölümüyle sonuçlanan bir eş-dövme olayı hakkındaki görüşlerinin bir çözümlemesi, bize dokuzuncu yüzyılda, ancak on dokuzuncu yüzyıldaki Batı genel hukukuyla ortaya çıktığı sanılan *eiusdem generis* (bağlamdaki diğer terimler gibi, genel bir terimi de daha özel bir yolla yorumlama) ilkesinin uygulanmasının bir örneğini sunar.⁷¹ Çin cezai adalet sisteminin cinayet olaylarında titiz bir inceleme yapma konusunda, insan hayatına saygıda ve doğru olan kuralın belirlenme kaygısında ısrarlı olması nedeniyle imparator, Po-Chüni'nin görüşünü kabul ederek, "makullüğün göz önünde bulundurulmasına" bel bağlamıştır.

Hem Weber'de hem de onu yorumlayanlarda, Avrupa'nın ileride olduğu bağlamlar üzerine yoğunlaşmalarından do-

⁷⁰ Örneğin bkz. Gellner, 1992 ve Habermas'ın akılcılık üzerine tartışmasının genel eğilimi.

⁷¹ MacCormack, 1994.

layı, biçimsel "akılcılık"ta ısrar etmek büyük ölçüde tercihe bağlıdır. Bazı iddialar açıkça yanlış olmasa da şüphelidir. Örneğin erken Doğu, yönetimde ve ekonomide bazı açılardan, eski ekonominin çöküşünün ardından ortaya çıkan ve bilgi sistemleriyle diğer kültürel belirtilerin genel bir gerileme dönemi olarak görülen ortaçağ Batısından daha gelişmişti. Bahsedilen bu gerileme, bir bakıma bilinçli olarak sınırlı bir dinsel okuryazarlığın tercih edilmesi ve bunun sonucunda bazı metinlerin pagan addedilerek dışlanması ve bazılarının yüceltilmesi yüzündendir. Ancak Reformasyonla birlikte bile Protestanlığın Yeni Konfüçyüsçülükten veya Zen Budizminden daha "akılcı" olduğu, Batı standartlarıyla bile aşikâr değildir. Eğer Protestanlık dünya hâkimiyeti anlamında daha akılcı idiyse bu, içinde olduğu bağlamın farklı olmasından da kaynaklanabilir. Protestanlık Tanrı'ya doğrudan ulaşma uğruna "büyüyü" terk etmeye çalışmış olabilir, fakat "büyü," başkalarının ayinlerinden ya da kilisenin dışındaki pratiklerden oluşmaktadır. Daha nesnel herhangi bir hesaba göre büyü bir yandan kilisenin içinde bir yandan da dışında varlığını sürdürmüştür. Katoliklik Hristiyanlık üzerindeki hâkimiyetini sürdürmüştür. Bir fark oluşmuştu fakat sonuç Konfüçyüsçülüğün etkileri kadar köktenci miydi? Her durumda tüm tartışma seçime yöneliktir; başkalarının üstün olduğu araçlar, alanlar ve dönemler önemsenmedi.

Weber Batılı olmayan kültürlerin akılcılığı yansıtamadıkları iddiasından, Batı ile Doğu arasındaki bölünmeyi başka bir şekilde ifade ederek kaçınmaya çalışmıştır.⁷² Weber bağımsız akılcılığı, kapitalizm gibi birçok toplumda bulunduğu şekliyle değerlendirdi. Weber'in ilgisini çeken, Batı kapitalizminin, yani modern üretim-merkezli kapitalizmin

⁷² Weber yasal prosedür ve yasal amaç bağlamında hukukun biçimsel ve bağımsız akılcı yönleri arasında ayrım yaptı; fakat *zweckrationalitat* ve *wertrationalitat* (bkz. Wilson, 1977; Tambiah, 1990: 144) arasındaki ayrım, yöntemlerin ve sonuçların araçsal hesaplanmasına ve nihai sonuçların mutlakçı akılcılığına daha yaygın olarak uygulanır.

farklılığıdır.⁷³ Weber modern Batı akılcılığının özgüllüğü üzerinde durdu, yani “dünya hâkimiyetinin akılcılığının.” Bu biçimsel akılcılık sadece dünyanın “büyüsünün bozulması” ile değil (ki bunun en uç noktası sekülerleşmeydi), özellikle on yedinci yüzyılda “Batının tüm kültürel gelişiminde bir dönüm noktası”⁷⁴ olan, Weber’in sofu Protestanlığın⁷⁵ yükselişine bağladığı, kişisellikten kurtarılma ve bürokratikleştirmeyle de bağdaştırılmıştı.

Weber, Konfüçyüsçülüğün ılımlılık üzerinden akılcı bir tavır biçimi buyurduğunu kabul etti; fakat bunun, dünyanın akılcı hâkimiyeti yerine dünyaya akılcı bir düzenleme getirmeyi savunarak Avrupa tipine çarpıcı bir şekilde ters düştüğünü düşündü. Avrupalı bakış açısının, bütünsel tavrından ziyade bireysel eylemle ilgilenmesinden dolayı, ilkelere değil norma dayalı olduğu söylenirdi.⁷⁶ Üstelik bu farklılık gelişimciydi, evrimciydi, Konfüçyüsçülüğün de içinde sınıflandırıldığı büyümlü bir ahlak anlayışından, bir hukuk ahlakına doğru zaman içinde gelişen genel geçişin bir parçasıydı. Bu durumda Çinliler bir akılcılığa sahipti, ama bu onların modernleşmelerini sağlayacak bir akılcılık değildi ya da modernliği benimsemek değilse de, modernliği üretebilecek türden bir akılcılık değildi.

Weber’in akılcılaşmayı, tüm dünya dinlerinde (yani, Tunç Devri toplumlarındaki) bulunmasından dolayı Batıya has bir şey olarak görmediğini kabul edebiliriz; fakat yine Weber’e göre bu, sadece Avrupa’da Doğuya has özelliklerin yanında genel (yani, böyle bir modernliğin niteliği olan özellikleri oluşturan) bir yapıya yol açtı.⁷⁷ Ama bunlar modernliğin başlangıcının sonuçları mıydı? Ya da bu başlangıca katkıda bulunanlar mıydı? Daha önce mi ortaya çıktılar (ve eğer öyleyse nasıl ve ne zaman), yoksa bu başlangıcı mı izlediler?

⁷³ Schluchter, 1981, s. 6-9.

⁷⁴ Weber, 1952.

⁷⁵ Rothe’tan aktaran, Schluchter, 1981, s. xv.

⁷⁶ Schluchter, 1981, s. 61, 67.

⁷⁷ Habermas, 1984, s. 155.

Habermas'a göre Weber, "Doğu akılcılığının doğuşu için gerekli içsel koşulları sağlayan," toplumsal düzeyde gelişen, modernleşme ve kapitalizme içkin olan, "bir yanda bilincin modern yapılarının evrensel-tarihsel doğuşu ve diğer yanda bu akılcılık yapılarının toplumsal kurumlar içinde somutlaşması" için temel olan, dinler tarihindeki büyüünün bozulması sürecini incelemiştir.⁷⁸ Weber'in esas yönelim noktası, "bilimsel, sanatsal, siyasal, ekonomik gelişimin Avrupa'nın dışında kalan bölgelerde, neden Doğuya özgü olan akılcılaştırma yoluna girmedeği" idi.⁷⁹ "Batı akılcılığının özel ve kendine has başarıları" kapitalist ekonomik ahlakla ilişkiliydi; "ekonomik akılcılığın gelişiminin akılcı tekniğe ve akılcı hukuka dayanması gibi bu da insanların fiilen akılcı yönetim türlerini benimseme yeteneğine ve isteğine bağlıdır."⁸⁰

Bir zorluk alt sistemler düzeyinde yatar. Hem Weber'e hem Habermas'a göre "akılcı ekonomi" ve "akılcı yönetim" için alt sistemlerin oluşumu, "modern çağın kültürel ve toplumsal akılcılaşmasının kalbini temsil eden değer alanlarının bir farklılaşması" olarak görülür.⁸¹ Fakat bu alt sistemlerin farklılaşması süreci "modern çağda" gelişmiş olsa da kesinlikle çok daha önce başlamıştır. Tunç Devri, Oppenheim'in "büyük örgütler" diye adlandırdığı ve bu yazarlarca belirtilen türde bir akılcı amacı koalamış olan yapıya doğru bir farklılaşmaya tanık oldu. "Kralın İki Organı"nın ayrılması, hükümdarın kişisel ve yapısal sermayesinin birbirinden ayrılması, neredeyse devlet görevlisi kavramının doğuşuna kadar eskiye dayanır.⁸²

Weber'deki sürekli bir sorun, âdeti tam bir alışma, kural-lara bilinçsizce uyma olarak görmesidir, ki Weber bunun karşısına kişisel çıkara ve kârla zararın amaçsal-akılcı ölçülüp biçilmesine dayanan araçsal bir düzeni koyar. Âdet, toplumsal bir düzeye çıkarıldığında, modern toplumların tersine "gele-

⁷⁸ Habermas, 1984, s. 143, 156.

⁷⁹ *A.g.e.*, s. 157.

⁸⁰ Weber, 1958, s. 26.

⁸¹ Habermas, 1984, s. 72.

⁸² Örneğin bkz. Batı Afrika'daki Ashanti devletinde hazinedarın (*Sana-ahene*) rolü.

neksel" toplumların temelinde yatar. "Geleneksel toplumlar-
da fikirler düzenli muhakemeler biçiminde ortaya çıkmaz."
Değişim karizmatik kişiliklerden etkilenir.⁸³ Bu nitelemedeki
zorluk, âdetin, araçsal akılcılığın yaptığı gibi, bir dereceye ka-
dar tüm toplumlara damgasını vurmasıdır. Hiçbir toplumda
aktörler bir şekilde ya da başka bir şekilde davranma yete-
neğinden yoksun değildir. Belli ölçüde farklılıklar aşikârken,
kökten bir ayrılma yoktur. Doğunun, modernliği veya kapita-
lizmi, hatta endüstriyel üretimi taklit edebileceği ama yarata-
mayacağı argümanına dönmeme izin verin. İddia, bu kavram-
lara hatalı bir somutluk, hak etmedikleri bir kesinlik atfedi-
yor. Ticari ve endüstriyel kapitalizmin gelişimini içeren süreç,
kuramsal olarak patenti alınan tekerleğin icadıyla kıyasla-
namaz. Benim görüşüme göre bu iddia, ekonomik gelişimin
doğasının bir yanlış anlaşılmasını temsil ediyor. Kapitalizmi
kimin icat ettiği üstüne konuşmak, feodalizmi kimin keşfet-
tiğini sormaktan daha anlamlı değildir. Kapitalizm bir anda
oluşan bir tufanın değil, belli bir kısmı, özellikle Rönesans-
tan önce Batı Avrupa'nın sınırları dışında oluşmuş, uzun bir
olaylar dizisinin sonucu olarak görülmelidir. Doğuda üretken
sistemlerde yeni gelişmeler meydana gelirken, bu durum gü-
nümüzde tekrarlanıyor gibi görünmektedir. Bir konuda öncü
konumunda olan (modernleşen) toplumlar, başka bir konuda
diğer toplumlara yol verir; sarkaç sallanmaktadır. Daha uzun
bir zaman dilimine baktığımızda hiçbir bölge, modern toplu-
mun doğuşundan tek başına sorumlu değildir.

Olguları ikilikler halinde ele alan akılcılık veya herhangi
bir akılcılık türü (özellikle ekonomik akılcılık türü –sahip ol-
sanız da olmasanız da–), Doğunun böyle bir nitelikten yoksun
olması gerektiğine dair yaygın fikri benimser. Alternatif bir
hipotezse, Batıdaki Akıl Çağının değişik bir akılcılık türüne
eşlik etmeyip (Descartes'ın çalışmalarında olduğu gibi) in-
san işleri üzerinde hâkimiyetini genişlettiğidir. Descartes'ın,
"Düşünüyorum, öyleyse varım" savı, kendi akılcılığının zi-

⁸³ Habermas, 1984, s. 189, 192.

hinsel temeli, gerçekliği kurma ve hatadan kaçınma çabası olarak ortaya konmuştu. Akılcılık esas amaç olmuştu.⁸⁴ Descartes, Aristoteles'in fizik üzerine görüşlerine karşı çıktığı, 1628'de yazılan ve ölümünden sonra yayımlanan *Regulae ad directionem ingenii* [*Aklın Yönetimi için Kurallar*] başlıklı eserinde akıl yürütme kurallarının en katı uygulamalarına gereksinim duyar. Bu kurallar:

1. Apaçık olmayan hiçbir şeyi doğru olarak kabul etme.
2. Sorunları en basit parçalarına ayır.
3. Sorunları basitten karmaşığa doğru ilerleyerek çöz.
4. Akıl yürütmeyi yeniden kontrol et.

Bu model matematikseldi ve Descartes'ın doğaya hâkim olmayı hedefleyen fiziğiye mekanikti. Kartezyen yaklaşımın pratik temelini sağlayan, mekanik sanatlarda ve zanaatlar da, robotların ve hesap makinelerinin oluşturulması gibi başarıları. Descartes'ın başkalarının önyargılarını bir kenara koymayı amaçlayan bir çabaydı. Bu dönemde gerçekleşen, bilgi sistemlerindeki önemli ilerlemeler açıkça Batıda meydana geliyordu, ama eğer akılcı incelemenin sahası genişletilseydi bile, şüphesiz bu bütün "akıldışılığa" son vermeyecekti. Her durumda genişleme kavramı daha çok, bir Akıl Çağının doğuşu kavramının içinde biçimlenen, farklı bir iddiayı gösterir; çünkü bu kavram, diğer kültürlerin Batıya yetiştirmeleri ve onu geçmeleri için gereken araçlardan yoksun olduklarını belirtmiyordu. Bu kültürler gelişmede ve uygulamada basitçe ayrılıyorlardı.

Bu, Batı akılcılığının kapitalizmle özel bir ilişki içinde olduğu iddiasını onaylamak değildir. Biz, daha genel bir düzeyde bütün toplumlarda insanların, Azande örneğinde olduğu gibi "mantıksal" araç-amaç hesaplarının bir türünü uyguladıklarını ileri sürdük. Yazıyla beraber ortaya çıkan şey, belirli argüman çeşitlerinin gelişimi ve ardışık akıl yürütmede kullanılan yöntemdir. Bu gibi durumlarda ne akılcılığın varlığı veya yokluğuyla ne de onun Batılı bir türüyle

⁸⁴ R. I. Moore, Gellner'e giriş, 1992

ilgilileniyoruz; ilgilendiğimiz şey, akılcılaştırıcı yöntemlerin bilgi birikim sürecine uygulanmasıdır. Bu gibi sistemler bir ölçüde birikime dayalı ve bu yüzden de devralınan geleneğin bir parçası olduklarından, akılcılığın yoğunlaştırılmasından (sanki ölçebileceğimiz bir nitelikmiş gibi) fazla bahsetmemek, bunun yerine akılcılaştırıcı yöntemlerin daha yoğun kullanımından bahsetmek daha iyi olacaktır. Bilimin (*scientia*, bilgi) gelişmesi bunun en önemli sonuçlarından biriydi ve bu dönemde bilim, böyle bir yazının varlığından daha çok, Batıda matbaanın kullanılmaya başlanmasıyla beraber bilginin daha geniş alanlara ve daha çabuk yayılmasından dolayı ilerledi.

Bu daha genel duruştan, belirli kültürlerin hatta kişilerin akılcı olup olmadıklarını sormak gereksiz görünmektedir; bunun yerine bu kültürlerin ya da kişilerin, ilgimizin yoğunlaştığı temel bir nokta olan biçimsel mantık gibi, özel argüman ya da kavramaya yönelik yöntem biçimleri geliştirip geliştirmedikleri veya bunları benimseyip benimsemedikleri sorusunu sormak anlamlı görünüyor. Bu sav benim son görüşümle bağlantılıdır. Batıyı, çoğunlukla Doğunun ya akılcılığın gerekli çeşidinden yoksun olduğu ya da buna sahip olmasına rağmen bunu uygulamadığı sonucuna götüren bir neden de Batının, kâhinleri, astrologları ve geleceğin habercilerini sürekli olarak farklı biçimlerde kullanmasıdır. Bunlar, bu farklılığın tarihsel nedenleridir. Bu tür etkinlikler resmi Hristiyanlık (ve Ortadoğunun diğer tektanrılı dinleri) tarafından, “akıldışlıklarından” dolayı değil, Yüce Varlık’tan başka güçlere dayandıkları için tamamen reddedildi. Kehânet şeytanın işiydi. Aslında hem dinsel hem de popüler biçimler varlıklarını sürdürdüler. Popüler biçimler, gerçekliği kilisenin dışında aramanın “alternatif” yolları olarak varlığını sürdürdü. Kura çekerek karar verme sadece tombalada şanslı tesadüfi kılma yöntemi değildi; bu yöntem hem İncil’de hem de Tanrı’nın elinin seçime rehberlik edeceği şeklindeki varlık düşüncesinde olmak üzere, bazı dinsel bağlam-

larda da varlığını devam ettirdi. Diğerleriye aynı sonuca, yeni Papa'nın seçilmesinde olduğu gibi, ibadet yoluyla daha doğrudan ulaştı.⁸⁵ Ancak bunlar, kilisenin onaylamamasına rağmen devam etti. Başka bir deyişle bu reddediş, Reform hareketinin, Katoliklerin pratiklerini belirlediği düşünülen bazı eklentileri açıkça temizlemeye çalışmış olmasına karşın, "büyüden kısmi kurtulmanın" ve "akılcılaşmanın" kaynağı olmadığı anlamına gelir. Çünkü "büyü," bazı erken araştırmacılara ve biliminsanlarına mantıksız gelirken, din adamlarına ve halkın büyük bir kısmına göre kutsal şeylere karşı saygısızlık anlamına gelmekteydi.

Modern Batı, kendi popüler eylemlerini ve inançlarını dikkate almayarak, Doğudaki gözle görülür ekonomik geri kalmışlığı –ki bu Harvard İş Okulunun müfredatında bulunmayan bir konuydu– karar almanın akılcı olmayan biçimlerinin varlığı bağlamında açıklamakta bir zorluk çekmedi. Ancak Japonya'nın ve Dört Küçük Ejderha'nın' yükselişi, yukarıdaki varsayımın doğruluğu hakkında şüpheler uyardırmanın yanı sıra, Batının daha erken zamanlarda kendine duyduğu güveni de tehdit etmektedir. Fakat bu devletlerin başarısı çözümsel sorunu daha keskin bir biçime dönüştürdü. Bu ülkelerde ve Hindistan gibi diğerlerinde, işadamları nasıl oluyor da Batıdaki gözlemcilere göre işe yaramayacak yöntemlere dayanarak veya yine işe yaramayacak kişilere karar alma görevini devrederek başarılı oluyordu? Argümanın amacı için, astroloğun bilgiye ulaşmada ayrıcalıklı olabilme olasılığını bir kenara bırakan bu yaklaşımın doğru olduğunu varsayıyorum (öte yandan Doğudan gelen ve farklı bir yaklaşım getiren, iş hayatında ve akademide oldukça "akılcı" insanların da olduğu açıktır). Birkaç cevap düşünülebilir. İlk olarak, her türlü karar sadece falcıların önerilerini değil dış-

⁸⁵ Cambridge'teki St John Kolejinin yeni müdürünün son seçimi bile okulun kilisesinde yapılır.

* Tayvan, Singapur, Hong Kong ve Güney Kore ekonomilerini belirten ifade –ed.n.

merkezli bir doğrultuda ilerleyen herhangi bir öneriyi bastırabilen yaygın bir "akılcı" kavrayışı da göz önünde bulundurulur. MÖ on ikinci yüzyılda İmparator Wu-Wang tarafından ilan edildiği söylenen Büyük Yasada bir yığın olasılıktan biri olarak kehânete başvurmak açıkça belirmektedir. Bazı yönlerden bir kralın görevleri hakkındaki Hindu eserlerine (*rajadharma*) benzeyen bu metin, şüpheli şeylerin incelenmesi konusundaki aşağıdaki öneriyi dile getirir:

Gerçeği ortaya çıkarmak için falcılar seçmek ve atamak gereklidir. Bu falcıların bir kısmı kaplumbağa kabuğu, bir kısmı da sazlar aracılığıyla bu işi yaparlar. Önemli bir konuda şüpheleriniz olduğunda, bunu kendinizle tartışın, bunu bakanlarınızla ve subaylarınızla tartışın, halka danışın ve kaplumbağa ve sazlara danışılmasını sağlayın. Eğer sizin kararınız kendinizce, kaplumbağaca, sazlarca, bakanlarınız ve subaylarınızca ve halk tarafından oybirliğiyle onaylanırsa başarılı olacaktır.⁸⁶

İkinci olarak, bir birey (ya da topluluk) birkaç kâhine; birinden, bir başkasına karşı ileri sürebileceği öneriler almak yoluyla her türlü konuda danışabilir. Üçüncü olarak, alınan herhangi bir öneri yeterince belirli olmayabilir ya da birçok değişik anlama sahip olacak şekilde yorumlanmış olabilir; Delfi kâhininin sözlerinde olduğu gibi. Dördüncü olarak, bazı işlerle ilgili kararlar, avcı toplumlarda oyun için kehânet olarak önerilmiş olan rastgele bir ögenin dahil edimesinden olumlu bir şekilde yararlanabilir ya da en azından bundan zarar görmez.⁸⁷ Birey için önemli olan, Hamlet benzeri bir hareketsizlik içinde felç olmanın yerine bir karar vermektir. Yazı-tura atmak veya bir kâhine gitmek, diğerleri kadar iyi bir çözüm sağlayabilir. Hatta sorunu dışsallaştırdığı ve bütün yükü bireyin omuzlarına bindirmediği için daha iyisini de sağlayabilir. Bireyin yükünü hafifletir. Benzer bir şekilde Hristiyanlar ticari bir girişimde ya da diğer Hristiyanlara

⁸⁶ Bagchi [1951], 1971, s. 179.

⁸⁷ Moore, 1957.

karşı bir savaşta başarılı olmalarına yardımcı olsun diye dua okuduklarında, yöntem mantıksız ya da akla aykırı olabilir ama ruhu güçlendirir. Yani birey için sadece belirsizliği azaltmakla kalmaz, aynı zamanda seremoninin, törenlerin ve gösterilerin toplu halde neden oldukları yüceltici etkilerin bir kısmına da sahiptir. Böyle bir olasılık, örneğin yüzyıllardan beri önemli ve başarılı ticari kararlar alan Bombay'ın Zerdüşt işadamları arasında bu tür yöntemlerin sürmesine⁸⁸ ya da Singapur'daki iş alanında *Feng shui*'nin (sözlük anlamı rüzgâr-su ve bir çeşit fal) kullanılmasına yardımcı olacaktı.⁸⁹ Fakat önceden de gördüğümüz gibi herhangi bir yöntem, esaslı konularda ve özellikle de eski tabulardan kaçmaya çalışan yeni etkinliklerde nadiren belirleyicidir. O halde bu yöntemler, danışılan falcılar Singapur Hyatt binasının bahçe planlarında ve Norman Foster'ın kırk yedi katlı Hong Kong binasında veya Hong Kong'daki Şanghay Bankasında bazı değişikliklere neden olduysa da sonucu hafifletmiyor. Çin, Japon, Kore ve Hint uygarlıklarının birçok görkemli başarısı, böyle pratikleri yeniden canlandıran bireyler tarafından gerçekleştirilmiştir. Bu durum Batıdaki bazı biliminsanları ve işinsanlarıyla beraber bazı sosyal antropologlar için de geçerliydi ve hâlâ geçerlidir. Bu insanlar inançlarını bağlamsallaştırdı ve akılcı olmayan pratikler diye adlandırılan pratikleri uyguladılar. Evans-Pritchard, Güney Sudan'daki Azandeler arasında çalışırken, tavukları beslemek için bir miktar kerâmetli zehir (*benge*) kullandı; Evans-Pritchard, "uğraşlarımızı kerâmetin kararlarına göre düzenledik... Bu yöntemi evimi ve işlerimi idare etme yolu olarak en az bildiğim diğer yöntemler kadar tatmin edici buldum," diye yazıyor.⁹⁰ Kâhinlere danışılan konuların birçoğu, bir gözlemcinin bakış açısından bir karar olarak o kadar da önemli değildir. Çocuğunuza hangi ismi

⁸⁸ Sorun E. B. Tylor (1871) tarafından tartışılan büyü'nün sürmesi sorunundan farklı değildir.

⁸⁹ *Bkz.* Evelyn Lip'in bu isimdeki kitabı, Singapur, 1989.

⁹⁰ Evans-Pritchard, 1937, s. 270.

verdiğiniz veya hangi tarihte evlendiğiniz, hatta kiminle evlendiğiniz çok önemli değildir. Daha iyi (daha “akılcı”) sonuçlar üretmek için var olan alternatif stratejiler nelerdir?

Bölümlere ayrılmış akıl, Batıda bazen bir eleştiri konusudur. Bir yazar, Hong Konglu bir girişimcinin iş ahlakı hakkındaki yorumlarını yazarken şunları söylemiştir: “Burada (işte) bölümlere ayrılmış akli gözlemliyoruz; doğruyla yanlış, mutlak iyi ve mutlak kötü şeklinde algılayacak bir duyguyla engellenmemiş olduğu için, iyi ile kötü konusuyla esnek olarak ilgilenebilen bir akli gözlemliyoruz.”⁹¹ Aslında eylemi yönlendiren daha pratik ahlak bu yolla olasıdır ve “mutlak iyi ve mutlak kötü” ahlaklar, sokakların bağlamsallaşmış yaşamından ziyade bağlamsallık içermeyen kitapların ürünüdür; bunlar yazılı sözcüğün teşvik ettiği ama ampirik incelemeye dayanmayan yasal ve ahlaki fenomenin aşırı genelleştirilmesinin tipik örneğidir. Weber, çileci Protestanın dinsel ahlakını ekonomik yaşamın üzerine yayılmış olarak gördü; bu, birkaç durum için geçerli olabilir, ama çoğunlukla başarılı tüccarlar, eğer ülke içinde çileciydilerse bile, ülke sınırlarının dışında gerçekten çileci olmayı bırakmaktaydılar. Tefeciliği yasaklayan dinlerin üyeleri, bu yasaktan dolayı engellenmiş benzemiyordu; bu üyelerin, bu zihinsel karşıtlığı önlemelerini sağlayan Katarlar* gibi mezhepler tarafından kazanılabilmelerine rağmen ya bu yasağı görmezden geliyorlardı ya da bu yasağın etrafından dolaşılacak bir yol buluyorlardı. Öte yandan bölümlere ayırma onlar için her zaman mümkündü, hatta yaşam biçimleri için gerekliydi.

Doğunun akılcılıktan yoksun görüldüğü tek konu ekonomik alandaki karar alma düzeyi değildir. Bazı yazarların Batı akılcılığı hakkındaki Weberci tezle ilgili şüphelerini dile getirmelerine rağmen, sosyoloji alanındaki önemli yorumcuların çoğunluğu bu görüşleri kabul etmişlerdi. Bu

⁹¹ Redding, 1990, s. 194.

* Özellikle ortaçağın sonlarında güçlü olan, çileci ve düalist bir Hıristiyan mezhebi –çn.

görüşler yakın alanlardaki araştırmacılarınkilerle birlikte popüler düşüncelerle de genel olarak örtüşmektedir. Temel sorunlardan bir tanesi, bahsedilen argümanın insan aklının bölümlere ayrılmış olarak işleyebileceğini; yani örneğin pazar günleri yaşananların zorunlu olarak günlük davranışları kontrol etmediğini ya da bir bilgisayar teknisyeninin dahi Dao'ya, Buddha'ya, Hristiyan Teslisine veya transandantal meditasyona inanabileceğini tam anlamıyla hesaba katamamasıdır. Protestanların Katoliklere oranla bu yolda daha ileride olduğunun düşünülebilmesine rağmen, büyüden arınma bağlamsal bir konudur.

İnsan aklının bölümlere ayrılması sosyal yaşamın bölümlere ayrılmasıyla benzeşir. Birçok sosyal bilimciye oldukça çekici gelen küresel, bütüncü kültür (ya da sosyal kültür) düşüncesi toplumsal değişimi açıklayamamıştır. Redding, Çinliler arasındaki iş etkinliğinin doğasını tartışırken, bahsedilen "daha derin etkilere," "bir toplumun en temel kaidelerinin geliştirildiği akılla ilgili yaşam katmanında – kültürün temel katmanında" ortaya çıktığı şeklinde nüfuz etmeye çalışır.⁹² Bu iddia en az daha önce karşılaştıklarımız kadar mistiktir. Ancak yazar tarafından tartışılan özgün özelliklerden biri, yazarın Hint-Avrupa dillerinde normal olan ve Batı akılcılığıyla bağdaştırılanlardan farklı düşünce süreçlerinin varlığına kanıt olarak gördüğü soyutlamaların, Çin dilindeki dikkat çekici yokluğudur. Redding, Batının o büyük şirketinin (Batının kendisi), "pazarlama işlevi" gibi soyut kavramların "önceden tasarlanmadan" ortaya çıkamayacağını, dolayısıyla böyle bir durumda bu tür bir örgütlenme biçiminin düşünülemediğini ileri sürer.

Sorun, dilin rolü hakkındaki Whorf hipoteziyle bağlantılıdır. Burada Çin'in varsayılmış bir özelliği (yazısının doğasına bağlanan daha açık somutluğu), bütüncü bir kültürün içine girmiş bir özellik şeklinde algılanarak küreselleştirilir; böylece büyük Çin şirketlerinin "düşünülmesinin iyi" bile

⁹² A.g.e., s. 139.

olmadıkları, tersine düşünülemez oldukları olasılığını göz önünde bulundurmamız isteniyor. Bu argüman birkaç açıdan sorunludur; belirli bir dilin ve yazının düşünce süreçlerindeki rolüne aşırı önem atfetmekte, dilin sözcüksel yaratıcılığına yeterli yer ayırmamakta, tarihsel gelişmelere yeterince yer vermemekte ve insanla toplumun çok bütüncü bir bakışına dayanmaktadır. Akılcılık insanların ve kültürlerin bir dönemdeki bazı eylemlerinden ziyade, onları niteleyen şey olarak ele alınmaktadır.

Bu, sonraki başarılarla olası önceki başarıları, biçimsel akılcılık alanında birbirine bağlayan daha realist bir argüman düzeyinin ihtimalini inkâr etmek anlamına gelmez. Needham, Babillilerden devraldıkları miras bağlamında Yunan ve Çin bilimini karşılaştırır: "Yunan matematiği, Euklides'te görüldüğü gibi daha soyut ve sistematik yapısı hesaba katılarak değerlendirildiğinde, kuşkusuz daha ileri düzeydeydi."⁹³ Çin matematiği kendisini birçok pratik bağlama uyarladı, ancak (olası abaküs kullanımıyla takviye edilecek) daha kuramsal gelişmelere ulaşabilmek için gereken soyutlama düzeyine erişemedi. Eğer durum böyle idiyse, bu, dilden ve yazıdan sadece bir ölçüde etkilenmiş bir derece sorunuydu. Logografik yazıyı da kulanmış olan Babil matematiği oldukça ilerlemişti ve mekânın biçimselleştirilmiş grafik temsillerine sahipti. Geometrideki bu buluşlar, tıpkı ispat yöntemlerinin Aristoteles'e giden yolu açtığı gibi, Euklides'e giden yolu açtı.⁹⁴ Mısırlılar da bir piramidin hacmini "ampirik olarak" hesaplayabilecekleri bir formül buldular. Aslında gösterim fikri, muhtemelen ilk kez geometriyle bağlantılı olarak, "geometriyi tümdengelimci bir sistem biçiminde sunma sorununun yansımasına dayalı olarak belirlenen" Yunan mantığındaki bir eğilim bağlamın-

⁹³ Needham, 1959, s. 150-1.

⁹⁴ Babil tabletlerinin yeni bir düzenlemesi için bkz. Nissen, Damerov ve Englund, 1990.

da ilgi uyandırmıştır.⁹⁵ Yunanların yaptığı, ispat ve gösterim için yeni "kurallar" üretmekti, ki Kneale bu yöntemi bir dil-bilgisi uzmanının dil kuralları üretmesine benzetmişti. Sözdizimi kuralları yazıdan önce de açıkça vardı, fakat oldukça üstü kapalıydı. Bunlar anlamlı bir biçimde yaratılmalarını da sağlayan yazılı sözcüğün içinde ve onunla beraber belirginleştiler; sözdizimi, dilbiliminde Panini'nin Sanskrit için kullandığı bir yöntemdi. Batıda ortaya çıkan pek mantıksal kurallar ("mantık") anlamında bir mantık değildi ve bu kurallar bir bakıma daha az gelişmiş yapılar halinde diğer yazılı kültürlerde de oluştu. Etkileri sınırlı olan bu "mantıksal yöntemler"de, Batının bir tür karşılaştırmalı üstünlüğe sahip olduğu belirtilebilir. Ancak Çinlilerin sadece ileri düzeyde olmakla kalmayıp, Rönesansa gelinceye kadar Batının önünde yer aldıkları birçok "akılcı" uğraş ve bilgi alanına sahip oldukları göz önünde bulundurulduğunda, yukarıda değinilen üstünlüğü, "dünya hâkimiyetinin akılcılığı" ya da "Batı akılcılığı" gibi bütüncü ve egemen bir kavram olarak özel bir akılcılık biçimi bağlamında ele almak faydalı bir yol olmayacaktır. "Akılcılığa" daha az kültürel süreklilik yükleyen ve daha çok onun "tarihsel" yönünü ön plana çıkaran bir yaklaşım daha doğru olacaktır.

Doğudaki ekonominin, birçok Batılı tarafından akılcılıktan yoksun görüldüğü (şu anda daha az sayıda insan bu tavrı takınmaktadır) böyle bir ortamda nasıl bu kadar iyi işlediğini açıklamaya çalışmaktayım. Önemli olan, Avrupalıların bu tür yargılara varabildikleri özel bağlamı ve bu doğrultuda hareket etmelerini sağlayan temeli (ve bu temelin zayıflığını) anlamaktır.

Kuramsal tutumluluk ya da hamaratlık modern dünyada Batının ve Doğunun farklı yörüngeleri arasındaki farkı ortaya koymaya çalışırken, genel bir mantık veya akılcılık fikrine bağlı kalmanın gereksiz olduğunu öne sürer. Bu tür

⁹⁵ Kneale, 1962, s. 2, 6.

etkinlikler temelde bütün insan toplumlarının özelliğidir. Daha teknik bir anlamda, bunlar, alfabetik yazılar tasımın soyut doğası üstünde bir fark yaratabilse de, yazıya sahip toplumların özelliğidir ve daha özel olan başka biçimlerde çeşitlenirler. Önemli olan nokta, iki bölgede de gelişme potansiyelinin var olduğudur, çünkü Avrasya kıtasının bütün önde gelen toplumları, Tunç Devrinin servet (üretim, tüketim ve değişim veya ticaret üzerinden) ve bilgi (yazı üzerinden) anlamındaki ortak başarılarının üzerine inşa edilmiştir. Afrika'nın tersine Avrasya toplumları bu önemli özelliklere ortak olarak sahiptiler. Birbirini izleyen dönemlerde bazen Batı bazen de Doğu üstünlük sağlamıştır. Böyle bir yer değişimini önleyecek, akılcılık farklılıkları gibi derin-yapısal özellikler yoktu; bunun yerine daha anlık ve olumsal etkenler vardı. Bu durumda Batının yükselişinin (ve olası düşüşünün) nedenlerini araştırarak olan Batılı sosyal bilimlerin pek çoğu yeniden gözden geçirilmelidir ve farklı hedeflere yönlendirilmelidir.

Weber, Schumpeter ve diğerleri Batı kapitalizminin gelişimini şirketler muhasebesindeki çift yazımlı defter tutma yöntemine bağlamaya çalışmaktadırlar. Günümüzde muhasebeciliğin bütün türleri İtalya'da "*ragioneria*" olarak bilinmekte ve muhasebe defterleri Fransa'da "*livres de raison*" olarak adlandırılmaktadır. Bu terimler sadece akılcılık fikriyle değil aynı zamanda "akıl" ve hesaplama kavramlarıyla da ilişkilendirilmektedir. Bir sonraki bölümde bu konuyu ele alacağız.

Akılcılık ve *Ragioneria*: Defter Tutma ve İktisadi Mucize

Akılcılık kavramının ekonomiye uygulandığı düşünüldüğünde, akılcılığın defter tutma etkinliğine sıkı sıkıya bağlı olması çok büyük bir sürpriz olmasa gerek. İtalya'da defter tutma tekniği *ragioneria*¹ diye bilinir. *Un livre de raison*, Fransızcada hane hesaplarının tutulduğu deftere verilen isimdi; İsviçre Almancasında İtalyancadan türeyen *Ragionenbuch* yaygın olarak kullanılıyordu. Sözcüğün bu kullanımları Weber'in, Avrupa'da kapitalizm ve bürokrasinin yükselişinin akılcılıkla (en azından dünya hâkimiyetinin akılcılığıyla) yakından bağlantılı olduğu görüşünü destekler görünmektedir. Weber, bunu çift yazımlı defter tutma uygulamasına (*partita doppia, partie double*) bağlamaktadır. İlk bölümde şunu öne sürmüştüm: esasen Batıya has olan akılcılaştırıcı prosedürlerin (ki bu prosedürler, kendi gelişimleri için bilişsel işlemlerin özel bir biçimini ve dünya hâkimiyetinin akılcılığının bir türünün yalıtılmasını ve bunun Avrupa'yla özdeşleştirilmesini gerektirir) özgün yanlarını tanımlamadığımız takdirde, dünya hâkimiyetinin akılcılığının sadece bir biçimini ele almış ve bunu Avrupa'yla özdeşleştirmiş oluruz, ki bu etno-merkezci değil döngüsel akıl yürütmeye bir örnek teşkil eder.

¹ Reynolds, 1951, s. 37; bkz. F. Melis'in kapsamlı çalışması, *Storia della ragioneria* (Bologna, 1950) ve daha önceki F. Besta, *La Ragioneria* (Milano, 1909). İtalya muhasebesinde ve iş yazışmalarında "ragione"nin kullanımı hakkında daha kapsamlı bir inceleme için bkz. F. Edler, *Glossary of Mediaeval Terms of Business, Italian Series 1200-1600* (Cambridge, MA, 1934), s. 236-7.

Bu bölümde çift yazımlı defter söz konusu olduğunda bu ölçütlerden birincisinin (etnomerkezci akıl yürütme) geçerli olmadığını ve ikincisi (döngüsel akıl yürütme) hakkında da hatırı sayılır derecede sorun olduğunu öne süreceğim.

Weber sosyal ve ekonomik örgütlerin çözümlemesinde, “bir ekonomik işlem türü olan sermaye hesabının yalnızca Batı dünyasında ortaya çıktığını”² iddia eder. Bu “akılcı kâr yönelimine” has bir çeşit parasal hesaptır ve “kâr olanakları ile kâr etme etkinliğinin değerlendirilmesi ve tespitini amaçlar.”³ Weber bu sürecin çift yazımlı usulü içerdiğini düşünürken, temellerinin “*commenda*”da bulunduğunu ve bunun da anonim şirketlerin ortaya çıkmasını sağladığını düşünür. Muhasebe ve bu kurum birbiriyle yakından ilişkilidir.

Akılcı kâr yapma etkinliğinin en erken başlangıçlarında sermaye –bu adla anılmasa da– hesap yapmada kullanılan bir para toplamıydı. Bundan dolayı “*commenda*” ilişkisinde birçok çeşit mal, gezici bir tüccara yabancı pazarlarda satılması için emanet ediliyor ve aynı zamanda tüccar, iç pazarda satmak için diğer malların alınmasıyla görevlendiriliyordu. Kâr veya zarar daha sonra belirli bir oranda gezgin tüccar ve sermayesini büyüten girişimci arasında bölüşülüyordu. Fakat bunun gerçekleşebilmesi için işin başında ve sonunda malların parasal değeri hakkında bir anlaşmaya varılması gerekiyordu. *Commenda* ilişkisinde –ya da *societas maris*– “sermaye,” yalnızca taraflar arasında hesaplaşmadan başka bir amaca hizmet etmeyen bu parasal değerd.

Öyleyse sermaye hesabı niçin sadece Batı dünyasında bulunan temel bir hesap olarak görülmeli? Önemli olan özelliğinin, görece daha geç icat edilen çift yazımlı defter tutma türü olmasından mı?⁴

² Weber, 1947, s. 193.

³ Weber, 1947, s. 191.

⁴ “Sermaye hesabıyla kâr yapan girişimlerin” hem pazardan üretim araçları alıp hem de ürettiklerini pazarda sattıkları için “pazarda çift yönlü” olmalarından kaynaklanan daha fazla koşulun gerekliliğinden mi? (Weber, 1947, s. 201.)

Modern kapitalizmin gelişiminde “akılcı” ya da “bilimsel” defter tutma olarak adlandırılan etkinliğe Weber’den başka Sombart, H. M. Robertson ve Schumpeter de temel bir rol atfettiler. Bununla çift yazımlı defter tutmanın, kârı ve zararı hesaplayabilmeyi, etkinliği akılcılaştırıcı ve işi resmileştirmeyi olanaklı kıldığını (en azından geliştirdiğini) ifade ediyorlardı. “Akılcı” terimi için daha önce yaptığımız şekilde, defter tutma etkinliğine yüklenen “bilimsel” sıfatını da sorgulamamız gerekiyor. Her ticari etkinlik birtakım hesap kitap işini bünyesinde barındırır, okuryazar toplumlarda bu birtakım defterlerin tutulmasıyla olur.⁵ Önemli bir muhasebe dizgesi olarak çift yazımlı dizge daha önceki dizgelerin yerini alan bir gelişmedir. Bu değişim ne kadar önemlidir ve sadece Avrupa’ya mı özgüdür?

Modern Avrupa defter tutma etkinliğine ve ortaklık biçimlerine (özellikle çift yazımlı dizgeye ve anonim ortaklığa) büyük katkılarda bulunmuş olsa da bunların öncülleri çok daha eski zamanlarda Yakındoğuda ve daha ötesindedir. Bu kurumların Avrupa’da ansızın yükselişinin, kuzey ticaretinin Karanlık Çağlarda gerilemesinin arkasında yatan nedenlerle karışıklık içinde düşünülmesi gerekir. Bu gerileme Doğuyla özellikle Yakındoğu ve onun tacirleriyle yenilenen irtibatın kısmi bir sonucu olarak tersine çevrildi. Ne var ki yeni gelişmelere gebe olan bir fark oluştu; tıpkı daha önceleri alfabenin kurumsallaşmış merkez yerine, okuryazar dünyanın dağınık olmayan çevresinde ortaya çıkması gibi. Şimdi bu gelişmeleri daha ayrıntılı inceleyelim.

Akdeniz Ticaretinin Yükselişi Gerileyişi ve Büyümesi

Avrupa’nın defter tutma etkinliğinde yaşadığı gelişmeler açık bir şekilde ticaretin tarihine, özellikle erken dönem Akdeniz ticaretine bağlıdır. Eski Yunan’ın büyümesi ve genişlemesi bu ticarete dayanır. Alfabenin temelleri iç denizin

⁵ Bkz. Goody, 1986.

doğuya uzanan bölgelerinin ticaretle uğraşan Sami kültürlerinden, bir olasılıkla Fenikelilerden alınmıştır. Alfabenin değişmiş hali kaydedilen bilgide hızlı bir birikimi getirdi; aynı zamanda çok daha karmaşık medeniyetlere sahip olan Doğuyla olan bağlantının daha önceden etkide bulunmuş olduğu alanlar olan şiir ve dramda da gelişmeler oldu. Alfabe ticarete, mali hesapların kaydına, kâr ve zararın hesaplanmasına yardımcı oldu.

Eski Yunan'a ithal edilen malların en erken kayıtları Fenike'den ziyade Suriye'ye ait kayıtlardır. Bu malların arasında, Kuzey İtalya'da Etruria (bugünkü Toscana) bölgesinde bulunan, dokuzuncu yüzyıldan kalma malların üzerinde de aynı olan bronz figürleri vardı. "Geç sekizinci ve dokuzuncu yüzyıl Yunan tarzının oluşumunda ağırlığını koyan, bu Suriye etkisidir."⁶ Suriye-Fenike tüccarları Akdeniz'de daha batıya doğru seyahat ettiler – Etrüsklerin ve sonraları Yunanların yaptığı gibi. Güney Fransa'da geç yedinci yüzyıl ticareti Etrüsklerin elindeydi ve çoğunlukla şarap tüketimini karşılıyordu. MÖ 600 civarında Phokis'ten çıkan İyonyalılar, Marsilya'da bir koloni kurdular. Onlar da şarap ticareti yaptılar; şarabın nakliyesi ve içilebilmesi için yapılan kaplar da şarap gibi yerel olarak üretiliyordu. Bu kapların yapımı özel fırınların ve çamurdan kap yapabilecekleri aletlerin kullanımını gerektiriyordu.⁷ İyonyalılar, Asya kıyılarından aşağılara doğru yayıldılar ve Poseidon'da (bugünkü El Mina) bir koloni kurdular; Herodotos'un belirttiği üzere bu kolonide ambarlar vardı ve bu koloni Asur'dan gelen ticaret yollarının son durağıydı. Erken Miken dönemlerinde, Ugarit (Ras Şamra) daha da güneye yerleşti ama sürekli bir Yunan varlığını gösteren herhangi bir işaret yoktu.⁸ Doğu bağlantısının ehemmiyetini, sadece Küçük Asya'daki İyon varlığı değil, geç sekizinci yüzyılda Kıbrıs'ın Asurlar tarafından istilasıyla

⁶ Dunbabin, 1957, s. 37, Homman-Wedeking'e referansla.

⁷ Dietler, 1990.

⁸ Dunbabin, 1957, s. 24.

sonuçlanan askeri çekişmeler de gösterir. Yunanlar, Yakındoğuya yerleşmekle kalmadılar, İskender'in fetihleriyle birlikte Kuzey Hindistan'a kadar ilerlediler. Bunlardan tüccar olanlarının, Kuzey Hindistan'ın sahil şehirlerine yerleşmiş diğerlerinin de paralı asker olarak yerel prenslere hizmet etmiş ya da zanaatkârlık yapmış olmaları olasıdır.⁹ Roma İmparatorluğu daha sonra bütün bu yerleşim yerlerini ve onlarla birlikte batıda Britanya'ya uzanan, doğuda Hindistan'a ve dolaylı olarak Güneydoğu Asya'ya ve Çin'e ulaşan ticaret yollarını hâkimiyeti altına aldı.

Roma'nın, dolayısıyla Avrupa'nın Doğuyla ticareti, imparatorluğun çöküşüyle birlikte çok büyük oranda azaldı. Görkemli ticaret merkezleri harap oldu ve ticaret yollarındaki etkinlik, savaşlar ve kısıtlayıcı anlaşmalar yüzünden sekteye uğradı.¹⁰ Dördüncü yüzyılın sonlarında Akdeniz kaynaklı sikke ve el ürünleri Hindistan'da kaybolmuş ve Seylan'da az bulunur duruma gelmiştir. Erken üçüncü yüzyılda Pers ülkesinde Sasani Hanedanlığı yükseldi ve ticaret yolunun doğu ucu kontrol altına alındı. Aynı dönemde büyük miktarlarda Tang ve Song porselenlerinin, kil ve taştan çömleklerin, aynı zamanda Çin sikkelerinin yaygınlaşmasının gösterdiği üzere Orta Asya'da, Hint Okyanusunda ve Güney Çin Denizinde ticarette bir patlama oldu. Tüccarlar çoğunlukla Budist keşişler eşliğinde, Hindistan ve Çin arasında seyahat etti. Bu arada Güneydoğu Asya'da ve Çin'de, Arap ve Fars kolonileri kuruldu. Yedinci yüzyılda Güneydoğu Asya, Sumatra'da Srivijaya'nın büyük denizci imparatorluğunun yükselişine şahit oldu. Nüfus arttı ve mineral zenginliklerin sömürüsü yaygınlaştı. Sonuç olarak Batı ticaretinin kaybolması, "Hindistan Okyanus şeridinin iktisadi gelişiminin geri kalmasına yol açmadı."

Pirenne, Avrupa'nın iktisadi gerileyişinin beşinci yüzyıldaki Germen istilalarından önce, üçüncü yüzyılın sonundaki

⁹ Tartışma için bkz. Raschke, 1973, s. 673; Tamil edebiyatındaki Yavşana, bu dönemde Yunanlara atıfta bulunur.

¹⁰ Raschke 1978, s. 678.

durgunlukla başladığını ifade etmektedir.¹¹ Doğuyla ticaret, sekizinci yüzyılın başlarına, Müslümanların fetihlerine kadar devam etti. Bundan sonra ekonomi tamamen çöktü ve dolayısıyla kent yaşamı yok oldu; bu da, tacirlerin yok olmasına yol açtı. Böylece yerel ticaret kapsamlı bir değişim ekonomisiyle ikame edilmeye başlandı. İmparatorluğun gerileyişi sırasında bile Akdeniz’de birtakım ticari etkinlikler devam ediyordu; Asya’dan baharat ve bazı ürünler geliyor, karşılığında tahıl, kereste ve metaller gönderiliyordu. Büyük bir bölümü Yahudi ve Suriyeli olan bazı tüccarlar, Galya, İspanya, İtalya ve Kuzey Afrika’nın şehirlerinde Germen istilalarından sonra da ticaret yapmaya devam ettiler; böylece Frenk İmparatorluğunun kuzeyine kadar uzanan yerlere baharat ve papirüs ulaştı.¹² Bu Akdenizli tüccarlar, kuzeyde ticaret yapabilecekleri bazı yerel tüccarlarla ilişki kurdular; bu tüccarların, Akdenizli tacirlerle en üst seviyede işbirliği yapabilmeleri için eğitime ihtiyaçları vardı. Sekizinci yüzyıla kadar halk okullarından hukuk ve aritmetiğin temelleri hakkında birtakım bilgiler edinebildiler. Genel olarak yazının kullanım seviyesi, Mısır’dan sürekli gelen papirüslerden anlaşılabilir.¹³ Fakat bir bütün olarak ticari etkinlik, Müslümanların Akdeniz’i fethedip, en sonunda kuzeyi güneyden ve batıyı doğudan ayırmaya kadar gerilemeye devam etti. Sonuç olarak Bizans İmparatorluğu donanmaları yalnızca Ege ve Adriyatik denizlerini açık tutmaya devam edebildiler. Bu denizler onuncu yüzyılda Venedik’in yükselişini sağlayan birer geçitti.

Venedik’i çevreleyen Adriyatik bölgesi ve Flandre’nin sahil kesimleri, Avrupa ekonomisinin toparlanmasında kilit duru-

¹¹ Pirenne, 1929, s. 15; Rostovtzev, 1926. Pirenne’in büyük dükkânların (*emporia*) yükselişiyle ilgili tezinin yakın bir tartışması için bkz. Hodges, 1982.

¹² Cummont, 1906; Pirenne (1928, s. 184) büyük bir bölümü Afrika ve Asya’dan gelen (baharat ve papirüs) aynı zamanda Akdeniz’den yağ ve balmumunun da içinde bulunduğu malların yedinci yüzyılda Marsilya ve Clermont-Ferrand arasındaki ticaretten bahsederler.

¹³ Pirenne, 1928, s. 178.

munda iki bölgeydi. Buralar ticaretin merkezleriydi. Venedik, Doğu Akdeniz ve özellikle de Konstantinopolis'le ticaret yapıyor; Flandre'ye yünlü kumaş üretiyor ve bunu Fransa ve İtalya'ya satıyordu. On birinci yüzyılda eğitime –en azından eğitilmiş insanların hizmetlerine– ihtiyaç duyan yeni burjuvazi hatırı sayılır servet edinmeye başladı. Bu durum hem yazışma hem de toprak sahiplerine verilen borçların kaydedilmesi de dahil olmak üzere, muhasebe işlemleri sayesinde malların ve paranın dolaşımının kolaylaşmasından kaynaklanıyordu. On üçüncü yüzyılla birlikte Flandre'daki şehirlerde (Gent, Brugge, Ypres, Lille ve Arras) kurulan ve aynı zamanda pazar ve takas dairesi işlevini üstlenen Champagne panayırlarında gerçekleştirilen ticaret, Pirenne'in betimlemesiyle, “sürekli bir hesap-kitap işbirliği” olarak adlandırılıyordu. Her işinsanın bir sandık dolusu ticari defteri, el yazması ve yazışması vardı.¹⁴

Kilise okullarında, denklere yedinci yüzyılda ortadan kaybolmuş “kâtiplik” eğitimi verilmeye başlandı. Kilise, Karolenj döneminden beri kendi öğretisini geliştirdi ve klasik kültürün resmi ve sınırlı bir biçimini korudu. Le Goff'un deyişiyle dinsel kültür, klasik bilgiyi sade ve vasat bir şekilde dizgelleştiren didaktik yazarların, üçüncü ve beşinci yüzyıl arasında oluşturdıkları düşünsel donanımı devraldı. Din adamları artık uygulamada Batı Hristiyanlığının her döneminde kabaca aynı yapıya sahip olan yüksek kültürün tekeline sahiptiler. Bu yüksek kültür, dinsel olmayan kültürün, daha önceki dönemlere kıyasla şiddetli gerilemesi sonucunda şekillendi.¹⁵ Aynı zamanda din adamları, eğitilmiş sınıfa uyacak biçimde değiştirdikleri *minuscule* yazısını kullandılar. Bu yazı ancak on üçüncü yüzyılın ilk yarısında yeniden ortaya

¹⁴ Pirenne, 1929, s. 27.

* Karolenj: MS 613 sıralarında ortaya çıkan ve üyelerinin 751-987 arasında Fransa'yı, 752-911 arasında Almanya'yı ve 774-961 arasında İtalya'yı yönettiği hanedanın adıdır –çn.

¹⁵ Le Goff, 1967, s. 782-3.

çıkan ve daha kullanışlı olan el yazısının yerini aldı.¹⁶ Ne öğrenim ne de yazı, tüccarların isteklerine cevap verdi. Onların istedikleri edebi ve akademik bir eğitimden çok, ticaret yaparken ihtiyaç duydukları okuma, yazma, aritmetik ve vasat bir Latinceydi. Tüccarlar bu eğitimi kendi evlerinde, bir din adamı tutarak alabilirlerdi. Fakat bu olanak, kendi başına geniş talepleri karşılayacak yeterliliğe sahip değildi ve on ikinci yüzyılın ortalarında Gentli tüccarlar kendi okullarını açma girişiminde bulundular. Kilise kendi içinde bu gibi gelişmelere itiraz etmedi. Ne var ki “ruhban sınıfından olmayanların küstah başkaldırısını” reddettiler ve bu okulların kendi denetimlerine girmesi gerektiğinde ısrar ettiler. Kilise amacına ulaştı, ama kilisenin öngördüğü eğitimde, daha çok uygulamalı konunun yer alması yönünde değişiklikler oldu. Başlangıçta öğretim tümüyle Latinceydi ama ticari yazışma örnekleri sunuluyordu ve daha fazla dikkat gerektiren ve akademik yazılarda kullanılan Karolenj *minuscule* yazı tarzından ziyade el yazısı, gotik yazı kullanılıyordu. On üçüncü yüzyılın ikinci yarısıyla birlikte Latince, Flandre’da verilen okuma yazma eğitiminin tek dili değildi artık; Fransa’daki ilk berat 1204 yılından kalmadır ve aynı yüzyılda ticari *lettres de foire* ana dilde yazılmaya başlanmıştır.

Eğitimdeki bu gelişmeler, Kilisenin Gregoryen reformlarının yardımcı olduğu, öğrenimde daha genel canlanmanın bir parçasıydı; bu reformların en büyük desteğiye Hristiyanlığın dinsel kurallarında yatıyordu.¹⁷ 1179 yılında Lateran Konsülü kilise için olduğu kadar devlet için de okuryazar yetiştiren katedral okullarını sağlam bir ekonomik temele oturtmaya çalıştı. Eğitimin bu canlanışının doğrudan doğruya ve sıkı sıkıya ticaretle bağlantılı olduğunu ileri sürmek yanlış bir tutumdur. Güney Avrupa’da eğitim çoktan büyük bir ilerleme kaydetmiştir. Katedral okullarının dışında, daha yüksek derecede bir eğitimin verilmeye çalışıldığı *studia*

¹⁶ Pirenne, 1928, s. 178.

¹⁷ Murray, 1978, s. 216.

adı verilen kurumlar oluşturulmuştur. Bunların arasındaki en önemli ilk kurum, Napoli'nin güneyinde yer alan Salerno'da dokuzuncu yüzyıl kadar erken bir zamanda kurulan, Afrikalı Konstantin'in çalışmalarıyla ünlenmiş ve tıp okulu olarak tanınandır. Salerno tıp dalındaki gücünü yakınındaki Sicilya'yı 827-1091 yılları arasında işgal altında tutan Araplardan almıştır. Konstantin, Kartacalıydı ve Kartaca o dönemlerde Müslümanların elindeydi. Konstantin Monte Cassino'daki Benedikten manastırına girdiğinde felsefe ve bilimde önemli yapıtların Arapçadan Latinceye çevrilmesi için bir merkez kurdu. Bu yolla İslam dünyasının Yunan tıbbı konusundakiengin bilgisi Batıya tanıtıldı. Bu temeller ve bilgi üzerinde, on ikinci yüzyılın sonunda ilki Paris'te kurulan üniversiteler yükseldi.

Avrupa'nın yeniden canlanmasının tek nedeni yalnızca kendi içinde yaptığı ticaret değildi, özellikle Doğuyla yaptığı ticaret bunda büyük bir rol oynadı. Erken ortaçağ dönemlerinde Venedik, Doğuyla yapılan ticaretin odak noktasıydı. 1000 yılları civarında Venedikli kayıkçılar Po Deltası boyunca taşımacılığa ve ticarete başladılar ve sonra denize doğru dönüp Akdeniz'in büyük deniz gücü oldular. Venedikliler gemi inşasında ustaydı, gemileri Kuzey İtalya'nın tepelerinden getirdikleri ağaçlarla yapıyorlardı. Arsenal'deki hükümet için yerel işgücü tutarak gemiler inşa ettiler, ama çalışma temelde özel işveren tarafından yürütülüyordu. Bu özel girişim özellikle gemi teslimi söz konusu olduğunda hükümet tarafından düzenleniyordu. Başka bir deyişle "hükümetin gemi inşa edişini destekleyen ya da buna karşı çıkan dirençli bir önyargı" yoktu ve devletin buradaki rolü önemliydi.¹⁸

Doğuyla yapılan ticaret Bizans koruması altında gelişti. Böylelikle Venedik, Kuzey İtalya'nın sarayları ve manastırları ve ötesi için tütsü, ipek ve baharatın sağlandığı, karşılığındaysa şehrin tahıl ihtiyacının giderildiği bir ara depo oldu. Sonraları, Po Vadisinde yükselen refah düzeyi Doğu mallarına

¹⁸ Lane, 1973, s. 48.

talebi daha da arttırınca Venedikliler denize döndüler ve Müslüman tacirlere yönelik kuzeyden gelen köle ve kereste ticaretine girdiler. Hristiyanlık, paganların ve inançsızların (başlangıçta Anglo Saksonlar, sonra dokuzuncu ve onuncu yüzyılda Slavlar) köleleştirilmesine itiraz etmiyordu, fakat bazen bu kölelerin Müslümanlara satılmasına ve az bulunan İtalyan kerestesinin paganlara satılmasına karşı çıkıyordu. Yine de Venedik'in, Konstantinopolis'ten aldığı lüks Doğu malları için ihtiyaç duyduğu altın ve gümüşü sağlayan, bu ticaretti.

Ticaretin gelişmesi, muhasebenin ilerlemesini teşvik etti. On ikinci yüzyılda bir ticaret gemisinde baş sorumlular dümenci (*nouclerus*) ve geminin kâtibiydi (*scribanus*). Ücretlerin ve mal taşımak için ödenen paranın kayıtlarını tutma görevi bunlardan ikincisine aitti.¹⁹ Gemi mülkiyeti çoğunlukla farklı insanlar arasında hisselerle bölünüyordu; yapılacak seferler için gereken para karmaşık borç ve ortaklık ilişki ağlarından sağlanıyordu. Tipik bir yük taşıma işi yüz yatırımcının işe para bağlamasıyla olabiliyor, yatırılan paranın sorumluluğu bir grup gezgin tüccara veriliyordu. On ikinci yüzyılın ikinci yarısıyla birlikte bu türden yatırımlar, Venedik'te *colleganza*, başka yerlerdeyse *commenda* olarak bilinen yarı-ortaklık halini aldı.

Bu dönemde ekonomi ve Doğu-Batı ticareti, Haçlı Seferlerinin şeker, baharat, ipek ve tütsü gibi lüks mallara olan talebi artırmasıyla büyük gelişme gösterdi. Bu dönemde Avrupa'nın doğuya gönderdiği mallar, metaller (özellikle Almanya'dan) ve özellikle İngiliz yününden, Aşağı Ülkelerde (Benelux Ülkeleri) işin uzmanlarınca üretilen ve Champagne panayırlarından satın alınan yünlü tekstil ürünleriydi. On üçüncü yüzyılın ortalarında, ölçekle çizilen ilk haritalar olan portolan haritaların* ve pusulanın kullanılması, La-

¹⁹ Lane, 1973, s. 50. Bu durum Kur'an'da da belirtilmiştir: "Şayet yolculuk halinde olur ve yazacak birini bulamazsanız..." (Bakara 2: 283).

* Portolan haritalar kıyı şeridi, ada, liman, nehir ağzı, kayalıklar, sığ noktalar vb gösteren ve denizciler tarafından çizilen deniz haritalarıdır -ed.n.

ne'in ortaçağın Denizcilik Devrimi dediği olgu, ticareti daha da kolaylaştırdı. Bunu "Ticari Devrim" izledi; komisyoncular *colleganza*'dan pay almaya başladı, artık yerleşik hayata geçmiş tüccarlar (bunlar daha önceleri yükleriyle birlikte seyahat ediyorlardı), defter tutmanın yardımıyla satıcılarını ve ortaklarını takip edebiliyorlardı. Kaybolmaya ve korsanlığa karşı deniz sigortacılığı, konşimento, poliçe ve bankacılık kurumları bu dönemde gelişti. Bu tür etkinlikler en çok okur-yazar tüccarların, yani çalışmalarını ve girişimleri cömertçe ödüllendirilen eğitilmiş burjuvaların işine yaradı.

İtalya'nın Müslüman istilalarından sonra gelişen Avrupa ticaretine katılımı, İtalya'da geç kapitalizmin doğasında varolan bazı özelliklerin ortaya çıkmasına yol açtı. "İtalyanlar, ekonomiyle ilgili olan her alanda yenilikçiydiler: denizde yön bulma, ticaret, ticari hukuk, bankacılık teknikleri, sigortacılık vb. İtalyanlar ortaçağ boyunca bu alanlarda Avrupalı diğer halklar karşısında hatırı sayılır bir üstünlüğe sahiptiler." Sonuç olarak, "bankacılık, İtalyan tüccar bankerlerin yüzyıllar boyunca sahip oldukları bir yabancı tekel olarak kaldı."²⁰ Defter tutmadaki ilerlemeleri onlar gerçekleştirdi, on üçüncü yüzyılda çift yazımlı dizgeyi geliştirenler de muhtemelen İtalyanlardı.²¹

Portekizliler, Afrika'nın çevresini dolaşan deniz yolunu henüz keşfetmemişken İtalyanlar, Hindistan, Güneydoğu Asya ve Çin merkezli büyük Doğu ticaret sistemiyle doğrudan ilişki kurmuşlardı. Marco Polo'nun Venedikli babası 1260 ve 1269 yılları arasında Çin'i dolaşmıştı. Yüzyılın sonlarına doğru Vivaldi kardeşler, Hindistan'a Batıdan ulaşmayı planlamışlar, seyahat için ortaklık ve borç anlaşmaları yapmışlardı; fakat girişimleri başarısızlıkla sonuçlandı. Tica-

²⁰ de Roover, 1954, s. 66.

²¹ de Roover, 1937, s. 176; Yamey, 1949, s. 101. İspanya aynı zamanda çift girdili dizgenin (temelde Arap harflerini kullanarak) doğduğu yer olarak da önerilmiştir.

retle birlikte misyonerlerin etkinlikleri de arttı. Fransisken misyonerleri, Tayvan'ın karşısında Quanzhou'da (Zaitun) bir üs kurdular. Geç Tang döneminde burası Çin'deki en büyük liman oldu; "zaten daha 1326'da Cenevizli tacirleri bu bölgede görmek alışılmadık bir şey değildi."²² Çok daha önce-leri, birçok Fars ve Arap bu bölgeye yerleşmişti ve okyanuslar için inşa edilen gemiler, Çinlilerin, Yakındoğuyula yapılan ticareti yönlendiren Arapları Fukien'den uzaklaştırmalarını sağladı, ta ki Çin on beşinci yüzyılın başlarında uzak mesafe ticaretinden çekilinceye kadar. Çin'den Avrupa'ya, Hindistan'a ve Yakındoğuya ithal edilen mallardan birisi ipekti ve 1340 tarihli gümrük kayıtlarına göre ipeğin İngiltere'ye ulaştırılma işini Floransa'dan Frescobaldi adlı şirket yürütüyordu. Çok daha eski dönemlerde Romalılar büyük miktarlarda ipek ithal ediyorlardı ve hatta Karanlık Çağlarda bile ipek, Avrupa'da rahip giysilerinde ve başka lüks mallarda kullanılıyordu.

Hemen hemen aynı dönemde altı tüccar Delhi'ye gitmek için Venedik'ten ayrıldı; muhtemelen bir tekneyle Kırım'a gidiyorlardı, çünkü Mısır Sultanı, Hindistan ve Çin'e giden güney yollarına geçişi hâkimiyeti altına almak için girişimde bulunmuştu. Her durumda Karadeniz kıyılarında Avrupa kumaşının satılabileceği iyi pazarlar vardı. Kısa bir zaman sonra, Moğol Hanedanlığının yok olmasıyla birlikte Çin'e karadan yapılan seferler kesildi; böylece ipeğin ve birçok baharatın fiyatı ikiye katlandı. Ticaret İran Körfezi yoluyla denizden devam etti. Mısırlıların, Hristiyan Ermeni Krallığının Kıbrıs kuzeydoğusundaki en önemli limanı olan Lajazzo'yu işgal etmelerine ve Timurlenk'in istilalarına rağmen, İtalya Hindistan'la ilişkisini devam ettirdi; bu, Portekiz'in, karavelalarıyla Ümit Burnunu dolanarak 1499'da Hindistan'a ulaşmasına kadar sürdü.²³

²² Lopez 1943, s. 165.

²³ Lopez, 1943, s. 184.

Batı ve Doğu arasında uzanan kara ticaret yollarını kullananlar, elbette yalnızca İtalyan tüccarlar değildi. Doğu Asurileri* ve Farslı tüccarlar, Müslüman fetihlerinden önce ipek yolunu izleyerek, Tang Çini'ne düzenli olarak seferler düzenliyorlardı. Bu ticari etkinliğin kanıtları, Nara'nın, İmparatorluk dönemi Japonyası'nın kadim başkenti Shosho'daki, MS yedinci yüzyıldan kalma hazinelerinde saklıdır.²⁴ Farslar ve Ermeniler Güneydoğu Asya'ya girmişti ve Güney Çin'i sıklıkla ziyaret ediyorlardı.²⁵ Bu sırada Sami tüccarlar, Araplar, Hristiyanlar ve Yahudiler, Hindistan'a ve ötesine uzanan deniz yolunu Roma döneminden beri açık tutmuşlardı. Bu tüccarlar Kızıldeniz, Arap Yarımadası ve İran Körfezinden Güneybatı Hindistan'ın Gucerat ve Malabar kıyı kesimlerine ve daha ötesine varmışlar ve sahil şeridi boyunca dört bir yanda bu üç dinin kalıntılarını bırakmışlardı.

Ticaret için Muhasebe

Yunan'ın yükselişinden beri Akdeniz'de yapılan ticaret hakkındaki bu kısa özet, özellikle Doğunun aynı dönemde gelişen ticaretiyle karşılaştırıldığında Avrupa'nın bu alandaki etkinliğinin gerilediğine işaret eder. Bu gerilemeyi on üçüncü yüzyılda Denizcilik ve Ticaret Devrimi diye adlandırılan gelişmeler izledi, buna paralel olarak yazışmalar aracılığıyla iletişim yaygınlaştı.²⁶

Avrupa ekonomisinin büyümesi, Avrupa ekonomik düzenini hem fiziksel hem niteliksel açıdan giderek artan bir şekilde, daha etkin olan Asya düzenine yaklaştırdı. Buna, bankacılık ve ortaklık ilişkilerinde kullanılan muhasebenin gerektirdiği dizgelerin gelişimi eşlik etti. Büyük ortaçağ ticareti tarihçisi de Roover, amaçları bakımından ulusal mu-

* Kendilerini Doğu Asurileri olarak anan bu mezhep günümüzde sıklıkla Nasturiler olarak adlandırılır -ed.n.

²⁴ Hayashi, 1975.

²⁵ Colless, 1969; Manadian, 1965.

²⁶ Bkz. Stock, 1983 ve Clanchy, 1979.

hasebeden farklı olan ticari muhasebenin, ticari işlemlerin çok az olduğu ve kredinin hiç olmadığı kapalı, yerel feodal ekonomilerde oynayacak pek bir rolü olmadığını söyler. Fakat on birinci ve on ikinci yüzyılda bile Avrupa ticareti okuma yazma bilmeyen tüccarların ciddi olarak zarar gördükleri bir noktaya vardı. Bu tüccarlar, diğer tüccarlarla ilişki kurmak ve aynı zamanda kendi hesaplarını tutmak zorundaydı.²⁷ De Roover'ın bu dönemde Avrupa'da ticari muhasebenin "doğuşu" dediği şey, giderek artan bu zorunlulukların bir sonucuydu. İlk alacakların ve alınan borçların kaydedilmesi (yani bir tüccarın üçüncü kişiler karşındaki durumunu hesaplayabilmesi) ve ikinci olarak, ticari birlikteliklerde yapılan işlemlerin izinin sürülebilmesi için ticari muhasebeye ihtiyaç duyuluyordu. İtalya'da bu ticari birliktelikler daha Haçlı Seferlerinden önce ortaya çıkmıştı. Bunlar sadece sefere çıkan bir gemi için oluşturulan geçici ortaklıklardı. Bu ortaklıklar "kapitalizmin erken biçimleri"²⁸ olarak tanımlanmaktadır.

Bugüne kalan en eski İtalyan muhasebe defteri, 1211 tarihli ve Floransa bankerlerine ait bir şirketin kayıtlarının olduğu *libro delle ragione* parçalarından oluşur. Kullanılan yöntemler basittir; girdiler kronolojik olarak, borçlar ve alacaklar birbirini takip edecek şekilde, aralarına ödemelerin kaydı için bir boşluk bırakılarak yazılır. Ticaretin yayılması daha karmaşık gelişmelerin doğmasına yol açmıştır. On üçüncü yüzyılın sonlarında, Bonsignori'nin Siena'daki evinde, nakit para girişlerinin tutulduğu bir defter ve borçluların ve alacaklıların kayıtlı olduğu bir ana defterin de içinde bulunduğu birtakım muhasebe defterleri kullanmıştır. Öyle görünüyor ki borçların ve alacakların gösterildiği ("çift taraflı bir biçimde") iki sütunlu sisteme geçiş, muhtemelen Venedik'te gerçekleşti, çünkü bu uygulama daha sonraları *alla veneziana* diye adlandırıldı. Bu tür bir sistemin ortaya

²⁷ Pirenne, 1929, s. 19.

²⁸ de Roover, 1937, s. 174, 176.

çıkışımdan önce bile ciltlerinin renklerinden tanınan (kırmızı defter, mavi defter) birden fazla hesap defteri kullanılıyordu ve bunlar, ticari kurumların içinde veya dışında, kaynakların ve malların hareketlerini denetleme konusunda yardımcı oluyorlardı.

İki sütunlu sisteme sonraları başka bir uygulama daha eklendi; her ticari işlem, sanki çift hesapmışçasına, iki kere yazılmaya başlandı. Böylece kâr ve zarar hesaplamalarını iyileştirmek amacıyla, "bir ticari kurumun farklı bölümleri ya da farklı hesapları arasında değişim işlemi kurgusu" ortaya çıktı.²⁹ Bu gelişme muhtemelen mevduat hesapları açan bankaların uygulamalarından doğdu. Bu bankalarda müşteri hesabına (kredi) girilen miktar, aynı zamanda farklı bir hesapta, müşterinin bankaya olan borcu gibi gösteriliyordu. Bu yöntemin iki kolaylığı vardı.³⁰ Bankanın borçlara ilişkin durumu hemen görülebiliyordu; kâr ve zarar her düzeyde hesaplanabiliyordu. İkinci olarak, kişisel ve birleşik hesaplar arasında belirli bir ayırım vardı. Bunlar önemli kazanımlardı.

Hesap defterlerinin nasıl tutulması gerektiğini anlatan Avrupa el kitapları, bu noktayı önemle belirtirler; hafızaya güvenmek yerine kayıtların yazılı olarak saklanması önemi vurgularlar. "Ticaret adamı iş ilişkilerinde hafızasına güvenmemeli; tabii sayısız askerinin her birini adlarıyla bilen Kral Kyros gibi değilse."³¹ Daha sonraları bir on sekizinci yüzyıl metninde tüccar şöyle uyarılmaktadır: "Hafızamıza gereğinden çok güvenirsek, işimizde yaptığımız her işlemi kaydetmeyi ihmal edersek ya da bu işleri düzensiz ve karışık bir biçimde halletmeye çalışırsak, isteyerek veya istemeye-

²⁹ Weber, 1947, s. 193.

³⁰ *Errata: Yaban Aklın Evcilleştirilmesi*'nde, Albright'ı (1968, s. 53) takip ederek çift girdili hesap defterinin Babil'de ortaya çıktığını yazmıştım; bu, yanlış bir değerlendirmeydi. Aynı kitapta başka bir yanlış da Orta Amerika'da yazının olmadığını söylememdi: Güney Amerika olarak okunmalı (s. 83).

³¹ B. Cotrugli, *Della mercatura et del mercante perfetto* (Venedik, 1573), alıntılan: Yamey, 1949, s. 103.

rek hem kendimize hem de başkalarına haksızlık edebiliriz; her insanın hakkını doğru olarak ayırt edemez, kimini az kimini daha çok borçlu çıkarırız.”³² Ticari defterler sadece kredi işlerini düzenlemekle kalmıyor, bazı durumlarda hukuk tarafından borç kanıtı olarak kabul ediliyordu.³³ Dolayısıyla bu defterler tüccar ve müşterisi arasındaki iş ilişkisini kolaylaştırmakla kalmıyor, aynı zamanda hukuk mahkemeleri tarafından yazılı bir belge olmaları nedeniyle sıklıkla kullanılıyordu.

Avrupa ticaretinin uluslararası ölçekte büyümesi, farklı para birimlerinin değişimini güvence altına alacak, kredi ve mevduat sağlayacak bankacılık kurumlarına duyulan ihtiyacı beraberinde getirdi. Yine yazıya bağımlı olan senetler de buna dahildi.³⁴ Kambiyo mektupları ya da kambiyo senetleri, sadece bir ödeme anlaşması veya basit bir ödeme takvimini belirten ve farklı bir kaynağa sahip olan bir çek türü değil, aynı zamanda bu alım-satım ve kredi araçlarının bir kombinasyonuydu. Bu, değişim kontratından bihaber olan ve 1275-1350 yılları arasında, noterce onaylanan bir akit olarak ortaya çıkan Roma Hukukundan kaynaklanmamaktadır.³⁵

Kambiyo senetleri, başka şehirler ve ülkelerdeki yaşayan temsilci şahısları gerektiriyordu; özellikle de senetler iskontoya tabi değillerse. Kıta Avrupası’nda durum, on sekizinci yüzyılın son çeyreğine kadar böyleydi; fakat iskonto, İngiltere’de (senet sistemi on beşinci yüzyılda İtalya’dan alınmıştı) yüz yıl evvelden beri vardı.³⁶ De Roover bu gelişmelerin neden Amsterdam’ın “daha liberal çevresinde” değil de Londra’da ortaya çıktığını sorar: Amsterdam’ın diğer karasal oluşumlarla derin bir bağlantısı vardı; ki bu, kıtadaki işbör-

³² A. Malcolm, *A New Treatise on Arithmetick and Book-keeping* (Edinburgh, 1718), alıntılanan: Yamey, 1949, s. 103.

³³ Yamey, 1949, s. 103.

³⁴ Avrupa’da kredi mektupları on ikinci yüzyılda Cenevreli para-değiştiricileri arasında doğmuş olabilir.

³⁵ de Roover, 1953, s. 18.

³⁶ *A.g.e.*, s. 18.

lümünün bir gereğiydi. Londra'ya gelince, bu ülke on yedinci yüzyılın başlarında ikincil öneme sahipti ve denizaşırı ticaretten kaçınmaktaydı.³⁷ Tüm Avrupa'da olduğu gibi, yayılma koşullarında önceki geri kalmışlık netice verdi, yani Londra'ya yenilikler yaratmak için istediği kadar alan açtı.

İskonto senetlerine bu açıdan bakıldığında, Protestan bir ülkenin "yüzyılın ruhunu" Katolik ülkelerden daha önce kabul ettiğini görürüz. İskonto Katolik şehirlerde, "faizden" çok ince farklarla ayrılan "tefecilik"le eş tutulmuş ve reddedilmiştir.³⁸ Tefecilik kavramı Yakındoğudan gelir ve hem Yahudi hem de Müslüman hukukunda bulunur. Yine de bu ikisi ticarete etkin olan uygarlıktı ve bu tür kavramların, faiz oranlarını (ve bazen faiz iddialarını) kısıtlama eğilimlerinden ayrı olarak, yapılan ticarete ne kadar bir kısıtlama getirdiği açık değildir.³⁹ Irak'ta temellenen ve ticarete karşı daha ılımlı olan Hanefi hukukunda mahkemeler, tüccarların etkinliklerini ve bütün bir "vicdan muhasebesi" sistemine kabul etmeye yönelmiş; bu ikisini, *hiyal* adı verilen hukuk sistemine sonradan dahil edilen yasal araçlarla uzlaştırmaya çalışmıştır. De Roveer Avrupa için şunu iddia eder: "Sko-lastik düşünce bankacılığın gelişimini hiçbir şekilde engellememiştir; fakat borç üzerinden faiz almanın haram olduğunu ve borcun gerçek karşılığının alınması gerektiğini salık vererek bankacılığın yapısını değiştirmiştir."⁴⁰ Tefecilikle ilgili doktrinler bir yanda dururken de Roover, "Kilisenin, kapitalizmin ilerleyişini güçleştirmedikçe fakat evriminin yönünü değiştirdiğine" işaret eder. Bu yeniliklerin bir sonucu olarak Londra, iskontonun yaygın olarak uygulandığı bir merkez olup çıkarken buna karşın Fransa'da faiz Devrime

³⁷ A.g.e., s. 146.

³⁸ İskonto senedin gününden önce ödenmesi anlamına gelir; ancak geçen süre için faiz anlamına gelecek belirli bir yüzde alınması yolu hâlâ açıktır.

³⁹ "Halbuki Allah, alın satımı helal, faizi ise haram kılmıştır." (Bakara, 2: 275).

⁴⁰ de Roveer, 1953, s. 146.

kadar resmen uygulanamamıştır.⁴¹ De Ste Croix, Yunanların ve Romalıların çok geniş bir alana yayılan ticaretleri ve imparatorluklarına rağmen, çift yazımlı hesap defteri uygulamasını geliştirmediklerini göstermiştir. Macve bu eksikliğin etkilerini tartışırken, bu eksikliğin sonucunda Yunanların ve Romalıların nelerden yoksun kaldıklarını sorar. Çift yazımlı sistemin bugün en bilindik ürünleri, “kâr ve zarar hesaplarını” içeren ve “geliri” ve “sermayeyi” gösteren “bilançolardır.” Fakat Romalılar ve Yunanlar, bunları zorunda kaldıkları ölçüde hesaplamışlardır. De Ste Croix’ın vurguladığı ve dikkate şayan Weberci tartışmaların da belirttiği gibi “ekonomik sistemlerinin doğasının gerekli kılmadığı şeyleri yapmamış olmalarından ötürü Yunanların ve Romalıların zekâsını küçümsememiz gerekir.”⁴²

Yazılı kayıtlar, özellikle ilk ticari işlemlerde büyük ölçüde önemli bir yer tutan ortaklıklarda yararlıydı. Bu ortaklıklar resmi olsun ya da olmasın, uzun veya kısa süreli, Avrupa ticaretinin ilk dönemlerinde çok yaygındı ve “limited şirketler kısmen bunların yerine geçinceye kadar önemli bir ticari düzenleme biçimi olarak kaldı.”⁴³ Ortaklıklarda tutulan kayıtlar doğal olarak çok daha karmaşıktı ve “erken tarihlerde ileri düzeyde temsilcilik ve komisyon muhasebesi sistemi vardı.”⁴⁴ Yine de Yamey’nin işaret ettiği üzere bu tür muhasebe, “ticari işlemlerin kaydından başka bir şey gerektirmiyordu; kolayca ulaşılabilmesi açısından bu işlemler borçluların ve alacaklıların hesaplarına geçiliyor, nakit işlemleri bir hesapta toplanıyordu. Bütün bu işlemlerin gerekleri bir kasa defteri veya ‘akıl defteri’yle birlikte tek yazımlı sistem tarafından karşılanıyordu.”⁴⁵

⁴¹ de Roover, 1954, s. 74-5, 67.

⁴² Macve, 1994; de Ste Croix, 1956, s. 34.

⁴³ Yamey, 1949, s. 104.

⁴⁴ A.g.e., s. 103-4.

⁴⁵ A.g.e., s. 105.

Doğrusu Yamey, "on dokuzuncu yüzyıla kadar... girişimcilerin büyük çoğunluğunun basit ticari kayıtlar kullandığını" iddia eder. Yamey sonradan şunları söyler: "Tüccarların ve muhasebecilerin çift yazımlı sistemin matematiksel düzenliliğinden sıklıkla kaçınmaları, sistemin özel niteliklerinin dikkate alınmadığını gösterir."⁴⁶ Bu gerçek, çift yazımlı sistemin kapitalizmin yükselişinde oynadığı rol hakkında birtakım kuşku da beraberinde getirir. Çift yazımlı sistem kullanıldığında dahi bilanço hesapları "akılcı kâr arayışı" ve "hesap defterlerine ilişkin dar kapsamlı amaçlar" sonucunda ortaya çıkmamıştır. Hesap defteri tutmada gözetilen amaçlar, belki başka bir anlamda sınırlı olmuştur. Bu durumda çift yazımlı sistem, ticari ("akılcı") kaygılar doğrultusunda gelişmemiş; fakat simetri, düzgünlük ve mükemmeliyet gibi estetik birtakım dürtüler, muhasebecileri, hesap defterlerini, sağlayacağı faydaya olan talebin de ötesinde, zenginleştirmeye yöneltmiş olabilir.⁴⁷ Çin'de muhasebeyle ilgili bir dizi gelişim aşaması içinde de birtakım içsel ilerlemenin kanıtlarını buluruz. Bu sistem, bazı mallardan edilen kârı ve zararı ortaya koyması açısından yararlı bulunmuştur. Fakat dizginin kullanımı, işinsanları ve muhasebe öğretmenleri tarafından geliştirilmemiş, ticari kuruluşlar daha fazla büyüyünceye kadar artı bir yarar sağlamamıştır.

Çift yazımlı sistemin kullanımı sonraki dönemlerde dengelessizlik göstermişse, bu durum önceki dönemler için de geçerlidir. Ortaçağın son dönemlerinde "Avrupa'nın önde gelen işinsanları İtalyanlardı" ve iddia edilir ki İtalyanların ticari düzenlemeleri rakiplerinininkine oranla çok daha üstündü.⁴⁸ İspanyollar ve Portekizliler, ancak on altıncı yüzyılda yetişmeye başlamışlardır. Bundan evvel İtalyanların mutlak bir tekeli vardı ve İtalya'daki bankacılık işletmeleri, Londra ve

⁴⁶ *A.g.e.*, s. 256.

⁴⁷ Bu önerme için Illinois Üniversitesi Tarih Bölümünde yapılan bir tartışmaya teşekkür borçluyum.

⁴⁸ de Roover, 1974, s. 164.

Bruges'deki para piyasalarına hâkim durumdaydı. De Roover İtalyanların 1500'lerden daha önce kullanmaya başladıkları çift yazımlı sistemlerinin de dahil olduğu bu üstün nitelikteki ticari örgütlenmeleriyle, örneğin denizaşırı ticarete birçok kısıtlamalar getiren, sistemli olmayan ve düzensiz kayıtlarla çalışan rakiplerini yarış dışı bıraktığını söyler. Bu durum, özellikle ticari yapılanmaları güneye oranla daha az gelişmiş olan Kuzey Avrupa için geçerliydi. "Sistemli olmayan hesap defterleri," tüccar için ileri düzeyde hareketliliği mümkün kılan "geniş yetki devirlerinin" olanaklılığını engelliyor, şirketlerin boyutlarını sınırılıyor ve ekonomik ilerlemeyi yavaşlatıyordu.⁴⁹

Başka bir bakış açısı da mümkündür. Bu dönemde kuzeydeki ticari etkinliğin doğasının daha fazla uzmanlaşmayı gerektirmediği, bunun İtalya'dan ithalatı mümkün kıldığı iddia edilebilir. Muhasebe yöntemlerinin büyüme üzerinde etkileri olabilir, yine de durum daha çok şöyledir: Halihazırda muhasebe sistemleri göz önünde tutulduğunda, büyümenin kendisi (ödünç alarak veya icat ederek) yeni yöntemlerin gelişimini sağlayabilirdi. Her durumda gördüğümüz gibi, belki de bu yöntemlerin birçok kapitalist işletme biçimine içkin olmadığı ileriye sürülmüştür.

Buna rağmen "bilimsel" çift yazımlı muhasebenin gelişimi, geç ortaçağ Avrupası'nın merkantilist ekonomisinde merkezi bir yerde değilse de, hesap defterinin kendisi çok önemli bir yere sahipti; özellikle de ortaya çıkışı kapitalizmin gelişiminde dönüm noktası sayılan İtalyan merkantilist kurumların büyümesinde.

Avrupa kuramına ilişkin sorun şudur: Erken dönemde Akdeniz'de çift yazımlı sistem bilinmezken Weber'in ısrarla üzerinde durduğu "parasal muhasebenin akılcılığı," Yakındoğunun antik dünyasında mevcuttu ve Avrupa buna hazır oluncaya kadar beklemek zorunda değildi. Bu sistem merkantilist "şirketlerin" ve ortaklıkların ve aynı zamanda

⁴⁹ A.g.e., s. 173.

bölgenin tapınaklarının ve saraylarının gelir ve gider hesaplarına yazının tatbikiyle yakından bağlantılıdır.⁵⁰ Sonraki dönemlerde, toplumda ve özellikle ekonomide önemli gelişmeler yaşanmış olsa da bunlar ne akılcılığı ne de akılcı muhasebeyi beraberlerinde getirirler.

Avrupa'daki ekonomik etkinliklerde yazının değerinin anlaşılması sadece bu kıtayla sınırlı değildir. Benzer buyruklar, Kur'an içinde de bulunur. Kur'an'da yazılı sözleşmeler yalnızca tarafların üzerinde uzlaşacakları bir delil teşkil eder. Oysa uygulamada durum farklıdır. Kur'an'daki bir ayet şöyle der: "Ey iman edenler! Belirlenmiş bir zamana kadar bir borç ilişkisi kurduğunuzda bunu yazın. Aranızdan bir kâtip bunu adaletle yazsın. Kâtip Allâh'ın kendisine öğrettiği gibi yazmaktan geri durmasın Böyle yapmanız Allah katında daha adaletli, şahitlik için daha destekleyici ve şüpheye düşmemeniz için daha uygundur.." ⁵¹ Hukukun bir kolu, "ticarete yapılan yazılı anlaşmaların vazgeçilemezliğinin ve yaygınlığının önemini kavrayan, noterlik etkinliğine ayrılmıştır." ⁵² Bu avantajlar, grafik işaretlemeye dayalı herhangi bir sistemden türetilbilir ve yedinci yüzyıl Uzakdoğusu'ndaki bir tüccar için geçerli olduğu kadar, on üçüncü yüzyıl İtalyası'ndaki bir tüccar için de geçerlidir. Aslında merkantilist muhasebe, yazının, Mezopotamya'da MÖ 3000'lerde çivi yazısı şeklinde ortaya çıkışından beri önemli kullanım alanlarından biri olmuştur.

Bu hesaplama çok daha zahmetli de olsa, o zamanlarda erken yazılı muhasebe kayıtlarının kâr ve zararı göstermediği söylenemez. Üstelik, kişilerin hisselerinin bulunduğu ticari kurumlar uzun zamandan beri mevcuttu. ⁵³ Kimilerinin yapmaya çalıştıkları üzere, soyut kâr, şirket ve onun sermaye değerlendirmeleri gibi, modern endüstriyel ekonomilerin gelişimine has sayılan soyut kavramları, çift yazımlı sisteme

⁵⁰ Goody, 1986, bölüm 2.

⁵¹ Bakara, 2: 282.

⁵² Udovitch, 1970, s. 88.

⁵³ Goody, 1986.

yükleyemeyiz.⁵⁴ Bazı hesaplamalar çift yazımlı sistemin yardımıyla kullanılmaya başlanmış olabilir, fakat en azından üstü kapalı ve çoğu zaman açık bir şekilde bu daha geniş kavramlar, erken Asya ve Avrupa ticaretinin işleme biçimlerine özgüydü. Çift yazımlı sistemlerin girişinden önce de İtalya ve Flandre'da iş hayatında kayda değer başarılarla imza atıldı – bu olgu Sombart'ın bu tip (çift yazımlı sistem öncesi) teknikleri kullanan ortaçağ muhasebesinin yetersizliği üzerine yaptığı vurgunun abartılı olduğunu göstermektedir. Ortaçağ tüccarları ve bankerleri daha sonraları kullanılanlara benzer, fakat onlardan daha az karmaşık yöntemleri izlediler. Bu yöntemler Avrupa'da ortaçağda gerilemiş olsa da, yazının Mezopotamya'da ilk kullanımlarından beri az ya da çok gelişmeye devam etmiştir. Asıl karışıklık yazıya geçmemiş, etkinliklerinin ölçekleri ve yapılanması sınırlı olan Afrikalı tüccarlarladır; bu yüzden yazılı dinler sadece birer gezgin satıcı olmayan bu tüccarları kısmen kendine çekmiştir. Hesaplamalarda kullanılan yazının değeri, bu durumda çift yazımlı sistemden ayrı olarak var olmuştur.

Başka bir deyişle Batıda, ortaçağda bu gibi etkinliklerin “doğu” hakkında konuşmak, kısmen Avrupa'nın Roma İmparatorluğunun çöküşünden sonraki görece geri kalmışlığından kaynaklanan bir yanlış anlamayı temsil eder. Weber antik dünyada “kapitalizmin gelişimi önündeki engellerden” bahsederken, kapitalist tarzda etkinliklerin ortaçağ *commenda*'sının ortaya çıkışından çok önce var olduğunu ve bu türden etkinliklerin oldukça karmaşık muhasebe yöntemlerine dayandığını kavramıştır. Ortaçağın daha sonraki dönemlerinde gördüğümüz şey, aynı dönemde Avrupa'da gerçekleşen başarı örneklerinin birçoğunda olduğu gibi, “doğu”tan ziyade bir “yeniden doğuş”tur. Bu yeniden doğuş, körü körüne bir taklit, eksiksiz bir yeniden üretim değildi; önceki kesintiler, yöntemlerin katı olmadığı ve yeniden ele alınması gerektiği anlamına geliyordu.⁵⁵

⁵⁴ Chaudhuri, 1978b, s. 418.

⁵⁵ Bkz. Goody, 1986.

Ticari Ortaklıklar

De Roover ticari ortaklıkların oluşumu hakkında şunları yazar: "Kapitalizmin ilk örnekleri Haçlı Seferleri sırasında İtalya'da ortaya çıkar; hatta bundan önce varolan geçici ortaklıklar, uzun mesafe ticareti yapmak için kurulmuşlardır. Tüccarların girişimcilik ruhunu kazanmalarına ve kapitalistlerin kâr beklentilerinin artmasına kadar geçen dönem boyunca bu ortaklıklar, genellikle bir seferlik oluşturuluyordu."⁵⁶ Bunlar, çıkarlarının tıpkı diğer ortakları gibi periyodik envanterler ya da başka hesap teknikleriyle izlenmesi gereken yatırımcı insanların ortaklık derecelerine göre *commenda* veya *societas maris* diye biliniyordu. Avrupa'da bu türden ilk anlaşma 1157 tarihlidir ve tıpkı Weber'in *commenda*'yı kapitalist ekonominin öncüsü olarak düşündüğü gibi, de Roover bu tür yöntemleri iyelik [*domainal*] ekonomisinden değişim ekonomisine doğru bir geçiş olarak görür.

Avrupa'da ortaklıklar iki çeşitti: aile ortaklıkları ve tüccarlar arasında bir sözleşmeye bağlı olan ortaklıklar. Ortaçağda Venedik'te hâkim olanı *fraterna* veya aile ortaklıklarıydı. De Roover Venedik'in komisyoncuların da (çoğunlukla akrabalar) içinde bulunduğu ticaret ağlarını, Floransa'nın bankacılık etkinlikleriyle karşılaştırırken şunu yazar: "Akrabalık, ortaçağda iş yaşamında bile olağanüstü bir öneme sahipti."⁵⁷ Bu gruplar özellikle ticari amaçlar için bir araya gelmiş olmadıkları için tam olarak modern şirkete karşılık gelmezler. Fakat bazı girişimler yoğun sermaye kullanımını gerektirirdi ve birkaç aile bir araya gelir, böylelikle risk yayılır ve zararın sorumluluğu ortaklaşa üstlenilir, mülkiyet hisselerine bölünürdü. Bunlar modern şirketlerden farklı olarak genellikle geçici ortaklıklardı; sadece çıkılan bir sefer zamanınca sürerdi.

Aile ortaklıklarının hedefleri, sözleşmeye dayanan ortaklıkların hedeflerine göre daha uzun erimliydi. Adından da

⁵⁶ de Roover, 1937, s. 174.

⁵⁷ de Roover, 1974, s. 161.

anlaşılacağı gibi bu ortaklıklar kardeşlik bağı üzerine kuruluydu. “Köken olarak *fraterne* sözcüğü, erkek kardeşlerin çoğunlukla aynı evde beraber yaşamaları, aynı masayı paylaşmaları ve sahipleri oldukları arazinin mahsulünü beraber tükettikleri fiziksel gerçekliğinden geliyordu. Venedik hukukuna göre beraber yaşayan ve çalışan aile üyeleri resmi bir sözleşme olmaksızın kendiliğinden ortak sayılıyordu.”⁵⁸ Ailenin bir iş ortaklığı oluşturduğu durumlarda, “babadan kalan tüm malvarlığı –evler, toprak, evdeki eşyalar, mücevher, gemiler ve satılık mallar– özel bir anlaşma olmaması durumunda *fraterna* defterlerine yazılıyordu.”⁵⁹

Aynı mülkiyete sahip erkek kardeşlerin pay edilmemiş bir çiftlikte ya da başka bir girişimde çalıştıkları *frérech*e ile açıkça ilişkili olsa bile, *fraterna*’nın birleşik bir hane halkını temsil ettiği varsayımı birtakım sınırlamaları gerektirmektedir. İlk olarak, kardeşlerden her biri kendi mülkiyetine sahip olabilirdi ve ticari işlemleri kendi hesabı üzerinden yapabilirdi. Aynı olan bu sermaye fonu erkek kardeşin karısının çeyizinden, kişisel mirastan ya da ortaklardan alınan borçlarla sağlanırdı. Kişisel olarak yürütülen ticari işlemler, asıl ortaklığın bünyesinde başka ortaklıkların oluşmasına neden olabilirdi. Pisani Kardeşlerin durumunda bunlara benzer üç birim vardı: babaya bağlı *fraterna*, Londra ve Suriye Temsilcilikleri. Bu üçünden her biri, diğer ikisi için malların satın alınmasında, taşınmasında ya da sağlanmasında ve satılmasında aracı olarak iş görürlerdi.⁶⁰ “Ailenin genç erkeklerine yeteneklerini deneyebilmeleri için” aile ortaklığına bağlı ama daha az önemli olan yerlerde görev verilirdi; [daha önemli görülen] diğer yerlerdeyse komisyoncular kullanılırdı.

Aile temelli olmayan ortaklıklar, geçici ortak mülkiyet anlaşmalarına ve daha fazla sermayeye veya risk dağılımına

⁵⁸ Lane, 1944, s. 178-9.

⁵⁹ A.g.e., s. 179.

⁶⁰ A.g.e., s. 185.

gerek duyulan araçlara dayanırdı. Venedik'in ortaklık kurumunda ciddi gelişmelere sahne olmamasının bir nedeni, ticarete kullanılan gemilerin Venedik Cumhuriyeti tarafından inşa edilmesi, işletilmesi ve yerel tüccarlara kiralanmasıydı. Bu yüzden "modern" şirketler gibi uzun ömürlü, büyük sermayeli ve yönetim gücüne sahip özel kurumlara çok az ihtiyaç duyuluyordu. Sonuç olarak Venedik, on beşinci yüzyılda Avrupa'nın diğer bölgelerinde ortaya çıkan ve on altıncı yüzyılda maden endüstrisinin, okyanus ötesi ticaretin ve kolonileşmenin düzenli bir özelliği haline gelen anonim ortaklıkta geride kaldı. Fakat Floransa ve Cenova'yla karşılaştırıldığında, Venedik'in bu "geri kalmışlığı," Venedikli tüccarlara, "dünya pazarlarında" azımsanamayacak bir esneklik sağladı; böylece Venedikli tüccarlar ticaretlerini, Akdeniz'de ve Kuzey Denizlerinde farklı noktalara, koşulların gerektirdiği şekilde kaydırabildiler.

Commenda ise daha özel bir anlaşmaydı; "bir yatırımcı veya yatırımcı grubu, onunla ticaret yapacak ve daha sonra yatırımcıya/yatırımcılara anaparayı ve önceden üzerinde anlaşmaya varılan kâr payını iade edecek olan bir aracı-yöneticiye sermaye veya ticari mal emanet ediyordu."⁶¹ Bu tür bir ticari birliktelik, ortaklığın avantajlarını ve yükümlülüklerini bir araya getirir; yatırımcı en fazla sermayesini kaybeder, temsilcininse hiçbir sorumluluğu yoktur.

Bu iki kurum (akrabalığa dayalı ve akrabalığa dayalı olmayan kurumlar) her ne seviyede karmaşık olsalar da tüm ticari işlemlerde hayati öneme sahipti. Her ikisinin de tarihi, sürekli aynı hukuki çerçeve dahilinde olmasalar da (çünkü ne gibi farklılıklar olursa olsun, esas amaç ticari işlemlerle titizlikle ilgilenmekti), eskiye dayanmaktadır. Burada gözlemlediğimiz şey akrabalık ve sözleşme temeline dayanan ekonomik ilişkilerin bir arada bulunmasıdır. Mülkiyete dayanan ortaklıklar düşünüldüğünde kardeşlere kalan miras, kardeşler ortak mülkiyeti dağıtmak istemedikleri sürece hiç-

⁶¹ Udovitch, 1970, s. 170.

bir kişisel çaba gerektirmeden kendiliğinden bu tür ilişkileri doğuruyordu. Diğer durumdaysa ortaklığın veya "temsilciliğin"⁶² kurulabilmesi için bir sözleşme (çoğunlukla yazılı bir sözleşmeydi, çünkü Udovitch'in belirttiği gibi İslamda "ticari sözleşmelerin yazılı olması gerekmektedir") yapılması gerekiyordu. Bu türden ortaklıklarda akrabalık söz konusu olabilirdi fakat burada ilişkiler mülkiyetin nesiller arasında devrinden ziyade, kâr ya da en azından geçinebilme amacı güden ortak ticari ve hatta bazen üretime yönelik çıkarlardan kaynaklanıyordu.

Peygamber de karısı Hatice'yle beraber, tarafların eşit olduğu, birinin sermayeyi sağladığı diğerininse işleri yönettiği bir *commenda* kurmuştu.⁶³ Bu "kapitalist bir hesaplamanın olduğu," tarafların üzerinde anlaşmaya varılmış bir temelde kâr aldıkları bir tür sermaye yatırımıydı; Müslüman matematikçi Harizmi'nin dokuzuncu yüzyılın başında Hint rakamlarını tanıtmaya, Yakındoğuda yaygınlaşmıştı. Harizmi'nin bu konu üzerine yazdığı kitabı, "miras, vasiyetler, alım-satım anlaşmaları, kadastro, derelerin ve su kanallarının temizliği ve açılması, malların ölçülmesi ve teknik meseleler"le ilgili sorunların çözümüne yönelikti.

Labib, Hint muhasebe yöntemlerinin gelişimi üzerine yaptığı tartışmada, tüccarın bir satıştan sonra elinde kalan kârı ya da zararı hesap defterine o anki durumu yansıtacak şekilde geçirdiğini belirtir. Aslında Labib, tüccarın becerilerinin önemli bir parçası olan "çift yazımlı sistem"den söz eder.⁶⁴ Defterlerden kalan kanıtların olmayışı, Labib'in İtalya'da kullanılan çift yazımlı sisteme benzer bir şeyden mi yoksa daha basit, iki taraflı sistemden mi söz ettiğini anlamamızı zorlaştırıyor. Bununla birlikte Yakındoğu kaynaklı diğer kurumlar da yerleşmiş veya yeniden canlanmıştı; bunların arasında sadece *commenda* değil aynı zamanda dev-

⁶² A.g.e., s. 9.

⁶³ Labib, 1969, s. 91.

⁶⁴ A.g.e., s. 92.

letin parasını borç olarak veren özel bir bankacılık kurumu olan *moana* da (*ma'una*) vardı. Modern borsanın ilk örnekleri de İslamda bulunuyordu. Bunlar modern meta değişiminin aynısı olan bir etkinliği olanaklı kılıyorlardı; yani daha sonraki bir tarihte teslim edilecek malların ticaretiydi bu. Hindistan'ın Meghalaya bölgesi hariç, sigorta pek gelişmemişti, bu iş Tanrı'ya havale ediliyordu.

Bu toplumların hepsinde, erkek kardeşlerin çiftçilik yaptığı ya da ortak mülkiyete sahip oldukları aile ortaklıkları mevcuttu; bu uygulama aile dışı evlilikler yoluyla dağılmadıkları durumlarda kız kardeşler arasında daha az oranda bulunuyordu (örneğin Hindistan'da Nayar ve Garo'nun anaerkil toplumlarında). Daha basit toplumlarda da aile temelli olmayan ortaklıklar vardı, ama bunlar daha az yaygındı; yine de bu tür ortaklıkları oluşturan öğeler mevcuttu. Daha karmaşık merkantilist ekonomilerin yükselişi bu türden uygulamaların yaygınlaşmasını, bunlara uygun yasal düzenlemeleri ve dolayısıyla anonim şirketlerin doğuşunu, sınırlı sorumluluğu ve başka biçimlerde ortaklaşa etkinlikleri teşvik etti. Bu gelişmeler, ticari örgütlenmelerdeki ekonomik karmaşıklığın artışına işaret eder. Aslında bu ortaklıklardan biri, görece kolay bir şekilde bir diğer ortaklık biçiminden doğabilir; çünkü bunlar özellikle daha genel insani kurumlara (kardeşler arası ortaklık gibi) dayandıklarından, birbirinin yerine geçmekten ziyade birbirini tamamlayan şeylerdir. İncil'deki faizle ilgili yasaklar aileden olmayanlar için değil "erkek kardeşler" için geçerliydi. Açıkçası geçmişin tek yanlış bir yorumu, kapitalizmin doğası hakkında büyük bir yanlış anlamaya yol açmıştır; bu yorum, bürokratik kurumların, aile girişimleri gibi önceki yapıları, "modernleşme" sürecinde kaçınılmaz olarak yok edeceğini ileri sürmüştür.⁶⁵

⁶⁵ "Tek yanlış" ifadesini özel bir anlamda; insan birikimine bir katkı olarak görmektense bir biçimin başka birinin yerine geçmesi (dışlayıcı bir ilerleme) şeklinde değerlendiren görüşü tanımlamak için kullandım. Kafa karışıklığı, iletişim ve üretim biçimleri üzerine yapılan tartışmalarda sıkça mevcuttur.

Sorun şurada yatmaktadır: "Akılcı" muhasebe defterleri, –çift yazımlı sistem olmasa da– Akdeniz yeniden canlanmadan önce de burada yaygındı, *commenda* da tıpkı öyleydi. Yakındoğuda Babiller'den beri biliniyor ve kullanılıyordu; Talmud'da adı geçiyor ve Justinianus'un *Corpus Iuris Civilis*'inde yer alıyordu.⁶⁶ De Roover ve başkaları, bu ortaklıkları kapitalizmin ilk filizleriyle bağlantılı olarak, özellikle Avrupa'nın bir buluşu şeklinde görmüşlerdi. Bu görüş, muhasebe defterlerine ilişkin tartışmalarda olduğu gibi, bir tarihsel ve sosyolojik miyopluğu sergiler. Çünkü aslında İtalya'da bulduğumuz şey, Yakındoğuda çok farklı biçimlerde var olagelmış bir kurumun yeniden doğuşu, toparlanması veya yeniden yaratılışıydı.⁶⁷ On ikinci yüzyılda İtalyan tüccarların kullandıkları *commenda*, Yakındoğulu tüccarların aynı dönemde kullandıkları ortaklık yöntemleriyle karşılaştırılabilir; Yahudi tacirlere ait olan *shirka* ve Müslüman hukukunun Hanefi ekolüne ait *muqarada* örnek olarak gösterilebilir.⁶⁸ Bu kurumlar, sonradan geç Roma döneminin Akdeniz taşralarında kullanılan örnekleri esinler. Daha genel bir anlamda uygulama Yakındoğuda, İran Körfezinde ve Hint Okyanusunda gerçekleşen ticari etkinliklere kadar uzanır – örneğin Babillerin *tapputum*'u biçiminde.⁶⁹

Karmaşık ticari işlemler ve bunlara özgün muhasebe tarzlarıyla bağdaşan şirket oluşum biçimleri, bu gelişmeler ortaçağ Avrupası'nda ortaya çıkmadan önce Yakındoğuda yaygın olarak mevcuttu. Açıkçası ortaçağ Avrupa ticaretinin yayılmasında ilk adımı atan, geç onuncu ve erken on birinci yüzyıl İtalyan limanlarında kullanılan *commenda*, İslam hukukundan gelmiş olabilir.⁷⁰ İslam hukukunda ticari amaçlar için kullanılacak paranın toplanmasında iki

⁶⁶ Udovitch, 1970, s. 8.

⁶⁷ Goody, 1986.

⁶⁸ Lopez ve Raymond, 1955, s. 174.

⁶⁹ Goitein, 1954, s. 195.

⁷⁰ Udovitch, 1970, s. 171-2.

yol vardı: ortaklıklar ve *commenda* sözleşmeleri. Bu iki yol farklı türde ortaklaşa ilişkiler doğurmaktadır. Hanefi ve Maliki ekollerinde, mal sahipliğine ve sözleşmeye dayanan (ya da ticari) iki tür ortaklık vardır. Birincisinde gerekli olan tek şey ortak mal sahipliğidir; iki insan bir şeyleri ortaklaşa, miras yoluyla (zorunlu ortaklık) ya da bir çaba sonucunda (gönüllü ortaklık) elde ettiğinde bu tür bir ilişki doğar. Aynı şey iki erkek kardeşin babalarından kalan mirası devraldıklarında da geçerlidir ve bu açıdan *fraterna* ile benzerlik gösterir.⁷¹

Ortaçağ Kahiresi'nde Defter Tutma, Ticaret ve Din

Bu tartışma, Avrupa ekonomisinde yaşanan önemli gelişmelere ilişkin iki soruna işaret etmektedir. Bunlardan birincisi geç ortaçağ ticari etkinlikleriyle ilgilenen "modern" tarihçiler tarafından ihmal edilmiştir. De Roover Cenova ve İtalya'nın başka yerlerinde, örneğin Medicilerin muhasebe defterlerinde, ortaya çıkan etkinlikler hakkında bu yorumu yapmıştır.⁷² Tawney'nin (ve daha genel olarak Weber'in) eserlerinin etkisi altında, ticaret ve bankacılıktaki on altıncı yüzyıl ilerlemelerine çok fazla vurgu yapılmıştır; ne var ki bunlardan daha fazlası önceki yüzyıllarda başarılmıştır. Aynı şey ticaret hukuku ve sigortacılıktaki gelişmeler ve daha önce gördüğümüz gibi muhasebe defterleri için de doğrudur. De Roover'ın deyişiyle: "Modern şirketlerin anonim örgütlerinin kökleri ortaçağ ortaklıklarında yatmaktadır; bizim kambyo senetlerimiz doğrudan ortaçağ değişim sözleşmelerinin uzantısıdır ve muhasebemiz, on dördüncü yüzyıl Cenevreli tüccar bankerlerinin akıllıca tasarladıkları yöntemlerden doğmuştur."⁷³ Muhasebeciliğin giderek daha da gelişmiş olduğu doğrudur, fakat ortaçağ uzmanlarının gözden kaçırdıkları nokta, kâr

⁷¹ A.g.e., s. 24-5.

⁷² de Roover, 1953, s. 65.

⁷³ Lopez ve Raymond, 1955, s. 3.

ve zarar hesapları için kullanılan yazılı yöntemlerin Yakındoğuda çok uzun zamandan beri mevcut olduğu gerçeğidir.

Bu gerçek, Venedik ticaretinin genişlemeye başladığı ilk dönemlerde Yakındoğudaki ve Afrika'nın Akdeniz kıyılarındaki durumdan da görüleceği üzere açıktır. Çünkü bu bölgelerde sadece *commenda*'yı değil, aynı zamanda ticaret ve bankacılık alanlarında ortak faaliyetleri de buluyoruz. Kahireli tarihçi Goitein şöyle yazıyor: "On birinci yüzyıl Geniza belgelerine yansıyan bankacılık faaliyetleriyle bundan iki veya üç yüzyıl sonra Avrupa'da tecrübe edilenler arasında yakın bir bağ varmış gibi görünüyor."⁷⁴ Bu tür bankalar asıl olarak takas daireleri görevini görmekteydi ve paranın ayarının ölçüldüğü, tartıldığı ve değiştirildiği yerlerdi. Kahire Geniza'da saklanan zengin yazışmaların gösterdiği gibi Yahudi ve Müslüman tüccarlar, Akdeniz'de ve Hint Okyanusunda yoğun olarak ticaretle uğraşıyorlardı ve bu etkinliklerinde yazıyı geniş kapsamlı iş amaçlarında, bilgi iletiminde, envanter kaydında, muhasebe defterleriyle ilgili soruları da kapsayan hukuki anlaşmazlıklarda ve seyahatleyken aileleriyle haberleşmede kullanıyorlardı.⁷⁵ Yahudi cemaatinin kayıtları, Mısır'ın kurak topraklarına gömülüyor, orada saklanıyordu; aynı uygulama Müslümanlar ve Hristiyanlarda da vardı, çünkü "Tanrı'nın adının yazılı olduğu metinler yakılarak ya da başka bir şekilde yok edilemiyordu."⁷⁶ Yazılı belgelerin büyük bir bölümü ticaretle ilgiliydi. "Öyle görünüyor ki herkesin İbraniceyi ve Arapçayı okuyabildiği varsayılıyordu, fakat herkes kolaylıkla yazamıyordu;" bu işi de muhtemelen bir din adamı üstleniyordu. Başka yerlerde de olduğu gibi okumaya ilişkin bu önyargı, dinsel düşüncenin ve bir kutsal kitabın egemen olduğu eğitim sistemlerinin öncelikli yerini yansıtır, ama yine de bu önyargı yaygın ticari etkinlikleri engellemiyordu.

⁷⁴ Goitein, 1967, s. 230.

⁷⁵ Goitein, 1954, s. 195.

⁷⁶ A.g.e., s. 182.

Tüccarlar aynı zamanda altıncı yüzyılda İskenderiyeli Piskoposların ve bölgedeki çoğu *kadis*'in de olduğu gibi işinsanlarıydılar. *Kadis* gibi *rabbis* de din ve hukuk adamlarıydı; tüccarlar arasında çıkan anlaşmazlıklara bakan haham mahkemelerinde çoğunlukla konuda uzman olanlar görevlendiriliyordu. Din, ticarete önemli bir öğeydi, mezhepler arası dayanışma yaygındı; din adamları çoğunlukla beraber seyahat ediyor, zor durumlarda birbirlerinin desteğini arıyorlardı. Müslümanlar, Hristiyanlara ve Yahudilere yüksek gümrük vergileri uyguladığında, yapılan ayrımcılığa beraber katlanıyorlardı.

Ortaçağ Kahiresi'nde din ve ticaret arasındaki bağ şu gerçekten dolayı açıktır: Merkantilist kapitalizm, bir kimsenin, Tanrı üzerine yemin eden meslektaşına duyduğu güven temeli üzerine kurulmuştur. Aynı şey defter tutma için de geçerlidir. Kimi zaman din ve muhasebe arasındaki yakın bağı doğuran şeyin Reformasyon olduğu düşünülür. Defoe "Bir ticaret adamı, cenneti ve ruhu düşünerek ölüm için hazırlanmanın yanında, hesap defterlerini de düşünerek daima ölüme hazır olmalıdır."⁷⁷ Bu düşünce Weber'in tezine yakındır; fakat bu gibi dünyevi işlere, yani akılcı olana, tanrısal olanı sokmakta ısrarcı tutumu çelişkili görülebilir. Bu, böylesi teşvikler üzerine yorumda bulunan William Temple gibi yazarlardan destek bulmuştur ve dönemin ruhunun, "muhasebe defteri tutmayı ilk kez dinsel bir yükümlülük haline getirdiğini" gösterir.⁷⁸ Fakat bir kez daha tarihsel miyopluk geçmişin görüntüsünü karartır. Katolikler, hesaplarının doğruluğuna tanıklık etmeleri için Tanrı'yı ve Meryem Ana'yı çağırırlarken, Yahudi ve Müslüman tüccarlar arasındaki çatışmalar çok uzun zamandan beri dinsel mahkemeler aracılığıyla çözülüyordu. 1313 ve 1316'dan kalan iki hesaptan kopya edilmiş en eski banker defterlerinden biri şöyle başlar:

*In nomine domini, amen. Ut Infra
Reperitur in Cartulario banci quondam*

⁷⁷ Defoe, [1745] 1841: 321.

⁷⁸ Yamey, 1949: 104.

*Lanfranchini de Donato anni de MCCCXIII
die XII Februarii, quod Incipit in primo
folio: In nomine domine nostri Jesu Xristi et
Sanctorum sit.**

Yahudi ve Arap tüccarların, Akdeniz ve Ortadoğudaki etkinlikleri, sonradan İtalya'da tekrar ortaya çıkan ve gelişen ekonominin yalnızca basit birer örneği değildi. Bu ikisi arasında somut tarihsel bağlar vardı; çünkü her ikisi de aynı ticaret ağının birer parçasıydı. Bu bağların geçmişi en azından MÖ 1500'lere, Mezopotamya'daki ticaret sistemlerine kadar uzanır ve bu ayırıcı özellikler hiçbir şekilde Batı Asya'yla sınırlı değildir. MS üçüncü yüzyılda Batı ticareti gerilerken Doğuda, *inter alia* [diğeri arasında] Hindistan'ın doğusundan gelen baskı ve Han hanedanlığının güneye doğru genişlemesiyle Çin, Hindistan ve Güneydoğu Asya arasında karmaşık bir ticaret ağı gelişti. Bu ülkelerin hem iç hem de dış ticaretleri "akılcı muhasebe"yi ve ticari ortaklıkları gerektiriyordu.

Avrupa'daki bu etkinliklerin bazıları (fakat hepsi değil), birçok tarihsel çözümlemenin ima ettiğinin aksine Avrupa'da meydana gelen önceki bir gerilemeden sonra gerçekleşen büyümeyi temsil eder ve bu yüzden de bu gelişmeler, Batının ileriye doğru yürüyüşündeki biricik adımlar olarak görülemez. Bu nedenle on üçüncü yüzyılın sonlarında kalıcı pazarların, yılda bir kez yapılan panayırların yerlerini alarak uluslararası para merkezlerine dönüşmesi ve bunu takip eden aşamalar, en azından erken dönemler düşünüldüğünde, biricik gelişmeler değildi.⁷⁹ Bunlar (*commerce caravanier*'nin, daha yerleşik bir değişim biçimine yeğ tutulması ve yok oluşu dahil), Akdeniz'de daha önce gerçekleşmişti. Avrupa'nın Roma İmparatorluğu sonrası dönemdeki geri kalmışlığı, bu toparlanma sürecini ve bu ticari çarkın yeniden

* Lat. Anlamı: Tanrı'nın adıyla. 1313 yılının şubat ayının 12'si; Lanfranchini de Donatus hesap defterlerinin ilk sayfası: Yüce Tanrı ve İsa Efendimiz adına kutsanmıştır –yn.

⁷⁹ de Roover, 1953: 38.

icadını gerektirmişti; fakat daha önce de gördüğümüz gibi, bu geri kalmışlığın kendisi, belki de bu toparlanma sürecinde ortaya çıkan yenilikler açısından Avrupa'nın yararına olmuştu. On altıncı yüzyılda Avrupa'nın birçok diğer bölgesiyle karşılaştırıldığında ekonomik olarak geri olan İngiltere, iskonto, takas ve kambiyo senedi uygulamalarını geliştirdi.⁸⁰ Bütçe hesaplarının,⁸¹ ticari hesapların ve Champagne panayırıların yerini daha sağlam bankacılık faaliyetlerinin alması;⁸² ticari belgelerin kullanımının yaygınlaşması ve *commenda* ve anonim şirketler şeklindeki ticari ortaklıkların kurulması gibi gelişim aşamaları endüstriyel kapitalizmin gelişmesinde önemliydi; fakat bu aşamalar dünyanın başka bölgelerinde çoktan tecrübe edilmişti.

Güney ve Doğu Asya'da Defter Tutma

Bu tartışmada belirtilmesi gereken önemli bir nokta vardır: Tanrısal denetimin ve iş etkinliklerinin birbirine girmişliği yalnızca Avrupa ve Yakındoğuyla sınırlı değildi. 1987'de Ahmedabad, Gucerat'ta iki *pedhi* (muhasabe bürosu) gezdim: Bunlardan birindeki muhasebeci Avrupa tarzı eğitim görmüştü; diğeri geleneksel Hint yöntemlerini kullanıyordu. Her ikisi de Caynacı şirketler olmasına karşın bu muhasabe büroları, duaların okunduğu ve gelecek mali yıl için hazırlanan ve her biri gamalı haçla damgalanmış defterlerin kutsal suyla kutsandığı yıllık Divali Ayininde, Brahman rahipler tarafından ziyaret ediliyordu. Çin Yeni Yılı gibi Divali zamanı geldiğinde, borçların ödenmesi ve yıllık hesabın çıkartılması gerekiyordu; böylece aile ve diğer hisse sahipleri işlerinin durumunu öğreniyorlardı. Hint yöntemlerinin kullanıldığı büro, çok sayıda kişinin yürüttüğü, geniş ve çok farklı dallardaki işlerle meşguldü ve patronlar ya da diğer müşterilerle ilgili yürüttükleri hesaplarda hiçbir zorluk çekmiyor

⁸⁰ de Roover, 1953: 67.

⁸¹ Clanchy, 1979.

⁸² de Roover, 1953.

gibi görünüyordular. Erken İtalyan tarzında bir dizi deftere, harcamalar ve gelirler kaydediliyor, bir başka dizi defterde de ticari işlemler özetleniyordu. Bunlar eğer halka açık şirketler olsalardı, çift yazımlı sisteme doğru değişim için bir baskıyı kesinlikle hissedeceklerdi.

Hindistan defter tutucuların ve muhasebecilerin ülkesidir; bunlar dükkânlarda ve işyerlerinde Japonya'daki gibi alçak sıralarda bağdaş kurarak otururlar. Muhasebeciler Ahmedabad çiçek pazarındaki açık dükkânlarda oturur, satıcılar ve aracılar arasında gerçekleşen işlemleri kaydeder. Bu gibi temel tekniklerin (veya teknisyenlerin) hizmetlerinde oldukları dükkâncılık, ticaretle uğraşan kastlardan gelmeleri zorunlu olmamakla birlikte, birçok kişinin katıldığı bir faaliyettir. Guceratlı "berberler," Afrika ve Britanya'da çeşitli dükkânlarda işleri yürütüyorlardı. Daha karmaşık ticari işlemlerin daha ayrıntılı ve resmi şekilde kaydedilmesi gerekiyordu; özellikle de hem köylerde hem de şehirlerde ekonominin her düzeyinde etkili olan bankerlerin ve faizcilerin işlemlerinin. Mal, para ya da hizmet temelinde büyük ölçeklerde harcamalarla ve gelirlerle uğraşan ve aracılardan faaliyetlerinin "muhasebesinin" aracılarda yapıldığı diğer örgütlenmeler için de aynı şey doğrudur. Dikkate değer bir örnek, yıllık hesap ve bilanço denetimleri olan Seylan'daki ortaçağ Budist manastırlarıdır.⁸³ Çünkü "kilise" Avrupa'daki gibi toplam kaynakların üçte birine denk gelen geniş topraklara sahipti. Bu kuruluşların hesapları keşişler, geçmiş ve olası bağışçılar ve aynı zamanda devlet yönetimi için anlaşılır olmak zorundaydı; hükümet kiliselerin vergi toplamalarına izin vermemiş, bunlara daha çok bir hayırsever kurum konumunu uygun bulmuştu. Fakat dinsel amaçları bu konumu reddetmelerini imkânsız olmasa da güç kılmıştı.

Daha yakın bir döneme ait kanıtlar, muhasebenin kullanımına ilişkin daha ayrıntılı bilgi vermektedir. Güney Hindistan'ın Chettiar bankerleri arasında yaygın olan sistemde,

⁸³ Gunawardana, 1979.

tüm harcamaların ve gelirlerin kaydedildiği *peredu* adlı bir tür defterin de içlerinde olduğu çok sayıda defter kullanılıyordu. Antropolog Rudner, ayrıntılı olarak incelediği bir *peredu* defterinin, "birçok işlemin kaydedildiği ve ödemelerin ve alacakların iki ayrı sütunda gösterildiği bazı ikincil hesap defterlerinden oluştuğunu söyler: Bu sütunlardan birisi kredi girdileri (*adhaya*) diğeriye borç girdileri (*varavu*) içindi. Başka bir deyişle çift yazımlı yöntemden farklı olarak her işlemin bir kez kaydedildiği iki taraflı yöntem kullanılmaktaydı; temsilciliğin hasılatının, alacak ve borç hanelerine aynı anda işlendiği bir meblağ söz konusu değildi.⁸⁴ İki sütun, gelirler ve harcamalar arasındaki ilişkiyi ve her bir müşteriyle olan durumu gösteriyor. Fakat bütün bu bilgiler genel bir deftere geçirilmiyordu ve bir bilançoyla özetlenmiyordu.

Bu tür defter tutma yöntemiyle yürütülen mali faaliyetlerin etkisi geniş kapsamlıydı. Rudner, mevduat açma sistemini (bunların birçoğu Chettiar kadınlarının da dahil olduğu bankerlerin akrabaları tarafından açılıyordu), faiz uygulamasının aldığı karmaşık yapı, yazılı ödeme yöntemleri (*hundi*, bir tür kambiyo senedi) uzun ve kısa vadeli borçların idaresiyle birlikte tartışır. Bütün bunlar çok büyük miktarlarda yatırımı olanaklı kılmıştır; bu rakam 1896'da 100 milyon rupiyi bulmuştur. Chettiar bankerleri birbirlerine yardımcı olurlardı; onlarınki sermaye birikimine ve dağıtımına uyum sağlamış kast ve akraba temelli bir ticaret ağıydı. Bu ağ, gelişimin sağlanabilmesi için ihtiyaç duyulan geniş ölçekli mali desteği sağlayabiliyordu. Tamilce konuşan ve Malaca bölgesinde Malay şehrinin dış mahallelerinde yaşayan Chettiarlar, Endonezya'nın baharat adalarıyla bol kârlı küçük hindistancevizi, bundan elde edilen baharat ve karanfil baharatı ticareti yapıyorlardı. Bunlardan biri, Nina Chatu, ilk gelen Portekizlilere dostça davranmış ve ticareti denetimleri altına almalarında onla-

⁸⁴ Rudner, 1989, s. 438 vd.

ra yardım etmişti.⁸⁵ Singapurlu bir yabancının gözlemlediği üzere, on dokuzuncu yüzyılın ortalarında Chittiler (Chettiarlar'dan daha genel bir kategori), "muazzam miktarda paraya hâkimdiler."⁸⁶ *Hundi* gibi paraya çevrilebilir mali araçlar ve bağlı araçlar, Batıdaki "akılcı" olanlarından büyük ölçüde farklı olsalar da, "Güney ve Güneydoğu Asya'nın koloni toplumlarında uluslararası ticaretin ve parasal kaynağın verdiği fırsatlardan yararlanacak konumdaydılar."⁸⁷ Ayrıca bazı diğer mesleki ve kast gruplarının da daha erken dönemlerde bu tür faaliyetlerde bulunmadıklarına inanmak için hiçbir neden yoktur çünkü Doğuyla uzun süredir varlığını sürdüren kumaş ve baharat ticareti de aynı araçlarla mali olarak desteklenmek zorundaydı.

Geniş ölçekli ticari girişimler sadece gelirlerin ve giderlerin kaydedildiği basit muhasebe yöntemleriyle yönetilemezdi; daha gelişmiş ve karmaşık olanları gerekliydi.

Haribakti ve Mirzamal'in (Baroda bankerleri) koleksiyonlarında saklanan defterlerdeki kayıtlar, şirketlerin günlük gelirin ve giderin (rojnamcha) kaydedilmesinin yanında, farklı müşteriler, nakit gelir ve giderler, hundiler ve kredi mektupları için ayrı hesaplar tuttuklarını gösterir. Bu hesaplar birleştirilip aylık bir deftere geçirilirdi ve yıl sonu geldiğinde, ekim-kasım aylarında kapatılırdı. Kaydedilen bu hesaplar geliri, gideri ve her müşteri için tutulan bilançoğu gösterirdi; sonra bunlar, çift yazımlı sistem izlenerek genel bir deftere eklenirdi. Kısacası oldukça incelikli ve karmaşık bir muhasebe biçimi söz konusuydu.⁸⁸

Hindistan'da uygulanan prosedürler, ticaretin çok hızlı büyüdüğü yüzyıllarda Avrupa'da ortaya çıkan yöntemler kadar gelişmiş değildi. Açıkçası Batılı yazarlar çoğu kez, Doğuda bu tür muhasebe yöntemlerinin ortaya çıkamayacağını ileri sürdüler. Weber, Çin'de "akılcı" defter tutma faaliyetinin

⁸⁵ Hoyt, 1993, s. 32.

⁸⁶ Vaughan, 1971, s. 1.

⁸⁷ Rudner, 1989, s. 451.

⁸⁸ Sharma, 1993, s. 43; ayrıca bkz. Robb'un aynı kitaptaki yorumu.

gelişemediğini, çünkü Çinlilerin konumsal yazıma [*positional notation*] sahip olmadıklarını ve çizelge hesabını engelleyen abaküse bağlı olduklarını düşündü.⁸⁹ Yine Weber aile işlerinin ve ticaretin birbirine geçtiği kapalı aile şirketlerinin, bu tür yöntemlere ihtiyaç duymadıklarını iddia etti. Weber, bütün bunlar hakkında yanlış bilgiye sahipti. Sıfır kavramı mevcuttu. Abaküs, defter tutmanın yerini almamış, onu tamamlamıştı (bugün sanayileşmiş Japonya'da olduğu gibi). Ayrıca hem Doğuda hem de Batıda aile şirketleri hesap tutuyorlardı. On dokuzuncu yüzyıla kadar bu hesaplar Doğuda olduğu gibi Batıda da en bilindik yöntem olan tek yazımlı sistemle kaydediliyordu.

Abaküsün çizelge hesabını engellediği yorumu, yanlış şekilde ortaya konmuştur. Abaküsün yalnızca hesabın sonucunu verdiği; kalem ve kâğıt (veya yazboz tahtası ya da balmumu tableti) kullanımındaysa tüm aşamaların kaydedilebildiği doğrudur. Fakat Rusya'da da var olan modern Çin yönteminde çizelge prensipleri kullanılır. Aslında Eski Yunan'da ve Roma'daki abaküs bir çizelge aracıdır; abaküsün sayaçları bir sırada ve kısmen bir sütunda yer değiştirebilir. Daha önce de belirttiğim gibi abaküs yazıya geçirilen hesabın bir tamamlayıcısıydı; okuryazar toplumların, kullanmak için okuryazar olmayı gerektirmeyen bir icadıydı. Eski Yunan'da ve Roma'da abaküs sözcüğü levha ya da dört köşeli tahta parçası, dama tahtası, hesap tablosu anlamına geliyordu. En eski sayı tahtası, Salamis Adasında, tam tarihi belli olmasa da muhtemelen MÖ beşinci yüzyılda, Eski Yunanlar tarafından kullanılmıştır. Bu abaküs biçimi Romalılar tarafından devralınmış ve Romalıların hâkimiyeti altındaki yerlere yayılmıştır. Bundan başka Romalıların bir de el abaküsü vardır. Bu abaküs bir çerçeveye yerleştirilmiş

⁸⁹ Weber'i izleyen diğer araştırmacılar, sıfır kavramının olmamasının boncuk hesabını teşvik ettiğini ve hesapların çözümleme için değil, daha çok ezberlemek amacıyla yazıya geçirildiğini ileri sürdüler. Hirschmeier ve Yui, 1975, s. 42.

boncuklardan ve küre şeklindeki boncukların üzerinde kaydırılmasına yarayan olukları olan bir bronz tabletten oluşur; daha sonraları Yakın ve Uzakdoğuda kullanılacak olan abaküsü andırır. Bu tür bir sistem ikinci yüzyılda Çin yazınında tarif edilmesine karşın bu sistemin kullanımı çok daha sonraları, on üçüncü yüzyılda yaygınlaşmıştır. Bu tür abaküsler (*suan-pan*), fazladan bir sayaca sahiptir ve düz hesap tablosundan çok daha hızlı işlem yapılabilecek bir araçtır. Bugün Çin’de ve Japonya’da halen kullanılmaktadır. Batıdaysa abaküsün diğer biçimleri kullanılıyordu. İngiltere’de bu sözcük, üzerine geometrik şekillerin çizilebileceği bir kum yüzeye ya da bir hesap tablosuna karşılık gelir.⁹⁰ Onuncu yüzyılda kum tablosu olarak “abaküs”ten söz edilirken, aynı yüzyılda abaküs tahtasına göndermede bulunulduğunu görüyoruz. Daha sonraları Papa II. Sylvester (ölümü 1003) diye anılacak olan ve İspanya’ya yaptığı gezisinden sonra bu konu üzerine bir kitap yazan Aurillaclı Gerbert’ten sonra, Avrupa’da abaküs tahtasının kullanımı daha da yaygınlaştı. Aurillaclı Gerbert bazı yazarların “matematığın doğuşu” olarak tarif ettikleri matematiksel canlanmanın önde gelen kişilerindendir. “Matematığın doğuşu” tabiri sadece Avrupa bağlamında geçerli olabilecek bir şeydir. Çünkü tablo Roma döneminde yaygın şekilde kullanılmıştır; günümüzde birçok taş sayaç bulunmuş, fakat ahşap hesap tablolarından iz kalmamıştır.⁹¹ Murray’nin ileri sürdüğü üzere abaküs kullanımı Roma’nın çöküşünden sonra Avrupa’da yok olmuş olsun ya da olmasın, bu araç nadir de olsa kesinlikle kullanılmıştır ve ancak ticaretin büyümesiyle tekrar gözde olmuştur.

⁹⁰ Bu kullanım onuncu yüzyılın ikinci yarısından on dördüncü yüzyıla kadar devam etmiştir, ayrıca buna benzer bir başka kullanım yaklaşık 700’lerde Auxerre’de [Fransa] mevcuttur (Murray, 1978, s. 164). Latineden gelen *abacus* sözcüğü Yunanca *abca* sözcüğünden türemiştir ve “düz yüzey” anlamına gelir. *Abax* ise muhtemelen İbranice *abcaq*, yani toz sözcüğüyle ilişkilidir. Bu yüzey üzerinde küçük taşlar (*calculi*) sayaç olarak kullanılır.

⁹¹ Pullan, 1968, s. 22.

Abaküs "Yunanların ve Roma'nın kullanışsız rakam düzeninin" yazmayı zorlaştırdığı matematiksel işlemler için önemli bir araç oldu. Ortaçağ bilimi, temellerini Boethius'un altıncı yüzyılda yazdığı eserlerden edinmiştir. Boethius *Geometrica* adlı eserinde *abacus* adı verilen, Pythagorascılar tarafından icat edildiği söylenegelen (*mensa Pythagorica*) çizelge hesabı sistemini tarif eder. Bir oyun tahtasında olduğu gibi bu tabloda da bulundukları yere göre sayıların değerlerini temsil eden, hareket ettirilebilir işaretleyicilerin olduğu satırlar mevcuttu. Dokuz sayının her birinin özel ismi vardı ve bu sayılar belli işaretlerle gösteriliyordu.⁹² İşlemin sonucu Roma rakamlarıyla ifade ediliyordu.

Abaküs kullanımı Avrupa'da on ikinci yüzyılın sonlarına doğru azalmaya başlasa da, on dokuzuncu yüzyıla kadar devam etmiştir. On ikinci yüzyılın erken dönemlerinde Arapça *al-cifr* ("boş olan") sözcüğünden gelen, *cifrae* diye bilinen Arap (veya Hint) rakamları, Batı Avrupa okullarında biliniyordu. Sıfırın yardımıyla konumun ifade edilebilmesi ve sayıların daha basit yollarla kaydedilebilmesi, abaküsün sütunlarını yararsız kıldı. *Algorismus* on altıncı yüzyıla kadar aritmetiğin yaygın ismi oldu. Bu değişiklikler, kesinlikle on ikinci yüzyılda Araplardan öğrenilenlerin bir sonucuydu.⁹³ Bununla beraber "abaküs" sözcüğü, defter tutmayla bağlantısı açısından bir süre daha varlığını sürdürdü. Çünkü defter tutma ve aritmetik, yazılı aritmetiğe göndermeyle, Venedik'teki "abaküs ustaları" denen pedagoglar tarafından Roma yerine Arap rakamları kullanılarak öğretiliyordu.⁹⁴ Bu öğretmenler, başka konularla birlikte çift yazımlı muhasebe eğitimi veren insanlardı. Bu eğitmenler arasında bu sistem üzerine yazılmış en eski kitaplardan biri olan *Summa de Arithmetica, Geometrica, Proportioni e Proportionalita*'nın (Venedik 1494) yazarı Luca Pacioli'ydi.

⁹² Wright, 1861, s. ii, 64.

⁹³ A.g.e., s. ii, 70.

⁹⁴ Lane, 1944, s. 141.

Abaküs neden Avrupa'da yok oldu da Uzakdoğuda varlığını sürdürdü? Bunun sebebi Arap rakamlarının kullanıldığı Batı matematiğinin, işlemlerin kâğıt üzerinde yapılabilmesini (kâğıt üretimi Çin'den Batıya ulaştıktan sonra) olanaklı kılması mıydı? Avrupalı okul yöneticileri, öğrencilerinin matematik hesaplarını kâğıt ve kalemle yapmaları konusunda ısrarcı mı davranmışlardı? Nedeni ne olursa olsun, abaküs Batı Avrupa'da yok olurken Uzakdoğunun alfabetik yazı tarzından ve Arap rakamlarından yoksun büyük ülkelerinde bu araç günümüze kadar kullanılmıştır; hatta bugünün "bilimsel" elektronik hesap makinelerinin yurdu olan Japonya'da dahi kullanılmaktadır.

Aynı şey defter tutma faaliyetinde şaşırtıcı gelişmelere sahne olan Çin için de geçerlidir. Çin ekonomisi bir çeşit muhasebeye ihtiyaç duydu. Aslında Han ve T'ang hanedanlıkları kadar erken dönemlerden beri "kira defterleri, vergi kayıtları, tüccarlara ait satış defterleri ve tapınaklara ait mali kayıtları mevcuttu. Tefecilere ait kayıtların yanında diğer dükkân sahiplerine ait kayıtlar ve hatta T'ang hanedanlığından kalan kumar hesapları bile bulunuyordu."⁹⁵ Ticari etkinliğin birey açısından temel amacı ailenin siyasal, sosyal ve ekonomik ilişkilerdeki yerini sağlamlaştırmak ve bu konumu genişletmekti.⁹⁶ Hane düzeyindeyse kadın eşler beşinci yüzyıldan beri "ev muhasebesi"yle ilgileniyorlardı.⁹⁷ Çinli kadınların görevleri hane yönetimiyle ilgili kılavuzlara girmişti. Bunların yakın bir temsilcisi, Bayan Nieh'nin 1893 tarihli bir Japon örneğine dayanan *Family Governance Study* [Aile Yönetimi Çalışması] adlı kılavuzudur. Bu, elit kesimden birinin yazdığı bir kılavuz olduğundan bütün Çin toplumunun

⁹⁵ McDermott, 1991.

⁹⁶ Çin hakkında bkz. McDermott, 1989, ayrıca P. B. Ebrey'nin, *Family and Property in Sung China, Yuan Ts'ai's "Precepts for Social Life"* (Princeton, NJ, 1984) ve R. P. Hymes'in, *Statesmen and Gentlemen, the Elite of Fu-chou, Chiang-Hsi, in Northern and Southern Sung* (Cambridge, 1986).

⁹⁷ McDermott, 1990.

yansıması olarak ele alınamaz. Fakat kadının aile bütçesiyle ilgili konumu üzerindeki vurgu, kadınların "içerinin" yöneticileri olmaları gerektiğini ileri sürer. Kadınlar ev bütçesinin hazırlanmasından ve hazırlanan bu bütçenin takibinden, yani tahmini bir aylık ya da yıllık gelir gider hesabından sorumluydular. Fakat aile aynı zamanda bir "tasarruf birimi" idi. Kadın eşler aile gelirinin yarısını saklayabilirler ve bunu mülk veya faiz getiren işlere yatırabilirlerdi; yani "sadece araziyle ilgilenen kişiler değil, aynı zamanda potansiyel birer faizciydiler (para sadece bir bankaya verildiği takdirde)."⁹⁸ Yazarın otobiyografisi, kayınvalidesinin arazi satın alarak, borç para vererek, banka vadelerini üstlenerek, vasiyetler hazırlayarak ve yatırım yaparak, aile servetini istekleri doğrultusunda nasıl idare ettiğini anlatır. Bütün bunlar için evin erkek üyelerine önceden danışılmaz. Bayan Nieh de aşağı yukarı buna benzer şeyler yapmıştır fakat dul olmadığından dolayı başkalarına danışmıştır. Evlenirken kocasının getirdiği para ve ailesinden ve akrabalarından kalan mirasla Hunan bankasında hesap açmıştı. Kendi para birikimini kocasınınkinden ayrı tuttuğundan erkek kardeşi bu birikimin denetçisiydi. Kayınvalidesinden farklı olarak yalnızca Konfüçyüs öğretisi değil, matematik ve cebir eğitimi de almıştı. Eğitimi ve faaliyetleri gösteriyor ki kâr sağlama amacı ve Konfüçyüs öğretisi, İmparatorluk Çini'nde hiçbir şekilde "birbirleriyle uzlaştırılmaz karşıtlıklar" değillerdi. Kadının üstlendiği görev de sadece zengin olan kesimle sınırlı değildi. Niida Noboru 1940'ta birçok yoksul Hopei köylü kadınının, kutularda ve tahıl sandıklarında saklanan aile tasarruflarına ulaşmada "anahtar" rol oynadıklarını gösterdi; bu açıkça geleneksel bir roldü.⁹⁹

⁹⁸ *A.g.e.*, s. 19.

⁹⁹ *Bkz.* Goody, 1990. Whyte, çağdaş Çin'de kadın-erkek eşitliğini tartışırken, kadınların "ailenin parasal birikimi üzerinde alışılmadık derecede bir denetimi" olduğuna dikkat çeker (Stockman, 1994, s. 759). Bu, başka birçok alanda geleneksel bir rol olmuş gibi görünmektedir.

Ticari hesaplamanın temelleri hane bütçesinin idaresinde yatmaktadır ve bu türdeki faaliyetler kaçınılmaz olarak muhasebe sistemlerinin daha da gelişkin bir biçim almasına neden olmuştur. Hane düzeyinde hesaplama daha önce Çin ve Japonya örneklerinde gördüğümüz gibi erkeğin evlenirken beraberinde getirdiği ya da düğün hediyesi olarak gelen mülkün listesini tutmak şeklinde oluyordu. Muhasebe, ticaretin ve iş hayatını düzenlenmesinde de olduğu gibi büyük oranda toprak sahibi kesimle bağlantılı olarak miras işlerinin yürütülmesinde de gerekliydi. Weber ve Braudel'in izinden giden Faure, ticaretin ve iş hayatının düzenlenmesinde, çift yazımlı defter tutma usulünü kastederek sermaye hesabının eksik kaldığını söyler.¹⁰⁰ Daha önce de tartıştığımız üzere bu sistemin oynadığı rol abartılıyor görülmektedir. Üstelik sermayenin hesaplanmasında kullanılan birtakım usuller, özellikle Çinli tüccarların dahil oldukları büyük ölçekli bütün ticari girişimlere ait bir özelliktir. Alım satım işlerindeyse daha gelişkin yöntemler yaratılmıştı.¹⁰¹ Yakın zaman Çin tarih yazımcılığının bir kolu, "kapitalizm filizlerinin" en azından Ming hanedanlığı döneminin ortalarından beri özel ticari defterlerle birlikte var olduğunun farkına varmıştır. Okuryazar tüccarların varlığı, doğal olarak bazı defter tutma usullerinin varlığını gerektirir fakat daha da önemli olan şey, bunun vergi toplayan (para ya da aynı olarak) ve saray, ordu ve zanaatkârlar için kaynak sağlayan herhangi bir devlet sistemi içinde olmasıdır. Çinli yetkililer geç Song döneminde özel defterler için bir örnek olması için temel bir yöntem getirmişti. Bu yöntemde "dört sütunlu sistem" (*sizhufa*) kullanılıyordu. Bu sistem dört bilanço kategorisinden oluşuyordu: geçmiş yılların nakdi bakiyesinin, yeni gelirlerin, masrafların yazıldığı bilanço ve o anın bilançosu; bütün bunlar, tüccarların ihtiyaçlarına cevap verecek şekilde uyarlanmıştı. Buna benzer bir sistem on

¹⁰⁰ Faure, 1989.

¹⁰¹ Çin ticaretinde akılcı sermaye hesabının gelişimi için bkz. Rowe, 1984; Stockman, 1994.

birinci ya da on ikinci yüzyılda Kore’de de mevcuttu.¹⁰² Ming döneminde Çinliler, *Sanjiao Zhang*, yani “Üç safhalı Muhasabe Defteri”ni geliştirdiler. Guo bu sistemi çift yazımlı defter özellikleri taşıyan tek yazımlı bir defter ve hâlâ “bilimsel defter tutma yönteminden” çok uzak bir tarz olarak görür.¹⁰³ Bu usulü Kuzeybatı Çin’in ticaret dünyasında, Ming hanedanlığının sonu ve Qing hanedanlığının başlarında ortaya çıkan fakat günümüze kalan örnekleri geç Qing döneminden olan *Longmen* (Ejderha Kapısı) sistemi izledi. Bu tam anlamıyla bir çift yazımlı sistem olmasa da çift yazımlıya benzer birtakım özellikler taşımaktaydı. Bunu güneyde Fujian ve Fukian bölgesinde kullanılan ve Hsu Tzu-fen’in, “Batının çift yazım usulünün etkisi olmaksızın ortaya çıkan yerli Çin çift yazımlı yöntemi” dediği defteri oluşturuncaya kadar evrilen *Sijiao Zhang*, yani “Dört safhalı Muhasabe Defteri” izledi. Hsu Tzu-fen bu gelir-masraf yöntemini Batının borç-alacak yöntemiyle (*shouzhı bujıfa*) karşıtlık içinde değerlendiriyor ve bunu şöyle tarif ediyor: “Gelir-masraf yöntemi, şirketin paraya çevrilebilir malvarlığını, sermayesini, toplam borçlarını ve kâr-zarar hesaplarını içine alan her türlü yazımdaki artışı ve azalmayı kaydedip hesaplama da kullanılırdı... eğer sermaye hesabı artmış ya da azalmışsa paraya çevrilebilir, malvarlığında da buna karşılık gelen bir artış veya azalma olurdu.”¹⁰⁴ Bu yüzden her işlem için iki yazım gerekiyordu. Hazır paranın akışı üzerine kurulu olan ve hem devlet hem de haneler tarafından kullanılan bu yöntem, bazı yönleriyle “Felemenkçe öğreniminin” güçlü olageldiği Meji dönemi sonrası Japonyası’ndan öğrenilen, Batının borç-alacak tarzının

¹⁰² Bazı Koreli tarihçiler bunun Avrupa’yı iki yüzyıl önceleyen bir çift yazımlı sistem olduğunu ileri sürdüler fakat böyle bir iddiayı destekleyecek kanıt yoktur (Gardella).

¹⁰³ Guo Daoyang, *Zongguo kuojı shıgao* (A Draft History of Chinese Accounting) (Beijing, 1988), 2. cilt, s. 111-13. Victor Mair’e 7. ve 8. bölüm hakkında yaptığı yorumlar için minnettarım. Mair, yazarın birincil kaynak vermediğini ve tarihlerin bulanık olduğunu söylüyor.

¹⁰⁴ Hsu Tzu-fen, 1991. Mair’e göre “gelir-masraf yöntemi” sadece yeni bir isimdir (neologism).

tam tersi bir yöntemdi.¹⁰⁵ Yine de yerli usullerin kullanımı, geç Qing döneminde de sürdü; örneğin yirminci yüzyılın başında Nagasaki'de yaşayan Tai-yi-Hao şirketinin Çinli tüccarlarının faaliyetlerinde, başka bir deyişle geniş ölçekli ticari faaliyetlerde bu usuller kullanılıyordu.¹⁰⁶

Çin'deki bu gelişmelerin kesin boyutları ne olursa olsun bu gelişmeler Batılı tarihçilerin, iktisatçıların ve sosyologların merkezi konumda tuttukları varsayımlarını tekrar gözden geçirmeleri gerektiğine işaret eder. Yaygın kanı şudur: Yalnızca tek bir tür "bilimsel" defter tutma usulü vardır; o da Batıda var olmuştur ve bu, "bilimsel" tarzdan yoksun kalan dünyanın diğer bölgelerinin geri kalmışlığının nedenidir.¹⁰⁷ Goethe bunu Werner'e söylediği şu cümleyle ima eder: "Bu, insan zekâsının en mükemmel icatlarından biridir."¹⁰⁸

Bu bağlamda "bilimsel" sözcüğü ne anlama gelmektedir? Bu terim Batının yükselişinin nedenini açıklama çabaları için kullanılmıştır ve birinci bölümde irdelediğimiz "akılcılık" ve "mantık" kavramlarıyla yakından ilgilidir. Hirschmeier ve Yui'nin Japon iş hayatı hakkında yaptıkları yorum, "akılcı" defter tutma faaliyetinin yokluğunun "liberal bir zihniyet" oluşumunu geciktirdiği yönündedir.¹⁰⁹ Akılcılık, bilimsel defter tutma, hatta sivil toplum anlayışı, liberal demokrasi gibi özelliklerin oluşturduğu bütünün, sadece Batıyı resmettiği düşünülmüştür; doğuyu değil. Ne var ki defter tutma faaliyeti devam ettiği sürece, muhasebecinin yazı masası ve defterleri, abaküsüyle birlikte bir Japon dükkânının kalbiydi. On üçüncü yüzyılda İtalya'da kullanılan çift yazımlı defter yoktu, ama işleri yürütecek, banka borçlarını düzenleyecek ve vadeli ticaret yapabilecek kadar gelişkin yöntemleri vardı. Başka bir deyiş-

¹⁰⁵ Verdiği kaynak şu: *Cai Xiyong, Lianhuan shang pu* (The Manual Serialized Account Book).

¹⁰⁶ Hsu Tzu-fen, 1991.

¹⁰⁷ Yamey, "Scientific bookkeeping and the rise of capitalism" adlı makalesinde var olan bu yakın ilişkiyi yeniden gözden geçirmeye çalışır.

¹⁰⁸ *Wilhelm Meisters Lehrjahre*, s. i, 10.

¹⁰⁹ Hirschmeier ve Yui 1975, s. 42.

le "akılcılığın," "bilimin" ve "liberalizmin" merkantilist ve endüstriyel etkinliklere izin vermek ve bunları teşvik edebilmek için, gereken sağlamlıkta var olması şarttı.¹¹⁰ Hiçbir durumda ne "akılcılık" ne de "özgürlük" defter tutma yöntemlerinde gerçekleşen ilerlemelerle beraber gelmiştir; bunlar ve diğer yöntemler, karmaşık bir üretim ve değişim sisteminin gelişimini sağlayabilecek olmaları açısından önemli olabilirler. Bu teknikler daha akılcı, daha bilimsel olarak düşünülebilirler, fakat bu gibi nitelikleri tanımlamak için kullanılamazlar.

Değer yargısı yüklü "bilimsel" ya da "akılcı" sıfatları çift yazımlı defter tutma usulünü tanımlamak için kullanılarak daha yetkin bir defter tutma sistemi, ticari defterlere ilişkin daha önceki gelişmelerden yalıtılmaktadır ve bu yetkin sistemin icadı tek bir kültürün, halkın ya da bir zihniyetin özel karakterine bağlanmaktadır. Bu argüman ne kuramsal ne de ampirik açıdan geçerlidir. Kuramsal olarak tüm defter tutma usulleri, yazılı kayıtları kullanan "akılcılaştırıcı" yöntemler şeklinde adlandırılabilir. Bu yöntemlerin hiçbiri, görülecek iş için mükemmel değildir, ama hepsi de tüccarların, üreticilerin, ortakların ve devletlerin yaptıkları iş üzerindeki denetimini artırır. On dokuzuncu yüzyıla kadar Batıda çok karmaşık ekonomik etkinlikler için bile tek yazımlı sistem kullanılmıştır. Çift yazımlı sistem, akılcılaşıma adını verebileceğimiz süreç içinde yalnızca bir ileri adımdır; bu, özel bir akılcılık türünün (Batı akılcılığının) sonucu olan biricik bir sistem değildir. Ampirik alana geçtiğimizdeyse Çin'in defter tutma usullerinin tarihinin açıkça ortaya koyduğu üzere bu ileri adım, ticaretle uğraşan başka kültürler tarafından da atılabilirdi. Muhasebeciliğin önemli bir etkinlik olduğu yerlerde bireyler, kaçınılmaz olarak yöntemlerini iyileştirmek için çalışmıştır, tıpkı on üçüncü yüzyılda İtalyanların yaptığı gibi.

Çin'in, Batılı çift yazımlı sistemle daha erken bir dönemde tanışmış olması ve Çin usullerinin gelişiminin bundan etkilenmiş olabileceği muhtemeldir. Fakat bunun gerçekleşmiş olma

¹¹⁰ *A.g.e.*, s. 42.

ihtimali çok da yüksek değildir: Guo'nun ortaya koyduğu üzere Çin'in defter tutma usulü kendi içinde mantıksal bir gelişme göstermiştir. Fakat bir an için Batılı çift yazımlı sistemin Çin'in defter tutma usullerini etkilediğini varsayalım. Şu iddia edilebilir (çoğu zaman da bu argüman kullanılmıştır): "Biz" (yani Batı) çift yazımlı sistemi icat ettik (mesela) ve "onlar" bunu ["bizden"] yalnızca aldılar; bu yüzden de ["onlar"] akılcı yeteneklerden yoksundurlar. Avrupa'da bu yöntem İtalya'da gelişti ve Hollandalılar ve İngilizler bunu İtalya'dan aldılar. Onlar da mı akılcı yeteneklerden yoksundular? Tartışmayı başka bir "icat"-la sürdürelim ve şöyle diyelim: Atomun parçalanması ilk kez İngiltere'de gerçekleşti. Bundan ahlaki, muhtemelen genetik ya da en azından kültürel-genetik bir yaklaşımla, Amerika'nın (ya da Rusya'nın) "geri kalmışlığının" [Amerika'yı (ya da Rusya'yı)] böyle bir adımı atmaktan alıkoyduğunu mu çıkaracağız?

Bu iddiaları çürütmek gereksizmiş gibi gelebilir, ama bunlarla, örneğin kapitalizmin yükselişi üzerine yazan İngiliz ya da Avrupalı yazarlarda, ne kadar çok karşılaşıldığını düşünün bir. Çinliler "akılcı" veya "bilimsel" defter tutmaya başladıklarında, muhakkak ki bunu yapacak "akılcılığa" ve "bilimselliğe" çoktan sahiptiler. Bunun tersini söyleyebilmek için akılcılık gibi olumlu bir değer varlığı ve yokluğu arasındaki ayrımı belirleyen bir özellik seçmiş olmamız gerekir. Böylece çok önemli bir gelişme meşru gösterilemeyecek ölçüde büyük bir ayrım içinde genelleştirilir ve özgül, bilişsel bir başarı olarak değerlendirilmekten çok, soyut bir zihinsel niteliğe bağlanmış olur. Bunun yerine tercih edilebilecek seçenek MÖ 1500'de Anadolu'da tutulmaya başlanan defterler dahil tüm defterleri akılcılaştırıcı olarak değerlendirmek ve bu yöntemleri icat eden ve kullanan insanları, verili elverişli ekonomik ve eğitim koşulları altında bu yöntemleri geliştirebilecek aktörler olarak algılamaktır. Başka bir deyişle "bilimin" ya da bir zihniyetin dışarıdan sokulması değil, bu süreçlere içsel gelişen bir "mantık" ve "akılcılık" söz konusudur.

Ortaçağ ve Erken Sömürge Döneminde Hindistan Ticareti ve Ekonomisi

Bir önceki bölüme ortaçağ İtalyası'ndaki muhasebeciliğe göz atarak başlamıştım ve bu bölümü Hindistan'da ve Asya'nın diğer bölgelerinde görülen hesap tutma biçiminin doğasını tartışarak bitirmiştım. Bazı tarihçiler muhasebecilik, şirket hukuku, bankacılık ve ticari kurumlardaki gelişmeyi, ortaçağ ve Rönesans Avrupası'ndaki ticari etkinliklerin artmasına bağlamaktadır. Ancak önceden de gördüğümüz gibi bu etkinliklerin büyük çoğunluğunun kökleri daha erken dönemlerde Akdeniz'de gözlenen pratiklere dayanmaktadır. Bu özel bakış açısıyla, Avrupa'da meydana gelen hızlı atılım için gereken ekonomik önkoşulların, modern tarihçilerin sandığından çok daha önceleri ortaya çıktığı görülüyor. Roma İmparatorluğunun gerilemesini izleyen "feodal" çağın ekonomisi bile feodal teriminin kendisinin anlatabileceğinden daha fazla çeşitlilik içermektedir ve Pirenne ve de Roover gibi birçok yazar, kapitalizmin başlangıcını değilse bile en azından onun filizlerini sezmişti.

Bu durum sadece Batı "feodalizmi" için değil, Eski Dünya'nın herhangi bir bölgesindeki diğer çağdaş toplumlar için de geçerli miydi? Marx ve Weber'e göre cevap –farklı nedenlerden ötürü– "hayır"dır. Diğer birçok yakın dönem yazarı gibi Marx ve Weber de başlangıç noktası olarak, sadece Batı Avrupa'da ortaya çıkabilecek ve toplumda büyük bir dönüşümü sağlayabilecek özellikler bağlamında, Batının biricikliğini ele aldı. Bu iki düşünürün kısmen "Asya tipi müstesnacılığı,"

kısmen ekonomik ahlakı, kısmen de diğer özellikleri açıklarken başvurdukları temel açıklayıcı neden, bu özelliklerin Batıda varken Doğuda olmayışındı. Seçilen özelliklerden bazılarını, akılcılık veya *ragtoneria*'yı, ticari kurumları ve bankacılığı göz önünde tutarak şunu öne sürmeye çalıştım: Bunların geç ortaçağ döneminde Avrupa ile Asya arasında derinden farklı olduğunu düşündürecek çok az neden vardır. Goiten'in de belirttiği gibi geniş ve güçlü bir tüccar sınıfı, henüz sekizinci ve dokuzuncu yüzyılda Müslüman uygarlığının kısa bir sürede temeli haline gelen Ortadoğunun her tarafında görülmeye başlanmıştır. Bu durumun Güney ve Doğu Asya için de geçerli olduğunu ileri sürmek istiyorum.

Bu bölümde çok genel olarak Hint ticaretinin rolüne ve onun yerel ekonomi ve toplumla ilişkisine, özellikle ülkenin batısında bulunan Gucerat bölgesine yoğunlaşarak bakmak istiyorum. En azından 1700 ile 1900 yılları arasında Avrupa denizaşırı ticarete Asya'yı geride bırakmış olsa da, Atlantik'ten gelen deniz yolu rotasının kullanılmaya başlandığı dönemlerde durum böyle değildi. Hint Okyanusunda ticarete yeni başlayanların avantajı, üretimden ve mal alım-satımından ziyade (çünkü değişim için önerebilecekleri ürünleri ve hammaddeleri az olan Romalıların daha önceden yaptığı gibi, karşılık olarak değerli madenler [altın, gümüş vb] vermeleri gerekmekteydi), gemilerinin ve silahlarının bazı özelliklerinden kaynaklanıyordu. Altın, Batı Afrika'da güçlükle aranıyordu. Göreli olarak Avrupa'ya yakın olan bu bölgenin, Hint ve kısmen Çin ticaret sistemleriyle zaten dolaylı bağlantısı vardı, ki bu, var olan Doğu ticaret ağının büyük önemine işaret etmekteydi.

Batı Afrika'nın kültürel repertuarında yer alan birçok değerli şey, bu kıtanın dışında imal ediliyordu: Venedik boncukları, Akdeniz kumaşı ve sonraları silahlar. Ama "maddi kültürün" üç önemli parçası daha uzaklardan geliyordu. Bunlardan ilki evlilik ödemeleri, pazar işlemleri, fal baktırma ve kumar oynama için yaygın olarak kullanılan deniz ka-

buklarıydı. Yakın döneme kadar, şimdi Gana adını alan kabillerden oluşan LoDagaa yaşamında bu maldan daha önemli bir mal yoktu. Bu kabuklar milyonlar halinde kullanılıyordu; örneğin LoDagaa düğünlerinde, gelin ve damadın temsilcilerinin önünde dikkatlice sayılması gereken 20 bin adet deniz kabuğu kullanılırdı. Bu kabukların hepsi Hint Okyanusundan gelirdi ve Maldiv Adalarından Gucerat'a ithal edilirdi; bunların bazıları Gucerat'ta ufak çaplı alışverişlerde kullanılırdı, ancak, büyük çoğunluğu, genellikle kabuktan-para olarak tanımlandıkları ve dekorasyonla birçok değiş tokuşta kullanıldıkları Afrika'ya ihraç edilirdi.¹ Büyük miktarda kabuk Avrupa üzerinden gelirdi ve köle alımında önemli bir rol oynardı. Fakat miktar artarken Avrupa'nın yayılma döneminden çok önce kabukların yerel ve uzun mesafeli alım-satımlarda kullanılabileceği pek düşünülüyordu.

Nasıl ki bu kabuklar demir para ve kâğıt para tercih edildiği için bugün hızla ortadan kayboluyorsa, komşu Gonja krallığındaki kalbur üstü kadınların bellerine taktıkları kırmızı fasetalı akik boncuklar da renkli plastik olanlarıyla yer değiştirmektedir. Afrika'da bilinen bir akik kaynağı yoktur: Boncuklar kesilmiş taşlar halinde Gucerat'taki Kambay'dan (Khanbat) ithal ediliyor, Baruch (eski adıyla Broach) yakınlarında çıkarılıyor ve Barbosa gibi erken on altıncı yüzyıl gezginleri tarafından değerlendiriliyordu.² Kambay, sonraları İngiliz ve Hollanda gemileri Güney Asya kıyılarına doğru yelken açmaya başladıklarında, bu ülkeler tarafından kullanılan ve Doğu Hindistan Şirketi (*East India Company*) tarafından üzerine bir kale inşa edilen önemli bir limandı.³ Bu yarı-değerli taşlar kentin atölyelerinde, bugün de olduğu gibi Afrika'ya ihraç edilmek üzere hazırlanırdı ve fase-

¹ Bölgedeki deniz salyangozu kabukları hakkında bkz. Johnson, 1970; Somda Nurukyor (tarihsiz); Perlin, 1983, s. 62 vd.; Heimann, 1980.

² Arkell, 1951; Chittick, 1971.

³ Sleen, 1967; Arkell, 1936.

talı hale getirilirdi.⁴ Ticaret, ortaçağdan beri yapılıyordu ve boncuklar eski Mısır zamanında Nil Vadisine çoktan ulaşmış olabiliyordu. Deniz salyangozu kabuklarında olduğu gibi, zaten sağlamlaşmış olan ticaret, Avrupalı tüccarların gelişiyile ve doğrudan rotaların açılmasıyla genişledi.

Maddi kültürün üçüncü parçası, genellikle Batı Afrikalı kadınların tipik giysisi olarak görülen ve yerel olarak "anne elbisesi" diye bilinen, renkli basma pamuklulardan oluşmaktadır. On sekizinci yüzyılın sonlarından itibaren bu kumaşlar, Manchester ve diğer Avrupa şehirlerinde imal edildi ve Sanayi Devriminin başlarında temel ihraç mallarından birini oluşturdu. Avrupa imalatı eline geçirmeden önce bu kumaşların fillerle, tavuskuşlarıyla ve diğer doğulu tasarımlarla süslenen özgün Hint biçimleri, İngiliz Doğu Hindistan Şirketi ve diğer ticari kuruluşlar tarafından Gucerat'tan Batı Afrika'ya ihraç edilirdi. Hindistan'a uzanan deniz yolunun açılmasından önce bile bu kumaşlar, Yakındoğudan ithal edilerek Batıya ulaşmışlardı. Bu *pintadoe*'ların, boyalı (veya elle baskı yapılmış) kumaşların bir bölümü ilk olarak Portekizli gezginler tarafından, karşılığında altın, fildişi ve köle almak suretiyle Batı Afrika'ya götürüldü. On yedinci yüzyılın ortalarında Avrupalı tüccarlar tarafından deniz salyangozları ve akiklerle beraber Afrika'ya götürülmek üzere satın alınan Gine kumaşı, Gucerat'a özel bir ürün haline gelmişti; tıpkı bu ürünlerin Arap ticaretini büyük oranda Endonezya ve Doğuya kaydırduğında olduğu gibi.

Deniz kabukları ve akikler, Avrupalıların on beşinci yüzyılın sonunda bölgeye gelişlerinden önce Batı Afrika'da kullanılıyordu. Bunun yanında Avrupalıların gelişlerinden önce Gucerat kumaşlarının Batı Afrika'ya ulaştığına dair hiçbir

⁴ Yakın zamandaki bir ziyaretimde (Aralık 1993) bana gösterilen muhasebe defterlerinde, 1970'lerde Gana'da bulunan Kumasi ve Bawku kentlerindeki Müslüman tüccarlarla ve Nijerya'yla yapılan alışverişler listelenmişti. Daha sonra alım-satım getirilen kısıtlamalar bu ticareti durdurduysa da, boncuklar başka yerlerde satılmak üzere hâlâ hazırlanıyordu.

kanıt yoktur; ancak Hindistan'dan Etiyopya ve Afrika'nın doğu kıyılarına doğru yapılan ve birinci yüzyıl ortası tüccarının Hint Okyanusu rehberi olan *Periplus*'a da kaydedilmiş güçlü bir Avrupa öncesi ticaret vardı. Bu ihraç malları arasında pamuklu kumaş da vardı.⁵ Aslında Doğu Afrika sömürge-öncesi ticaret sözleşmeleri, Hindistan'ınkilerden çok daha kapsamlıydı. Yabancı çanak çömleğin çoğunluğu İslam kökenli olmasına rağmen, Çin porseleninin dolaylı ithalatı dokuzuncu yüzyılda başlamıştı.⁶ On dördüncü yüzyılda Çin ithalatı egemen olmaya başladı ve on beşinci yüzyılın başlarında Çinli tüccarların bu kıyıyla doğrudan fakat sınırlı iletişimleri geliştirmeye devam etti.

Toplanan, şekillendirilen ve imal edilen üç parçanın dağıtımı, sömürge-öncesi Hint ticaret ağlarının kapsamı ve denizaşırı pazarlara karşı büyük yayılma kapasitesine sahip olan geniş ölçekli zanaat üretiminin önemi hakkında bir fikir vermektedir. Afrika'nın ihraç mallarıyla daha erken dönem Asya'nın ihraç malları arasındaki, günümüzde bile görülen farka dikkat edin. Temel farklardan ilki ormandan, madenden ve petrol kuyusundan olduğu kadar tarımdan, hurma yağından ve öğütülmüş kahve, kakao, çay ve yerfıstığından; erken dönemlerdeyse köleleştirilen insanlardan oluşan birincil ürünlerden meydana geliyordu. Öte yandan Hindistan'dan gelen ihraç mallarının büyük çoğunluğu imal edilmişti ve katma-değerliydi; bu bölgeye gelen insanlar da, tüccarlar ve daha sonraları bölgeye ulaşan sözleşmeli emekçilerdi. Bu diğer belli başlı Asya toplumları için de doğrudu. Avrupa'ya uzanan ipek yolunun MÖ 200 yılı dolaylarında açılışından itibaren, Çin'den ipek ihracatı yapılmaktaydı. Çin seramiklerinin de ihraç malları olarak tunç ürünlerinin gibi uzun bir geçmişi vardır. Bu mamuller, özellikle deniz

⁵ Schoff, 1912. *Periplus*'ın yazım tarihi oldukça fazla tartışılmıştır (Matthews, 1975). Bazılarına göre bu tarih ikinci yüzyıldır. Ben Raschke'yi (1978, s. 659) izledim.

⁶ Chittick, 1971, s. 98.

hatlarının kuruluşundan sonra, büyük miktarlarda üretilir ve ihraç edilirdi. On sekizinci yüzyılın sonunda Vietnam kıyılarında batan bir geminin, Hollanda Doğu Hindistanı'ndaki Batavya ambarına ve oradan da Avrupa'ya götürülecek olan ve yaklaşık 20 bin parçadan oluşan kargosunun yakın zamandaki müsaderesi, bu durumun canlı bir örneğidir.⁷ Bu parçaların çoğu özellikle, Yakındoğudan gelen Arap kadirgalarıyla ve Hindistan'a gidebilen Çin yelkenlileriyle başlayan denizaşırı ticaret için yapılmıştı. Batı gemilerinin gelişiyi birlikte menzile daha da genişledi. İspanyol kalyonları Manila'dan Akapulko'ya ve sonra Atlantik üzerinden İspanya'ya gelirdi; Portekiz ticaret gemileri Makao'dan yola çıkıp Tagus Nehri üzerinden Lizbon'a mal dağıtırdı ve sonraları on yedinci yüzyılda Hollandalı, İngiliz, Fransız ve hatta Danimarkalı ve İsveçli hırslı tüccarlar Çin'den aldıkları malları kendi şirket üslerine taşırdı.

Bu doğulu deniz ticareti Çin'i, bırakın Avrupalıların varışını, Müslümanların gelişinden önce bile Hindistan'a bağladı. Seylan'dan (Sri Lanka) başlayan deniz yolu, MS beşinci yüzyılın başlarında keşif Fa-hien'in Hotan üzerinden karayoluyla yaptığı geziyi, bir Çinli tüccarla görüştüktan sonra, deniz yoluyla dönerek tamamlamasıyla fiilen kullanılmaya başlandı.⁸ Seylan'la doğrudan Çin ticareti milatla beraber başlamış olabilir;⁹ kesin olarak birinci yüzyılın sonlarında Seylan'a elçiler yollanmıştı. Ancak Güney Çin Denizindeki ticaretin genişlemesi, Tang Hanedanlığı (618-907) döneminde ve MS 683 yılında veya belki daha erken bir dönemde Sumatra'da Srivijaya Krallığının kurulmasıyla gerçekleşti. Tang hanedanlığı döneminde Hint Okyanusundaki ülkelerle yapılan Çin ticareti önemli ölçüdeydi.¹⁰ Müslüman tüccarlar ve

⁷ *The Vung Tau Cargo: Chinese export porcelain*, Christie'nin kataloğu, 1992.

⁸ J. Legge (çev.), *A Record of the Buddhist Kingdoms* (Oxford, 1886).

⁹ Perera, 1952b, s. 306.

¹⁰ Wheatley, 1975b, s. 104.

yetkililerce yönetilen Doğu Afrika'ya yapılan Çin seyahatleri başlamadan çok önce bu kıta, ejderhanın katılaştırmış salyası sayılan esmeramberin kaynağı olarak biliniyordu. Bu bölgeden ithal edilen diğer mallarsa fildişi ve gergedan boynuzu, buhur ve tütsü gibi pahalı lükslerdi.

Bu ticaret, loncalarda örgütlenen bağımsız tüccarlar tarafından yapılıyordu. İki ünlü loncanın (*şreni*) sekizinci yüzyıldan itibaren Güney Hindistan'da yıldızı parladı. Bunlar, Mañigrāmam tüccar loncası ve Ayyācvoḷe derneğiydi. İkincisinde tüccarlar ve diğer kastların üyeleriyle beraber Brahmanlar da temsil edildi;¹¹ bunlar miras yoluyla değil kendi tercihleriyle tüccar oldular. Bu tip loncalar, kendi milislerini görevlendiren güçlendirilmiş yerleşim yerleriyle yoğun bir biçimde ticaret yapıyorlardı. Lonca geleneği, kraliyet emriyle düzeni sağlar, ticareti düzenler ve kasabayı yönetirdi. Ticaret geniş ölçekliydi: Mañigrāmam loncası, Takuapa'daki (Tayland) bir yazıtta belirtiliyordu; ayrıca bir başka Tamil yazıtı da Kızıldeniz'de bulunmuştu. On ikinci yüzyılın ortalarından itibaren dış ticaretin yapıldığına dair açık belirtiler vardır ve on dördüncü yüzyılda Venedik'in bibere karşı artan talebi İskenderiye ve Beyrut ambarlarınca karşılanmıştı. Ancak ticaret Burma, Güneydoğu Asya ve Çin için de önemliydi ve 1015'te Coḷa Krallığı Çin'e, imparatora inciler, fildişi ve buhur sunan üç yıllık bir misyon gönderdi. Benzer dernekler daha erken bir tarihte Sri Lanka ve Güney Hindistan'da da vardı.¹²

Bu ticaret yerel ithal ve ihraç mallarıyla sınırlı değildi. "Yabancı malların sabitlenmiş oranlarla... arz ve talebin durumuna göre getirildiğine"¹³ inanmak için yeter sebep vardır. Bu ticaret sonucunda Doğudan ve Batıdan, bir kısmı kraliyet hazinelerine (ki bu yüzden ticareti desteklerlerdi) ama büyük çoğunluğu, "geniş kaynaklar" oluşturan tüccarlara giden de-

¹¹ Abrahams, 1988, s. 93.

¹² Bkz. Thapar, 1992b, s. 23.

¹³ Abrahams, 1988, s. 139.

ğerli madenler akardı. Loncaların kendisi bir birikim sağlayamadı, ancak üyelerini tapınaklara yardım etmeye teşvik etti.

Hindistan daha erken bir tarihte yaygın bir deniz ticaretiyle ilgilenmeye başlamıştı. MÖ birinci yüzyılda Güney Hindistan tarih-öncesinden tarihe geçti ve bundan kısa bir süre sonra faal dış ticaretin başladığına dair birçok kanıt bulmaktayız.¹⁴ Hindistan'ın doğu kıyısında bulunan ve Roma'ya bağlı olan Arikamedu, Roma'nın isteğiyle Akdeniz'e kumaş (müslin), mücevher, baharat ve hayvan ihraç etmekle ilgilenmiş gibi görünüyor.¹⁵ Romalılar MÖ ikinci yüzyıldan itibaren Çin'den gelen karayolu üzerinden ipek de ithal etmişlerdi. Arikamedu'da bulduklarımız şunlardır: ambar, yerel üretim boncuklar, müslin kumaşının üretildiğine dair kanıtlar, Akdeniz şarap ticaretinin özelliği olan iki kulplu testiler ya da amforalar ve Roma lambaları, madeni paraları ve züccaciyesi. Wheeler, burada bir bölümü Güney Galya'nın iç kesiminde bulunan Graufesenque'den gelen Sisam çömleğinden buldu; buna ek olarak denizden taşımanın karadan taşımaya göre daha kolay olduğu bir başka mal olan cam da vardı.¹⁶ Bu

¹⁴ Hindistan'la Roma arasındaki ticaret hakkında bkz. M. P. Charlesworth, *Traderoutes and Commerce of the Roman Empire* (Cambridge, 1926); ve E. H. Warmington, *The Commerce between the Roman Empire and India* (Cambridge, 1928).

¹⁵ Thapar, 1966, s. 115; Miller, 1969.

¹⁶ Arikamedu MÖ üçüncü yüzyılın ortaları gibi erken bir tarihte, Roma öncesi dönemde kurulmuş olabilir ve MÖ ikinci yüzyılın sonlarından başlayarak, muhtemelen Araplar aracılığıyla, Akdeniz ticaretinin ilk belirtilerini göstermiştir. Arretine çömleği MS birinci yüzyılın ilk çeyreğinde, amforalar daha önce ve oval çömleklerse daha da önce (yerel ölçekte) bulundu. MÖ birinci yüzyılın ilk yarısında yapılmaya başlanan amforalar Campania'dan şarap taşımakta kullanılırken, diğerleri bir kısmı İspanya'dan bir kısmı da Kuzey Adriyatik'ten gelen zeytinyağını taşımakta kullanılırdı. Arikamedu üzerine yakın dönemde yapılan bir çalışma için bkz. Begley, 1983 ve *American Journal of Archaeology*, 91 (1987), s. 292-3; R. D. de Puna, *The Roman bronzes from Kohlapur*; H. Comfort, *Terra sigillata from Arikamedu*; E. L. Will, *The Roman shipping amphoras from Arikamedu* ve V. Begley, *Ceramic evidence for pre-Periplus trade on the Indian Coasts*. *Periplus*'un yeni bir baskısı için bkz. Casson, 1989.

mallar sadece sömürgecilerin kendi kullanımları için değildi; çünkü kırmızı cilalı çömlek Gucerat'ın iç kısımları kadar uzaklara bile ulaşmıştı.¹⁷ Bu ihraç malları dışındaki pek çok mal için altınla ödeme yapmak gerekiyordu; bu durum Plinius'un, ülkenin maliyesinden yıllık 55 milyon *sesterce* 'lik' bir miktarın ayrılması zorunluluğundan ötürü acı acı yakınmasına, Tiberius'un da, "Kadınlar ve onların gösterişli süs eşyaları paramızı yabancılara aktarıyor," diye homurdanmasına neden oldu.¹⁸ Özellikle güneyde Tamil Nadu'da bulunan kayda değer miktardaki Roma altını, klasik oyma desenli değerli taşlar ve mühürler bu yakınmaları doğrulamaktadır.¹⁹ Batılı tüccarlar çoğunlukla Roma vatandaşları tarafından yapılan bu deniz ticaretinin bir sonucu olarak, Hint Okyanusunun kıyılarında yerleşim bölgeleri kurdu. Ptolemaios dönemi gezginleri MÖ 118-116 yılları arasında Hindistan'a geldiler; Batının ikinci yüzyılın sonlarındaki güneybatı muson rüzgârlarını keşfi ve MÖ 30'dan sonra Akdeniz'deki refah artışı, Hint Okyanusundaki ticarete, özellikle baharat ticaretinde artışa neden oldu. Bu ticaret sadece marjinal tüccarlar tarafından yürütülmüyordu; aksine bu tüccarlar genellikle, ortaçağda "ticari sermayenin önemli bir kaynağını" oluşturan arazi sahipleri tarafından destekleniyordu. Bu ticarete Hintler de katıldı. Arap Yarımadasının güneyindeki Sokotra baharat adasında Yunanlar, Araplar ve Hintler, Ptolemaios

¹⁷ Sankalia, 1987, s. 145 vd.

* Bir hesaplama birimi olarak da kullanılan *sestertius* veya diğer adıyla *sesterce*, Antik Roma Cumhuriyeti döneminde gümüş bir sikkeler olarak tedavüle girmiş, İmparatorluk dönemindeyse daha büyük bronz bir sikkeye dönüşmüştür -ed.n.

¹⁸ Plinius, 6.101, 12.84; Tacitus, *Yıllıklar* 3.53.

¹⁹ Glover, 1990, s. 3; Raschke, 1978, s. 637. Raschke, Plinius'un ifadesi hakkındaki tartışmasında Roma'nın Doğuyla zararına bir ticaret dengesi bulunduğunu kabul eder; ancak bunun Çin'den çok Hindistanla ve esas olarak baharat için yapılan ticarete geçerli olduğunu düşünür. Aslında Raschke, erken dönemde Avrupa'yla yapılan ipek ticaretinin önemini dikkate almaz.

dönemine kadar beraber yaşadılar.²⁰ Bir söylenti, Ptolemaios dönemi sahil koruma görevlilerinin kazaya uğramış bir Hint denizcisini kurtardıklarından bahseder. Hintler Meroe'ye Augustus hükümrânlığı sırasında gelmiş bile olabilirler ve onların mimarilerinin ve Budizm de dahil olmak üzere dinlerinin etkisi Etiyopya kıyısında bulunan Axum'da görülür.²¹

Bu, Hindistan'ın ticarete ilk katkısı değildi. Gucerat'ın Lothal bölgesindeki antik kent, MÖ üçüncü binyılda yapıldığı tahmin edilen ve İndus Havzasında bulunan Harappa kültürünün yok olmasından yaklaşık beş yüz yıl sonraya denk gelen MÖ 1000 yılı civarına kadar kullanımda kalan büyük bir tersaneye sahipti.²² Kentte taş bıçak ağızları ve boncuklar üretiliyordu ve kentin hem Mezopotamya ile hem de Mısır ile bağlantıları vardı.²³ Bu ticaretin kanıtı, sabuntaşından ya da bakırdan yapılan ünlü İndus mühürlerinin hazırlanmasındaki amacın anlaşılmasına yardımcı olan pişmiş çamurdan mühürlerdir; bunlar ihracatta kullanılan mühürlü evraklar veya mal paketleriydi. Hint mühürlerinin üçüncü binyılın ilk yarısından itibaren Mezopotamya'da görülmeye başlanması, "tam da Babil İmparatorluğu topraklarında uygarlığın zirvede olduğu bir dönemde, bu imparatorlukla faal iletişim kuran bir gelişmiş uygarlığın İndus Havzasında var olduğunu" gösterir, "... ki bu refah, ticaretten başka hiçbir yolla beslenemezdi."²⁴ Eğer Süleyman'ın Ofir'e giden gemilerinin gideceği yer bu bölge olarak kabul edilebilseydi, bu bölgeden yapılan ticaret birinci binyılın başında Akdeniz'e

²⁰ Raschke, 1978, s. 645-6; Dihle, 1978.

²¹ Arkell, 1936. Ancak bazı yorumları tartışmaya açıktır.

²² Surat'ın en güneydeki uzantısı için bkz. F. R. Allchin ve J. P. Joshi, "Mâlvan – further light on the southern extension of the Indus civilization," *Journal of the Royal Asiatic Society* (1970), s. 20-8.

²³ Mezopotamya ve Hindistan arasındaki erken dönem ticareti hakkında bkz. Childe, 1939; Gadd, 1932; ve Mallowan, 1970. Ek olarak bkz. E. Mackay, J. Marshall (ed.), *Mohenjo-daro and the Indus Civilization*, (Londra, 1931); ve Mackay, 1931.

²⁴ Gadd, 1932, s. 206.

yayılabilirdi.²⁵ Denizciler muhtemelen Fenikeliydiler ve Yakınoğudan gelen tüccarlar Yunan-Roma dönemi süresince ve sonrasında bu iki imparatorluğun çöküşünün ardından ilginin Pers İmparatorluğuna kaymasına rağmen, bu hatlar üzerinden ticarete devam ettiler.

Persli Hıristiyanlar en geç MS 650 yılında bölgede görüldüler; Mekong Nehri deltasındaki Óc Eo'da, üçüncü ve dördüncü yüzyıldaki İran etkisine dair bazı arkeolojik bulgular elde edilmiştir.²⁶ Altıncı yüzyılda Bizanslı yazar Cosmas, Hindistan, Pers İmparatorluğu, Etiyopya ve Çin'den Seylan'a ipek, ödağacı odunu, karanfil ve sandal ağacı odunu götüren sandallara değinmişti. Tang döneminde "garip hazinelerin" ve özellikle incilerin Batı Asya'dan ithal edilmesiyle ilişkili olarak Çin masallarında İranlı tüccarlardan bahsedilir. Pers sandalları, Kanton (Guangzhou) ile denizci Srivijaya Krallığı arasında gidip gelirdi. İslam, on birinci yüzyılın Karimileri arasından olmak üzere, oldukça zengin tüccarlara sahipti. Karimiler Franklarla birlikte Doğu-Batı ticaretini Hıristiyanlar ve Yakınoğudaki Yahudilerin ellerinden alarak, on ikinci yüzyıldan itibaren bu ticareti hâkimiyeti altına almıştı. Bu tüccarların, bir yandan Çin'e uzanan ticaret yolu üzerine diğer yandan (altın için) Mali'ye yayılan *funduqları*, "gerçek birer borsaya dönüşen, uzmanlaşmış, geniş ölçekli ticari kurumlar ve pazarlar" idi.²⁷

Roma dönemi boyunca Hindistan'dan ithal edilen temel mallar giysi ve baharatlardı. Kumaş Hindistan'da dokunurken bazı baharatlar kumaş karşılığında Endonezya'dan gelmekteydi. Hintler, muhtemelen dördüncü yüzyıldan başlayarak Malezya ve ardından arkeolojik bulgulara göre Tang seramiklerinin ve kaplarının Çin'den gelmeye başlamasından kısa bir süre önce geldikleri Hindişinle olmak üzere, MS ilk yüzyıllardan itibaren Güneybatı Asya'yla ticaret yaptılar. Hintler bu

²⁵ Kutsal Kitap, 1. Krallar, 9:26-8; Hourani, 1951, s. 8.

²⁶ Colless, 1969, s. 13.

²⁷ Habib, 1969, s. 85.

bölgelere, siyasal yayılma amacının da etkili olduğu düşünülse de büyük bir olasılıkla altın için geldiler.²⁸ Fakat baharat da önemliydi ve Endonezya kaynakları, Japonya ve hatta Çin bu kaynaklara çok az ilgi gösterdikleri için Hindistan ve Batı tarafından kullanılıyor gibi gözüküyordu. Başka bir deyişle Hindistan merkez olmak üzere Hint Okyanusunda, bir çeşit dünya sistemi olan ve Yakındoğudan Vietnam kıyısına ve Endonezya'ya doğru inen ve oradan Çin denizleri üzerinden Filipinler'e uzanan çok büyük bir ticaret ağı ortaya çıktı.²⁹

Avrupa'ya doğrudan ulaşan hattın açılmasından önce Hint Okyanusundaki Gucerat ticaretinin batıya doğru kapsamı, Guceratlı kaptanların Portekizlilere Doğu Afrika kıyısından geçen yolu tarif edenler arasında olmalarıyla anlaşılmaktadır.³⁰ Bu dönemde Guceratlılar, Barbosa'nın da belirttiği gibi Afrikalı hükümdarlar tarafından kullanılan kaliteli ipekli ve pamuklu dokumaları sağlıyorlardı. Cambay'dan "bir kısmı puantiyeli bir kısmı da beyaz ve mavi olmak üzere birçok pamuklu ve bir miktar da ipekli kumaş ve pek çok gri, kırmızı ve sarı küçük boncuklar" geldi.³¹ Bu malların karşılığında bugünkü adıyla Zimbabwe olan Monamatapa Krallığından altın ve fildişi aldılar. Kızıldeniz'e, özellikle de Aden'e kadar giden Guceratlılar, tekstil ürünleri, boncuklar, değerli taşlar, pirinç, şeker ve baharatlar karşılığında altın, bakır, cıva, zincifre, kök boyası, gülsuyu, yünlü dokumalar, köle ve afyon alıyorlardı.³² İran Körfezinde bulunan Hürmüz'de mallar kara yoluyla Orta Asya, Batı Asya ve Avrupa'ya gönderilmek üzere satılırdı. Bu mallara karşılık olarak bu ambara sadece altın ve gümüş değil, ipek ve atlar da gelirdi.

²⁸ Raschke, 1978, s. 675.

²⁹ On ikinci yüzyılın ortasında Mısır ve Hindistanla yapılan Yahudi ticaretinin yaratıcı bir anlatımı için bkz. Ghosh, 1992. Bu çalışma, Goitein'in Kahire'deki Genizeh evrakları hakkındaki çalışmasına (Goitein, 1973) dayanarak yapılmıştır.

³⁰ Gopal, 1975, s. 1.

³¹ Barbosa, [1918-21], s. 7-8.

³² Gopal, 1975, s. 3.

Guceratlılar, güneyde, Maldiv Adalarıyla deniz kabuğu, Seylan'la tarçın ve fil ticareti yaptılar; doğudaki Burma'ya ise, "Basmalı Cambay (ve Palecate) giysileri ve Patola dedikleri pamuk ve ipek için gittiler. Bunlar müthiş bir beceriyle renklendirilir ve burada oldukça fazla para eder."³³ Mallar, Tayland ve Endonezya'ya da götürülürdü, fakat en büyük depo, hem adi hem de kaliteli dokumaların satıldığı ve Cambay parasının dolaşımında olduğu Malaka'ydı (bugünkü Malezya).³⁴ Bu kent on altıncı yüzyılda Portekizli Tomé Pires tarafından, "Kahire, Mekke ve Aden'den gelen Mağribileri; Habeşleri; Kilwa, Malinda ve Hürmüz'den gelen insanları; Farsiler, Rumlar, Türkler, Türkmenler, Hristiyan Ermeniler ve Guceeratlıları," barındıran bir yer olarak tanımlandı.³⁵ Portekizlilerin denizdeki etkin ateş güçleri sayesinde, sırasıyla 1515 ve 1511'de ele geçirdikleri yerler tam olarak Hürmüz'deki Körfezde bulunan bu iki liman ve Malezya'daki Malaka idi.

Hindistan ve Çin arasındaki deniz ticareti, varolan denizcilik teknolojisiyle rüzgârlara karşı seyretmek zor olduğundan, en sık esen mevsimlik rüzgârların izlenmesine bağlıydı. Hindistan'dan gelen gemiler, nisanla ekim arasındaki güneybatı musonuyla beraber Malaka Boğazlarına doğru; Çin'den gelenlerse, kasım ve mart ayları arasındaki kuzeydoğu musonu döneminde güneye doğru seyretiler. Batı sahilindeki limanlar, özellikle yüklerini Malaka depolarına boşaltabilen ve getirdikleri malları satmak üzere temsilcilerini bırakarak dönüş yolculuğunu bekleyen gemilerin korunması için tercih ediliyordu. Buradan da tüccarlar baharat ticaretine katılırlardı. Maluku adalarına doğru yapılan ve yaklaşık bir yıl süren kazançlı ve çok aşamalı yolculuk, Cava Adasına Hint

³³ Barbosa [1918-21];, s. ii, 153-4. Guceerat'ta bulunan Patan'ın kaliteli bir ipeği olan Patola, bu kentte dokunmaktadır.

³⁴ Malaka'dan önce Hindic'in batı kıyısı üzerinde başka ticari limanlar vardı.

³⁵ *The Suma Oriental*, II. cilt, s. 268; Colless, 1969, s. 43; *Da Asia'nın* yazarı de Barros, "Guceratlı Mağribilerden" bahseder.

pamuğunun getirilmesi ve burada Çin'in bakır "parasıyla" değiştirilmesi ve ardından bu paranın Sumbawa Adasında, sonra baharat almak için kullanılacak pirinç ve pamukla değiştirilmesi biçiminde gerçekleştirilirdi.

Bugünkü Malezya ve Sumatra arasındaki boğazların doğu kıyısında bulunan Malaka; Arapların, Hintlerin ve Çinlilerin, Endonezya'dan gelen baharatlar ve tütsü de dahil olmak üzere pek çok mal alıp sattıkları önemli bir merkezdi. Dar Malezya yarımadası Hint Okyanusundan Çin denizlerine geçmek için uzun zamandan beri bir karayolu sağlamaktaydı, ama Malaka on üçüncü yüzyılda özellikle bir ambar olarak kullanılmasıyla önemli bir konuma geldi. Malaka'yı (Güneybatı Hindistan'daki Kalikut'la birlikte) üs olarak kullanan ve bazı parçaları Afrika'ya kadar ulaşan Cheng Ho'nun on beşinci yüzyılın başındaki ünlü seferi dışında Çin ticaret gemileri Hindistan'a yolculuk etmeyi 1400 yılından önce bıraktılar.³⁶

Malaka bölgesindeki yöneticiler, İslam on üçüncü yüzyılda Malezya yarımadasına geldiğinde bu dine döndürdüler. "Bir el sıkışmasıyla ve cennete doğru bir bakışla onaylanan" iş süreçlerine hâkim olan İslamdı. Ambar ticareti, bir dahaki musonla gelecek olan tüccarları beklerken bir envanter doldurma gereksinimi yüzünden, varlıklı ve güvenilir tüccarlara ihtiyaç duyuyordu. Mallar, geceleyin zil çalan bekçilerin devriye gezdiği, gözetleme kuleleri bulunan ve dört girişli bir demir parmaklıklı çit tarafından çevrili kent duvarlarının içerisinde bulunan bir kaledeki depoda saklanıyordu.³⁷

³⁶ Mills [1433], 1970, s. 239.

³⁷ Hoyt (1993), bu yapıyı bir Malaka tesisi olarak sunar. Ancak tanım Ma Huan'ın, kazıklarla yapılmış setin Çinlilerin kendilerine atfedildiği Cheng Ho seferleri (Mills [1433] 1970, s. 113-14) açıklamasından gelir. "Çeşitli ülkelere gitmiş gemiler buraya dönerlerdi ve burada toplanırlardı; yabancı malları sıraya koyarlar ve bu malları gemilere yüklerlerdi; [ardından] güney rüzgârının en uygun zamanını beklerlerdi." Bu ifade sadece on beşinci yüzyılın başlarındaki Cheng Ho seyahatleri dönemiyle ilgiliyse de Çin'in, bir sonraki yüzyılın başında Hollandalı Linschoten'in gözlemlediği gibi, "bütün Şarklı ülkelerle" ticarete devam ettiği açıktır (Mills [1433] 1970, s. 4).

Kent nehir tarafından ikiye bölünmüş ve bir köprüyle bağlantı sağlanmıştı; tüccarlar kentin kuzey kesiminde, kralın maiyeti ve aristokrasiye kentin güney kesiminde yaşıyordu. Malaka, "müzik, baladlar ve şiiri" seven nüfusu ve kentin çevresinde yetişen bol miktarda meyvesiyle çok yönlü bir şehirdi. Kente gelen mallar düşünüldüğünde, ipek, kafur ve çanak-çömlek Çin'den; şeker Filipinler'den ve karanfil, küçük hindistancevizi ağacı tohumları ve sandal ağacı odunu Maluku Adalarından geliyordu. Kentin batısındana basma pamuk, bakır silahlar, tohumlar, tahıllar, tütün, desenli örme kumaşlar, boyalar ve afyon geliyordu.

Avrupa öncesi zamanlarda Hindistan ve Uzakdoğu ticaretinin kontrolü konusunda anlaşmazlıklar vardır. Sergeant ve diğer Arap uygarlıkları uzmanları, bu bölge ticaretinin 1498'e kadar Araplar tarafından kontrol edildiğini ileri sürdü. Mills, Çin'in, Çinlilerin Ming seferlerinden sonra Hint Okyanusundaki siyasal hâkimiyetlerini sürdürmelerini sağlayan Doğudaki en güçlü donanmaya sahip olduğunu iddia eder. Meilink-Roelofs, batıda Araplar ve doğuda Hintler olmak üzere hâkimiyette bir bölünme görür. Bu üç grubun hepsi bu bölgelerdeki deniz ticaretiyle oldukça fazla ilgilendi, fakat on beşinci yüzyılın başında Çinliler kesin olarak güçlerini gösterdiler.³⁸ Cheng Ho'nun, birçok yabancı hükümdarın Çin vergi sistemine dahil olmasını sağlayan seferleri, insan ve gemi anlamında çok kalabalıktı. Cheng Ho, tıpkı daha sonra Avrupalıların (Çin'de de bulunan) ender bulunan ilginç eşyaları topladıkları odalarını (*cabinets of curiosities*) doldurmak için yaptıkları gibi birçok mücevherat ve değerli şey toplamanın yanında, denizyolları ve Asya coğrafyasıyla ilgili de pek çok bilgi topladı. Sonuç olarak, Çin "en güçlü donanmasıyla, Asya'da ilk otorite ve Uzakdoğu'nun en önemli ticaret ülkesi" haline geldi.³⁹

Bu dış ticaret, ticari kurumlarla beraber siyasal ve idari oluşumlarla bağlantılara gereksinim duyan canlı bir iç ti-

³⁸ Mills [1433], 1970, s. 4.

³⁹ Mills [1433], 1970, s. 33.

carete dayandırıldı. Moğol servetinin çoğunlukla tarımsal olmasına karşın, bir kısmı da ticaretten elde edildi. Kamu harcamaları, toprak vergisinin de ilave edildiği gümrük gelirleriyle destekleniyordu. "Moğollar tarafından başarılan şey, yani hükümetin önemli ölçüde merkezileşmesi, uzun bir bankacılık ve ticari değişim geleneği tarafından beslenen sağlam mali ve parasal temellere sahipti."⁴⁰ Mali arabulucular üzerinden sürdürülen bu gelenek, diğer birçok şeyin arasında, "endüstriyel el zanaatlarındaki faal bir pazar mekanizması"yla birleştirildi.⁴¹ Bu öğeler Hint topraklarını kaplayan ticaret yollarını besledi. Malların ve hac ziyareti nedeniyle insanların taşınmasıyla birlikte birçok küçük kent sürece dahil oldu ve Gucerat bölgesindeki Caynacıların merkezi olan Mount Abu gibi bazıları da bu ulaştırma işine katıldı. Kentlerin deniz kıyısından uzakta bulunması, "iç ticaretin büyüdüğü, kentlerle kırsal alanların birbirlerine bağımlı olduğunun, para ekonomisinin oluştuğunun" ispatı olarak görülmüştür.⁴² Krediler ve kambiyo senetleri sistemiyle desteklenen faal bir bölgelerarası ticaret, "ekonomik uzmanlaşmanın oldukça ileri bir biçimini" devam ettirdi.⁴³

Bölgeye gelen Avrupalılar ekonominin durumundan etkilendiler. Londra ve Paris kadar ya da onlardan daha büyük bazı kentlerle karşılaştılar. Birkaç kentte şubesi bulunan yerel tüccarlardan biri Avrupa gemilerini kiraladı ve bu tüccarın o dönemde dünyanın en zengin insanı olduğu bildirildi.⁴⁴ Ticari kapitalizm de para ekonomisi de pazar için üretim de tıpkı gitgide genişleyen el sanatları sanayisinde görüldüğü gibi oldukça gelişmişti. O dönemde, ekonominin büyümesi kavramı sadece varolan faaliyetlerin "genişlemesi" olarak anlaşılabilirdi. Örneğin toprak satışlarının kesin olarak artma-

⁴⁰ Chaudhuri, 1979, s. 144.

⁴¹ Chaudhuri, 1979, s. 144; Steensgaard, 1972, s. 144.

⁴² Pavlov, 1964, s. 151.

⁴³ Chaudhuri, 1979, s. 143.

⁴⁴ Chandra, 1982, s. 164.

sına karşın, bu satışlar çok önceleri de vardı; toprak satışlarını bölgeye tanıtanlar Avrupalılar değildi. Ekonominin diğer öğeleri için de bu böyledir. Genişleyen şey ölçektir. Kapitalist girişimin temel kurumları zaten vardı.

On beşinci yüzyılda Gucerat'ın ana ihracat malları, özellikle Ahmedabad, Surat, Baroda ve Broach'ta olmak üzere, çok çeşitli pamuklu kumaşların imalatıyla elde edilen mallardı. Üretim yöntemi on yedinci yüzyılın başlarındaki Hollanda ve İngiliz kayıtlarından büyük ölçüde anlaşılabilir ve benzer bir sistem daha küçük bir ölçekte günümüzde de bulunabilir. Kumaşlar evlerinde çalışan zanaatkârlar tarafından üretilirdi. "Kapitalistlerden" –terimi "serbest girişim" ekonomisindeki girişimciler anlamında değil sermayeyi kontrol eden insanlar anlamında kullanıyorum– parasal destek aldılar, böylece çalışırken kendilerine bakabildiler.⁴⁵ Bazı simsarlar avans önerirken bazıları da üretim için malzeme sağladı. Steensgaard'ın, bu işlemlerin Avrupalı anlamda bir eve iş verme sistemi kurduğunu düşünmemesine rağmen bu işlemler, malzemeleri alamayacak durumdaki üreticileri destekledi ve sistem İslami *sillim* (uzaktaki bir dağıtımın karşılığında anında ödeme yapılmasını öngören bir sözleşme) ile ilişkili gibi görünmektedir.⁴⁶ Bu yerli pratik sonradan –her ne kadar denetleme, ücretli emeğin kullanılması halindeki kadar doğrudan olmasa da– üretim süreci üzerinde artan bir kalite kontrolü uygulayan Hollandalılar ve İngilizler tarafından uyarlandı.

Buradaki "kapitalistler," İngilizler tarafından Arapça *sarra* sözünün bozulmuş bir hali olan "shroffs" (bankerler) olarak adlandırıldı. Sayıları az da olsa bunlar, uzak yerlere kredi mektupları veya kısa vadeli sermaye olarak *hundileri* kullanarak ekonomide önemli bir rol oynadılar. "Bunlar, memurlara ve diğerlerine daha uzun vadeyle borç para verdiler. Gucerat'ın refahının dayandığı üretimi ve onun küçük tük-

⁴⁵ Pearson, 1976, s. 21.

⁴⁶ Steensgaard, 1972, s. 159.

carlarını finanse ettiler.”⁴⁷ Kırdaki yaşayan Guceratlılar nakit parayı çok az kullansa da ticaretle uğraşanlar parayı sık kullanıyordu ve bu tüccarlar için para değişimi işiyle uğraştılar.

Bu bölgedeki tüccarlar ya bazıları dışarıdan gelerek buraya yerleşmiş Müslümanlar ya da Hindular ve geleneksel olarak borç para verme işini yapan Bania (tüccar) kastlarından olan Caynacılardı. Zengin Caynacılara ait kayıtlar en azından on ikinci yüzyıla dayanır; on altıncı yüzyılda çok sayıda Caynacı “milyoner” vardı. Moğol Hindistanı, pek çok tüccara ve tefeciye sahipti; bunlar özellikle Gucerat’tan ve Rajputana bölgesindeki Caynacılar ve (Jodhpurlu) Maravarlar arasındandı, ki bunun temel sebebi Delhi’deki başkente giden ticaret yolu üzerinde bulunmalarıydı. Bu insanlar tahsildar, ordu erzak tedarikçisi (*modi*) ve sarraf olarak da çalıştılar; başka bir deyişle para ve onun hesabıyla ilgili her türlü iş yaptılar. Muhasebe çok büyük öneme sahipti ve *pedhi* zaten işle ilgili konuların merkezindeydi. Daha sonra tartışılacak olan nedenlerden ötürü büyük tüccarlar, bankerler olduğu kadar kuyumculardı da; ki bunlar yönetici sınıfa çeşitli lüks eşyaları sağlamaktaydı. Vergiler ödendikçe tıpkı bir askeri sefer için borç para verebildikleri gibi hazineye erken ödeme yaparlardı (Ekber bir tür para vergisini tanıtmıştı) ve daha sonra bu ödemenin karşılığını alırlardı. Uzaktaki işlemler içinse kambiyo senetlerini kullanırlardı.⁴⁸ Bu tüccarların bu kadar başarılı bir biçimde deveran etmelerinin bir nedeni, genellikle aralarında daha kapsamlı olan güvene dayalı ilişkilerin bulunduğu aynı kastın veya soy gurubunun üyeleri arasında çalışmalarıydı.

Ticaret kadar Hintli tüccarlar da geniş bir alana yayıldı. Maravarlar, Astrahan’da bir koloniye sahipti ve on altıncı yüzyılın ortalarında Bengalli Müslüman tüccarlar, İran Kör-

⁴⁷ Pearson, 1976, s. 21. “Shroff” sözcüğü günümüzde Hong Kong’da para toplayıcısı (örneğin park hizmeti karşılığında) anlamında kullanılıyor.

⁴⁸ Pavlov, 1979, s. 511.

fezi üzerinden Rusya'ya içleri ipekle dolu üç gemi gönderdiler. On yedinci yüzyılda ve on sekizinci yüzyılın başlarında Volga Nehri üzerinde ticaretle uğraşan Hintli tüccarlar, Moskova'nın sürekli misafirleriydiler. On altıncı yüzyılın başında Portekizli yazar Pires, bu Baniaları İtalyan tüccarlara benzetti. Özellikle Hinduların biriktirdikleri servet her zaman güvende değildi. Bu servet Müslüman makamlar tarafından bazen kamulaştırılır ve sık sık vergilendirilirdi; bu yüzden Hindu tüccarlar sade giyinmeye ve servetlerini toprak yerine gizlenmesi kolay olan mücevherler ve para gibi menkul mallara çevirmeye özen gösterirdi. Bu tüccarlar, güneyde Maisur'da sömürgeci işgale karşı destekledikleri yerel yöneticilerden mallarının korunmasını talep edebiliyorlardı; fakat kuzeyde işgalcilerle, muhtemelen yine servetlerini güvence altına almak amacıyla, daha kolay uzlaşabiliyorlardı. Bu tüccarların önemi hakkında, Brahman ideolojisi ne derse desin, şüpheye yer yoktur. Erken ticaret ve pazarlar hakkında Avrupalı yazarlar arasında görülen karşıt görüş, bu yazarların benzerliklerden çok farklılıklarla ilgilenmelerinden kaynaklandı. Bu görüş, Doğu ve Batı ekonomileri arasındaki erken dönemlerdeki uçurumu, genellikle bahsedilmeyen bir amaç (Batı Avrupa'nın daha sonraki üstünlüğünü açıklamak) uğruna derinleştirmelerinden dolayı ortaya çıktı; o kadar ki bu, Doğu ekonomisindeki pazar faaliyetlerinin varlığını olabildiğince yadsımaya kadar vardı. Benzer bir yaklaşım kırsal ekonomi çözümlemesini de istila etti.

Bu dönemde Gucerat ihracatının hacmi üzerine tahminde bulunmak güçtür; lakin Gucerat ihracatı Eski Dünyanın tümüne yayılmıştır. Bu bölgeden gelen Hindu ve Müslüman tüccarlar, Aden (Akdeniz) ile Malaka (Çin ve Endonezya) arasında ve Doğu Afrika'yla ticaret yaptılar. Hint pamukları karayoluyla Polonya ve Akdeniz'e ulaşıyordu. Daha önce de gördüğümüz gibi bu tacirlerin en önemli ihraç malları büyük bir ihtimalle Gucerat'tan gelen boyalı ve basma Hint

pamuğuydu.⁴⁹ Bu ticaretin hacmi genişti. Pearson, limanlardan giden malların değerlerini 1 milyon rupi olarak tahmin ediyor, fakat mallar yerel olarak üretildiklerinden "ticaret limanlarından" elde edilen gelirlerden çok daha fazlasını göz önünde bulundurmamız gerekir.

Üretim açısından kumaşın imalatı sadece pamuğun yetiştirilmesi değil onun dokunması, boyanması, basılması ve satılması anlamına geliyordu. Ticaretin hacmi, eve iş verme sistemine, avanslar ve alıcılar sistemine, kısacası proto-endüstriyel faaliyete olduğu kadar, geniş ölçekte faaliyet gösteren tacirlere de ihtiyaç duyuyordu. Bu tür faaliyetler sonucunda, yiyecek mahsullerinin üretimi etkilendi. Gucerat, yerel gereksinimleri karşılamak için kendi tahıllarını yetiştirmek zorundaydı. Çünkü ilkin, toprağın ve emeğin büyük bir bölümü pamuk ve çivitotu gibi para getiren mahsullerin üretimine ayrılmıştı ve ikinci olarak da limanlardan ayrılan gemilerin erzağa ihtiyaçları vardı. Komşu ülkelerden ithalatlarla, yani güneyde Dekkan'dan pirinç ve kuzeyde Malwa'dan buğday ithalatlarıyla, karşılanması gereken bir talep yaratıldı.⁵⁰

Üretilen malların çiftlikten tüketiciye taşınması için bölge içi yollara gereksinim duyulmasından ötürü, Gucerat'ı 1573'te ele geçiren Ekber'in altyapıyı geliştirmek amacıyla gayretli bir yol inşası programına başlaması bölge için önemliydi. Gucerat öküzlerinin, develerinin ve atlarının kalitesiyle zaten ünlüydü. Kurak Kutch bölgesinde üreyen develer malları, atlar insanları taşımada kullanılırdı. Fakat malların büyük çoğunluğu, daha çok kıymet verilen ve yirmi dört saatte 120 mil gidebildiği söylenen öküzler tarafından çekilen iki veya dört tekerlekli arabalarla taşınırdı.⁵¹ Bu öküzlere olan talep, özellikle Avrupalılarla yapılan ticaretteki artış, beraberinde daha fazla malın deniz limanlarına

⁴⁹ Steensgaard, 1974.

⁵⁰ Gopal, 1975, s. 125.

⁵¹ Bkz. Garcin de Tassy, 1847, s. ii, 321-3, *Araîsch-i Mahfil*'den bir alıntı.

taşınmasını gerektirince arttı. Bir İngilizin dediğine göre her gün 200 tane dolu yük arabası Ahmedabad'dan Kambay limanına doğru 100 kilometrelik bir yolculuk yapardı;⁵² başkalarıysa bunun on güne denk düştüğünü söyler.

Ticaretin hacmi, hükümetin çıkarları ve dış ticarete karşı artan talep, üreticiler ve tüccarlar cephesinde de işbirliğine dair önlemlerin alındığı anlamına geliyordu. Erken bir yorumcu, "Avrupalılar Hindistan'a girdiklerinde, Surat'ta dünyanın en görkemli çarşılarından biriyle karşılaştılar," demişti.⁵³ "Arabistan, Pers imparatorluğu ve Çin, başta giysiler olmak üzere krallıkta üretilen tüm mallardan aldılar. Daha sonraları Suratlı olan ve hiçbirinin tonajı beş yüz tondan az olmayan yirmi gemiye sahip bir tüccar tanıdık." Bazıları mallarına el koyan prenslerden çektiler, lakin ticaret, "zorba bir devlette olduğundan daha iyi teşvik edildi."⁵⁴ On yedinci yüzyılda Hindistan'ın güneyinde vergi tahsildarlarına dönüşen Hindu tüccarlar, "hükümet otoritesinin belirli bir kısmının tahsildarlara devredilmesini" öngören bir kira sözleşmesiyle geniş araziler elde ettiler.⁵⁵ Bu tür bir devir, İngiltere'de de gümrük alacakları konusunda gerçekleşmişti. Bazı tüccarlar geniş bir ölçek üzerinde çalıştı. Virji Vora, Surat'ta bazı ithal mallar üstünde tekel oluşturdu ve dünyadaki en büyük simsar olarak tanındı. On yedinci yüzyılın son çeyreğinde, Gucerat'ta ticaretin durgun olduğu bir dönemde alım satımın ve borç para verme işinin büyük bir bölümü, Virji Vora, Abdul Gafur (bir Bohra) ve Khoja Zahid aileleri olmak üzere, üç ailenin elideydi.⁵⁶ Kumaş ticaretinin hacmi üretimi teşvik etti. Aslında Koromandel kıyısında ve Bengal'de, "her erkeğin, kadının ve çocuğun bir parça kumaş üretmek üzere çalıştırılmadığı bir köy bulmak güçtür."⁵⁷

⁵² Purchas, 1905-7, s. iv, 63; Gopal, 1975, s. 149.

⁵³ Orme [1792], 1805, s. 415.

⁵⁴ *A.g.e.*, s. 411.

⁵⁵ Raychaudhuri, 1962, s. 9.

⁵⁶ Gopal, 1975, s. 179-81.

⁵⁷ Orme, [1792] 1805, s. 409.

Dolayısıyla Polanyi'nin iddiasının tersine Moğol Hindistanı mekanizması "kusursuz" olmamakla beraber (Steensgaard'ın görüşü) kesinlikle pazardan yoksun değildi. Üstelik bu tüccarlar (van Leur'ün düşündüğü gibi), basitçe seyyar satıcılar değildi; tersine içlerinde önemli, toptancı tüccarlar da bulunmaktaydı. Erken dönem Güneydoğu Asyası'yla yapılan ticaretin gelişimi üzerine bir çalışma, "ticari mübadeleden yeniden dağıtıma" alt başlığına sahipti.⁵⁸ Bu değişim kategorileri, antropoloji ve kültürel tarih alanlarında daha çok kullanılır. Bu kategoriler, ekonomiye karşı temel yaklaşımı bir taraftan klasik iktisadın reddi ve diğer taraftan Marksist kuramın ve benzer seviyedeki kuramların bir değişik biçimi şeklinde ortaya çıkan Polanyi'nin çalışmalarıyla yaygın bir geçerlik kazandı. Endüstriyel olmayan ekonomilere klasik iktisat kuramının uygulanmasının yerindeliğini kabul etmeyen birisi, Hristiyan Avrupalıların Hint Okyanusundaki ticari faaliyetlerinin, onları önceleyen Müslüman Araplarınkinden ve Hindu Hintlerinkinden, en azından başlangıç aşamasında, gerçekten çok farklı olup olmadığını merak edebilir. Yani birini "ticaret," diğerini de "yeniden dağıtım" kategorilerinden çıkartmaya yetecek kadar farklı mıydılar?

***Jajmani* Sistemi, Köy Toplumu ve Pazar için Üretim**

İçerideki ve dışarıdaki Hint ticaretinin hem coğrafi hem nicel eskiliği ve hacmi, Maine ve Marx tarafından tartışılan Hint köy toplumunun kendine yeterliliği kavramlarına ters düşer. Bu kavramlar, köy emeğini ve değişimi düzenleyen *jajmani* sisteminin yorumlarında başka türlü bir biçimde görünürler. Aynı zamanda bu ticaretin hacmi, zanaat üretiminin doğasına ve onun pazarla olan ilişkisine de dayanır ki bu, kapitalist öncesi ekonomileri tanımlama çabası içinde olan Polanyi ve diğerleri tarafından öne sürülmüştür. Bu, basitçe geçmişe ait

⁵⁸ Wheatley, 1975a.

olmayan, tersine oldukça güncel bir bahisle ilgili bir soruyu, Hindistan'ın daha fazla ekonomik büyümeye hazır olup olmadığı sorusunu tekrar gündeme getirir. Bu kapsamlı soruna bakmadan önce özel bir sorun olan *jajmani*'ye dönelim.

Wiser'ın klasik metninde tanımlandığı gibi bu sistem, Hint köyü içinde, "para" kullanma gereksinimi önleyen, ürünlerin mallar ve hizmetlerle doğrudan ya da gecikmeli değiş tokuşunun ortaya çıktığı bir sistemdir. Wiser bu sistemi, parasal ekonominin karşısında doğal bir ekonomi ve iki ana özelliği olan bir sistem olarak görür. Bu iki özellik şunlardır: "Bu sistem, her bir ailenin her bir özel iş için bir uzmanlar ailesini kullandığı kalıtsal kişisel ilişkiler yoluyla işbölümünü birleştirir." Dumont'un eleştirisinde belirttiği gibi Wiser, bu sistemi az çok simetrik olarak ve idealist bir biçimde her bir ailenin diğerleri için çalıştığı kapalı köy toplumunun bir ifadesi biçiminde algıladı. Birçokları bu sistemi Hint ekonomisindeki, aslında bir bütün olarak insan toplumlarındaki, erken bir aşamayı temsil eden bir sistem olarak düşündü. Bu duruş, sadece on dokuzuncu yüzyıldaki pek çok uzun-dönem kalkınma şemalarıyla değil, aynı zamanda Avrupa ve kapitalizm arasında radikal bir ayrım çizmek isteyen günümüzün farklı Hindologlarıyla da uyum içerisindedir. Dumont, Orenstein'in *jajmani* hakkındaki işlevsel açıklamasını (bu açıklama sömürü kavramına karşı öne sürülmüştü) tadil etmek isterken, sistemi "ekonomik" alandan tamamen uzaklaştırır ve sistemi "dini" alana yerleştirir. *Jajmani* ilişkileri, bireyin kendi kazancı peşinde koştuğu pazara değil "hiyerarşik kolektiviteye" dayanır.⁵⁹ Bu özel kavram Dumont'un ideolojileri, aşağıdaki biçimde toplumsal yapılanmalarla ilişkileri açısından üç parçaya ayırmasından türer:

1. Hiyerarşik kolektivite: Az ya da çok bilinçli olarak dağıtılan kaynaklar;

⁵⁹ Orenstein, 1962; Harper, 1959; Dumont, 1970, s. 105 (1966, s. 139).

2. Anarşik bireysellik: Dışsal ve otomatik düzenleme;

3. Düzenlenmiş bireysellik (ya da) eşitlikçi kolektiviteler: Bilinçli düzenleme.

Birincisi kast sistemi, ikincisi kapitalizm, üçüncüsü de sosyalizm tarafından temsil edilir.⁶⁰ Sadece bunlardan ikincisinde para ve pazarlar ya da bireycilik ve sınıf (veya hatta tabakalaşma) görülür. Bu öğelerin diğer ikisinde olmaması, on dokuzuncu yüzyılın daha gelişmiş olan aşama kuramlarına olduğu kadar “ilkel” ve “ileri” ekonomilere karşı yaygın ikici yaklaşıma bağlanır; bu durumda Dumont’un, Weber ve Marx’ı yardıma çağırması şaşırtıcı değildir.⁶¹ Weber, aracının kendi kendine ve kendi çıkarına göre hareket ettiği (hem başına buyruk [*autocephalous*] hem de özerk [*autonomous*] olan) piyasa durumuyla, öğelerin başına buyruk ama grup üyelerinin gereksinimlerine cevap verme anlamında dış etkilere açık olduğu Hint köyünü birbirinden ayırdı. Bu ikinci durum Marx tarafından, üretimin toplumun anında tüketimi için olduğu ve ticarileşmediği bir durum olarak tanımlandı.

Dumont’un nitelemesi, aktörlerin yaptıklarının ne olduğu üzerine düşünebilecekleri şeyler, yani ideoloji düzeyinde ortaya çıkar. Bu düzeyde bile bu ideoloji (diğer bütün ideolojiler gibi), sadece kısmi bir bilgi verir. Hangi aktörler işin içindedir? Bu aktörlerin kavramları hiyerarşik konuma veya siyasal rızaya göre mi yoksa dinsel aidiyete göre mi ayırt edilir? Her durumda ideolojik ifadeler farklı durumlarda farklı normatif çekimler uygularlar ve bağlamsal olarak yorumlanmalıdırlar. Soyutlanmış ideolojileri temsil eden “sistemlere” dönelim. Birçoklarının değindiği gibi *jajmani* sistemindeki “paradan yoksun” işlemler, ideolojinin, üçlü ayrımın kategorilerinde canlandırılardan kesinlikle daha değişik bir biçimde var olduğu Ahmedabad gibi büyük bir sanayi kentinin kenar mahallelerinde bile hâlâ kırsal ekonominin karakteristik yönleriydiler. 1977’de Nandol köyünde (nüfusu yak-

⁶⁰ Dumont, 1970, s. 105 (1966, s. 139).

⁶¹ A.g.e., s. 294-5 (1966, s. 138).

laşık 3.000), Brahmalar, zanaatkârlar ve diğerlerinin yıllık (ya da daha sık), şu ya da bu türdeki "ödemeler" karşılığında hizmet sağladıkları uzmanlarla çiftçiler arasındaki uzun dönemli anlaşmalara ek olarak, ara sıra sebzelerin tahılla değiş tokuş edildiği olmaktaydı.

Bazı aktörler, örneğin berberler, komşu Degham kasabasında da dükkân işletti; aynı *jati*'den olan başkaları Orta Afrika'da stoklara sahipken diğerleri de Orta İngiltere'nin yün imalathanelerinde çalışıyorlardı. Bu üç faaliyetin her birinde çalışan yakın akrabalara rastlamak olasıydı. İngiltere'de İşçi Partili bir hükümet iktidarda olduğundan ve Guceratlılar refah devletinin yeniden dağıtımaya yönelik çabalarından pek çok şekilde faydalandıklarından, *jati* (ya da kast bölümü) üyelerinin Dumont'un her üç sistemine de, yani diğer yazarların bahsettiği kalkınma aşamalarına veya üretim biçimlerine de eşit oranda katıldıklarını söylemek çok abartılı olmayacaktır. Bu çakışmayı basitçe yakın dönemdeki gelişmelerin bir sonucu olarak görmek bir hata olacaktır. Yerel faaliyetlerin nasıl "eklemlendiğini" ve eşzamanlı olarak iş gördüğünü ele almak hayati bir önem arz etmektedir. Bunu basitçe farklı sistemlerin veya aşamaların soyut zemininde değil, birbirlerini etkilemeyi sürdüren ve bir çalışma biçimiyle bir diğeri arasında hareket eden tek ve aynı *jati*'nin üyeleri arasındaki ilişkiler bazında yapmak gerekmektedir. Başka bir deyişle bunu sadece toplumsal sistem ya da üretim biçimleri düzeyinde değil, aynı zamanda bilişsel eklemlenme düzeyinde de (kişisel ve kişilerarası) görmemiz gerekir. Bugün Batıda bile kişi aile içinde, kilisede veya arkadaş topluluğunda bir türlü, pazar yerindeyse başka türlü bir ilişki içerisindedir. Takas, hediye alıp verme ve ticaretin birleşmesi en erken kayıtlarda belirtilmiştir. *Periplus* Arabistan'da, Afrika'da ya da Hindistan'da, aynı limanlarda, "bazen takas etmek durumunda olan bazense satın alan" tacirlere gönderme yapmaktadır.⁶² Bu durum, yerel kayıtların çözümlenmesiyle, Güney Hindistan için

⁶² Casson, 1989, s. 30.

doğrulanmıştır.⁶³ Toplumsal düzeyde ekonomik faaliyetlerin çeşitliliğine rağmen bir “ideolojinin” hâkim olabileceği doğrudur, fakat böyle bir çeşitliliğin normatif anlamda bilişsel karşılıklara sahip olmadığını düşünmek bir hata olacaktır. Aslında bu çeşitli faaliyetler tam da bu yüzden gelişmiştir.

Hindistan düşünüldüğünde bu karmaşık ve etkileşim halindeki durumu açıklamak için üç çözümsel olasılık vardır. İlk olarak sömürgeciliğin ve kapitalizmin Bombay ve Kalküta’daki etkileri ne düzeyde olursa olsun, “prekapitalist” faaliyet için pek çok “maddi olanak” kaldığını öne sürebiliriz. On altıncı yüzyıl ve sonrasındaki radikal değişimleri inceleyenlerin bazen yeterli ilgi göstermedikleri bu duruşun geçerlilik payı vardır. Antropologların, üretim biçimlerinin veya sosyo-kültürel sistemlerin “eklemlenmesi” hakkındaki argümanlara daha yakın durmaları, kısmen değişen bir dünya içerisinde kendi alanlarındaki deneyimlerinin doğasıyla ve kısmen de yakın dönem Marksist yazarların çalışmalarıyla sağlandı. İkinci olarak, Wiser’in çalıştığı dönem, ya daha önceki sisteme dönüş anlamında ya da tercihen eskinin bazı öğelerinin imparatorluk yönetimi ve yabancı kapitalizm tarafından dışarıda bırakıldığı yeni yaratılmış bir karışım anlamında, bir “ilerlemenin çözülmesi” dönemi olarak düşünülebilir. Bu ikinci süreç, iktisat tarihçisi Perlin’in, sadece Maharaştra’da değil “geç sömürge öncesi toplumda” Hindistan ve Afrika’nın diğer bölgelerinde de yerel düzeyde ortaya çıktığını iddia ettiği süreçtir.⁶⁴ On sekizinci yüzyıl Maratha (Güney Hindistan) belgeleri üzerinde yapılan bir çalışma “mütevazı halkın, sadece gelir talebini karşılamak için değil aynı zamanda kiralari ödemek, yerel piyasalarda ürün alıp satmak ve askerlik hizmeti, ev hizmetleri, tarım emeği, zanaat üretimi karşılığında her zaman para olarak aldıkları günlük kazançları ve aylık maaşları üzerinden hatırı sayılır derecede parasal ilişkilerde bulunduğunu” açığa

⁶³ Thapar, 1992a, s. 15.

⁶⁴ Perlin, 1984, s. 100.

çıkartmıştır.⁶⁵ Ancak bölgenin İngiliz Doğu Hindistan Şirketi tarafından ele geçirilmesi, köylerin “yerel ekonominin görelî olarak paradan yoksun kalmasından ve içinde parasal değişimin gelişebileceği eski düzenin niteliği olan toplumsal, siyasal ve ekonomik durumun büzülmesinden (ya da bozulmasından)” dolayı sıkıntı çekmelerine yol açan, “kırsal alanlardaki yerel elitlerin yerlerinden olmalarına, köylü nüfusun daha acımasız ve etkili sömürüsüne ve vergilendirilmiş servetin geniş ölçekli ihracatına” neden oldu.⁶⁶ Habib’in görüşüne karşı Perlin, “parasallaşmış vergi gereksiniminin ancak daha geniş parasal ilişkiler bağlamında ortaya çıkabileceği” savından hareketle, erken dönemdeki parasallaşmanın Mughal devletinin merkezi örgütlenmesi üzerinde basitçe bu devlet zayıfladıkça zayıflayan bir “parazit” olarak var olmadığını ileri sürer.⁶⁷ Perlin’in belirttiği ilk nokta o kadar da açık değildir. Afrika’da hem sömürge devletlerinin hem de bağımsız devletlerin talepleri, vergi gereksinimlerinin ortaya koyulmasına olanak veren para kullanımının uygulanmasını teşvik etti. Fakat Perlin deniz kabukları ve bakır da dahil olmak üzere değişim araçlarının kullanımının üretim, ticaret ve idare bağlamında uzun zamandır kabul gördüğünü söylemekte haklıdır.

Bu durumda, varolan *jajmani*’nin varlığının daha önceki biçimlerin devamı olduğu “ilerleyen” bir model ve bu biçime geri dönüşü temsil eden “gerileyen” bir model vardır. Ama üçüncü bir olasılık daha var. Çağdaş köy yaşamının belirli bağlamlarında bu tür faaliyetler, yaygın ticaretin ve piyasaların işlemleriyle, uluslararası ölçekte bile hiçbir biçimde uyumsuz değildir. Aslında bu değişen değişim biçimleri yüzyıllarca yan yana var olmuşlardır; gözlemcilerin bu gerçeği önemsememelerine neden olan şey yalnızca, evrimsel kavramların ve kategorik ayrımların (benim “dışlayan bir ilerle-

⁶⁵ A.g.e., s. 100.

⁶⁶ A.g.e., s. 100.

⁶⁷ A.g.e., s. 101.

me" diye adlandırdığım bir kavram) yanlış uygulanmasıdır. Wisner 1930'lu yıllarda Doab (Uttar Pradeş) eyaletindeki Paychi vadisinde bulunan Karimpur adlı küçük bir köyde çalışan bir Amerikan misyoneri idi ve onun iddiaları önemli bir araştırma konusu olabilir. On altıncı yüzyıldan beri hem Britanya emperyalizmine maruz kalmak anlamında hem de bir dünya sistemiyle birleşme anlamında Avrupa'yla kurulan ilişkilerden bu kadar etkilenmiş bir kıtada, böyle bir sistem tek başına ve müdahale edilmeden işlemeye nasıl devam edebilir? Bu nokta antropolojik araştırma için çok temel bir sorunu gündeme getirir, çünkü bu alanın pratisyenleri sıklıkla yalnız coğrafi anlamda değil toplumsal veya psikolojik anlamda da Avrupalı olmayan bir özneye, yani ötekilik ya da öncekilikle (öndelik) nitelenen bir özneye uğraştıklarını varsayarlar. Aslında bu tür varsayımlar çoğunlukla onların dolaylı veya doğrudan karşılaştırmaları açısından çok önemlidir. Ancak sürekli devam eden bir "pazardışı" işlemler kümesine yoğunlaşmanın ve onun ardından da ya sonradan dışarıdan sokulmuş bir unsur olarak ya da oldukça farklı değişim ilkelerine göre işleyen bir sistem olarak, çağdaş ticari faaliyete bakmanın ve sonunda bütün bir sistemin bir başkasının yerini aldığı sonucuna ulaşmanın büyük tehlikeleri vardır. *Jajmani* işlemlerinin pek çok kentsel duruma ve artan bir oranda kırsal duruma uygun olmadığı doğrudur. Fakat daha önceleri aynı toplum içinde birlikte bulunan farklı işlem biçimleri arasında asli bir uyumsuzluk yoktu. "Evsel gruplar" arasındaki değişimlerin dışarıdakilerin arasındakilerden doğası bakımından farklı olduğu büyük oranda doğrudur. Bu durum, yalnızca aşırı basitleştirilmiş bir sonucu yeğleyenler ve bağlamsallık sorununu önemsemeyenler için bu iki değişim türünü "uyumsuz" yapar. Böyle bir yaklaşım gelişmeye yönelik düşünmenin yanlış uygulanmasını temsil eder.

Jajmani sistemi kendi şemsiyesi altında, çömlekçinin ve diğer zanaatkarların tarım sezonunun bitiminde kendi paylarına düşen tahılı aldıkları köy içindeki zanaat üretimini

barındırır. Fakat böyle bir model, Avrupalıların geldiklerinde karşılaştıkları, giyside ve diğer ürünlerdeki bölgesel ve uluslararası ticaretin hacmiyle nasıl bağdaştırılabilir? Dumont *Homo Hierarchicus*'ta insanın geleneksel Hindistan için iktisat kategorisini mi uygulayabileceğini, yoksa taşınabilir malların, mülklerin, paranın ve ticaretin Hint toplumundaki yeri sorununu mu tartışmak gerektiği sorusunu sorar.⁶⁸ Dumont, iktisatın siyasetten bağımsız ayrı bir kategori haline gelmesinin ancak on sekizinci yüzyılın sonunda gerçekleştiğini iddia eder ve bir dipnotta Karl Polanyi'nin şu sözleri alıntılanır: "Kendini düzenleyebilen bir piyasa, ne kabile koşulları, ne feodal ne de ticari koşullar altında bulunan, toplumun kurumsal olarak ekonomik ve siyasal alanlara ayrılmasından başka herhangi bir şeye gereksinim duyar,"⁶⁹ bu bölünme on dokuzuncu yüzyılın "olağandışı bir farklılığıydı."

Tözcüler kurumsal bölünme sorunuyla çözümsel ayrılık sorununu bir araya getirmeye çalışsalar da bu ikisi bir tutulmamalıdır. Klasikçi Finley, Polanyi'nin yoğun etkisi altında, ekonomi kavramının antik topluma uygulanabilirliğinden de kuşkulandı. Ancak ekonomik işlemlerin özel çözümlemelerinde büyük dönüşüm, miktar sıçraması ve "antik" ve "feodal" biçimler arasındaki gelişime yönelik sürekliliklerin algılanması kavramları arasındaki gerilim sürdü.

Dumont için Hindistan'daki gelenekselden modern bir rejime doğru dönüşüm İngiliz hâkimiyeti altında başlamıştı. Bu olay "gerçek anlamda ayrık bir ekonomik faaliyet alanının" oluşmasına yol açmıştı. İngilizler toprağı ticari eşyaya dönüştürdüler ve mülklerin güvenliğini sağladılar. Toprak satın alma sorununun biri genel biri özel olmak üzere iki yönü vardır. Genel anlamda bazen "antik ekonomide" toprağın *extra commercium* olduğu varsayılır; bu Polanyi okulu-

⁶⁸ Dumont, 1970, s. 154 (1966, s. 209).

⁶⁹ Polanyi, 1945, s. 76-7. ,

nun ve Büyük Ayrımın (*Great Divide*)* diğer kahramanlarının merkezi görüşlerinden biridir. Ampirik olarak bu açıkça yanlıştır. Mezopotamya'daki bazı erken kayıtlar toprak işlemlerine atıfta bulunur ve bu tür işlemler Antik Mısır'da sağlam bir biçimde kurulmuştu. Bu durumda sorulması gereken soru bunun Hindistan için ne kadar geçerli olduğudur. Britanya yasaması ticari işlemlerin gelişmesi üzerinde belirgin bir etkiye sahipse de sömürgecilik öncesi Hindistan'ın Çin, Japonya ve Asya'nın geri kalanıyla toprak satımı açısından benzer bir konumda olduğuna dair birçok kanıt vardır. Bazı sınırlamalar (*le retrait lignagere*** gibi) olsa da devretme kesin olarak mümkündü.

Dumont, önceki güvensizlik ortamına değinirken, "tacirlerin boyun eğmelerini ve zenginlerin güvensizliğini" tanıtlamak için sürgünde bulunan kişilerin çalışmalarından (Bernier, Dubois ve Elphinstone gibi) alıntılara dayanır.⁷⁰ Ancak yaygın olmasına rağmen ara sıra görülen, denizdeki korsanlık durumu gibi geniş bir kıtadaki güvensizlik durumu zenginlerin servetlerini artırmalarını ve tacirlerin faaliyetlerini dizginlediye de kesinlikle önleyemedi. Öte yandan daha önce de gördüğümüz gibi hükümdarların talanları bu zengin kesimin ve tacirlerin kazandıklarını taşınmaz mallardan ziyade taşınır mallar olarak tutmalarında pay sahibi olmuş olabilir.

Sorun sadece ampirik gerçeklerle değil aynı zamanda Hindistan'ı "diğer pek çok geleneksel toplum gibi dinin bir anlamda siyaseti ve siyasetin de ekonomiyi kapsadığı" özel bir türe uyan bir ülke olarak gören "kuramsal" bir yaklaşımla

* *Great Divide*: Amerika'da doğal su bölümü çizgisi. Burada yazar bir benzetme yapıyor –çn.

** *Retrait lignagere*, bir miras kanunu terimi. Kısaca, geniş aile üyelerinden birinin, hakkını almak yerine bir diğer aile üyesine fiyatı karşılığında devretmesi şeklinde açıklanabilir –ed.n.

⁷⁰ Dumont, 1970, s. 165 (1966, s. 210-11).

da ilgilidir.⁷¹ Bu durumda siyasal ve ekonomik alanlar din-den ve tacirlerden değil hükümdarlıktan bahseden Hindu metinlerinin boyunduruğu altında kalır. Dumont "ideolojinin bu sorun karşısında sessiz kaldığını" ileri sürer, yani Hindu metinleri bu soruna hiç değinmiyorlardı; ideoloji ve metin eşdeğer kabul edilir ve metnin dışında kalma sadece o ideolojinin değil geniş anlamda ideolojinin dışında kalma olarak alınır. Böylece tacirin konumu tehlikeli bir hal alır. Bu, tacirin servetinin hükümdarlık otoritesince güvence altına alınmasına kadar uzanan bir eksenle tacirin faaliyetinde neden dalgalanmalar olduğunu açıklar, "kast sisteminin başat sonucu... belirsizdir." Tüccarlar sahneden çekilmemişlerdir, fakat hükümdarlık otoritesinin oyuncağı olmuşlardır.

On sekizinci yüzyıldan önce pek çok toplumda tüccarlar siyasal otoriteler ve kanunsuz ögeler tarafından yıldırıldılar. Habib faiz oranlarını inceleyerek güvensizliğin ticareti ciddi bir biçimde engellediği fikrini yaymıştır.⁷² Başka yerlerde olduğu gibi burada da, tacirlerin faaliyetlerini arka plana iten bazı ideolojik açıklamalar vardı. Ancak Avrasya'nın bütününde olduğu gibi Hindistan'da da ticari değişimler yaygındı, toplumun çalışması için gerekiyordu ve daha genel anlamda kültür için temeldi. Alternatif görüş, bizim şu anki bilğimiz üzerinde bozucu etkisi olan radikal bir ikiliğin ortaya konmasına dayanır. Dumont önemli bir dipnotta, Max Weber'in, rahipler tarafından desteklenen babaerki güçle varlıklı tüccarlar veya "burjuva" sınıfı arasında mal yapımı sürecindeki uzatmalı çatışmayı gözler önüne seren "parlak tarihsel yeniden yapılandırmasını" göz ardı ettiği gerçeğine dikkat çeker. Kısmen Weber "*une oeuvre d'imagination*" ["*kurgu*"] ürettiği için ve "daha da önemlisi Weber'in verileri Batıdan ve özellikle Avrupa ortaçağından alınan genel düşünceler çerçevesinde yorumladığı... sonuç olarak Weber benzer dinamikler olduğunu varsayarak belirgin farklılıklar

⁷¹ A.g.e., s. 165 (1966, s. 211).

⁷² Habib, 1969, s. 70.

gösterdiği için" Weber'in yorumuyla baş edebilecek yeterlilikten yoksun olduğunu iddia eder.⁷³ Öte yandan Dumont "daha radikal bir yaklaşımın" krokisini yaptığını düşünür. Her iki ifade de doğrudur; her iki yazar da keskin ayrımlar çizmeye çalışmış, fakat bunu değişik bakış açılarından gerçekleştirmişlerdir. Anomaliler açıktır.

Her iki modelde de *jajmani* ile ticari işlemler arasındaki radikal karşıtlık, bu iki unsurun farklı toplumsal sistemlere yol açmalarına yönelir. Sonuç olarak çağdaş Hindistan bağlamında var olan örnekler bekalar (ilerleyen modelde) veya gerilemeler (alternatif modelde) halini alır. Bu kanıt, Hint ekonomisini kısa değil uzun dönemde bu iki işlem biçiminin nitelediğini ve insanların, hem kurumsal hem bilişsel olarak, her ikisini de bağdaştırmak zorunda olduklarını akla getirir. Bu durum, zanaat üretiminin kendine yeterliliğin bir yönü olmaktan ziyade köy ticaretiyle uzun mesafeli ticaret arasında bir bağ kurması açısından özellikle açık görünür. Aynı şekilde ürünlerin doğal biçimlerinden köylü tarafından üretilmiş mallar haline dönüşmesi sadece köylülerin ortaklaşa çalışmalarını değil tüccar sermayesinin aracılığını da içerir. Bu durum pamuk için olduğu kadar diğer mallar için de, örneğin şeker kamışının (bir Hint bitkisi), 1930'lara kadar temel bir ticari ürün olan ve şekerin kahverengi bir biçimi olan *gur* haline gelme süreci için kesinlikle geçerliydi.

Kapitalizm ve Zanaatlar

Birçok erken Avrupa kuramınca ortaya konan ikilik Hindistan'da kapitalizmin gelişme potansiyelinin bile varolabileceğini inkâr edecektir. Bu yaklaşım, kısmen milliyetçi politikacılar ve yazarlar tarafından son yıllarda değiştirilmiştir. Bu değiştirmelerin en şiddetlisi, Britanya fethi döneminde "Hindistan'ın imal edilmiş ürünlerini Avrupa'ya ve diğer ülkelere ihraç eden oldukça gelişmiş bir imalat ülkesi" oldu-

⁷³ Dumont, 1970, s. 314 (1966, s. 212).

ğu dile getirilen *The Discovery of India*'da Nehru tarafından ortaya konuldu.⁷⁴ Buradan çıkan sonuç eğer Hindistan'da kapitalizm zaten varolmasaydı Avrupa fethinin ardından bu bölgede gelişemeyecekti.

Daha az radikal bir değiştirme de, Bağımsızlık sonrası dönemdeki argümanı Marx'ınkilerden farklı gözlerle değerlendiren Hindistan üzerinde çalışan bir grup Sovyet araştırmacının çalışmalarında somutlaşmıştır. Bu araştırmacılar, 1950'lerde I. M. Reisner'in öncülüğünü izleyerek "on dokuzuncu yüzyılın eşiğinde olgunlaşmamış kapitalist ilişkileri" inceledi. Bu ilişkilerin varlığını ilk kez reddeden K. A. Antonova gibiler bile bu konuma yakınlaştılar ve artık anlaşmazlık bu gelişmelerin derecesi ve zamanı hakkındadır. Argüman, kısmen tüccardan ayrı olarak zanaatkârın işlevi, kısmen zanaat üretiminin doğası ve düzeyi ve kısmen de Batının gelişile varolan yapının etkilenmesi çevresinde şekillenir.

Tüccarların ve zanaatkârların işlevleri hakkındaki tartışma sıklıkla kapitalizme geçiş için iki yol gören Marx'ın bir ifadesine atıfta bulunur. Bu yollardan ilki, küçük üreticilerin zanaatkârlardan sanayi girişimcileri halini almalarıyla gerçekleşen "gerçekten devrimci yol" idi. Marx bu durumun İngiltere'de gerçekleştiğini, oysa Asya ve Doğu Avrupa'daki başka yerlerde tüccarların üretim üzerinde doğrudan idare kuran ilk kesim olduğunu ileri sürer. Marx'a göre sadece İngilizlerin gerçekleştirdiği radikal bir değişime yol açabilecektir. "Ancak bunun [tüccar yolu] çoğunluğu tarihsel olarak bir araç gibi -kendi yünlerini kendilerine satıp onlardan giysi alarak dokumacıları kendi kontrolü altına alan on yedinci yüzyıl İngiliz kumaşçısını [kumaş satıcısı] düşünün- kendi başına eski üretim biçiminin yıkılmasına neden olmaz."⁷⁵ İngiltere (ve Pavlov'a göre Rusya) ilk yolu, Asya'ysa ikincisini izledi.

Bu ifade, bir gerekçeli tahminden ziyade bir *post facto* okumaya benziyor; İngiltere ilk endüstriyel ulustu, o halde yaptı-

⁷⁴ Nehru, 1951, s. 262.

⁷⁵ Marx, *Capital* III, s. 336-7.

ğ1 bir ilerlemeydi. Fakat bu bakış Sovyet tarihçileri arasında pek çok tartışmaya yol açtı. Pavlov Hindistan'ı, kısmen İngiliz fabrikası sayesinde bağımsız üretici yok edildiği ve aynı zamanda alıcılar zanaatkârları bastırdıkları için "gerçekten devrimci" olan yolun dışında kalmış bir ülke olarak görür. Başka bir deyişle zanaatkârların kapitalist olmalarını sağlayabilecek teknik gelişmelere (özellikle elle değil buharla çalışan makinelere) yatıracak sermayeleri yoktu. Pavlov böylece Alaev ve Reisner'in, on dokuzuncu yüzyılın ilk yarısı sırasında el zanaatları azalmaya başlarken diğer esaslı değişimler devam ediyordu biçimindeki çekişmelerini ele almaz. Kendine yeterlilikle ilgili olarak Alaev gibi araştırmacılar dokumacıların köy toplumundan ayrıldıklarını, hizmet sisteminin bir parçası olmadıklarını ileri sürdü. Fakat ne kadar ayrıldılar? Dokumacılığın gelişimi, kapitalist gelişimin önkoşullarını oluşturan ve kentle kır arasında bir değiş tokuşun doğmasına yol açan bir süreç olan, fakir dokumacıların müşterilerinin malzemelerini (dokuma maddelerinin lifleri) kullandıklarına, zengin olanların bu malzemeleri kendi başlarına aldıklarına tanıklık etti. Alaev, imalatı da içine alan bir kapitalist biçime neden olabilecek olan küçük mal üretiminin yanında "feodal" köylü toprak sahibinin ve tefecinin de ortaya çıkışına dair kanıt buldu. Böyle bir değişimin, küçük meta üretimini büyüyen iç pazara, köylü tüketiciye doğru yeniden yönlendirerek, işlenmemiş kumaş yapımına dönüşen önemli bir müslin üretim merkezi olan Dakka'daki dokumacılar arasında gerçekleştiği görülüyordu. İpliğin dokumacılar iletilmesi pratiği de ilerleme gösteriyordu. Pavlov "kapitalist üretimin ilk nüvesinin" "feodal toplumun derinliklerinden" yükseldiğini kabul ediyordu ama ona göre bu gelişim sömürge yönetimi tarafından yavaşlatılmış ve bozulmuştu. Aslında on dokuzuncu yüzyılın ortasında kapitalizmin gelişimi zanaatkârlar gurubundan değil büyük ticaret yapan ve borç para veren sermayenin temsilcileri arasından gelen sanayicilere tanık oldu; bu "gerçekten devrimci" olan yol değildi.

Diğerleri daha fazla gelişmenin önündeki engelleri içsel engeller olarak gördüler. Sorun köyün kendine yeterliliği sorunuyla ilgilidir. Pavlov Hint ekonomisini, Marx'ın öne sürdüğü aşamanın çok üstüne çıkmış bir ekonomi olarak görüyordu. Marx'a göre Hint köy toplumu ortak olan toprağın sahipliğine, tarım ve el zanaatlarının harmanlanmasına ve dönüştürülmez iş bölümüne dayanıyordu,⁷⁶ yani "iplik yapma ve dokuma her bir ailede yardımcı sanayiler olarak sürdürülüyordu." Bazı Sovyet araştırmacılarının MS iki ile dördüncü yüzyıl arası kadar erken bir tarihte başladığını düşündükleri toprakta özel mülkiyete geçişin başlaması Doğudaki ülkelere feodal özel mülkiyeti kapitalist özel mülkiyete dönüştürme olasılığını sağladı.⁷⁷ Bu, Avrupa etkisinin sürecin tam olarak gelişmesini durdurmasından önce başlayan bir dönüşümdü. Fakat Pavlov, Ekber'in on yedinci yüzyıldaki para vergisinin mal üretimine yol açmadığını ve böylece köyün "doğal kendine yeterliliğine" etki etmekte başarısız olduğunu iddia ettiğine göre, bu sürecin çok ileri bir aşamaya ulaşmış olduğunu düşünmüyordu.⁷⁸ Antonova'da Hintli bir öğrenci olan Surendra Gopal daha fazla gelişmenin sağlanamamasını, bir bölümü tüccar olan Müslüman siyasi elitlerinin hâkim konumuna bağlar. Öte yandan Amerikalı tarihçi M. N. Pearson tüccarların otoriteye sahip olmamalarına daha fazla ağırlık verir. Ona göre kapitalist girişimciliğin büyümesine engel olan bu içsel kısıtlılıktır. Ekonomik, sosyal ve eğitimsel etkenler de böyle bir gelişmenin olmamasında etkili oldu; bu durumda Avrupa teşvikiyle bile böyle bir gelişme Gucerat'ta gerçekleşemezdi.⁷⁹

Chicherov zanaat üretimi üzerine yaptığı çalışmada "gelecekte köy zanaatlarının" örgütlenmesinden bir geçiş olarak gördüğü sorunun daha derinlerine inmeyi dener. Avrupa ön-

⁷⁶ Marx, *Capital* I, s. 357.

⁷⁷ Pavlov, 1964, s. 8-9; *Great Soviet Encyclopaedia*, 1970, s. 10, 18.

⁷⁸ *A.g.e.*, s. 11.

⁷⁹ Gopal, 1975, s. 244.

cesi dönemle ilgili özellikle köy düzeyinde, kanıtların kıtlığına rağmen daha geniş, daha kapsayıcı sosyo-ekonomik eylemlerle ilişkili olan erken Avrupa kaynaklarındaki her şeyi dışlayarak ve köy içerisindeki geçinme faaliyetleri üzerinde yoğunlaşarak “köy toplumu zanaatlarını” ve “ekonomik yapının geleneksel biçimlerini” yeniden oluşturmaya çalışır. Bu durumda on dokuzuncu yüzyıl Maharaştrası’nda bir “köylünün” hâlâ kendi tüketimi için giysi ürettiği gerçeği, herkesin sadece kendi kullanımı için giysi dokuduğu dönemlerdeki duruma bir kanıt olarak düşünülür. Ekonomi tarihçisi Habib daha karmaşık bir şekilde benzer bir yaklaşım kullanır. Erken dönem Hindistanı’nı, “[Moğol] gelir sistemlerinin gerçek bir sonucu olarak” ticaret ve mal üretimine saplanmış “katıksız” köylü ekonomisinin, durağan ve kendine yeten bir toplumun örneği olarak görür.⁸⁰ Köy, vergilendirmenin birimi olduğu için toplum kısmen merkezi yönetimin inşa ettiği bir şeydi.

Sadece uzak geçmiş hakkındaki bizim kavimsel görüşlerimize değil aynı zamanda, hayatı köy seviyesinden gören ve “geleneksel” kültürü yeniden kurma çabaları sırasında yerel hayatın, polislerin, politikacıların ve plastik çiçeklerin bahçeden toplanmış gibi görünen özelliklerinin tümünü ayıklayan antropologların pratikleri ve bazen çıkarımlarına uyan bir “köy toplumu fikrinde” belirli bir akla yakınlık vardır. Evet akla yakındır, ancak en azından dokuma devam ettiği sürece bu durum yanlıştır da. Giysi üretimi, hane seviyesiyle sınırlı kalmak şöyle dursun, nadiren köyle sınırlı kalıyordu. Bu tür sınırlamalar erken zamanlardan beri Mezopotamya için geçerli değildi. Karşıt görüş, egemen toplumsal evrim görüşleriyle beraber, alım-satım ve ticari faaliyetlerin geriye dönük ve ilkel biçimde göz ardı edilmesinden doğar.

MÖ 1900’de Asur’dan Anadolu’daki Kaneş’e doğru yapılan kervan ticaretiyle giysi (hep yünden yapılanlar) ve kalay kuzeye giderdi ve karşılığında az bulunan malzemeler geti-

⁸⁰ Habib, 1969, s. 42.

rilirdi. Bu yüzden yünden yapılan mallar eve iş verme sistemiyle olduğu kadar “hane içinde” de üretilirdi; ancak diğer zamanlarda bunlar ücretli emek ve köle emeği tarafından, örneğin yüksek kalite ipek malların Moğol Hindistanı’ndaki kraliyet *kharkhanalarında* üretilmelerine oldukça benzer bir biçimde, atölyelerde (bazı mallar için “fabrikalarda”) imal edilirdi.⁸¹ Bu imparatorluğa ait atölyeler, işçilerin bütün gün çalıştığı geniş hollerden oluşuyordu. Bir yönetici her bir grup bir şef altında olmak üzere 400 ipek ve 500 altından ince kumaş dokumacısına iş verirdi. Bunlar imparatorluğun atölyeleriydi, ancak ihraç ürünü dokumacıları sıklıkla topluluklarda çalıştılar.⁸² Ptolemaios döneminden ve Roma döneminden (sürekli olması gerekmez), kadınların çalıştırıldığı ve “bozulmadan” korunduğu Bizans ipek üretimine uzanan bir zaman dilimi içinde bir “fabrikalar,” şirketler ve hem özgür hem de köle işçiler tarihiyle karşılaşırız.⁸³ Lopez işin bir noktada toplandığı devlet fabrikalarının örgütlenmesiyle, “endüstriyel örgütlerde veya özel loncalarda” yaygın olan atölyelerinkini karşılaştırır; bu durum, en azından Arap ve Alman fetihleriyle sarsıldıkları on yedinci yüzyıla kadar verimi ve üretim hasılatını artırmıştı ve başkentle birlikte eyaletlerde de vardı.

Moğol Hindistanı’nda geniş hacimli tüccar sermayesiyle birlikte “yaygın mal üretimi” vardı. Yollar görelî olarak güvenliydi ve ticaret sadece imalatı değil “geniş bir ölçüde tahıllar ve diğer tarım ürünlerinin kırsal alanlardan kentlere

⁸¹ Commissariat 1938, s. ii, 297; Singer, 1968, s. 239-40; Gopal, 1975, s. 196. Osmanlı Türkiye’sinde bazı dokuma tezgâhı ustaları bu malları atölyelere (kârhanelere) yerleştirirlerdi. Bu atölyeler devletindi. İnalıcık, Bursa ipek endüstrisini, başat olarak dış pazarı hedeflediği ve (dokuma ustaları yerine) malları ihraç eden ve bölgeler arası ticaretle uğraşan tacirlere bağımlı olduğu için “kapitalist üretim” olarak tanımlar. Fakat pamuklu giysi üretimi de tüccarlar tarafından bir eve iş verme sistemi aracılığıyla düzenleniyordu (İnalıcık, 1969, s. 116).

⁸² Habib, 1972.

⁸³ Lopez, 1945, s. 6.

doğru akışını" da içerirdi.⁸⁴ Kullanılan sermayenin çapı oldukça genişti; alım-satımı yöneten bir on yedinci yüzyıl taciri bütün Doğu Hindistan Şirketinin idare ettiği alım-satıma bedeldi. Ticaret, bütün önemli köylerde havale yaparak ve piyasaya değişim bonoları sürerek bir banker gibi davranan bir *schroff*'a (borç para veren) sahip bir bankacılık sistemi tarafından kolaylaştırıldı. Ahmedabad piyasasında tüccarlar ödemeleri "neredeyse tamamen bono transferi üzerinden" yaparlardı. Habib on yedinci yüzyılda Avrupalıların Hint kredi sistemi hakkında hiçbir ciddi eleştiri yapmamalarının kayda değer olduğunu belirtir; Avrupalılar farklılıkları, kötülemeyen bir biçimde kaydettiler.

Tarihi zamanlarda Hindistan'da üretim de zanaatkârlarla sınırlı değildi. Bütün köylerin dokumacılıkla uğraştığını⁸⁵ gördük ve örneğin Gucerat'ta bir dokumacılar ve eğiriciler köyü 1609'da bölgeye gelen ilk İngiliz gezgini Salbance tarafından nakledilir.⁸⁶ Böyle bir uzmanlaşmış üretim biçiminin Portekizlilerin gelişlerinden sonraki 100 yıl içerisinde Avrupalıların taleplerini karşılamak için doğmuş olması gerektiği fikri oldukça zor kavranır, çünkü Avrupa ihraçlarının arttığı dönem ancak İngiliz ve Hollandalılarla beraber ortaya çıktı.

Chicherov "geleneksel" sistemi, "topluluktan olmayan zanaatkârların" müşterilerin isteklerine cevap verdiği sömürgecilik öncesi dönemde zanaatların ekonomik örgütlenmelerinin "yeni" bir biçimi tarafından zaten izlenen bir sistem olarak görür. Küçük meta üretimi ya kısmen toprakta, kısmen de pazar için çalışan köylüler ya da profesyonel zanaatkârlar tarafından sürdürülüyordu.⁸⁷ Bu "değişim," dokumacıların yerleştikleri yerlerin çoğunlukla giysi ve vergi verdikleri tapınaklar çevresinde bulunduğu on dördüncü ile on altıncı

⁸⁴ Habib, 1969, s. 71, 72, 73, 74.

⁸⁵ Ramaswamy, 1985b.

⁸⁶ Gopal, 1975, s. 192, Purchas'ın alıntısı, 1905-7, s. iii, 82.

⁸⁷ Chicherov, 1971, s. 44.

yüzyıl arasında yazılmış yazıtlarda zaten görünüyordu. Chicherov, on yedinci ve on sekizinci yüzyılda, her ne kadar eski (feodal) üretim biçiminin özelliklerini taşımayı sürdürdülerse de, örneğin gemi yapımı, demir işleme ve elmas çıkarma gibi "kapitalist imalatlar" (ücretli işçi çalıştıran, işbölümüne sahip girişimler) kadar, örneğin tekstil gibi "kapitalist hane sanayilerinin" de var olduğuna dair kanıta sahip olduğumuz sonucuna varır. Eğer Hindistan, kapitalizmin gelişmesinde imal etme aşamasına yaklaşıyorduyorsa, bu büyük ölçüde kendi çabalarıyla olmuştu. Avrupa ticareti sadece bir etkendi; kapitalist ilişkiler Avrupa sermayesinden ziyade Hint ve diğer Asya ülkelerinkilerle kuruldu.⁸⁸ Aslında Hint ekonomisini yavaşlatan ve daha fazla ilerlemesini engelleyen İngiltere'de Sanayi Devriminin geliyordu. Chicherov'un sahte-tarihsel bir diziyi hipotetik olarak yeniden oluşturulması, Polanyi gibi değişim sistemlerini benzer ve dışlayıcı bir biçimde sınıflandırabileceğini iddia eden Batılı araştırmacılarca düğülen hatanın aynısına düşer. Fakat "ilkel bir toplumu" geriye dönük olarak, bütün açık kanıtların kendine yeterliliği değil köy ve kentin eklemelenmesini işaret ettiği karmaşık bir toplum içerisinden yeniden kurmak imkânsızdır.

Daha sonraları Hindistan'da zanaatkârdan kapitaliste geçişi neyin engellediği sorusunu (İngiliz yönetiminin üstünde durulmayan etkileri de, o dönemde endüstrinin ihtiyaç duyduğu katışıksız sermaye miktarı da olsa) bir kenara bırakalım, imal eden ve endüstriyel bir topluma geçişte kimin başat rolü üstlendiği sorusuna dönelim. Bir sonraki bölümde tacirlerin ve bankerlerin rolünü tartışacağız. Ancak Hint pamuklarının ihraç edildiği o parlak günlerde bazı dokumacıların tüccar konumuna zaten geçmiş olduklarını düşünmek için pek çok kanıt vardır.⁸⁹

Ramaswamy tarafından yakın zamanda çözümlenen yazıtlardan ve Güney Hindistan'a giden ilk gezginlerden elde

⁸⁸ A.g.e., s. 234.

⁸⁹ Ramaswamy, 1985b.

edilen bulguları inceleyerek üretim sürecinin nasıl bu erken ihracat ticaretinin geride bıraktığı hakkında daha doğru bir fikir edinebiliriz. Karşılaştığımız, yoksul dokumacıların dokumak için müşterilerin ipliklerini aldıkları, diğerlerininse iplik satın aldıkları karmaşık bir üretim sistemidir.⁹⁰ İpliğin dağıtılması, tamamıyla bir eve iş verme sistemiyle çevrelenmiş bir duruma varmazken benzer ilkeler içeriyordu; daha geniş bir pazarın ortaya çıkışıyla bu yöne doğru kolayca yayılabilirdi ve hatta bazı dönemlerde Portekiz öncesi Güneydoğu Asya'yla yapılan ihracat ticaretinde zaten bunu gerçekleştirdi.

İlk-endüstriyel Batıda "toplumsal örgütlenmede bir yenilik" olarak görülen bir eve iş verme sistemi Hindistan'da yaygın olarak kullanıldı. Dokumacı "loncalarının" (genellikle kastlar) ve tüccar korporasyonlarının varlığına ilişkin ilk kanıt daha sonraki bir dönemde bulunuyorsa da ilk ortaçağ kayıtları bu örgütlerin ekonomik hayatta önemli rol oynadıklarını gösterir.⁹¹ En önemli loncalardan biri, yaptıkları ticaretin geniş menzilini anlatan "bin yönün beş yüzü" olarak bilinirdi. Bu gruplar tekeller kurmadılarsa da, mamuller üstünde olduğu kadar pamuk ve boya gibi hammaddeler üstünde de kayda değer bir kontrol uyguladılar. Bunlar, tıpkı Avrupa şirketlerinin daha sonraki bir dönemde yaptıkları gibi mallarının güvenli idaresini sağlamak için kendi silahlı alaylarını da oluşturdular. 1538'den kalma bir yazıttan, bu tacirlerin üretici süreç üzerinde, kullanılacak ipliklerin türlerini ve izlenecek dokuma usulünü belirtmek suretiyle büyük etki kurdukları anlaşılır.⁹² Bu seviyedeki bir kontrol, "eve iş verme sisteminin bir biçiminin var olduğunu, çünkü böyle bir otoritenin ancak bir ilerlemeler sistemiyle açıklanabilir olduğunu" gösteriyor.⁹³

⁹⁰ Örneğin Mysore'de: bkz. Buchanan, 1807, s. i, 217-18.

⁹¹ Örneğin insanlar keşişlere giysi sağlamak gibi yardım amaçlı olarak loncalara yatırım yaparlardı (Thapar, 1992b, s. 257-8).

⁹² Ramaswamy, 1985b, s. 67.

⁹³ A.g.e., s. 81.

Bazı dokumacıların tacirlerin işlevini gerçekleştirecek kadar zengin olmaları önemlidir; bunlar borç para veriyorlardı, satın alma veya hediye yoluyla sonradan kazanılmış toprakları kiralyıyorlardı ve tüzel kişi ve birey olarak, aynı zamanda bu dokumacıların müşterileri konumundaki tapınaklara hediyeler veriyorlardı. Aynı zamanda, başka yollarla kast hiyerarşisini alt eden *lingayatlar* gibi hareketleri destekledilerse de, bu yolla kendi törensel mevkilerini ("Sanskritisation" olarak bilinen süreçle) yükseltmekte başarılı oldular. Bu klasik bir devingenlik ve protesto durumuydu.

Dokumacıların bireysel olarak tüccar statüsüne yükselmeleri ortaya çıkan içsel farklılaşmayı gösterir. Bir on beşinci yüzyıl kaydı, bir tane dokuma atölyesindeki birkaç dokuma tezgâhında çalışmak üzere zanaatkârlara iş veren bir dokuma ustasını gösterir; aynı dönemdeki başka kayıtlar oldukça fazla sayıda dokuma tezgâhının birkaç kişinin elinde olduğunu açığa çıkarır.⁹⁴ On yedinci yüzyılda Hint tekstillerinin ihracatının sersemleten başarısına zemin hazırlayan, zanaat üretiminin bu düzeyde olmasıydı. 1684'te Doğu Hindistan Şirketi İngiltere için, parçasını en çok yarım sterlinden alıp %300-500 kârla sattığı,⁹⁵ kısmen ülke içi tüketime yönelik ama kısmen de Avrupa, Afrika ve Amerika kıtalarına yeniden ihraç etmek için yılda bir buçuk milyon parçadan fazla mal ithal ediyordu.

Yerel ticaretin kontrolü artarak Avrupa şirketlerinden, bu şirketlerin "fabrikalarından" ayrılan dokumacı çevrelerinin eline geçti. Loncalar varlıklarını sürdürmeye devam ettilerse de, artık aynı ayrıcalıklı grup değillerdi ve dış ticaretle ilgilenmek için kraliyet ve tapınak himayesiyle (daha önce bu loncalar tapınakların yanında bulunurdu) bağlarını gevşettiler, böylece pazarlık güçlerini yitirmeye başladılar.

Özetlemek gerekirse, Hint ekonomisi okumaları oldukça "ideolojiktir." Batılı araştırmacılar, bölgedeki durumun de-

⁹⁴ A.g.e., s. 84.

⁹⁵ A.g.e., s. 137-8.

niz yolu üzerinden Avrupalı tüccarların gelişiyle dönüşüme uğradığını düşünme eğilimindeydiler. Diğerleri Avrupalıların gelişinin, kapitalizmin gelişmesini engelleyen piyasadışı veya hiyerarşik bir sistemden uzaklaşmanın başlamasını sağladığını düşünmüşlerdir. Hint ekonomisinin önceki durumunu en büyük azimle araştıranlar milliyetçi yazarlardır. Batılı yazarlar ve Sovyet yazarları kendi modellerinde bulunan dolaylı ya da doğrudan varsayımlardan kurtulmakta daha fazla güçlük çekmişlerdir. Pavlov'un Avrupa yönetiminin önce Hindistan'ın kapitalist imalatın başlangıcını gördüğünden hiç kuşkusu yoktur. Fakat Pavlov Hindistan'ın kapitalist üretimi geliştiremeyeceği düşüncesinden, bazı önemli adımların atıldığını kabul etse de, tam anlamıyla kopamıştır. "Dokumacılar arasında bir farklılaşma sürecinin yaşanmakta olduğu ve basit kapitalist üretimin dokuma sanayisinde ortaya çıktığı oldukça açıktır."⁹⁶ Çünkü burada, birkaç dokuma tezgâhı olan ve "dokuma tezgâhı olmayan" adamlara iş veren dokumacılar borç para veren tüccarlar olduğunu görürüz. Benzer bir farklılaşma Maisur'daki demir dökümhanelerinde, Bengal'deki şeker sanayisinde ve Surat'taki gemi yapımcılığında ortaya çıktı. Bu kapitalist ilişkiler "henüz kapitalist bir toplum yapısına varmamıştı;"⁹⁷ toplum daha çok geç feodalizme geçiş belirtileri gösteriyordu. Pavlov'a göre Nehru, ekonominin Sanayi Devrimi öncesinde mümkün olan en yüksek noktaya ulaştığı iddiasında yanılıyordu, çünkü fabrika üretimine geçiş için gereken temel gereksinim olan kapitalist imalatı geliştirememiştir.

Nehru bu iddiasında tabii ki yalnız değildi. Dutt, Hindistan'ın "Sanayi Devrimi öncesinde bu dünya ticaretinin odak noktası" olduğunu belirtir.⁹⁸ İspanyolların ve diğer Avrupalı güçlerin Güney Amerika'dan yağmaladıkları altın ve gümüşün büyük bölümünü çeken, Hindistan'ın "zanaat" ürünleri

⁹⁶ Pavlov, 1964, s. 38.

⁹⁷ A.g.e., s. 42.

⁹⁸ Dutt, 1962, s. xvii.

ve diğer mallarıydı, daha da önemlisi onun imalatlarının üstünlüğüydü. Bu argüman çözümlemelerini *kast rejimine* dayandıranlara tamamen karşı çıkan bir argümandır.

Sömürgecilik öncesi Hint ekonomisini çok basit ve ilkel görmemek önemlidir; bu ekonomide ticari "kapitalizmin" filizlerinden çok daha fazlası vardı. Yaygın ticari faaliyet ancak on yedinci yüzyılın başlangıcında kendini köy topluluklarına ya da daha hiyerarşik bir yapıya benimsettirerek ortaya çıkmadı. Avrupa ticareti aracılığıyla canlandırıldıysa da çok önceden beri, muhtemelen Harappa uygarlığı döneminden fakat daha yaygın olarak MS birinci yüzyıldan beri vardı.

Toplumsal sistemin farklı kademelerinde neler yaşanırsa yaşansın, her kadememin çok geniş bir anlamda birbiriyle "bağdaşması" gerekirdi; örneğin ücretli emek, hizmet (*jajmani*) düzenlemeleriyle beraber yaşamalıydı. Çünkü kısa bir geçiş dönemiyle değil "uygarlığın" başlangıcına dek uzanan bir dönemle, yazılı kültürlerin kendileriyle; geçmişe uzanan ama Batı Avrupa'ya giden doğrudan denizyolu açıldığında da devam etmesi gibi zaman içinde gelişen bir kültürle ilgilieniyoruz. Avrupalıların gelişi kesinlikle Hint deniz gücünün zayıflamasına neden oldu. Ancak bu durum aynı zamanda, artık Batıya daha ucuza ve orta sınıfın artan taleplerini karşılamak için daha çok sayıda gönderilebilecek ihraç mallarına artan bir talep demekti. Ve ticaret ile fetih üzerinden kurulan bağlantı Hint iş hayatında büyümeye yol açtı.

Hindistan'ın Ticaret ve Sanayisinin Büyümesi

O halde Avrupalılar Hindistan'a vardıklarında, buradaki zanaat üretimi ve ticaretin durumu hakkında şüpheye fazla yer yoktur. Hindistan'ın yeni ziyaretçileri gördükleri karşısında şaşkınlığa uğramışlardı; kumaş üretiminin kendilerinininkini gölgede bırakan boyutları ve ülkenin zenginlikleri onları büyülemişti. Avrupa'nın ve Hindistan'ın karşılaştırmalı yaşam düzeyleri üzerine birçok görüş ayrılığı olsa da Hindistan'daki durum, lüks yaşamın Maharaştra saraylarıyla sınırlı kaldığı ve saray dışında kalanların yoksulluk içinde yaşadığı bir ortama karşılık gelmiyordu. Bengal'in eski başkenti Mürşidabad'a 1757'de gelen Clive şöyle yazar: "Bu şehir Londra kadar büyük, kalabalık ve zengin; bu iki şehir arasındaki fark, Mürşidabad'da sınırsız miktarda mülke sahip insanların olması." Agra, Fatehpore, Lahor ve başka birçok Hint kenti için de bu gibi tanımlamalar yapılmıştır. Bu dönemde şehirli nüfus oranı Avrupa'daki ülkelerin ve Amerika'nın on dokuzuncu yüzyılın ortalarından önceki oranlarından daha da yüksektir.¹

Hindistan'ın büyük tüccarlarıyla karşılaştırıldığında, İngiliz tüccarları ne zengindi ne de dikkat çeken başka yönleri vardı. Kambaylı ve sonraları Suratlı tüccarlar uzun zamandan beri pamuk, kumaş, çivit ağacı, haşhaş ve hayvan postu ticaretiyle uğraşıyorlar ve Aden-Malaka arasında düzenli

¹ Morris, 1963.

gemi seferleri yapıyorlardı. Pires, bu rotada bin Guceratlı tüccar ve dört-beş bin kadar da denizciyle karşılaştığını söyler. İngilizler Gucerat kıyılarına ulaştıklarında Surat'taki evlerin pencerelerini Osmanlı yoluyla getirilen Venedik camlarının süslediğini gördüler. Hindistan'da yapılan ticaret, sadece bilindik anlamda ticari veya lüks malları içermiyordu. Tekstil üretimi ve diğer alanlarda etkinlik gösteren nüfusu beslemek için buğday ithalatı davardı.² Burada deniz ticareti ve dış ticaretle uğraşan kesim çoğunlukla Müslümanlardı (Bohoralar ve Khoçalar); Caynacılar ve Hindular (Baniya ve Bhata) ise bankacılıkta, para işlerinde ve iç ticarete egemendiler. Bu tüccarlar daha sonraları Avrupalı ve Hindistanlı yöneticiler arasındaki bağlantıyı kuracak ve her iki tarafa da mali destek sağlayacaklardı. On yedinci yüzyılda bu tacirlerden en zengin olanı Ahmedabad'a Nager Seth (Şehrin Başı) olmuştu. Bu, halen onur verici bir ünvan olarak varlığını sürdürür.

Ticaret yaygın olduğu kadar riskliydi de; bir geminin varması gereken yere ulaşamaması durumunda bütün piyasa derinden etkileniyordu. Modern-öncesi ticari etkinliklerin çoğu görece küçük ölçekliydi; piyasa, spekülatif faaliyetleri besleyen büyük fiyat dalgalanmalarına açıktı ve külçe akışına az ya da çok doğrudan bağımlıydı. Bu gibi belirsizlikler ticaretin kaderini derinden etkilemekteydi. Tacirlerin yanı sıra bir de seyyar satıcılar vardı ve bunların bir bölümü bir yolunu bulup sınıf atlayabiliyorlardı. Bu durum özellikle diğer Asya ülkelerinden gelen yabancılar arasında yaşanmıyordu. Weber bu durumu "der stationäre Character der persischen Staatwirtschaft"a* referansla tanımlar, ki Weber'in bu açıklaması tanınmış Ermeni tarihçi Manandian tarafından "son derece muğlak" bulunmuştur.³ Manandian, Hindistan

² Pavlov, 1964, s. 77.

* Pers-İran devlet iktisadının durağan karakteri -çn.

³ Weber, "Agrarverhältnisse im Altertum," *Aufsätze zur Social und Wirtschaftsgeschichte* (Tübingen, 1924), alıntı: Manandian, 1965, s. 17, 203.

ve Çin ticaretinin yanında İran İmparatorluğunda yapılan ticarete Ermenilerin oynadığı rolün önemini göstermeye girişir. 1258'den sonra deniz yolu henüz kullanılmazken, Doğuya giden kervan ticaretinin en önemli duraklarından birisi bugün İran'da* bulunan Tebriz şehriydi. Şehrin bu önemi Cenevizler tarafından iyi biliniyordu. Tebriz'e gelen Avrupalı bir ziyaretçi, on beşinci yüzyılın başlarında şehrin elde ettiği gelirin Avrupa'nın en büyük Hristiyan krallığının gelirinden kat kat fazla olduğunu hesaplamıştır.

1603-5 yıllarında uğradıkları yenilgilerden sonra İsfahan sınırlarına sürülen Ermeniler özellikle etkindiler. Ermeniler yüzyıllardan beri Doğu-Batı ticaretinin en önemli merkezlerini yurt edinmişlerdi ve şimdi de çoktandır ilişkide oldukları Hindistan'la ticaret yapmak istiyorlardı. Avrupa'ya Fars ipeği ve mücevheri satıyorlar, Avrupa'dan Doğuya kumaş ve çeşitli ürünler getiriyorlardı. Bundan başka birçok ürünün ticaretini yaptılar. Örneğin Filipinler'de altın ve gümüş karşılığında Madras pamuğu satıyorlardı. Asya'da çoğunlukla ipek, Hint kumaşı, kumaş boyası, değerli taşlar, şifalı bitkiler, koku ve baharat ticareti yapılıyordu. Bu tüccarlar ticari etkinliğin her çeşidini gerçekleştiriyorlardı ve bu etkinlikleri çoğu kez de aynı anda yapıyorlardı: "İşportacılık, kervan ticareti, (...) küçük ve büyük ticaret." Hatta Ermeniler kervan ticareti yerine zamanla deniz ticaretine uyum sağlamış, bazılarıysa kendi gemilerinin sahipleri olmuşlardı. Küçük tüccarlar kadar zengin olanları da vardı ve bu iki gruptan bir diğerine atlamak mümkündü.

Hindistan'la Avrupa arasındaki ticaret önceleri çoğunlukla Portekizliler ve Hollandalılar tarafından ithal edilen baharatlar ve ucuz biber üzerine yoğunlaşmıştı, fakat çok geçmeden bunların yerini işlenmiş mallar aldı; bunlar çoğunlukla tekstil ürünleriydi. Başlangıçta Avrupalılar baha-

* Yazar orijinal metinde Irak dese de İran'ı kastettiği için bu şekilde kullanmayı tercih ettik. -ed.n.

rat karşılığında Hindistan tekstil ürünlerini almak zorundaydılar. Koromandel ve Gucerat'tan Endonezya takımadalarına yapılan ticaret, Avrupalı şirketler açısından ithalatın Avrupa yönünde genişletilebilmesi açısından kolay bir adım olmuştu.⁴ İlk önce küçük kumaş örnekleri Londra'ya getiriliyordu; daha sonra 1613'te patiska, Doğu Hindistan Şirketinin açık artırma satışlarında sıklıkla rastlanan bir ürün olarak belirdi. Kaliteli beyaz ipliğin "Berberi" pazarı için, boyanmış patiskalarınsa yorgan ve duvar perdeleri için kullanışlı olacağı düşünülmüştü. Bu ürünler yerli keten kumaştan daha ucuz oldukları için Avrupa pazarlarında rekabet edebilirlerdi; fakat hammaddelerinin ve tasarımlarının diğer üstünlüklerinin de bu kumaşların satışının Batı Avrupa'da hızla yükselmesinde önemli rolü olmuştur. Pamuk, boyayı iyi alan ve tutan bir kumaştı ve boyama işinde Hintler uzmanıydı. Ayrıca kumaşların parlak ve canlı renkleri Avrupa orta sınıfı üzerinde büyük etki yarattı; o zamana kadar sadece pahalı iplikten üretilen kumaş çeşitleri artık daha ucuza bulunabiliyordu. 1684 yılına gelindiğinde İngiliz Şirketi tarafından ithal edilen kumaşın adedi 1,5 milyona ulaşmıştı. İthal edilen kumaşın miktarı o kadar büyüktü ki sonunda birçok ülke gümrük işlemlerinde birtakım korumacı önlemler almak zorunda kaldı.

Hindistan basmaları hem doğrudan hem de sonraki sonuçları açısından Avrupa kültürü üzerinde inanılmaz etkili oldu. Bu parıltılı kumaşlar Avrupa'ya ulaştığında merak ve heyecan yarattı; öyle ki "hükümetler arasındaki karışıklığı umursamayan, varolan yün ve ipek endüstrilerinin garantiye alınmış çıkarlarını (halihazırda mevcut olan yün ve ipek endüstrileri) bir tarafa iten ve en önemlisi de yüzyılların geleneksel giyim tarzını değişime zorlayan bir tüketim çılgınlığı baş gösterdi."⁵ Hindistan, pamuklu kumaşı Güneydoğu Asya'ya muhtemelen miladın başlangıcından beri ihraç edi-

⁴ Chaudhuri, 1982, s. 400.

⁵ Chapman ve Chassagne, 1981, s. 5-6.

yordu, fakat Batıya gönderilenler çoğunlukla yüksek değeri olan ipekli ürünler ve zarif muslin kumaşıydı. Doğuya giden ticaret rotası, çok tüketilen daha az pahalı ürünlerin deniz yoluyla kolaylıkla taşınması açısından avantajlı konumdaydı. Batıya giden yolsa, en azından yolun bir bölümünde, malların taşınabilmesi için karadan ilerleyecek kervanların kurulmasını gerektiriyordu. Her durumda Batı yoluyla ilgili sorun, bu rotada yapılan ticaretin saldırgan doğasından kaynaklanmaktadır ki bu, Romalıların Arikamedu'da, Suriye Hristiyanlarının Kerala'da ve Yahudilerin Koçin'de yaptıkları gibi yerleşim yerlerinin kurulmasını gerektirmiştir.

Hindistan'ın ticaret ve üretiminde dikkat çekici yön bu ikisinin, hem malların kalitesi hem de tasarımı açısından piyasanın ihtiyaçları doğrultusunda esneklik gösterebilmesidir. Çinlilerin porselen yapımında dekoratif öğeleri dışarıdan alıp, bunları değiştirip kendi porselenlerine uygulamaları ve ihraç etmeleri gibi Hintler de pamuklu kumaşlar için aynı uygulamayı gerçekleştirmişlerdir.⁶ Pamuklu basma (ya da *chintz*) Avrupa pazarlarında öyle büyük ilgi görmüştür ki İngiliz ve Hollandalı tüccarlar ticaret yaptıkları üreticileri, beğenilecek, çok satabilecek kumaş tasarımları hakkında bilgilendirmişler ve böylece ihraç endüstrisinin ilgili bölümünün üretiminin hem içeriğini hem de hacmini değiştirebilmişler, aynı zamanda yerel halkın zevkleri üzerinde de etkili olmuşlardır.⁷

Tarihçi Chaudhuri'ye göre İngiliz ve Hollandalı tacirlerin ticarete gösterdikleri başarı kısmen, bağlı oldukları anonim şirketlerin yapısıyla alakalıydı. Bu kurumlar "hem zamandan hem de çalışanlarından bağımsız bir örgütlenme sisteminin yaratılması için ortak çaba gösteriyorlardı. Sonuç olarak ekonomik kararlar önceden belirlenmiş işletme kuralları temelinde alınıyordu. Bu kurallar bütünüyle, uygulamada ticaretin tüm yönlerini kapsıyordu: karmaşık taşıma

⁶ Rawson, 1984.

⁷ Irwin ve Brett, 1970; Irwin ve Hall, 1971.

çizelgelerinin düzenlenmesi, alış ve satış fiyatlarının ayarlanması, mal siparişi ve teslimi ve kısmen de Hindistan'ın yerli yöneticileriyle kurulan, dikkatlice ayarlanmış politik ilişkilerin yapabileceği etkiler."⁸ Doğu Hindistan'da etkinlik gösteren şirketler birçok yönden, dünya ölçeğinde ticaret yapan, merkezileşmiş bir dağıtım sistemine sahip olan, toptan pazarlama yapan ve yerel zanaatkârların ürettikleri ithal malların bir örneklemesine özellikle dikkat eden, modern çok-uluslu, geniş ürün yelpazesine sahip şirketlerin habercileriydi. Fakat bunlar, çok-ulusluların müjdecisi oldukları kadar, tüm Avrasya'da faaliyet göstermiş *commenda* gibi daha eski ortaklık biçimlerinin de ardıllarıydılar. Aslında ilk anonim şirketler kolektif sömürgeci ticari girişimlerin mali yönetiminde ve işletmesinde daha eski İtalyan örneklerinden haberdardılar.⁹ Yani hem önceki hem de daha sonra ortaya çıkan gelişmeler arasında bir derece devamlılık vardı. Bu nedenle, başkalarının başaramadığı ve sadece Avrupa'ya has bir buluşun varlığına ilişkin görüşümüzün kesinlikle değişmesi gerekmektedir.

Hindistanlı tüccarlar Endonezya'ya, Güneydoğu Asya'ya ve Ortadoğuya yapılan tekstil ihracatında baş gösteren örgütlenme sorunlarıyla çok daha önceleri yüzleşmek zorunda kalmışlardı. Fakat fark, Avrupa'nın gitgide büyüyen orta sınıfının ihtiyacını karşılayabilmek için satın aldığı malların ölçeği üzerinde ve sınırları iyi çizilmiş, uzun vadeli bir ekonomik yükümlülük sözleşmesinde ısrarcı olmasıyla birlikte ortaya çıktı. Şirketler, standart malların düzenli arzını "yoklama cetveli" dizgesi kullanarak garanti altına almışlardı. Sözleşmeler, Avrupa'dan gelen gemiler Hindistan'a varmadan sekiz ya da on ay önce Hindistanlı tacirlere ulaştırılıyordu. Bu sözleşmelerde istenen kumaşın kalitesi, boyutları ve fiyatları, ayrıca teslim tarihi ve tacirlerin isimleri yazılıydı. Kumaşlar depolara ulaştığında daha önceden edinilmiş nu-

⁸ Chaudhuri, 1982, s. 404.

⁹ de Roover, 1963, s. 58.

munelerle karşılaştırılıyor, istenen özelliklere uymayanları ya reddediliyor ya da daha düşük bir fiyattan satın alınıyordu. Ayrıntılı sözleşmeler, özellikleri belirlenmiş malların sunulabileceği alternatif pazarların olmamasından dolayı, Hindistanlı tüccarlara kısıtlamalar getiriyordu, fakat yine de malların teslim zamanı konusunda Hint tüccarların az da olsa denetimleri vardı.

Yapılan bu ticaret genel yaşam düzeyini nasıl etkiledi? *Kişi başına* düşen o zamanki karşılaştırmalı gelir düzeyiyle ilgili soruyu yanıtlamak tabii ki çok zor. On dokuzuncu yüzyılda İngiliz yönetimi altında yaşam seviyesinin yükseldiğini söyleyen Morris, Avrupa'yla karşılaştırıldığında Hindistan'da durumun daha geri olduğunu ve ancak Avrupa'nın geç ortaçağ dönemine denk gelebildiğini belirtir.¹⁰ Diğerleriyse Hindistan'ı, en iyi haliyle, Elizabeth dönemi İngilteresi'ne eş tuttular. İklim koşullarına ve kültüre göre değişen taleplerin farklı olması nedeniyle neyin ölçülmeye çalışıldığını söylemek güçtür. Örneğin Jones Avrupa'da et ve hayvansal gıda tüketiminin daha yüksek olduğunu hatırlatır, fakat vejeteryan olanların büyük itibar gördüğü bir toplum için bunun ne kadar geçerli bir ölçüt olduğu belirsizdir.¹¹ Üstelik hayvancılığın yaygın olarak yapıldığı yerler çoğunlukla daha az yoğun nüfuslu ve asıl uygarlık merkezlerinin çevresinde kalmış bölgelerdir. Eğer zanaat dallarının çeşitliliği ve yaygınlığı, el sanatlarının gelişimi (ki buna yalnızca üst sınıflarla sınırlı olmayan ince bir mutfak kültürü de dahildir) ve yoğun bir nüfus üretme ve bunu ayakta tutabilme gücü açısından düşünürsek, oldukça başarılı bir Hindistan ekonomisiyle karşı karşıya olduğumuz açıkça görülecektir.

Bu başarılar, daha önce de gördüğümüz gibi hem işlenmiş ürünlerin hem de hammaddelerin alınıp satıldığı geniş denizaşırı ticaret ağlarına bağlıdır. Büyük ölçekteki ihracat beraberinde uzun ömürlü, kıtalar arası, bölgesel ve yerel ti-

¹⁰ Morris, 1963.

¹¹ Jones, 1981, s. 4.

careti; ayrıca bütün bu malların ve hizmetlerin aktarılabileceği pazarların varlığını da beraberinde getirmiştir. Hindu Hindistan'ın bu merkantilist ve ticari kurumları, ekonomide ortaya çıkacak sonraki gelişmeler için temel olmuştur.

Ortaya çıkan bu başarılar her zaman doğrudan bilgi birikimindeki ilerlemeyle beraber yürümediyse bunun nedenlerini bulmak zor değildir. Ortaçağ'da Avrupa'da olduğu gibi Hindistan'da da okuryazarlık büyük oranda din adamlarının denetimi altındaydı. Fakat bundan fazlası vardı: İslam dininin yayılışı Hindu kültürünün geri kalmasına neden oldu. İslam kuzeyde yerleşmeye başladığında Hindu inancının bazı büyük merkezleri yarımadanın aşağı taraflarına doğru kaydı. Daha sonraları Müslüman tehdidi güneyde de baş gösterdi, fakat kuzeyde baskı çok daha belirgindi. Evrengzib, 1658'den 1707'ye kadar hüküm süren büyük, reformcu bir İslam devletinin gerektirdiği uygulamaları oturtmaya çalıştı. Yeni tapınakların yapımını ve eskilerin onarımını yasakladı, Hindulara ait tüm okulların ve tapınakların yıkılması doğrultusunda emirler verdi ve tüm Hindu öğretisini ve dinsel uygulamalarını baskı ve denetim altına aldı.

Ekonomik Etik

Ekonomik etkinliklerin dinsel etmenler tarafından engellendiğine veya kısıtlandığına dair kanıt nedir? Birçok Batılı ve hatta bazı Doğulu yorumcular, Batı Avrupa'da 1500 yılından sonra yaşanan gelişim sürecini açıklamaya çalışırken, bu süreçte, ortaya çıkan bir dizi olayın tek başına neden olmadığını, işin içinde ayrıca, yalnızca Avrupa'ya has birtakım uygulamaların ve inançların olduğunu dile getirmiştir. Daha önce de gördüğümüz gibi bu argüman çok değişik şekillerde sunulmuştur; fakat dinsel bazı öğelerin ekonomik ilişkiler içindeki rolü üzerinde ısrarla duran özellikle Weber'dir. Artık klasikleşmiş bir dizi çalışmada Weber, sofu Protestanlığın kapitalizmin gelişiminde olumlu bir rol oynadığını savunmuş ve Protestanlığı bu yönüyle dünyanın diğer büyük dinleriyle

karşıtlık içinde düşünmüştür. Hindistan'da kısmen kast yapılanmasından dolayı Hinduizm, ekonomik büyümenin önünde bir engel olarak görülmüştür. Oysa, Hindistan toplumu bankacılığı ve merkantilist uygulamaları desteklemiştir. Ayrıca Hindu dininin zorunlu olarak en büyük engeli ifade ettiği görüşü de açık değildir. Zaten hiçbir durumda yüksek Hinduizm, varolan tek en önemli yerel inanış değildir. Örneğin on üçüncü yüzyıldan itibaren Hindistan'da İslam önemli rol oynamış ve mesela Gucerat'ta katı ve kaba bir işbölümüne izin vermiştir. Müslümanlar bazı Hint kastlarının tersine denizaşırı seferlere hiçbir şekilde yasak getirmezken Hindular ve Caynacılar, Müslümanların faizle (tefecilik) ilgili kaygılarının çok azını taşımışlardır. Müslümanlar denizaşırı ticareti denetimleri altına almışlar diğerleriyle bankacılık faaliyetlerinde etkin olmuşlardır. Ayrıca Brahman ideolojisine içeriden gelen eleştiriler yazılı olarak da ifadesini bulmuştur. Budizm ve Caynacılık bunlardan ikisidir. Bu doktrinler yalnızca dinsel uygulamaları eleştirmekle kalmamış, kast hiyerarşisinin kendisine karşı çıkmaya çalışmıştır. İslam, Sihizmin* içeriden yaptığına benzer bir etkiyi dışarıdan yapmıştır. Hinduizmin kendi içinde bile ideolojisine karşı duruşlar olmuştur.

Bu gibi alternatif dinlerin yayılması iktisat siyasetinden politikten bağlantısız değildir. Maurya Dönemi (yak. MÖ 335-150), Budizmin güçlü destekçisi Asoka (yak. MÖ 250) liderliğindeki imparatorluğun doğuşuna tanık olmuştur. Fermanlar ve yazıtlar, arazi gelirlerini belirleyebilmek için düzenli hesapların tutulduğuna ilişkin kanıtları vermektedir. Toprak üzerinden kira toplanmış, üretimden vergi alınmıştır. Buna ek olarak su ve sulama vergileri kesilmiştir.¹² Bu dönemde ekonomi işlerinden sorumlu mali işlemleri ve aynı zamanda Budist manastırlar için hediye şeklinde yapılan harcamaları kaydeden idari personelin de varlığına dair delil bulunmaktadır. Din desteği ve politik örgütlenme el ele yürümüştür.

* Hindistan'daki mezheplerden biri –çn.

¹² Thapar, 1966, s. 77.

Hem Budizm hem de Caynacılık MÖ altıncı yüzyılda ortodoks Brahman öğretisine karşı duran heterodoks ve püriten mezhepler olarak ortaya çıkmıştır. Her iki mezhep de Vedaların hayvanları kurban etmelerine karşı çıkmış ve manastır hayatını savunmuştur; bunlardan çok azı geniş toplum desteğini alabilmek babında mükemmelliğe ulaşabilmişlerdir. Bu mezheplerin yönelimi büyük oranda kente doğru olmuş; tüccar gruplarını çekmeye çalışmışlar, keşişlerse bizzat kendileri para yardımı bulma, aynı zamanda misyonerlik ve eğitim işlerine etkin olarak katılmışlardır. Bunlar aslında "demokratik," kast özellikleri göstermeyen hareketlerdir. Yaklaşık olarak MÖ 200'den MS 300'e kadar olan dönemde, birçok yazıtta, özellikle hayır kurumlarına yaptıkları bağışlarla ilgili olanlarında gördüğümüz üzere, Hindistan'ın her yerinde tüccar toplulukların güçlendiği bir dönemde ortaya çıkmışlardır.¹³ Güneydoğu ve Doğu Asya'dan farklı olarak Hindistan'da Budizmin yükselişini Budist cemaatte bir azalış takip etmiştir. Tarihçi Thapar bunu, Budist cemaati destekleyen tüccarların zenginliklerindeki düşüşe bağlar.

Ortodoks Brahmanizm karşıtı mezheplerin yükselişi yinelenen bir süreçti. On üçüncü yüzyılda genel olarak Bhakti akımının bir parçası olan Mahanubhava mezhebine göre "Tanrı, tapınaklardaki taşlarla ve Tanrı imgeleriyle sınırlı değildir; ne de ayinsel saflığın kurallarıyla kısıtlanmıştır."¹⁴ Buna göre böyle bir Tanrı, Sanskritte değil yerel dille, tüm kastların üyeleri ve hem erkekler hem de kadınlar tarafından anılmalıydı. Bu mezhep tektanrılıydı ve Müslüman ve Hindu dahil tüm mezheplere ve dinlere aşkındı. Yazıları şifreliydi ve bu yüzyıla kadar gizli kalmıştır. Bunun nedeni Müslüman baskısından çok ortodoks Brahmanizmdir. Ortodoks Hinduizmin bakış açısından ayrılan inanç sistemleri birçok tüccarı kendisine çekmiş, onları Brahman ideolojisinin yaptığından daha fazla teşvik etmiş ya da cesaretlerini daha az kırmıştır.

¹³ A.g.e., s. 109. Ayrıca bkz. Thapar, 1992b.

¹⁴ Feldhaus, 1984, s. 4.

Dumont "ekonomi tarihi inanç ayrılıklarının tarihiyle kesişir,"¹⁵ der. Bağımlılık ilişkisini tam olarak bu şekilde ifade etmeyi istemesek bile, ikisi arasındaki bağ çoğu zaman oldukça sıkıdır. Ne var ki Hinduizm birçok noktada merkantilist etkinliklerle mükemmel bir şekilde uyushabilecek bir dindi. Brahman metinlerinde hor görülmüş olsalar da, tüccarların özellikle Banialı olanların oynadıkları rolün, tapınak yapısının ekonomi içinde büyük yer tuttuğu ve tüccarların tapınaklara sürekli gelir sağladıkları bölgelerde özel bir önemi vardı. Erken dönem ticari etkinlikleri izleyen bir "Brahmanlaşma" sürecinin yaşandığı Güneydoğu Asya yarımadasında ticaret ve din arasında yakın bir bağ kurulmuştur. Bölgedeki Hint egemenliği boyunca ticaret ve din el ele gitmiştir.

Bahsettiğimiz Hint dinleri, en azından diğer inanç sistemlerinin işi vardığı boyutlarda engellenmiş ticari girişimler gibi görünmemektedir. Kapitalizmin yükselişi hakkında öne sürülen savlar varlığını, o soyut "bireycilik" anlayışının doğuşunu sağlayan özgün bir etikle ilişkili gördükleri gayretli girişimciler sınıfının önemini vurgulamışlardır. Bu gelişme Japonya'nın durumundaysa, Çin'de gerçekleşenin aksine, 1870'ten sonra yaşanan toplumsal tutumun değişimine bağlanmıştır.¹⁶ 1780 sonrası İngiliz endüstriyel "atılımı" çok az sayıda girişimciye ve az miktarda bir harcamaya ihtiyaç duymuştu.¹⁷ O halde bir toplumun bazı üyeleri hariç, bir bütün olarak bu özelliklere sahip olması gerekmemektedir. Aynı zamanda yetenek eksikliğinden de söz edilemez, çünkü girişimcilik merkantilist ilişkiler içinde zaten oldukça yaygındı. Hatta Hindistan, Yunanistan, Çin ve Levant gibi görece "geri kalmış" sayılan yerlerde yaşayanlar denizlerde muhteşem bir girişimcilik örneği sergilemişlerdir. Bu örnek bireycilik için de geçerlidir. Ne var ki bu tür ekonomik faaliyetler genellikle önceden kurulmuş ya da bu faaliyetlerin sonucunda

¹⁵ Dumont, 1966, s. 212.

¹⁶ Nakamura, 1964, s. 24.

¹⁷ Berril, 1964, s. 243.

ortaya çıkan geniş aile içi bağlarda temelleniyordu.¹⁸ Ticari etkinlik nadir olarak tamamen bireyciydi, çoğunlukla daha geniş bir topluluk içinde gerçekleşiyordu.

Max Weber'in revizyonist görüşleri Tenbruck (1984) tarafından yeniden ele alınmış ve Kantowsky (1984) bunları Hindistan'a uyarlamıştır. Bu görüş Weber'in Hindistan ve Çin'in dinlerini çalışma nedeninin, Protestanlığın manevi dünyasıyla kapitalizmin ruhu arasındaki ilişki tezini test etmek olduğu yönündeki düşünceyi reddetmektedir. Weber'in yapmaya çalıştığı şeyin akılcılık sorusu hakkında olduğunu ileri sürer: Bir din nasıl oluyor da bu dünyayla ilgili bir yönelimi ve pratik bir meseleyi besleyebiliyor?¹⁹ Bu yaklaşım Weber'in vurgusunu başka bir yere çekmiş olsa da hâlâ "akılcılık sorununu Batı içinde" kabul eder, bunu akılcılaşıma ve büyü- nün çözülmesi sürecinin devamı ve yoğunlaşması olarak modernleşme bağlamında görür.

Sorunumuz, bu süreçlerin dünyanın başka yerlerinde olması ya da olmaması sorunudur. Daha önce de tartıştığım gibi, büyü- nün çözülmesi olarak düşünülebilecek kuşkuculuk bir derece de olsa sözlü kültürlerde mevcuttur. Öyleyse akılcılık ya da akılcılaşıma da öyle. Bu süreçlerin yazılı kültürlerde daha açık ve seçik, gelişmiş olduğu şüphe götürmez. İhtilaf gelenekleri önceki şüphecililiğin attığı temeller üzerine kurulur ve hem kişisel yanılgılardan kurtulma hem de daha az "büyüye dayalı" fikirlerin kabulü anlamında büyü bozumunu içerir. Şüphecilik yalnızca bizim çok geç kalmış dünya görüşümüzün bir ürünü değildir; aynı zamanda Lucien Febvre'in *Le Problème de l'incroyance*'ta [*İnançsızlık Sorunu*] dile getirdiği erken modern Fransa'da ateizm olasılığının inkârını da kabul edemeyiz.²⁰

¹⁸ Tayvan'da, kurulu aile ilişkileri içindeki ekonomik faaliyetler için bkz. Cohen, 1976.

¹⁹ Tenbruck, 1984, s. 329.

²⁰ A. Patterson, *Reading between the Lines*.

Pazarlar

On yedinci ve on sekizinci yüzyılda Asya'daki ekonomik etkinlikler aynı dönemde Batıdakilerle çok büyük farklılık göstermiyordu. Bu dönemde Asya'daki pazarları ve tüccarları ayrıntılı biçimde inceleyen Chaudhuri, birçok Avrupalı tarihçiden farklı bir bakış açısı geliştirmiştir. Chaudhuri Asya'daki ticaret etkinliğinde de Avrupa'dakilerle "aynı temel ticaret yöntemlerinin kullanıldığını," ticaretin benzer ilkelere işlediğini ve aynı fiyat mekanizmalarının var olduğunu söyler.²¹ Asya'nın yaygın ticareti üç farklı pazar biçimi içinde işliyordu.²² Bunlardan birincisi Surat gibi Kızıldeniz'de Moha ve Çin'de Kanton (Guangzhou) kadar uzak yerlerle deniz ticaretiyle uğraşan pazarlardı. İkinci olarak, hac ve öğrenim merkezi ve başka birçok nedenle uğrak bir yer olan Benares gibi bölgesel pazarlar vardı. Üçüncü olarak da tek tip ihraç malı üreten komşu köylerin oluşturduğu pazarlar mevcuttu. Örneğin Gucerat'ta Ahmedabad yakınlarındaki Sarkhej çevresi köyleri büyük miktarda çivit ağacı yetiştirmiştir; öyle ki 1620 yılında Hollandalılar bu bitkinin alımı için orada bir fabrika kurmuşlardır. Bu dönemde, Asya'da çok uzun zamanlardan beri önemli olan çivit ağacının (*indigofera*) daha önce Mısırlıların ve Romalıların kullandıklarından çok fazlası Avrupa'ya ithal ediliyordu.

Üç pazar çeşidinden her birinde üç farklı faaliyet yürütülüyordu: yerel alışverişler, (perakende, çarşı ve bölgeler arası ticareti sağlayan) toptan satışın olduğu peşin ödeme yapılan pazarlar ve toptan vadeli satışların yapıldığı pazarlar.²³ Vadeli işlemlerin bir kısmı acenteler tarafından üreticilere aktarılan ön ödemeleri yapan tüccarlara dayanmaktaydı. Hindistan'ın en karmaşık pazarlarından biri Gucerat'taki Ahmedabad kentindeydi. Burası aynı zamanda önemli bir üretim merkeziydi. Vadeli işlemler, vadeli alım-satım yaygın bir uy-

²¹ Chaudhuri, 1979, s. 160.

²² A.g.e., s. 160.

²³ A.g.e., s. 156.

gulamaydı ve varolan mali işlemlerin sürekli bir özelliği idi. Bunlar uzun soluklu faaliyetlerdi ve endüstriyel ekonomiye geçiş için bir temel sağladı.

1411'de kurulan Ahmedabad kenti zırh, kılıç, hançer ve yüksek kaliteli metal üretiminin merkezi olagelmışti. 1298'de Müslüman egemenliğine giren Gucerat bölgesinde on altıncı yüzyılda fildişi, değerli metal ve taşları (Bharuch yakınlarında çıkarılan akik taşı dahil), altın, ağaç ve başka maddeleri işleyen birçok yetenekli zanaatkâr vardı. Fakat bu yüzyılda en yaygın faaliyet pamuklu ve ipek kumaş üretimi idi. Pires, Kambay'da dokumacılarının bolluğu Fransalı Barbosa'yı²⁴ hatırlatan yirmi farklı pamuklu kumaş çeşidi saymış, J. H. van Linschoten'sa bu tekstil ürünlerinin yalnızca ucuz değil aynı zamanda "her tür Hollanda kumaşından" daha üstün olduğunu düşünmüştür.²⁵ Ticaret ve işlemecilik sadece bölgesel değil aynı zamanda uluslararasıydı; Borneo'dan gelen kâfur rafine ediliyor ve satılıyordu.²⁶ Mücevher ve gümüş Türkiye'den ve Irak'tan ithal ediliyor, Türk, Avrupa ve İran ürünlerinin sahteleri hazırlanıyordu. Fakat pamuk hep en başta geliyordu. Asya ticareti üzerine çalışan tarihçilerden K. N. Chaudhuri şunu belirtir:

İngiltere'de on sekizinci yüzyılın ikici yarısında eğirme ve dokuma makinelerinin icadından önce Hindistan yarımadası dünyanın en büyük pamuklu tekstil üreticisiydi. Asya ve Afrika'nın denizaşırı pazarları Hint ürünlerinin egemenliği altındaydı ve bu iki kıtanın ihtiyaçlarına on yedinci ve on sekizinci yüzyılda Avrupa'nınki de eklendi.²⁷

İhraç mallarının üretildiği üç büyük merkez vardı: Batı Hindistan, yani büyük bölümüyle Gucerat; Güney Hindistan,

²⁴ Pires, [1944], s. i, Barbosa, [1918-21], s. i, 14.

²⁵ Linschoten, [1598] 1974, s. i, 60. Van Linschoten Goa'da Portekizlilerle altı yıl çalışmış bir Hollandalıydı. Daha sonra Hollandalılar Endonezya baharatı alabilmek için Gucerat kumaşına yöneldiklerinde Linschoten Hollandalılar için önemli bir kişi oldu.

²⁶ Linschoten, [1598] 1974, s. i, 113; Gopal, 1975, s. 129.

²⁷ Chaudhuri, 1978b, s. 237.

özellikle Madras; son olarak Bengal, Bihar ve Orissa, çoğunlukla da Dakka. Bu ticaret Avrupalıların gelişinden nasıl etkilendi? Yeni gelenlerin denizlerdeki kontrolü Hindistan'ın deniz taşımacılığındaki rolünü kısmen azaltsa da Avrupalıların gelişi kuşkusuz Gucerat'taki ticaretin yayılmasına neden oldu. Portekiz, Asya ticaretine girdiğinde yalnızca baharat ve kumaş ticaretini değil aynı zamanda Afrika ve Hindistan arasındaki ticareti de kontrol altına alabilmek için çaba göstermiştir. Çünkü Portekiz'in kendi giderlerini karşılayabilmek için Afrika'nın ürettiği altın ve fildişine ihtiyacı vardı.²⁸ Sonuçta on altıncı yüzyılın sonlarına doğru bu yeni rakipler, Gucerat gemilerinin Doğu Afrika'nın bazı bölgelelerine girmelerini engelledi; yine de Portekizliler Hindistan'ı, Afrika ya da Asya ticaretinin dışında hiçbir zaman tamamen bırakamamıştır. Bundan böyle Hindistan üretimini, akik taşının da dahil olduğu birçok Gucerat malını Brezilya kadar uzak yerlere taşıyacak olanlar Portekizlilerdi. Hollandalılar (ve daha sonra İngilizler) Avrupa'ya giden ticaret yollarını on yedinci yüzyılın başlarında egemenlikleri altına almaya başladıklarında onlar da benzer sorunlarla karşılaştılar: Malabar kıyılarında aradıkları baharatları satın alabilmek için gereken gümüşe sahip değillerdi. "Avrupa'nın Hindistan'la – ya da genel olarak Asya'yla– yaptığı çok büyük boyutlardaki ticareti Amerika'nın gümüş madenlerinin keşfi olmaksızın ayakta tutabilmenin imkânsız olduğu" söylenegelmiştir.²⁹ Ne var ki Amerika madenleri de sonsuz kaynaklar değildi; dolayısıyla Hollandalılar ve İngilizler, buradan külçe ithalini kesmek için çaba harcamışlardır. Külçe ithalinin kesilmesi gerekliliği merkantilist öğretinin bir şartıydı. Bu şart da Hollandalıları, baharat karşılığında değişebilecekleri başka malları aramaya yöneltti. "Baharat üreticilerinin almaya hazır oldukları bir tek... mal vardı... Doğunun her tarafında insanlar Hint giysisi giyerlerdi ve bu giysiyi 'ne kadara mal

²⁸ Gopal, 1975, s. 10.

²⁹ Chaudhuri, 1978b, s. 195.

olursa olsun' alacaklardı."³⁰ Asıl kaynaklar batıda Gucerat, doğuda Koromandel ve Bengal'di; iç Asya'da ticaret yapabilmek için Hollandalıların sadece "geleneksel kıyı kumaşı ticaretine" katılmaları gerekiyordu. Portekizliler bu adımı çok daha önceleri, Güneydoğu Asya'da Malaka, Colombo (Seylan) ve batıda Goa ve Koçin'de koloniler kurduklarında atmışlardı. Hollandalılar ve İngilizler Güneydoğu Asya'yla yapılan Hint kumaşı ticaretinin potansiyelinden de yararlandılar; asıl ticaret üslerini Koromandel kıyıları üzerinde, Golkonda'da kurdular. Kumaş satın almak için yeterli miktarda paraya sahip olmadıklarında, tüccarlardan ve yöneticilerden borç alıyorlar ve bunun için yılda %40'a varan faiz ödüyorlardı.³¹ Yüksek faiz oranlarından kaçınmak için Hollandalılar ve İngilizler tekstil ürünleri ve çivit ağacı arayışlarını hızlandırdılar. Gucerat, Avrupalıların çivit ağacı, haşhaş ve diğer tıbbi, şifalı otlar gibi tarım ürünlerinin; bitkisel boyalar, tekrar ihraç edilen baharatlar ve deniz kabuğunun; işlenmiş ürünler arasındaysa akik taşının ama temelde tekstil ürünlerinin kaynağıydı. Bütün bunların karşılığında Hindistan'a gümüş geliyordu; zaten "Gucerat ekonomisinin, kitlelerin günlük tüketimine yönelik yabancı eşyalara ihtiyacı yoktu."³²

On yedinci yüzyılda bu Batı Avrupalı tüccarların ortaya çıkışı ticari uygulamalara yeni bir boyut getirdi. Bu tüccarlar, "Avrupa pazarlarına dağıtım yapan merkezi acentelik görevi üstlenen bürokratik bir kurum temelinde örgütleniyorlardı," yani mallar anonim şirket tarafından açık artırma ile satılıyordu. Bu yöntemin geleneksel "merkezi olmayan ve parçalı,"³³ ayrı ayrı çok sayıda yerli tüccarın alıcı olarak katıldıkları pazarları ortak bir karar almaya ittiği söylenir. Fakat Hindistan'da da tüccarlar hiçbir şekilde birbirlerinden soyutlanmış bireyler

³⁰ Raychaudhuri, 1962, s. 2; alıntı: Amiral Cornelius Matalief, 1607.

³¹ Chicherov, 1971, s. 115.

³² Gopal, 1975, s. 8-9. Sömürgelik öncesi Gucerat üzerine sonraki, daha ayrıntılı çözümlemeler için bkz. Gokhale, 1969, 1979 ve Das Gupta, 1979.

³³ Steensgaard, 1972, s. 145.

olmamışlardır. Tüccar dernekleri ve bankacılıkta kast işbirliği anlayışı dış kaynaklı değildir; tamamen yerel bir uygulamadır. Avrupalılar çoğunlukla dokumacılık yapan köylerle bağlantı kurduklarından üretimde de işbirliği söz konusudur.

Kıtanın yeni ziyaretçileri önceleri Hindistan'ın kıyı kesimlerinde ticaret yapıyorlardı. Daha sonra on yedinci yüzyılda iç kesimlere girmeye başladılar; özellikle Hollandalılar ve İngilizler tekstil ürünleri ve çivit ağacı arıyorlardı. Tekstil ürünlerine olan talebin artması Sindli dokumacıların güneşe doğru inmelerine neden oldu. Uzmanlaşma arttı. Bharuch kentinde özellikle kumaşları yıkamak ve ağartmak için kullanılan özel bir su çıkıyordu ve Ahmedabad ve Vadodara'dan buraya ağartılmak üzere kumaş yollanıyordu. Aynı şeyi İngilizler de sonradan yaptı.

Bharuch'da birçok tekstil ürünü özellikle Güneydoğu Asya için üretiliyordu ("Priaman" ve "Teese"); Surat'ın "chader"i gibi Ahmedabad'ın basması da Japonya'da satılıyordu. Japonya, sattıkları Hint mallarının karşılığında Hollandalılar ve İngilizler için önemli bir gümüş kaynağı oldu. Fakat ticaretin ve üretimin boyutlarını asıl değiştiren Avrupa'yla olan ticari ilişkilerdi. Örneğin, 1630'da Surat'taki fabrikaya bir kumaş çeşidinden 900 bin, bir başkasından 300 bin adet sipariş verildi.³⁴ Bunların içinde özellikle karma iplikten yapılan yelken bezinin³⁵ büyük yer tuttuğu kumaş çeşitlerinin satıldığı Batı Afrika pazarı önem kazandı.³⁶ Avrupalılardan sonra Gucerat'ta dokunan yirmi üç çeşit kumaştan onu, Hint üreticilerin çok çabuk uyum sağladıkları Batı Afrika pazarı için geliştirilmişti. Bunlar boralchowder (çizgili), brawle (mavi ve beyaz çizgili), cheilos (çizgili), chintz (basma), Gine işi (tek renk, kareli ve çizgili), nicannees (çizgili), pantkeys (beyaz üzerine batik boyanmış), yelken bezi (çizgili), bejuta-

³⁴ Ticaretin devasa boyutları İngilizlerin Vadodara'da, aynı anda 800 dokumacıyla kurduğu ticaret bağlantılarından anlaşılabilir.

³⁵ Irwin ve Schwartz, 1966, s. 24.

³⁶ Gopal, 1975, s. 205.

pant (çizgili ve kareli) ve negapant (çizgili) gibi kumaşlardı.³⁷ Daha kaliteli malların büyük bir bölümü, bir kısmı basma yapımında kullanılan beyaz kumaş gibi, İngiltere'ye gönderiliyordu. Fransa'da pamuklu basmaya "indiennes" adı verilmeye başlandı. Bu şöyle tanımlanıyordu: "Önceleri Hindistan'da üretilen, daha sonraları da Avrupalı dokumacılarca taklit edilen boyalı ya da basma pamuklu kumaş." Avrupa'da yapılmış olsalar da bunlar "Hint" kumaşlarıydı; tıpkı porselenin "Çin" porseleni olması gibi.

Bu boyutlara varan kumaş üretimini gerçekleştirebilmek dokumacılık işinde çalışan işçi sayısının dramatik bir şekilde artması demekti. On sekizinci yüzyılın başlarında, Bengal nüfusunun büyük bir kesimine iş sağlanmıştı; tüccarlardan ve dokumacılarca alınan vergi miktarıysa hatırı sayılır ölçüdeydi. Üretim eve iş verme sistemi üzerine kuruluydu. Fakat bu sistem, zanaatkârlara işlemleri için hammadde sağlamak yoluyla değil; tüccarların, ticari şirketlerden aldıkları parayı zanaatkârlara ön ödeme şeklinde vermeleri yoluyla işliyordu. Bu ön ödeme, verilen siparişler için kapora yerine geçiyordu. Avrupalılar Hindistan'a geldiklerinde kıyı bölgelerinde "fabrikalar" kurdular ve ticareti kendi bildikleri gibi yapmaya başladılar. Şirketler tüccarlara para sağlıyor, tüccarlarsa bu parayı dokumacılık yapanlarla doğrudan bağlantılı olan "perakendeci satıcılara" iletiyorlardı. Fakat bazı dokumacılar ön ödemeye ihtiyaç duymuyorlardı.³⁸ Mücevhercilik ve demircilik gibi diğer zanaatlar dayısa, şimdi ya da geçmişte, dünyanın başka birçok yerinde olduğu gibi, hammadde üreticiye önceden veriliyordu.

Avrupa'yla olan ticari ilişkiler her iki tarafa, sağladığı yararın yanında bir o kadar da sorun getirdi. Ticaret ve üretimin örgütlenişi birtakım engellerle karşı karşıya kaldı. Ülke yöneticileri gelirlerini artırmak amacıyla "normal" vergi oranlarını uygulamanın ötesinde artırarak ticarete müdaha-

³⁷ Ayrıca bkz. Raychaudhuri, 1962'deki liste.

³⁸ Pavlov, 1964, s. 30-31.

le etmeye çalıştılar. Bu müdahaleler Avrupalıların gelişinden uzun süre sonra da devam etti. İngilizler Ahmedabad'da güherçile rafinerisi kurduklarında, öncelik kraliyet isteklerine verilmek zorunda kalınca bu riskli girişim başarısızlıkla sonuçlandı. Bu olayın ardından para getiren tahılların üretimine geçilmesi ağır bir bedeli de beraberinde getirdi. Amerika kıtasının anavatanı olduğu tütün çok geçmeden yayıldı ve ihraç malları arasında yerini aldı. Çivit ağacı yetiştiriciliği arttı.³⁹ Tarım ürünlerindeki bu artış ve beraberinde getirdiği uzmanlaşma, hasadın kötü olduğu yıllarda kıtlık olasılığını aynen 1630-32 yıllarında olduğu gibi artırdı. Büyük kıtlığın yaşandığı bu yıllarda dokumacılar, kumaş boyacıları ve yıkayıcılarına emekleri karşılığında buğdayla ödeme yapıldı.⁴⁰ Kıtlık hem insanlar hem de ticaret için kötü sonuçlar doğurdu; İngilizler ilgi alanlarını Gucerat'tan kıtanın güneydoğusunda bulunan Koromandel kıyısına kaydırdılar. Önceden büyük öneme sahip çivit ağacı yetiştiriciliği bundan sonra bir daha toparlanamadı; İngilizler Batı Hindistan kaynaklarına yönelecekler ve böylece on yedinci yüzyılın en erken sanayileşen bölgelerinden biri olan Gucerat'ın önemi zamanla azalacaktı.⁴¹

Değişen bu durum işçilerle ilgili birtakım sorunların ortaya çıkmasına neden oldu. 1622'de bir kısım gümrük çalışanı bir avuç mahmudiden az bir ücrete çalışmayı reddederek iş bıraktı.⁴² İngiliz iplik alıcıları Bharuch ve Surat'ta fiyatları o kadar yükselttiler ki yerel dokumacılar onlara kumaş satmayı kabul etmedi. Bharuchlu dokumacılar, valinin tiranca uygulamalarını protesto etmek amacıyla kenti geçici olarak terk ettiler. Evrengzib, Hindu karşıtı eylemlere girişince tüccarlar da kent ve kasabalardan ayrıldı. Bu tepkilerin bir bölümü di-

³⁹ Gopal, 1975, s. 163.

⁴⁰ A.g.e., s. 203.

⁴¹ Perlin, 1983, s. 47.

⁴² Gopal, 1975, s. 163, 167. Mahmudi gümüş İran sikkesiydi, fakat Hindistan'da bu sikke altından basılırdı.

niydi; fakat genel ekonomik durum da ciddi bir huzursuzluk halinin doğmasına yol açmıştı. Hırsızlık nedeniyle malların taşınması da güçleşti; öyle ki eskiden olduğu gibi Brahmanlar ve Bhattalar, hırsızların onlardan çekineceği düşüncesiyle yeniden kervanlara eşlik etmeye başladılar. Sık sık kıtlık yaşıyorlardı. 1685'te büyük bölümü dokumacılıkla uğraşan Momnalar ve Matyalar ayaklandı ve bu başkaldırı güçlükle bastırılabilirdi. Fakat yüzyılın sonuna doğru, Farsilerin orta sınıf ve zengin tüccarlar olarak yükselişi ve Bombay'ın büyümesiyle Gucerat tekstil ticareti yeniden canlandı.⁴³

Bazı açılardan, ticaretin Avrupa'ya yaptığı etki, Hindistan'da yaşanan değişim kadar güçlü olmuştur. Avrupa'nın "proto-endüstriyel" dokumacılık zanaatı geniş ölçekli ihracata uyum sağlamıştır. Öncelikle Hindistan pazarının Avrupa tekstil ürünlerini reddi nedeniyle Avrupa'nın, ithal ettiği malların karşılığı olarak büyük miktarlarda külçe ihraç etmesi gerekmişti. Daha sonra korumacılık yaygınlaşarak gelişti.

Avrupa'nın Hindistan'la olan tekstil ticaretinin boyutları Avrupalı yerli dokumacıların şiddetli tepkisine neden oldu. Birçok ülke on yedinci yüzyılın bitişine doğru Hindistan mallarının ithalini yasakladı. Bu önlemler hiçbir zaman etkili olmadı ve elde dokunmuş kumaşın Avrupa'ya ithali büyük oranda devam etti. 1681'de Londra ipek dokumacıları Parlamento'ya, Hint kumaşlarından biçilen kıyafetleri giyen insanları şikâyet etmek amacıyla bir dilekçe yolladılar fakat şikâyetleri kabul edilmedi. Gümrük vergileri 1685'te %10'a, beş yıl içinde de %20'ye yükseltildi. Ne var ki ithalat artarak devam etti. Yerli ipek dokumacıları Doğu Hindistan Şirketine ait binalara zarar vermeye çalıştılar. 1701 yılında Bengal ipeğinin ithaline engel olundu. Bu kumaştan giyinenlere uygulanacak para cezasına ve beyaz patiskaya %15 ek vergi konuldu.⁴⁴ "Indiennes" üretimi ipek üretiminin merkezi Lyon'da bile yasaklandı.

⁴³ "Farsiler, on yedinci yüzyılda kendini ticaret yapan bir gruba dönüştüren ilk zanaatkâr cemaatti" (Gopal, 1975, s. 184).

⁴⁴ Chicherov, 1971, s. 125.

Böylelikle bu kumaşın üretimi Cenevre sınırının öte tarafına kaydı; bu da İsviçreli üreticilerin yararına oldu.⁴⁵

Avrupa hiçbir şekilde Hindistan ürünlerinin alıcıya çıktığı tek pazar değildi. On sekizinci yüzyılın ortalarında güçlenen Marathalar'ın Ahmedabad'ı kıyı ticaretinden kısmen uzaklaştırmaları Bombay'ın yararına oldu. Bombay'ın, tüccarların, özellikle de İngiliz ve Farsî ortaklıkların ellerinde yıldızı parladı ve şirketler büyüyüp gelişti.⁴⁶ Bu dönemde Bombay'dan Çin'e, İngiltere'ye ihraç edilen mallardan çok daha fazlası (özellikle pamuk ve haşhaş) gönderiliyordu. Böyle olmasına rağmen, Britanya Hindistan'la olan ticaretinde sürekli açık veriyordu. 1710-1759 yılları arasında Doğu Hindistan Şirketinin ithal ettiği malların tutarı 9.240.000 sterlin, ihraç ettiği külçe ise 26.833.000 sterlin değerindeydi.⁴⁷ İngiltere'nin elbette maaş ve ganimetler gibi "görünmez" kazançları vardı; fakat ticari hesaplar, Plinius'un da yaklaşık 1700 yıl kadar önce yakınmış olduğu gümüş ve altın açığının ortaya koyuyordu. Açığın önemli bir bölümü, korumacı önlemlere rağmen ihraç edilmek üzere büyük miktarda kumaşın satın alınmasından kaynaklanıyordu. Aslında bu önlemleri koloni hükümeti değil milli hükümet alıyordu. Koloni hükümeti on sekizinci yüzyıl boyunca Hindistan'ı el üretimi için teşvik etmişti. Tüccarlar, araçlar yoluyla ipek ve pamuk ithal ediyor, yatırım yapıyor ve nihai malları biriktiriyorlardı.

Denizaşırı ülkelerden gelen talep yalnızca tekstil ürünlerine yönelik değildi. Avrupa'nın kendi pamuk üretimi, sanayileşmeden çok önce başlamıştı ve hammadde ihtiyacı vardı. Yüzyıllarca kumaş üretiminde en fazla kullanılan hammadde olan pamuk bir Hint bitkisiydi. Ancak Hindistan'ın kısa lifli ham pamuğu on sekizinci yüzyılın ortalarından

⁴⁵ Lüthy, 1961, s. i, 50.

⁴⁶ On dokuzuncu yüzyılın başlarında kayıtlı on altı Farsî, on beş Hindu, dokuz Avrupa, dört Müslüman, dört Amerika, üç Portekiz ve iki Farsî-Çin şirketi vardı.

⁴⁷ Pavlov, 1964, s. 92.

önce nadir olarak ihraç ediliyordu.⁴⁸ Bu tür pamuğun bir kısmı Çin'e ihraç gönderiliyordu. Kumaş üretiminin yaygınlaştığı ve Whitney'nin çırçır makinesinin kullanılmasıyla (1780) ilerleme gösteren Britanya imalathanelerinin kullandığı uzun lifli pamuksa Amerika'nın güney eyaletlerinden sağlanıyordu. Ne var ki Amerika İç Savaşının patlak vermesiyle Britanya'nın bu pamuk kaynağı tehlikeye düştü; sonuç olarak, Hindistan'ın ham pamuğuna olan talep arttı ve 1859-1866 yılları arasında pamuğun fiyatında inanılmaz artışlar oldu.

Pamuk işlemeciliğiyle bağlantılı olarak çivit ağacının kullanımı da arttı; bu bitki de önceleri Mısır'da yetiştirilmiş, Roma'da kullanılmış ve Yahudi tüccarlar tarafından İtalya'ya getirilmişse de Avrupalılar Hindistan'la doğrudan ticari ilişki kurduklarından beri büyük miktarlarda ihraç ediliyordu. Çivit ağacı [*indigofera*] giderek çivit otunun (Fransızcada: pastel, voude, *isatio tinctoria*) yerini almaya başladı. Çivit otu da aslında Çin ve Arap Yarımadasından gelmekteydi, fakat Almanya (özellikle Erfurt ve Thüringen yakınlarında), Fransa ve İngiltere'de yaygın olarak yetiştiriliyordu; bu bitkiyi İtalya ve Almanya onuncu, İspanya ve Fransa on ikinci yüzyılda ve Britanya adalarıysa 1582'de tanıdı. Uzun süre çivit ağacının, bu bitkinin yetiştirilemediği Avrupa'ya sokulmaması için çaba harcandı. 1799'da Nürnbergli kumaş boyacıları çivit otundan başka hiçbir şey kullanmayacaklarına söz vermişlerdi; Fransa'daysa IV. Henri bu tehlikeli maddeyle çalışanlara ölüm cezası verilmesini buyurmuştu. Ancak 1737 yılında Fransız kumaş boyacıları çivit ağacını serbestçe kullanabildiler. Daha önce de değindiğimiz gibi Hollandalılar ve İngilizler Gucerat'ta Sarkhej çevresinde çivit otu yetiştiriciliğini teşvik etmişlerdi, fakat on yedinci yüzyılın başlarında yaşanan kıtlık dolayısıyla bu bölgedeki üretim

⁴⁸ Herodotos (III: 106) Hindistan'da "yabani ağaçların üzerinde yetişen yün"den bahseder; Meroe'deki Batı Mezarlığındaysa Greko-Romen döneminden kalma pamuklu bez bulunmuştur (Arkell, 1951, s. 32).

azalmış ve Avrupalılar ihtiyaçları olan bu hammaddeyi Batı Hint Adalarında aramak zorunda kalmışlardı.

Özetle Avrupalılar on altıncı yüzyılda Hint Okyanusuna vardıklarında yarattıkları ilk etki görece zayıftı. Doğu Afrika, Arap Yarımadası, İran Körfezi, Hindistan, Güneydoğu Asya, Endonezya ve Çin arasında örülü başı sonu olmayan uluslararası ticaret ağı ilk başlarda Avrupalıların varlığıyla çok da değişmemişti. Portekizliler baharat ticaretinin denetimini Arapların elinden almak isterlerken Asya ticaretinin büyük kesimi, sadece kendi kumaşı, çivit ağacı ve haşhaşıyla değil aynı zamanda başkalarının mallarıyla da, özellikle de baharatla ilgilenen Gucerat tacirlerinin elindeydi.⁴⁹ Avrupalıların gemileri daha küçüktü ve sermayeleri azdı. On yedinci yüzyılın başlarında bile bir İngiliz gemisinin ortalama sermayesi 200.000 rupiyken, Kızıldeniz'e ticari seferler düzenleyen Gucerat gemilerinin sermayeleri İngilizlerinkinin beş katı kadardı. Erken on beşinci yüzyılda Zheng He'nin Hindistan Okyanusuna yaptığı ünlü seferlere katılan Çin "hazine gemilerinden" en büyüğü 3100 ton geliyordu; Vasco da Gama'nın hiçbir gemisi 300 tonu geçmiyordu; 1588'de İngilizlerin en büyük ticaret gemisi 400 tondan daha hafifti.⁵⁰ "On yedinci yüzyıla gelindiğinde Avrupalılar ne yerli hakla ilişki kurma becerisine sahiptiler ne de onlara yeni ticaret ya da üretim yöntemleri öğretebilecek durumdaydılar. Her ikisi de aşağı yukarı aynı gelişmişlik düzeyindeydi."⁵¹ Başka bir deyişle bahsedilen dönemde bir ekonomiyi kapitalist bir diğerini feodal, durağan veya Asya tipi olarak değerlendirmenin pek de bir anlamı yoktur. O dönemde Avrupa'da henüz gerçekleşmemiş mucize, Çin'i ya da Yakındoğuyu da bir kenara bırakın, yazarların sadece Hindistan hakkında topladıkları verilerin bile gösterdiği üzere, dünyanın başka herhangi bir yerinde gerçekleşebilirdi.

⁴⁹ Pearson, 1976, s. 10.

⁵⁰ Mills, [1433] 1970, s. 31. Ancak, İngilizlerin 1592'de ele geçirdikleri *Madre de Dios* Portekiz *carrack*'ı 2000 ton geliyordu.

⁵¹ Pearson, 1976, s. 10.

Bu noktayı Gough, Güney Hindistan'ın Thanjavur krallığı üzerine yaptığı ve Marx'ın Asya Tipi Üretim anlayışına değindiği incelemesiyle destekler. Gough bir düzeye kadar yerel "kendi kendine yetebilen toplulukların" varlığını kabul eder ve "köy komünlerinden" bahseder, fakat yine de bunlar Gough'un gösterdiği başka delillerle çok da örtüşmemektedir. Geniş bir ticaret ağı ve devlet bürokrasisi de vardır. Komünlere rağmen Hindistan'ın bu bölgesindeki bu sisteme içsel, imparatorlukların yayılmasına, artan işbölümüne, uzmanlaşmış kentli nüfusun, üretimin ve ticaretin büyümesine engel hiçbir şey olmamış gibi görünmektedir."⁵² Ekonomik açıdan kapitalizmin ön gerekleri hemen hemen tamamlanmıştı. Gough'un incelemesinde bir istisna, devletin üretim, ticaret ve özel mülkiyet üzerindeki sıkı denetimidir; "bu durumda, Avrupa'nın müdahalesi ve nihai istilasını olmaksızın kapitalizmin burada gelişebilmesi kuşkuludur."⁵³ Aradaki farkın kesinlikle küçük olması gerekir çünkü Hindistan da hiçbir şekilde kendi özel girişimcilerinden yoksun değildi. Sonraları bunlardan bazıları on dokuzuncu yüzyılın ortalarında çoğunlukla daha önceden bağlı oldukları ticaret yapan aileler ve kastların olduğu Gucerat'ta fabrika sahipleri olarak ortaya çıkmışlardır. Aynı dönemde devlet müdahalesinin varlığı başka yerlerde de söz konusudur. Venedik'in merkantilist ekonomisinde, on yedinci yüzyılın Fransız üreticilerinde ve daha sonra Japonya'nın sanayileşmesinde devlet müdahalesinin önemli bir yeri vardır. Girişimcilerin bireysel etkinlikleri ve devletin müdahalesi arasındaki dengeyi ölçmek her zaman güç olmuştur; her birinin ayrı ayrı yaptığı katkıyı saptamak zordur. Her ikisinin katkısı da muhtemelen değişik ölçülerde, değişik yer ve zamanlarda gereklidir. Yapılacak bir çözümleme birey ve devlet arasında bir seçim yapılması zorunluluğu temelinde ilerleyemez.

Bu dönemde böyle bir uygulama Güney Hindistan'da rastlanabilirse de Gucerat'ta devletin örgütlediği ticaret ya

⁵² Gough, 1979, s. 5-6.

⁵³ *A.g.e.*, s. 6.

da üretim faaliyetleriyle karşılaşmamaktayız. Her ne kadar dokumacıların paryalardan, Hindu kastlarından ya da Müslümanlardan ne kadar "özgür" oldukları tartışmalıysa da, işgücünün köle emeği gibi kullanılmadığı aynı oranda su götürmez bir gerçektir. Önemli soru, bu işgücünün üretim alanında köktenci bir gelişimin gerekli kıldığı kentli çalışan nüfusa dönüşüp dönüşmeyeceğidir. Bu soruya altıncı bölümde tekrar döneceğim.

İlk önce Avrupa'da daha sonraysa Hindistan'da işleri değiştiren şey ithal mallara karşı verilen rekabetçi tepki olmuştur. Chaudhuri'nin belirttiği gibi "Avrupa'da makinelerin yaygın olarak kullanımının tekstil sanayisinde başlaması şans eseri değildir. İthal Hint malları İngiliz girişimciler için tekstil ürünlerine olan talep koşullarını değerlendirebilmeleri konusunda yön gösterici olmuş olabilir."⁵⁴ Uzun vadede toptan pamuk ithaline ve yerel talebe verilen yanıt makineli üretimin gelişmesi ve bunun 1780'ler civarında fabrika üretimiyle en yüksek düzeyine ulaşmasıdır. Pamuklunun yanında diğer tür dokuma iplikleri de fabrika üretiminin içindeydi: Doğu Hindistan Şirketi, Napoléon Savaşları sırasında İtalyan ipeğine ulaşımın imkânsız olduğu bir dönemde ipekçiliği teşvik etmiştir.

Makineyle üretim Avrupa'da çok hızlı yaygınlaştı. Örneğin Saksonya'da Sanayi Devriminin ilk evreleri 1800 ve 1830 arasındadır. 1830'da Chemnitz'te (bir süreliğine Karl Marx Stadt) seksen dört iplik eğirme fabrikası (bu fabrikalarda 361.200 adet mil dönüyordu) vardı; bunlardan altmış beşi su, dördü de buhar gücüyle çalışıyordu. Hindistan'da olduğu gibi, fabrikalarda eğirilen iplikler el tezgâhlarında dokunuyordu, ancak daha sonraki üretim işlemleri yine fabrikalarda devam ediyordu; ayrıca üretim hâlâ loncaların kuralları temelinde gerçekleşiyordu.⁵⁵

Hintli tüccarlar ve onların ortakları yaşanan değişime elli yıl kadar sonra aynı şekilde yanıt verdiler. On dokuzuncu

⁵⁴ Chaudhuri, 1982, s. 397.

⁵⁵ Stützner ve Szöllösi, 1985, s. 69.

yüzyılın ortalarına doğru Avrupa'nın eskimiş makinelerini satın almaya başladılar. Bunlarla yerel pazarın talep ettiği dokuma ipliğini ve kumaşı ürettiler; daha sonraki zamanlarda denizaşırı pazarlar için rekabete girdiler. Avrupa için söylenenler eğer Hindistan'a uygulanacak olursa, Hint ekonomisi ve toplumu (en azından toplumun ilgili kesimleri) bu gelişmeleri kaldırabilecek düzeyde hazır olmasaydı söz konusu hızlı değişim gerçekleşemezdi.

Napoléon Savaşlarının bitişinden hemen sonra, 1814-21 yılları arasında tekstil ticaretinin akış yönünde ortaya çıkan değişim Tablo 4.1'den görüleceği üzere dramatik oldu. Birçok yazar, Marx'ın, iç pazarların Avrupa'da gerçekleşen Sanayi Devrimiyle çöktüğü düşüncesini izledi: Marx; "pamuk dokumacılarının kemikleri Hint ovalarını beyazlatıyor," diye yazar.⁵⁶ Ne var ki durumun böyle olduğu şüphelidir. Manchester'la girilen rekabet, kumaş fiyatlarının düşmesine neden olurken, elde eğirilmiş ipliklerden farklılaşan makinelerde eğirilen dokuma iplikleri yerel el dokuması kumaşların yerini sağlamlaştırmıştır;⁵⁷ ayrıca pamuklu kumaşa karşı talep kısmen nüfustan, kısmen daha fazla kumaşın kullanılmasından (örneğin korselerde) ve kısmen de pamuğun diğerlerine göre daha fazla tercih edilmesinden dolayı artmıştır. Yine de Hindistan sanayi özellikle tren yolu ağının yayılmasıyla büyük oranda etkilenmişti. Artık İngiltere'nin ucuz tekstil malları trenlerle Hindistan'a getirilebiliyordu; bu da yerel el dokumacılığının oldukça gerilemesine yol açtı. Bu zanaatla uğraşan köylerin hepsi pazarlarını kaybettiler, bu durum yüzyılın sonunda tarım işçilerinin sayısını artırdı. Fakat el dokumacılığı Hindistan'da önemini sürdürdü, Bengal'de ve daha başka yerlerde yerli malı kumaş tüketimini özendiren Swadeshi hareketiyle yeniden canlandı. Bu kısmen işgalci güçlere karşı direnişin bir parçasıydı, aynı zamanda da geleneğe dönüşü temsil ediyordu ve bu hareket tepe noktasına Gandhi'yle

⁵⁶ Marx, *Capital* I, s. 4.

⁵⁷ Morris, 1963, s. 612.

birlikte yalnızca el dokumacılığına değil aynı zamanda elde eğirmeye (*khadi*) dönüşle ulaştı. “Fabrika yapımı olmayan” kumaşın bugün de Hindistan tekstil pazarında önemli bir payı vardır. Bunun nedeni kısmen elde işlenmiş kumaşın kaliteli oluşu, kısmen hükümet, kısmen ideolojik kısmen de estetik kaygılardır.

Tablo 4.1 *Hindistan ve Büyük Britanya arasındaki kumaş ticareti, 1814-28*

Hindistan'ın ihracatı(adet)		Britanya'nın ihracatı(yarda)
1814	1.266.608	818.208
1828	422.504	42.822,077

Hindistan Sanayisinin Gelişimi

Ahmedabad, makine üretimi dokuma ipliği ve tekstiliyle 1818'de, yani İngilizlerin bu kenti ele geçirdikleri yılda tanındı. Hindistan'da pamuğun yerel fabrikalarda işlenmesine 1851'de Davar yakınlarında Bombay Eğirme ve Dokuma Şirketi'nin kurulmasıyla başlandı; ilk dokuma atölyesi 1854'te açıldı; gerekli araç gereç ve kömür Britanya'dan ithal ediliyordu. Hindistan'daki bu gelişmeler Avrupa'da makine ihracatının yasaklardan tamamen serbest kalmasından kısa bir zaman sonra olmuştur. Sadece Britanya ve Fransa değil, Almanya ve Belçika da korumacı bir önlem olarak tekstil üretiminde kullanılan makinelerin ihracatını yasaklamıştı; ta ki makine üretimi kendi başına bir sanayi oluncaya ve makine ticareti yapıncaya kadar.⁵⁸ 1843'te Robert Peel yasağı kaldırdı.

Sonraki üç yıl içerisinde zengin ailelerin üyeleri tarafından iki atölye daha kuruldu. Bombay'ın, buhar gücünün gelmesiyle büyük oranda azalan pamuk, haşhaş ve gemi inşaatından elde ettiği gelir bundan böyle sanayiye aktarılıyordu. Bombay'ın ilk dokuma atölyesini, Bharuch'da 1855'de İngiliz bir pamuk yetiştiricisi ve daha önceden pamuklu kumaşların temizlenmesinde ve baskısında kullanılan Amerikan ma-

⁵⁸ Mehta, 1982, s. 38.

kineleri yapan Landon tarafından kurulan diğer bir atölye takip etti. Landon Amerika'da on yedi yıl pamuk sanayinde çalışmış ve uzun lifli pamuk türüyle ilgilenmişti. Bu atölye aslında uzun zamandan beri endüstriyel yöntemleri Hindistan'da uygulama hayalleri olan Ahmedabadlı Rançhodlal Çhotalal'la ortak bir girişimin sonuçsuz kalmasından sonra ortaya çıkmıştı. Vadodara bankerleriyle aralarında çıkan bir anlaşmazlık sonucunda Landon ortaklıktan ayrılıp kendi başına devam etmeye karar vermiş ve çok başarılı olmuştu.

Ahmedabadlı tüccarlar Bombay ve Bharuch örneklerinden tamamen habersiz değillerdi. Hatta daha önceden, 1840 yılında üretimi iyileştirmek için çaba harcanmış, buharla çalışan bir çırçır makinesi kurulmuş ve bir anonim şirketin oluşturulması üzerine tartışmalar yapılmıştı.⁵⁹ O dönemde Hindistan'ı makineli üretimle tanıştırmayı düşünenlerden birisi de hükümet memuru olan ve ticaretten ziyade idari işlerle ilgili bir Brahman ailenin üyesi Rançhodlal'dı. 1847'de bir atölye kurmayı tasarlamış ve iki yıl sonra bu tasarısını gerçekleştirmeye çalışmıştı.⁶⁰ Fakat gerekli sermayeyi toplayamamıştı ve ancak 1861'de, yani Bombay'da başarıya ulaşan Davar atölyesinin kurulmasından on yıl sonra, kentin en önemli zenginlerinin mali desteği sağlanabilmiş, Ahmedabad'da ilk iplik eğirme fabrikası kurulmuştu. On sekizinci yüzyıldan sonra Gucerat'ın finans ağlarını inceleyen Sharma, köy ve kent (tüccarlarının) vergilerinin bankerler ve tüccarlar tarafından toplanmasının bu gelirin ticari amaçlar için kullanılmasının önemini vurgulamaktadır. Ödemeler şehirlerde takas yöntemiyle yapılıyordu, yani gerçekte para el değiştirmiyordu.⁶¹ Bu uygulama sanayinin yükselişinde önemli olmaya devam etmiştir.

1861'deki, Rançhodlal'ın girişimlerinin ilkiydi; şehirdeki genel büyümenin bir parçası olarak daha geniş bir atölye

⁵⁹ *A.g.e.*, s. 20.

⁶⁰ Pavlov, 1964, s. 281.

⁶¹ Sharma, 1993.

kurdu. Birkaç yıl sonra 1893'te Hindistan Ulusal Kongresi'ne katıldı. Bu, Guceratlı işinsanlarıyla bağımsızlık hareketi arasında uzun süreden beri devam eden birliğin yeni bir görünümüydü ve Gandhi'nin öncüsü olduğu Ahmedabad'daki direnişle beraber bu birlik en üst düzeye ulaştı. Ahmedabad'a sonradan Hindistan'ın Manchester'ı denmeye başlandı ve yakın zamanda kendini "Girişimciler Şehri" diye tanıttı. Bunlar, temelde pamuğa dayalı Gucerat sanayisinin gelişmeye başladığının işaretleridir. Ahmedabad'daki ilk üç atölye ticari toplulukların üyeleri tarafından kurulmamıştı. Onlar getirisi yüksek olan geleneksel faaliyetlerine, yani tüccarlık ve bankerliğe bağlı kalmayı tercih etmişlerdi. Ayrıca kumaş üretimi sürecinde böceklerin öldürüldüğü gerekçesiyle Caynacıların dokumacılık işinde yer almaları yasaklanmıştı.⁶² Sonuçta bu isteksizlik aşıldı ve ilk Caynacı atölye 1878'de işlemeye başladı. Bu tarihten sonra Caynacılar ve Vayışnavalar sanayiye egemenlikleri altına aldılar; çoğunlukla destek sağlamak ve yönetim işlerinde çalışacak üyelerin seçiminde kast bağlarını kullandılar.

Ahmedabad'ın sonraki başarıları ne bir tek girişimcinin ne de küçük bir grubun etkinliklerin sonucuydu. Mehta'nın belirttiği üzere 1861'de Ahmedabad'da ilk atölyenin kurulması var olan tüm girişimlerin karşısında gerçekleşmişti. İngilizler 1818'de geldiklerinde Marathalar ve Mughallar arasındaki mücadeleden çok çektiler fakat aynı zamanda, özellikle de pamuk üretimi alanında sanayi, bankacılık ve ticaretle uzun zamandan beri ilgilenen bir kentle karşılaştılar.

Timberg bu soruları tartışırken, Hindistan'ın yeni sanayisinin kuruluşunda varolan girişimciliğin İngiltere'deki ilk atölyelerin ortaya çıkışlarında gösterilen girişimcilikten farklı olduğuna işaret eder. "Başka yerlerde teknik sorunların üstesinden çoktan gelinmişti. Hindistan'ın, yabancı mallarla girdiği sürekli rekabeti devam ettirebilmek amacıyla verimli üretim yapabilmesi ve bunun için de 'üretim faktör-

⁶² Mehta, 1982, s. 86-7.

leri arasında uyumu sağlanması' gerekiyordu."⁶³ Bu durumda, "sonradan gelen sanayicilerden" farklı olarak bu işe ilk soyunanlar için çok önemli olan nokta –pazar, sermaye ve bu gibi şeyler bir tarafa– teknolojik beceriydi; buysa ancak gelişen teknolojiden haberdar olmakla mümkündü. Bu açıkça, süregelen geleneksel zanaat teknikleriyle ilintilidir. Bir kişi teknolojinin gelişme noktalarında çalışıyorsa, o kişi hiç şüphe yok ki daha fazla girişim fırsatına erişebilecektir. Fakat bu gelişme noktalarının derin toplumsal, psikolojik ve kültürel değişkenlerle ilgisi azdır çünkü bu alanlar arasından hangisinin öncü rol oynayacağı görece kolaylıkla değişebilir, en azından "kendi kendine büyüyebilme" koşulları altında.

Eğirme atölyesinden farklı olarak Hindistan'ın ilk dokuma atölyesi olan "Oriental" 1860'ta Bombay'da yapıldı. Bu işletmeyi Bağdat üzerinden Toledo'dan gelen, sonradan Hong Kong ve İngiltere'ye yerleşmiş bir Sefarad ailesi olan Sassonlar kurdular. 1860'da Hint İsyanının (1857-9) doğurduğu borçların ödenebilmesi amacıyla ithal mallara %10 vergi konuldu; buna karşılık olarak İngiliz Parlamento üyeleri Hint ürünlerine de aynı oranda gümrük vergisi uygulanmasını talep ettiler. Hint ürünleri bir kez daha tehdit olarak görülmüyordu. Lancashire'ın gücü o kadar fazlaydı ki 1894 yılında ithalata konan vergiyi tazmin etmek amacıyla Hindistan Hükümetini işlenmiş kumaşa %5 oranında "eşitleyici" bir tüketim vergisi koymasına yönünde baskı yaptı. Bu da birçok atölye sahibini, 1885'te kuruluşundan beri Avrupa'dan ithal edilen işlenmiş mallara karşı tepkinin bir parçası olan Swadeshi erdemlerinin yayılmasına yardım eden Hindistan Ulusal Kongresini desteklemeye yöneltti.⁶⁴

Başlangıçta üretimin çoğu, özellikle dokuma ipliği, Doğu'ya ihraç ediliyordu. Tüccarların uzun süreden beri haşhaş, çivit ağacı, el dokuması kumaş ticareti yaptıkları Çin'de büyük bir fırsat belirmişti. Bu ürünlere yerel kullanıma sunu-

⁶³ Timberg, 1978, s. 3.

⁶⁴ Mehta, 1982, s. 116-17.

lan dokuma ipliği de eklendi. Sonuçta Hindistan'da gelişen ilk iplik eğirme sanayisi gelişti. Lancashireli dokumacılar önceleri bu harekete karşı çıkmamışlardı; fakat 1880'lerin ortalarına doğru Hindistan, İngiliz tekstil mallarını pazarın dışına itmeye başladı. Japonya'nın Çin ticaretinde artarak devam eden baskınlığıyla (Bombaylı Tatalar da Japonya'ya pamuk satıyorlardı) 1880'lerin sonlarında hem dokuma ipliği hem de kumaş alanında iç pazar yönünde bir dönüş yaşandı. O zamana kadar el tezgâhları için ip eğiren Hindistan'daki atölyeler, yine o zamana kadar Lancashire'in ege- men olduğu dokumacılığa yöneldiler.⁶⁵ Bu yöneliş, yüzyılın bitiminde İngiltere'nin Hindistan'a yaptığı ihracatta muazzam bir düşüşe neden oldu; 1896-1900 arasında 1932 milyon yarda kumaş 1918-22 döneminde 1166 milyon yardaya kadar gerilemiş, bu arada Hindistan'ın Avrupa'ya yaptığı ihracat çok hızlı artmıştı. 1918'den sonra Japonlar da Hindistan pazarına girmeye başlayınca rekabet de arttı.

Gucerat ve Marwari tüccarları nedense araziye yatırım yapmak istemişlerdi ve bu nedenle fırsat bulduklarında fabrika üretimine geçmekte tedbirli davranmışlardı; Bengal'deyse durum tam olarak bu şekilde değildi. Bengal'de arazi satın alanlar tüccarlar, merkantilist faaliyetleri yürütenlerse çoğunlukla İngilizlerdi. Fakat Bengalliler iş alma beklentisiyle bu yabancı şirketlere yatırım yaptılar ve böylece aynı zamanda da kendi girişimlerini kurmaya başladılar. Birinci Dünya Savaşından önce Kalküta'da 546 kayıtlı şirketten 179'u hâlâ Avrupalılarınındı, fakat 367'si Hindistanlılara aitti. Çoğunluğu özel girişim olan Hindistan şirketlerinin büyük bölümü Kayastha kastının üyelerine (kâtipler), Brahmanlara ve daha az ölçüde Sihlere ve Marwarilere aitti.

Jüt sanayisi de pamuğunkine benzer bir yol izledi. 1830'a kadar jüt üretimi Bengal'in el tezgâhlarının tekelineydi. Daha sonra bir İskoç şehri olan Dundee'de bir işleme fabrikası yapıldı; bu da ham jüt ithal etmeyi gerekli kıldı.

⁶⁵ Timberg, 1978.

Kırım Savaşıyla birlikte (1853-6) İskoç atölyelerinin ihtiyaç duyduğu jüt Rusya'dan sağlanamayınca Bengal İskoçlara jüt ihraç etmeye başladı. Bunu 1854'te atölyelerin inşası ve dört yıl sonra da ilk elektrikli dokuma tezgâhı izledi. Bu atölyelerin çoğu Avrupalıların ellerindeydi, fakat Hindistan topraklarına aktarılmış, yerel yatırımı teşvik etmiş ve sonunda yerel atölye sahipleri ortaya çıkmıştır. 1908'e gelindiğinde Hindistan'ın jüt üretimi Dundee'ninkinden daha fazlaydı.

Avrupalılar Hindistan'da başka fabrikalar kurmak için de çalışmışlar, fakat çok da başarılı olamamışlardır. Öte yandan finansal hizmetler dikkate değer ölçüde gelişmiş, 1780 kadar erken bir dönemde (ve hatta bazı durumlarda daha erken zamanlarda) bankalar ve sigorta şirketleri kurulmuş, 1797'de hayat sigortası uygulaması başlamış, sonradan Kalküta acentelik sistemi oluşturulmuştu. 1820'lerden sonra buharlı gemilerin sayısının artmasıyla kömüre olan ihtiyaç arttı. Doğu Hindistan Şirketinin tekelinin kaldırılması ve Hindistan'a makine ihracatının 1825'te kısmen, 1843'teyse tamamen serbest bırakılmasıyla yerel girişimcilerin önlerindeki fırsatlar 1833'ten itibaren çoğaldı.⁶⁶ Buharlı gemileri trenler izledi. Demiryolları İngiltere tarafından finanse ediliyor ve gereken araç gereç yine bu ülkeden karşılanıyordu; kömürse istifade edilmesi özendirilen yerel kaynaklardan sağlanıyordu. Marx'ın da belirttiği gibi verimli ulaşım ülkeyi dönüştürüyordu.⁶⁷ Makineler kıyı kesimlerinden demiryolu yardımıyla Ahmedabad'a ulaştırılıyordu, fakat kurulan ilk atölyenin makineleri Kambay limanından kağnılarla taşınmıştı.⁶⁸ Marx demiryolu taşımacılığının geleneksel işbölümüne dayalı kast sistemini kırdığını ileri sürmüştür. Fakat bu, Marx'ın tahmin ettiği kadar çabuk olmamıştır; çünkü Dumont'un da işaret ettiği üzere, "değişiklikler siyasal-ikti-

⁶⁶ Hobson, 1902.

⁶⁷ Rungta, 1970.

⁶⁸ Mehta, 1982, s. 53.

sadi 'cep' biçiminde belirlenmiştir."⁶⁹ Ancak kast sistemi sanayileşmeyi engellememiştir.

Belli miktarda bir sanayileşmenin gerçekleşebilmesinin temel bir nedeni, Avrupa'nın ve Asya'nın sanayi öncesi ekonomileri arasındaki farkların Marx'ın, Weber'in, Dumont'un ve birçok sosyal kuramcının kabul ettikleri kadar keskin olmamasıdır. Bu nokta geç sömürge-öncesi dönemde Hindistan ekonomisinin tüm dünyada ulaştığı boyutlar üzerine vurgu yapan ekonomi tarihçisi Perlin tarafından tatmin edici bir şekilde sunulmuştur. Avrupa gibi Hindistan da "on altıncı yüzyıldan beri toplumda, ekonomide ve devlet biçimlerinde beliren köklü ve hızlı değişimden etkilenmiştir. Bu gelişmelerin çok temel bir görünümü, *Avrupa'dakinden bağımsız olarak*, ancak ortak bir uluslararası toplumsal ve ticari değişim sahnesinde ortaya çıkan yerel ticari kapitalizmdir."⁷⁰ Bu değişim tüm dünyada yaşanan para sistemine geçiş süreciyle ilintilidir:

On altıncı ve erken on yedinci yüzyıl boyunca kara yoluyla Avrupa'dan sızan ve Ümit Burnunu dolanan gemilerle taşınan çok büyük miktarda Meksika ve Peru gümüşü; önceleri Avrupa'dan, daha sonra Hollanda'nın Doğu Hindistan Şirketine gemilerle Japonya'dan, ayrıca daha dolaylı rotaları takip eden Çinli tüccarlar tarafından aktarılan ve daha sonra on sekizinci yüzyılda bir kez daha Avrupa kaynaklarından gelen muazzam miktarda bakır; Atlantik ve Hint Okyanusu ticaretini karmaşık bir bağımlılık ilişkisiyle birbirine bağlayan olağanüstü bir dağılım ağının parçası olan, tek ve en büyük kaynağını Maldivler'in oluşturduğu deniz kabuğu; İran'dan Hindistan'ın batı kıyılarına taşınan, yenmeyen acı bir badem türü, *bodam*... Tüm bu değişim araçları... dolaşımdaki para işlevini görmektedir.

Perlin bu yaygınlaşmayı, on beşinci yüzyılda yaşanan nüfus artışına ve tarımsal iskâna, aynı zamanda kentli nüfusun

⁶⁹ Dumont, 1966, s. 276.

⁷⁰ Perlin, 1983, s. 33 (italikler yazara ait).

artışındaki hızlanmaya (tekstil üretimiyle yakından ilişkili) ve taşrada yaygın meta üretiminin ve bunların dağıtılacağı pazarların gelişimini işaret eden yeni vergilendirme sistemlerine bağlar.⁷¹ Başka bir deyişle hem Asya'nın hem de Avrupa'nın ekonomi cephelerinde birbirine paralel süreçler yaşanıyordu.

Perlin'e göre Hindistan'ın Avrupa'yla aynı zamanda sanayileşememesi, ticari sermayenin sanayi sermayesine dönüşümü sorununu doğurdu. Sömürgeci yayılmanın Avrupa'da üretimi, başka yerlerdeyse "azgelişmişliği" ilerleterek, bu dönüşümün gerçekleşememesinde etkisi büyük oldu. Sermayenin yön değiştirmesi elbette önemlidir; fakat Avrupa'daki diğer ülkeler sanayileşmek için sermayelerini yeni girişimlere kaydırmak zorunda kalmışlardır. Saksonya'da bu süreç Britanya'dan yirmi yıl kadar sonra başlamış ve tam olarak sonuçlanabilmesi için yirmi yıl daha gerekmiştir. Bunu izleyen yirmi yıl içerisinde de, makine ihracatının serbest bırakılmasından kısa bir süre sonra ve hatta demiryolu ağının yaygınlaşmasından önce, Hindistan'da atölyeler inşa ediliyordu. Derin yapısal engelleri sanayileşme sürecinde yaşanan bu gecikmenin nedenleri olarak görmek güçtür; bu gecikme, yaşanan birtakım özgül zorluklardan kaynaklanmaktadır. Aslında Hindistan'ın ve Batının ekonomileri belli bir süre için birbirlerine paralel yönlerde ilerlemiş, birisi bir alanda yükselirken diğeri başka birinde öne geçmiştir. Uzun zaman boyunca Hindistan, ürettiği kumaşın en önemli mal olduğu, Yakındoğudan Çin'e kadar uzanan bir ticaret ağının merkezi konumunda bulunmuştur.

Daha önce tartıştığım gibi, bir yandan Hint Okyanusunda ve Çin Denizinde, diğeri yandan Akdeniz'de, hem de İpek Yolu gibi çok önemli kara rotalarında büyüyen, en sonunda gelip Tunç Devrinde yaşanan gelişmelere dayanan, en eski ticaret ağlarına dönüp tekrar bakmamız gerekir.⁷² Doğunun ve Batı-

⁷¹ *A.g.e.*, s. 63, 69.

⁷² *Bkz.* 1988'in Ekim ayında Osaka'da UNESCO'nun "Integral Study of the Silk Roads: Roads of Dialogue" projesiyle birlikte düzenlenen

nın toplumsal sistemlerinin diğer yönleri çoğunlukla bir karşıtlık içinde değerlendirilmiştir ve ikisi arasındaki farklılıklar önemlidir. Fakat bu farklılıkların yine çoğunlukla Doğu toplumlarının “modernleşmesine” engel olduğu ve “bu toplumların değişmeyen karakterlerini ya da durağanlıklarını” güçlendirdiği düşünülmüştür.⁷³ Yeni gelişmeler, geçmiş tarih ve kuramsal titizlik şunu göstermektedir: Bu iddiaları yeniden gözden geçirmemiz gerekmektedir; özellikle de bir durumda gelişime engel olan başka birinde ise onu destekleyen akrabalık ve aile kurumuyla ilgili olanlarını.

The Significance of the Silk Roads in the History of Human Civilizations adlı seminerde sunulan bildiriler. Daha fazla kaynak için bkz. Projenin Nisan 1993 tarihli bülteni.

⁷³ Raychaudhuri, 1962, s. vii.

Doğuda Aile ve İş Hayatı

Hindistan'daki ticari ve imalatla ilgili faaliyetlerin hacmini düşündüğümüzde akla bu faaliyetlerin nasıl yönetildiği sorusu gelir. Antik Yakındoğuda tacirlerin işlerini idare etmek için zaten, daha sonraki Akdeniz'in *commenda* ve *fraterna'sını* önceleyen, bir sürü ortaklık anlaşması oluşturdıklarını görmüştük. Erken kayıtlardan (en azından MÖ 1900) iş hayatında iki çeşit ortak çabanın var olduğu anlaşılıyor. Bunlardan ilki akrabalardan oluşan aile girişimiydi; şirket kesin olarak sözleşmeye dayalı bir ortaklık içerse de bu birlik çoğunlukla şirket diye adlandırılırdı. İkincisi ise bir sözleşmeye dayanan, ilgili tarafların ortaklığıdır. Akraba, aile ya da dostlarla işbirliği sanayi öncesi toplumun genel bir özelliği olduğundan, Güney ve Doğu Asya'da benzer düzenlere rastlamak pek şaşırtıcı değildir. Weber de dahil olmak üzere bazı araştırmacılar Hindistan'da kasta ve Çin'de klana verilen önemin, girişimciliğe bireysel açıdan bakan bir yaklaşımla birlik olan bürokratik (yani esasen aileye ve akraba kayırma esasına dayanmayan) örgüte dayandığı söylenen "kapitalist" faaliyetin gelişiminin önüne engeller koyduğunu öne sürdüler. Bu kurama göre gelişimi engelleyen şey sadece basitçe geniş grup değil aynı zamanda ailenin kendisiydi. Yaygın bir Avrupalı görüş şöyledir: "Batılı tüccarlar Hindistan'a ilk geldikleri zaman buradaki insanların, birimi tarım köyü olan katı bir ekonomik ve toplumsal sistem oluşturacak şekilde örgütlendiklerini gördüler... Köylüler kastlara ayrılmışlardı ve kastların içinde genellikle mülkiyete ortak

sahip olan “birleşik aileler” –büyümüş erkek kardeşler ve onların aileleri– vardı.”¹ Tarımda ve zanaatta “basit” aletler, birkaç şehir ve mahkeme dışında köye dayalı bir ekonomi anlamına geliyordu. Diğer “Doğulu ülkelerde” de olduğu gibi belirli etkenler; yani “hayatın dinsel yorumu, kadın ve erken evlilik, aile ve kast sistemi hakkındaki tutum,” ekonomik ilerlemeyi engellemekteydi.² Aileyi ele alalım: Mülkiyetin geniş bir gruba ait olması, nüfusun baskısıyla kıtlığın ortaya çıktığı zor dönemlerde koruma sağlar, fakat ekonomik kalkınma için engelleyicidir; öte yandan deney yapmayı teşvik eden bireycilik “büyük bir avantaj”dır. Bu konuya daha sonra döneceğim. Ancak başat Avrasya toplumlarında bu toplama araçlarında kategorik değil öneme dayalı bir ayrım vardır. Her iki birleşme ilkesi de vardır.

Bazı basit avcı-toplayıcı toplumlarında bütün erkeklerin ve bütün kadınların kardeş (ya da bir şekilde akraba) oldukları doğru olabilir, fakat Doğu ve Batının Tunç Devri toplumlarında ekonomik faaliyetler sadece akrabalarla sınırlı değildi. Batı Afrika’daki LoDagaa gibi basit tarım topluluklarında bile insanlar birbirlerine, akrabalığın birincil bağ, hatta kayda değer bile olmadığı durumlarda, arkadaş (*ba*) veya komşu olarak yaklaşırlar. Bunun bir örneği tarlalardaki ekonomik işbirliğidir. Öte yandan Hindistan’da akrabalık ekonomik faaliyet için sadece kırsal sektörde ve ticari faaliyette değil aynı zamanda sanayi şirketlerinin gelişiminde de merkezi bir öneme sahip olmayı sürdürdü.

Hindistan’da Aile ve İş Hayatı

“Birleşik” Aile

Ticari ve diğer girişimlerde akrabanın oynadığı rol çoğunlukla birleşik ailenin ya da hukukta Bölünmemiş Hindu Ailesi (BHA) olarak bilinen ailenin varlığıyla bağlantılı görülmüştür.

¹ Buchanan, 1934, s. 13.

² A.g.e, s. 16.

Bu aile yapısı genellikle Avrupa geniş ailesiyle bağdaştırıldığı ve modern sanayi dünyasının çekirdek biriminin tersi olarak düşünüldüğü için kavramı biraz daha ayrıntılı incelememiz gerekmektedir. Bu kavramın başat özellikleri nelerdir?

Hindu hukukunun iki ana kolu olan *Mitakshara* ve *Dāyabhaga* kolları "birleşik aile"yle ilgilendi. Bunlardan ilkinde göre kişiler ortak varislik haklarını ve aile mülkiyetinden pay alma haklarını sürdürmek için aynı yerde oturan bir birleşik ailede yaşamak zorunda değildi, fakat bu kişilerin on dördüncü dereceden ortak ataya sahibi olması gerekiyordu. Bu hukukun esasen Bengal'de oluşturulan ikinci koluna göreysen bir oğul bu ortak varislik haklarını babası hayat-tayken kullanamazdı; mal ayrılığına ardışık kuşaklar arasında izin verilmezdi.

Bu tür bir birleşik aile erkekler, oğullar, bekâr kızlar ve gelinlerden oluşurdu. Evli bir kız, mücevher ve diğer değerli eşyaları içeren ve ilke olarak akrabasının onayı olmadan devredilemeyen *stridhana*'ya zaten sahip olurdu. 1937 Kadınların Mülkiyet Hakkı Akdi kadına, hayattayken devretme hakkını vermeden, ortak varislik ya da müşterek miras durumunda kocasının payını alabilme hakkını verdi.

İngiliz hukukuyla ve onun kavramlarıyla ilişkiye girmesi sonucu dönüşüme uğrayan Hindu hukukunda ortak mülkiyet durumu, ortak bir mülkün, eşgüdümlü ve eşit derecede çıkarı bulunan ortak sahiplerini kasteder. Paylar (ortak pay sahipleri arasında) sabit ya da (ortak varisler arasında) belirsiz olabilir. Birleşik Hindu ailesinin mülkleri bunlardan ikincisine uymaktaydı. Aslında birlikte sahip olma durumunun üç tane kabul gören şekli vardır:

1. Ortak mülkiyet
2. Arazi üzerinde ortak tasarruf hakkı
3. Ortak varislik

İngiliz hukukunda şu madde de vardır:

4. Koca ve eşi bir kişi olarak görüldüğünde ve mülk karı-koca arasında el değiştirdiğinde ortak malik sayılan karı-ko-

canın mülkiyeti; 1925'ten beri ortak mülkiyetin bu özel biçimi, ilkiyle birleştirilmiştir.

Ortak mülkiyette taraflar eşittir ve bir çıkar birliği vardır. Paylar veraset hakkı kuralından dolayı vasiyet yoluyla bırakılamaz: Ölen herhangi bir üyenin payı, son varis de ölmediği ve miras bölünmediği sürece otomatik olarak ortak varislere geçer. Bir pay, satıcı ve alıcının ortak malikler olmadığı ve herkes anlaştığı takdirde elden çıkarılabilir. Fakat diğerleri gibi kız çocuğa da dinsel nedenlerden ötürü, evlendiği sırada veya evlilikten sonra mal vermek her zaman olasıdır. Buna ek olarak 1930 Hindu Gains of Learning Act'e göre "birleşik aile" tarafından karşılanan bir eğitim aracılığıyla elde edilen mal artık ortak mal olarak kabul edilmez.

Mitaskshara çeşidi hakkındaki geleneksel Hindu hukukuna göre bir birleşik aile, kesintiye uğramadan üreyen bir erkek soyunda, evlenmemiş kızlar ile gelinleri ve üvey evlatları da içeren, ortak bir soydan gelen takipçilerden oluşur; en yüksek derecedeki üç kasta gayrimeşru evlatlar sadece nafaka alırlar. İlke olarak böyle bir aile, ortak varlığı olan mülkiyetin yanı sıra baba tarafından akrabalık, hısımlık veya evlat edinme bağlarıyla da birbirine bağlıdır; fakat bu aileler, birincil bir önem taşımamakla beraber ortak bir sofraya, inanca ve ikametgâha da sahip olabilirler. Bu bağ biri öldüğünde değil üyeler resmen ayrıldıklarında kopar. Ancak bu bağ aileden biri aileye yeni bir üye katabilecek durumdayken, yani aile içinde bir anne varken kopamaz. Aile sofrası, inanç ve ikametgâh anlamında bölünse de, ancak miras paylaşıldığı zaman ayrılma meydana gelir. Çünkü miras bölündüğünde, eğer resmi olarak anlaşıldıysa hiçbir belgelemeye gerek olmaz. Anlaşmanın sadece ayrı mülkiyet üzerinden değil aynı zamanda kısmi bir ayrılma ortaya çıktığında da –hatta paylar resmi olarak tanımlanmış bile olsa– bölünmeyle sonuçlanabilecek şekilde meydana gelebileceği varsayılabilir.

Birleşik Ailenin İş Hayatındaki Yeri

Bir sözleşmenin olmayışı birleşik aile tarafından kurulan işin resmi olarak bir şirket olmadığı anlamına gelse de birleşik aile ticarethanesi, ortak olan birime aittir ve daha sonradan aileye katılanlar da dahil olmak üzere ortak varislere intikal eder. Malın taksim edilmesi gerçekleşene kadar tam hâkimiyete sahip olan ve yeni bir işe başlamak için kaynakları dahi kullanabilen kişi *karta* ya da baştır. Ortak çıkarların varlığı bireylerin kendi başlarına hareket etmelerine engel olmaz. Örneğin Ahmedabad'daki önde gelen bir birleşik-aile şirketi çocukların sayısına göre yapılanmıştır. Her biri, beşi oğlan ikisi kız evlat tarafından yönetilen yedi tane imalathane vardır. Eğer bu evlatlar kendi girişimlerinde çalışırlarsa maaş alırlar; aksi halde ya kâr payı ya da hisse alırlar. Aynı zamanda üyelerin çoğu, özellikle esas grup nihai bir dağılmaya yol açacak şekilde genişleyince kendi işlerini kurmayı denerler. Bu durumda aile üyeleri genellikle iki işe sahip olurlar; bu, kurucu babaların kesinlikle onaylamayaacağı bir durum olacaktır çünkü ikinci bir iş ortaklık sırasında özel çalışma olarak görülecektir.

"Birleşik aile" sadece gelenek ya da ataletten dolayı değil aynı zamanda aktörlerce kavranan avantajlardan dolayı da bu sanayi girişimlerinde ısrar eder. Kapadia şunu belirtir: "Genç nesil birleşik ailenin boğucu atmosferinden yakınsa da, aynı zamanda birlikte yaşamının getirdiği bazı yararların da bilincindedir: Ekonomik yardım, birçok kriz durumunda sığılacak bir yer, küçük çocukları büyütme için uygun bir ortam, karı ve koca arasındaki kavgaları yatıştıran bir etken."³ Böyle bir karşılıklı dayanışma, insanlar ortak bir evde yaşasalar da yaşamasalar da ortaya çıkar; çoğunlukla gerilimleri yumuşatır, bireyselliğe daha fazla olanak sağlar. Bu nokta özellikle hane halkı sayımlarına bağımlı olan nüfusbilimciler için bir yanlış anlaşılmanın nedeni olmaya devam eder. Birleşik aile,

³ Kapadia, 1966, s. 291.

İngiliz yönetimi sırasında ve hatta günümüzde tartışma konusu olduğu zaman, "göndermeler birleşik hane halkına ya da bir evde birlikte yaşayanlara yapılır."⁴ Bunlar tamamen, uzak evlerde yaşayanlar bir yana yakındakilerde yaşayanlarla kurulan ilişkileri bile neredeyse hiç izlemeyen nüfus sayımı evraklarında bulunan bilgilerdir. Oysa bu bağlar, "birleşik ailelerin" temeli olabilecekleri yerel düzeyde her zaman önemli olmuştur. Gucerat'ta bulunan Nandol adındaki Hindu köyünde oturanların büyük çoğunluğu evlilikle oluşmuş evlerde yaşarlar. Burada yaşayan biri sıklıkla yakında oturan, bazen de kapı komşusu olan akrabalara sahip olabilir. Komşuların iki erkek kardeşten oluştuğu durumlarda da bunlar tarım veya diğer faaliyetlerde işbirliği yapabilirler ve böylece üretim ya da tüketim açısından bir birim meydana getirebilirler. Bu geniş türden birimler sadece Hindu gruplarının özelliği değildir. Korson Pakistan'daki Müslüman "hane halklarını" tartışırken, yakın ikametgâhları (yani işbirliği yapan birimleri) içine kattığı bir kategori olan ortak ikametgâh için bazı sayılar verir. Bu sayılar Tablo 5.1'de gösterilmiştir.

Tablo 5.1 Batı Pakistan'daki "hane halklarının" ortalama genişliği

"Hane halkları"	Genişlik
Geniş (<i>extended</i>)	17.3
Yayılan (<i>expanded</i>)	15.1
Diğer	7.6
İlksel	60.0

Kaynak: Korson, 1975

Tablo 5.1'de gösterilen dağılım modeli Asya toplumlarında olduğu kadar Avrupa'da da yeterince yaygındır ve bu durum, bazı komşu hane halklarıyla daha geniş hane halkları arasındaki toplumsal ve ekonomik işbirliği anlamına gelir. Hindistan'da Hindu birleşik ailesi sürekli bir ortak ikamet-

⁴ Desai, 1964, s. 25.

gâhı hesaba katmadan varlığını pekâlâ devam ettirebilir, çünkü bu yasal yapı ortak mülkiyetin bölünmesine yol açar ve iş aileleri de dahil olmak üzere mülk sahibi aileler için çok büyük önem taşımaya devam eder. Birlikte yaşama ve çalışma düzenlemeleri çok çeşitlidir ve bir "sınıf" temeline dayalı olarak *inter alia* [diğerlerine ilaveten] değişir. Mekân sınırlı oldukça sorun çıkma olasılığı daha da büyür. Ortak ikametgâhın devam etmediği durumlarda bile, en azından ortak girişimlerden elde edilen gelirin ortak kaynağa aktığı ortak bir bütçe sağlanabilir. Epstein şehirde iş edinen bir erkek kardeşin çoğunlukla kendi köyüne karşı ilgisini yitirmeyeceğini ve bir "pay ailesine" ya da "birleşik aileye" ait olmayı sürdürebileceğini belirtir. Fakir aileler bu ideali açıkça paylaşmasalar da zenginleştikçe, ki bu ya "daha önemli" normların ya da yönetim avantajlarının kabul edildiğini gösterir, bunu uygulamak isterler. Daha az resmi konularda, özellikle eş seçiminde de ailenin etkisi güçlü olabilir. Bu tür etkiler birleşik, içsel gerilimler işbirliğini engellese de ailenin üyeleri yan yana yaşadıklarında doruk noktaya ulaşır. Örneğin üst orta sınıf şehirli ailelerinde birkaç bitişik hane halkı tek bir parça arazinin üstüne kurulabilir, böylece insanlar aynı yerde fakat farklı evlerde yaşarlar. En düşük seviyeden en yüksek seviyeye kadar, kısmen soykütüğe dayalı uzaklık tarafından belirlenen pek çok "etkileşim" kurucu birimler arasında var olabilir. İşbirliğiyle ilgili düzenlemelerden en yaygınlarından biri eski kuşağın düzenli fakat sürekli olmayan bir biçimde, ayrı evlerde otursalar bile genç kuşakla birlikte yemek yemeleridir.

Bu tür birleşik aileler iş hayatında oldukça önemli bir rol oynadılar. Rajasthani Baniaları (tüccarlar) olan ve Hinduların yanı sıra Caynacıları de içeren Maravarlar, Hindistan'ın endüstriyel gelişiminde başat bir rol oynamıştır.⁵ Bengallilerin tersine Maravarlar çok ilerici, eğitilmiş bir grup değildiler. Fakat sanayileşmek için işlerin yürümesini sağlayacak

⁵ Timberg, 1978.

“işinsanlarının” yanı sıra hem yönetimi üstlenecek eğitimli insanlara hem de bilimsel ve teknik alanlarda üst düzey bilgiye ihtiyaç vardı. Maravarlarsa işinsanı olarak kesinlikle cahil değildiler. Onlar borç para vermenin yanı sıra tahıl ve tekstil ticareti de yaptılar. Bir yorumcu, başkalarının da yaptığı gibi nasıl olup da “Maravarlar’ın iş hayatının birleşik aile sistemi etrafında örgütlendiğine” dikkat çeker.⁶ Maravarlı tüccarlar geniş aileyi, seyahatlerinde konaklayacak bir yer olarak kullandılar. Bu tüccarlar seyahat ettikçe “komün arkadaşlarından” destek aldılar; sık sık kendi ticaret sistemlerinin belirgin olarak etkili bir yönü olarak betimlenen “ortak yemekhanelerde” kaldılar.⁷ Bir aile kavgası patlak vermediği ve aile dağılmadığı sürece hep birlikte çalışırlardı. Böyle bir süreç, aile şirketlerinin büyümesinin sınırlı olduğu ve bunların yerini idari şirketlerin alacağı anlamına gelir. Başka bir deyişle sadece içsel, döngüsel bir gelişim süreci değil aile şirketlerinin yerini bürokratik bir temele göre örgütlenen şirketlerin aldığı evrimsel bir süreç de var gibi görünüyor. Bürokrasinin akraba ilişkilerinin yerini aldığını düşünen birçok yorumcu bu tür bir içsel gelişimi evrimsel değişimle karıştırır. Bu hata daha önce belirttiğimiz çelişkilerden birinin ortaya çıkmasına yol açar. Bu tür şirketlerin zaman içinde kesin olarak büyüdükleri açık olmakla birlikte, aile şirketi de kavgaların etkilerini ve hatta belirli bir ölçüde dağılmaları kaldırabilecek mekanizmalara sahiptir. Fakat daha da önemlisi, yeni aile şirketleri, hem var olanlar içerisinden (miras kalan sermaye kullanılarak) hem de yeni girişimcilerce (çoğunlukla borç alınan sermayeyle) sürekli olarak yaratılmaktadır.

Müşterek Hindu ailesinin başat bir avantajı, açıkça ilişkili olduğu akrabalar arasındaki *commenda* gibi, şirketlerin gereksinim duyabilecekleri yatırımın ve örgütün uzun

⁶ Rungta, 1970, s. 165.

⁷ Timberg, 1978, s. 6, Papanek’in Pakistanlı Memonlar üzerine çalışmasına da atıfta bulunuluyor.

vadede sürekliliğini sağlamasıdır. Bu ailenin varlığı, eğer tüm yeni nesil ölürse doğal olarak ortadan kalksa da, tek tek üyelerin yaşam ve ölümlerine bağlı değildir. Ancak böyle bir durumun gerçekleşmesi Avrupa ve Yakındoğudan farklı olarak Güney ve Doğu Asya'da hiç mirasçı olmadığı zaman evlat edinme yoluyla mirasçı yaratılabildiğinden pek olası değildir. Sonuç olarak bu aile şirketleri hiçbir zaman yok olmak durumunda kalmaz. Bu şirketlerin varlıkları en azından bir nesil uzatılır ve tarihsel kayıtlar bu durumun her düzeyde birçok örneğiyle doludur.⁸

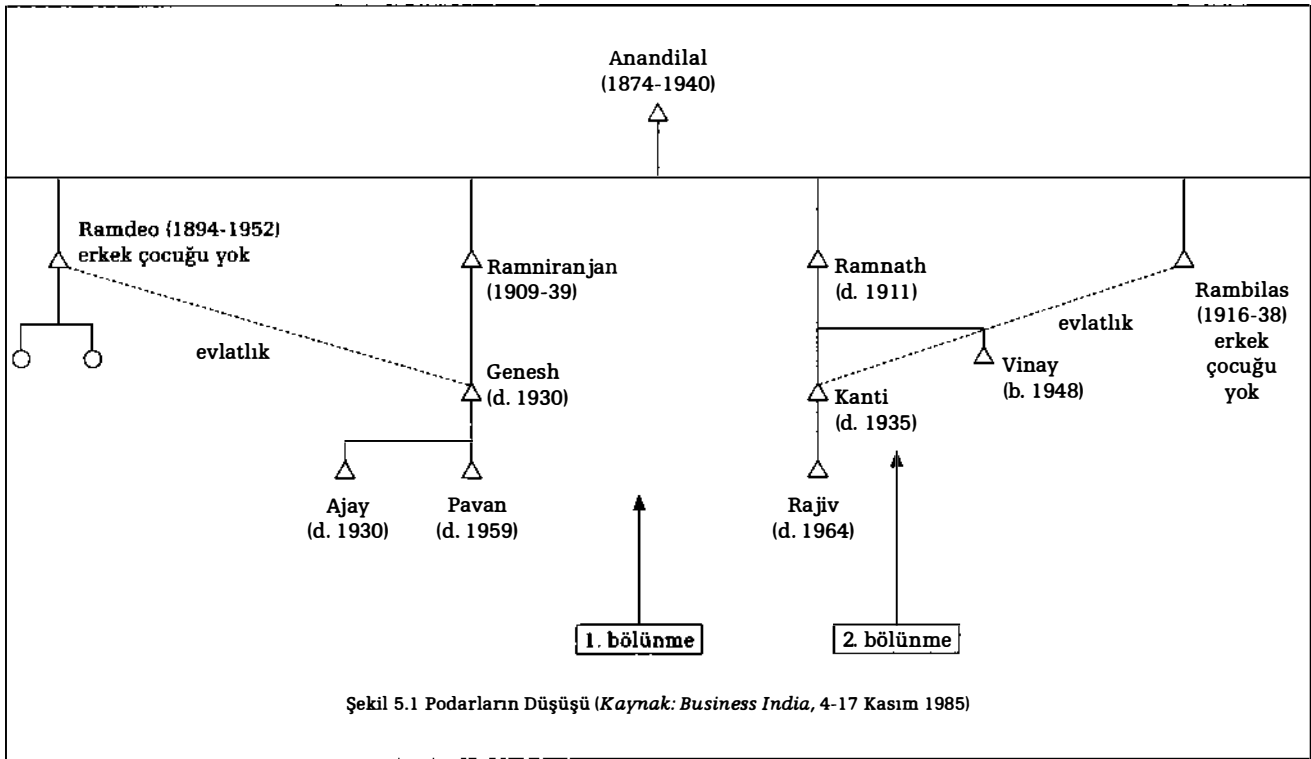
Günümüz Hindistanı'ndan bir örnek verelim. 1985 Kasımında *Business India*'da, Bombay'daki bir aile tekstil şirketinin sorunlarının sunulduğu "The Decline of the Podars" [Podarların Düşüşü] başlıklı bir makale yayımlandı. Kurucu Anandilal'in (1874-1940) dört oğlu vardı. Bu oğullardan ikincisi (B) ardında bir oğul bırakarak öldüğü zaman, onun erkek çocuğu olmayan büyük erkek kardeşi (A, Ramdeo) oğlunu evlat edindi. Üçüncü kardeş (C) de oğlunu, yine erkek çocuğu olmayan en genç kardeşe (D) evlatlık verdi. Sonuç olarak her iki torun da hem "doğal" hem de üvey babalarının mülklerini miras alma hakkına sahip oldu. Ancak C'nin ilk oğlundan on üç yıl sonra bir oğlu daha oldu ve simetri bozuldu. 1966'da, önemli kırgınlıklara neden olan iki yıl sonraki kesin bir bö-

⁸ Çin'den bir örnek vereceğim. Bu yüzyılın başında İngiliz egemenliğindeki Weihaiwei bölgesinde görev yapan bir hükümet temsilcisinin anıları çarpıcı bir olaya işaret eder. İşte bir adamın mahkemede söyledikleri: "Sung Lien-tong"ın mülkü üzerindeki haklarıma kuze-nim tarafından itiraz edildi. Bu mülkün esas sahibi benim. Sung Lien-tong'ı gömdüm ve ruh tabletinden ben sorumluyum ve yıllık seremonileri yürütüyorum" (Johnston 1910, s. 140). Mülkü üzerinde uzlaşmazlık bulunan söz konusu adamın 1701'de çocuksuz olarak öldüğü ve davacının atasının cenaze masraflarını karşıladığı ve başyastutucu olduğu ortaya çıktı. Davacı aile anlaşmasıyla vefat edenin evlatlığı konumuna geldi ve mülkünün varisi oldu. Bu olay, sadece cenazeler, mülk ve ata ibadeti arasındaki yakın ilişkiyi değil aynı zamanda evlat edinmenin sağladığı "imgesel" devamlılığı ve bu devamlılığın aktörlerin zihinlerindeki güçlü anlamını gösterir.

lünmenin izlediği bu durum, iki ana grup arasında geçici bir ayrılmaya yol açtı. Aile üyeleri artık birbiriyle görüşmese de, ofisleri hâlâ aynı binadaydı. Bu birleşik ailelerin önemli bir özelliği; görüşme kesildiğinde bile ortak çıkarlar, daha sonra veya bir sonraki nesil tarafından yeniden canlanma olasılığına yol açarak devam edebilir. Bu sırada C'nin, babasının mülkünün sadece yarısını alma hakkına sahip olan ikinci oğlu 1983'te daha fazla pay alan kardeşiyle ilişkisini kesti; bu oğulun A ile B'nin çocuklarından oluşan bölüme daha yakın olduğu düşünülmektedir.

Bu türden bir tarihçe az rastlanan bir durum değildir. Aslında bu, nüfusbilimsel açıdan öngörülebilirdir. Evlilikle oluşmuş ailelerin bir kısmının erkek varisi olmayacağı için eğer erkek soyu yukarıda bahsedilen biçimde dağıtılabılırsa süreklilik olasılığı açıkça daha yüksektir. Bunun alternatifiyse uzun vade planlamalarını olumsuz etkileyebilir ve şirket içinde, halktan olan hissedarlarının sergileyebileceği bir çeşit kısa vade çıkarlarını teşvik edebilir. Ahmedabad'daki bir tekstil imalathanesinden başka bir örnek vereyim. Bu örnekte ailenin kıdemli bir üyesinin iki kızı vardı, fakat erkek çocuk evlat edinmedi. Bunun yerine iş hayatına pek ilgi duymayan iki damadı vardı. Kimi evlat edineceğinizi seçebilirsiniz, ancak günümüzde babanın damatlarını seçmesi her zaman o kadar kolay değil. Aile şirketinin süregelen politikası, damadın sürekliliğe önem vermemesinden oldukça fazla etkilendi. Aslında satma arzusu Podarlar arasında ortaya çıkana benzer bir "yakın-yaşama-ama-görüşmeme" şeklinde bölünme üretti.

Başka bir deyişle geniş aile ekonomik anlamda tarım ya da zanaat sektörleriyle sınırlı değildi; karmaşık mali işlemlere ne geçmişte ne de şimdi yabancıdırlar ve bu ailenin işletmeleri nesiller boyunca ayakta kalmıştır. Diğer tüccarlar uzun süreli mali çıkarlar miras alırken, zanaatkârların kendilerini tüccar haline getirebildiklerini görmüştük. Her iki kategoridekiler de modern Hint iş sınıfının liderleri

konumuna geldi, fakat bunlardan ilki İngiliz sömürge dönemi sırasında özellikle önemliydi. Örneğin yirminci yüzyılın başlarında Ahmedabad'ın en önemli imalathanelerinden birinin sahibi Kasturbhai Lalbhai, Cihangir ve Cihan Şah gibi Moğol imparatorlarının kuyumcuları olmuş ünlü Shantidaların soyundan gelmektedir.⁹

Bu tür girişimler modern sanayi üretimine geçerlerken de aile şirketleri olarak işlemeye devam ettiler. Bu özellik sadece Gucerat bölgesinde görülmüyordu. Madras'ta yapılan bir araştırmaya göre kamu sektörü sanayisi ve bir özel sektör şirketi dışında bütün girişimler aile şirketlerinden oluşuyordu.¹⁰ Yine bu şirketlerin üyelerinin çoğunlukla "çekirdek" hanelerde yaşadıkları gerçeği, zorunlu olarak "birleşik aile" sisteminde bir dağılma olduğunu göstermez çünkü bu "çekirdek" hanelerde yaşayanlar birçok "birleşik aile yükümlülüğünü" yerine getirmeyi sürdürdü ve evlilikleri düzenleyen, ev ibadetlerinde bir araya gelen ve bazen erkeklerle kadınların ayrı oturdukları yemekler düzenleyen "değişmiş birleşik haneler" kurdular.

Aynı özellik Afrika'daki Hint ailelerinde de var gibi görünüyor. Kenya'daki iş ailesi hakkındaki bir karşılaştırmada, Asyalılar sıklıkla akrabalarla çalışırken, başka konularda Afrika toplumlarında akrabaların hâkim olmasına rağmen Afrikalı girişimcilerin nadiren akrabalarla çalıştıkları ortaya çıktı. Yerli Afrikalılar en önemli güvenceleri olarak top-rağa sahiptiler, fakat göçmen Asyalılar para ve akrabalara bağlıydılar. Aile maliyesi, kısmen uzun dönem bankacılık tesislerinin yokluğu nedeniyle bir gereklilikti. Bankaların kurulmasının ardından bile aradaki fark hâlâ gözlemlenebilmektedir. İlginç olan nokta şu ki, akraba bağlarına dayalı Hint iş hayatı daha başarılı olmuştur.

Hindistan'da çağdaş aile şirketleri çoğunlukla terimin anlattığından daha karmaşık bir yapıdadır. Bazıları şirket hisselerinin sadece küçük bir bölümü ailenin elinde kalacak

⁹ Tripatini, 1981; Markowits, 1985.

¹⁰ Singer, 1968, s. 440.

şekilde halka açıldı. Yine de aileler, en yaygını genel acentelik olan çeşitli yollarla şirket üzerindeki kontrollerini sürdürdüler. Hindistan'daki sorunlardan biri de şuydu: Hem Hint hem İngiliz bankaları genellikle kısa vadeli finansmana odaklandığından, fiilen sadece aileden ya da kast çevrelerinden kaynak bulabilen Hintlerin, uzun vadeli yatırımını gerektiren endüstriyel gelişme işine kalkışabilmeleridir.¹¹

Bu, aile şirketi yerel sakinlerle sınırlı olmadığı için Hindistan'daki diğer tüccarlar için de doğrudu. En azından on yedinci yüzyıldan başlayarak, muhtemelen Asya ticaretinde aracılık yaptıkları İtalyanlardan öğrendikleri açıkça çift yazımlı defter tutma yolunu kullanan Asya'daki Ermeni tüccarlar da, sınırlı ya da karma sorumluluklarla şirketler (*commandités*, bir sınırlı ortaklık) kurdular. *Commenda* ile beraber, bu topluluklar yabancılardan olduğu kadar akrabalarından da oluşurdu. Aslında akrabalık, bu toplulukların doğası kapitalist olan ve özellikle devlet desteğinin çok az olduğu ya da hiç olmadığı zaman devam eden faaliyetleri için sıklıkla gerekliydi. "Coğrafi olarak dağınık ama toplumsal anlamda kaynaşmış ve doğrudan devlet desteği almadan kurulmuş bu tüccarlar dünyası, büyük ölçüde aile üzerine kurulmuş ticari kapitalizme hayat verdi. Bağımlılık, akrabalık ve evlilik bağları güvene dayalı ilişkiler doğurdu. Bu aileler, mal aktarımının sık sık büyük aileler arasındaki evliliklerle garanti altına alındığı gerçek tüccar hanedanlıkları oluşturdular."¹² Avrupa ve Asya'nın başlıca devletlerinde olduğu gibi burada da oğullar kadar kızlar da evliliğe ait mülkiyetin bir bölümünü çeyiz, miras ya da her iki şekilde de alma hakkına sahiptiler. Bu yüzden çocukların evlenmeleri, kontrol ve aktarma sürecinde çoğunlukla büyük öneme sahipti. Bu çocuklar sermaye oluşturmada ve personel sağlamada da kendilerine düşeni yaptılar; hem akrabalık hem de evlilik bağları uzun dönem işbirliği için gereken güveni besledi.

¹¹ Streefkerk, 1985, s. 33.

¹² Aghassian ve Kévonian, 1985.

Ermeniler de birçok Hint tacirlerinin ve özellikle bazı Hint kastlarının üyelerine dayattığı kısıtlamalardan hiçbirine maruz kalmayan Müslümanların ve Farsilerin (Pers İmparatorluğundan gelen Zerdüş t mülteciler) güvendiği Yakındoğudan gelen aynı ticaret yollarını kullandılar. Hint tacirleri ülke dışına çıkamazlardı; Gandhi de İngiltere'ye hukuk çalışmak için ilk kez geldiğinde, onu bu yasaktan muaf tutmak için özel bir kuralın oluşturulması gerekmişti. Birçok başka durumda olduğu gibi bu yasak Gandhi'nin ülke dışına çıkmasına engel olamadı.

Aynı ticaret yollarını kullanan diğer tüccar evleri de benzer bir biçimde yapılanmışlardı. "Chinoy'un Evi"nin öyküsü Sultan Chinoy'un otobiyografisinde (1962) anlatılır. Sultanın Müslüman babası Kutçlu Koja ebeveynleri aracılığıyla, bir yandan Çin (afyon ve hessian – bir çeşit kaba kumaş) ve diğer yandan Muskat ile (nar ve *kharak*) geniş çapta ithalat-ihracat işi yapan bir şirkette yer edindi. Oğlu Sultan Chinoy eğitim almaya yollanırken erkek kardeşi doğrudan çalışmaya başladı; bu iki faaliyet birlikte yürüyebilir görülüyordu. Babası, "işimizi büyütme ve ailemizi genişletmek için umutlarım ona [Sultan'a] bağlandı," diye yazıyordu. 1904'te kardeşinin hizmetleri üzerine Sultan'a, Britanyalı bir aile dostu aracılığıyla Shell petrol acenteliği önerildi. Babası "bunu kaçırmamalıyım diye düşündü" ve "Sultan! Artık seni iş hayatına sokuyorum," dedi. Çünkü hiçbir başarı öyküsü, bağımsız girişimcininkinden daha fazlasını anlatamazdı.

Benzer bir öykü de halihazırda en büyük toprak sahiplerinden biri olan ve demir cevherinin çıkarılmasıyla uğraşan Goalı bir Brahman ailenin çocuğu olarak 1916'da dünyaya gelen Vasantro Dempo'nun biyografisinde nakledilir. Dempo uluslararası düzeyde denizyolu taşımacılığına ilgi çekmeyi başardı. Dempo, ona kiminle evleneceğini dahi söyleyen ve babasının amcası tarafından idare edilen bir bölünmemiş Hindu ailesinden geliyordu. Bazı konularda bireysel karar alma üzerindeki bu kısıtlama onun girişimci uğraşlarını en-

gellemedi; hatta aile, kariyerinin başlangıç noktasını oluşturdu. Hem Chinoy hem Dempo, kurulmuş tüccar hanedanlıklarının üyeleri idi ve işinsanları olarak bireysel başarıya –bu yardım çoğunlukla ailenin kariyer ve evlilik konusundaki isteklerine uymak anlamına geldiyse de– ailelerinin yardımıyla ulaştılar.

Genel Acenteler

Genel olarak Hint aile şirketlerinin zorunlu olarak özel olmadıklarını görmüştük. Aile, halka açılan hisselerin büyük veya küçük bir kısmını elinde tutarak şirket üzerinde etkin kontrolünü sürdürebilmektedir. Yakın zamana kadar benimsenen yöntem, şirketi, ailenin himayesi altındaki “ebeveyn” şirketinin bir yardımcısı olarak hareket eden “genel acentelik” üzerinden kontrol etmektir. Bu durumda acente yönetim kuruluna ve hatta kilit önemde bir yönetim makamına bazı aile üyelerini atardı.

“Genel acentelik” başka yerlerde benzerleri olsa da Hint kara parçasının bir buluşuydu. Bu acenteler ilk önce 1830’larda Kalküta’da ortaya çıktı. Avrupalı aracılar Hindistan’daki askeri ve sivil yetkililerden, ticareti geliştirebilmek ve kâr elde etmek amacıyla sermaye topladılar. İlk başta pek çok başarısızlık yaşandı, fakat sistem 1833’te acenteyi “yapılan bir anlaşmayla bir şirketin bütün işlerini yönetmekle görevlendirilen bir kişi, şirket veya kumpanya” olarak tanımlanan bir kontrat tarafından düzenlendi. Başka bir deyişle acente, şirketlerin yatırımlarını korumak için araştırmalar yapmak, temel sermayeyi büyütme, kaynakları kullanmak, (kefil gibi davranarak) para kaynakları yaratmak, ürünleri pazarlamak, makine ve mağaza satın almak ve işi yürütmek anlamında yönetimi üstlendi. Acente bu hizmetlerin karşılığında sabit bir ücret ve satışlar üzerinden komisyon alırdı.¹³

¹³ Jha, 1963, s. 153 vd.

Bu acentelerin sahiplerinin ve çalışanlarının İngiliz olmasına rağmen, daha sonra Hintler buralara sahip oldu ve üyelik çoğunlukla soy esasına göre yapıldı.¹⁴ Yani ortada çeşitli girişimlerde birbirine kenetlenmiş yöneticilikler aracılığıyla bir güç yoğunlaşması vardı; güven sıklıkla başarılı bir girişimin genişlemesiyle yaratılırdı.

Bir başka önde gelen anonim şirket biçimi Avrupa'nın Güney Hindistan'la ilişkiye geçmesiyle erken bir dönemde ortaya çıktı. Anonim şirket, İngiltere ve Hollanda şirketlerinin, İtalya ve Akdeniz'de görülen erken dönem şirket türlerinin gelişmiş hali biçiminde örgütlendikleri bir yapıdadır. Bu Avrupa şirketleri, birçok küçük tüccarla ilgilenmek zorunda kalmaktan kaçınmak için Hint tüccarları arasında da aynı örgüt biçimini yaydılar, ama bu düşünceyi beğenenler Surat'ın büyük tüccarları değil küçük tüccarlardı.¹⁵ Genellikle, her biri 10 bin ile 150 bin pagoda arasında değişen bir miktarda bağış yapan beş on tacirden meydana gelen bu tür şirketler, iki ya da daha çok bireyden ziyade iki ya da daha çok birleşik-aile işletmesiyle ortaklık kurarlardı.¹⁶

Genel acentelerce uygulanan dolaylı kontrol yöntemleri Avrupa'da biliniyordu. Bu yöntemler mali güçle teknik ustalık arasında kolayca ortaya çıkan gerilimle baş edebilmek amacıyla doğmuştur. Bu sorun, girişimin kurucuları için önemli olmasına karşın, özellikle bir girişim büyüme veya teknik karmaşıklık anlamında bir eşiğe ulaştığı zaman onlardan ziyade kurucuların ardından gelenler için daha büyük bir dert oluşturabilir. Modern şirketler, sahip olma hakkını hissedarlara, kontrol etme hakkınıysa yöneticilere vererek birincisini ikincisinden ayırırlar. Hissedarlar özel bireylerin ve giderek artan bir oranda "kurumların," özellikle de sigorta şirketlerinin ve emeklilik fonlarının yanı sıra

¹⁴ A.g.e., s. 157.

¹⁵ Rungta, 1970: 1-2.

¹⁶ Bir pagoda genellikle altından yapılan ve eskiden Güney Hindistan'da para birimi olan bir madeni paradır.

hâlâ esas kurucunun ailesini de içerebilirler. Özel bir şirket bile teknik nedenlerden ötürü sahip olmayla kontrol arasında belli bir düzeyde ayrıma ihtiyaç duyabilir. Ya da şirketin halka açılmak ve ek sermaye yaratabilmek için hisse senedi satmak zorunda kalması yüzünden bir düzeyde ayırım ortaya çıkabilir. Her iki durumda da Hint genel acenteliği, hem bir güçler ayrılığına hem de kurucu ailenin çıkarını gözetmeye izin verdiğinden, doğabilecek sorunlara karşı olası bir çözüm önermiş olmaktadır.

“Kolektif Kapitalizm”

Ailenin Hint şirketlerindeki varlığında şaşılacak bir şey yoktur; tabii ki bireysel girişimcinin sahası olan kapitalizmin Crusoe mitiyle yetişen bazı Avrupalılar dışında kimseye göre. Kast ve akrabalık hem yurtiçinde hem de yurtdışında bulunan Hint topluluklarında önemli bir unsur olmayı sürdürdü. Eğer bunlar kapitalizmin gelişimini önleyebilecek veya hatta engelleyebilecek olsaydı, nasıl oldu da bu kadar çok (Guceratlı) dükkân sahibi, tüccar ve sanayici Doğu Afrika'da ve günümüz İngilteresi ve Amerikası da dahil olmak üzere dünyanın birçok başka yerinde iş kurabildi? Ticari kapitalizm, açık olarak Doğuda da Batıdaki kadar önemliydi. İlk endüstriyel faaliyetler kesin olarak çoğunlukla tüccarlar tarafından Hindistan'da yürütüldüyse de, Avrupa sonradan endüstriyel üretim biçimleri geliştirdi. Ama uyarılama da olsa buluş da olsa, bu faaliyetlerdeki Hint başarısı, sıklıkla bu geniş bağlara rağmen değil de bu bağların yardımıyla gerçekleşti. İşbirliği başat olarak ailesel düzeyde yer alsa da çekirdek aileyle sınırlı değildir. Daha sıkı kast ya da *jati* bağları da, Maravarlar, Chettiarlar ve Caynacılar arasında olduğu gibi kendi rollerini oynadılar. Kast benzeri bir türe bir örnek Orta İngiltere'deki Leichester kentindeki İsmaili topluluğudur. Bu Müslüman gruptan olan Hintler Batı Afrika'dan kovulmalarının ardından geldiklerinde, mezhep Kanada'dan iki işinsanını, bir benzin istasyonu da dahil olmak

üzere dindaşlarının istihdam edilebileceği işler kurmaları için yolladı. İsmaililer diğer üyelere yardım etme yükümlülüğünün özellikle ağır olduğu bir dinsel topluluktur. Fakat daha az hırslı bir ölçekte işbirliği bu şehirdeki birçok başka grup arasında da yer alır.

Hint örneği, sosyologların ve başkalarının geniş akrabalık bağlarının varlığı "modernleşmeyi" engeller tezini sorgulamamız gerektiğini gösteriyor. Çünkü aile, akraba, kast ya da sınıf bağlarının belirli türdeki ticari faaliyetler için açık avantajları vardır. Bu, Gucerat ve Rajputana'daki ve Chettiarlar arasındaki bankerler için özellikle doğrudur. Bu durumlarda geniş bilgi, konukseverlik ve güven ağları faaliyetlerinin doğasına içkin olmasa da avantajlıydı. Belirttiğim gibi Hindistan'daki sorunlardan biri, hem Hint hem İngiliz bankalarının (1906'da Madras'ta başarısız olduktan sonra bile) büyük ölçüde kısa vadeli yatırıma yönelmeleri yüzünden Hint girişimcilerinin sık sık aile veya kast çevrelerinden kaynak bulmaya dayanmalarıydı. Birleşik ailelerce verilen desteği tartıştım, fakat Chettiar bankerlerinin önemli faaliyetleri, yakın akrabalar arasındaki bağlar kadar kast bağlarına da doğrudan dayalıydı. Bunların bankacılıkları, daha kapsamlı bir sorun olan kolektifle bireysel eylem arasındaki karşıtlık sorununa da yol açan mali faaliyetlerde birleşik ve çekirdek ailelerin rolü hakkında bir tartışmayı gündeme getirmiştir. Japon sosyolog Shoji Ito sanayi öncesi Nakarattar bankacılığının, Batıya benzer bir biçimde evlilik birimine ya da *palliye* ait olan özerk karar alma güçlerine dayandığını ileri sürmüştür; ona göre ancak 1930'lardan sonra sanayi yatırımının genişlemiş ölçeği, kaynakların birleşik ailede birleştirilmesiyle alakadar olmuştur. Diğer bir gözlemci Madhevan, kast içinden kast örgütüne doğru bir sıçramanın meydana geldiğini gördü. Öte yandan Rudner, Chettiar bankacılığının, en azından başarılı şirketlerde her zaman birleşik aile birimlerince yürütüldüğünü düşünür. Yani Güney Hindistan'ı Batıda yer eden bireyci ruhun yerine "kapitaliz-

min kolektivist bir ruhunu" sergiliyor olarak görerek Batılı karşılaştırmancının geçerliliğini inkâr eder.¹⁷

Rudner, Chettiar bankerlerinin erken dönem faaliyetleri hakkında neredeyse tamamen doğru söylüyor. Ancak toplumları bireyci veya kolektivist, evlilikle oluşan veya birleşik ailelerce damgalanmış olarak tanımlamak bu durumu betimlemek için fazla dışlayıcı bir tutum takınmak olur. Bize gerçekçi olmayan alternatifler sunuluyor. Hem basit hem karmaşık aile yapıları –ailelerin gelişim döngülerinin bir parçası olduğundan– bütün toplumlarda vardır. Oranları, diğer şeylerin yanı sıra politik ekonomiyle ilişkili olan nedenlerden ötürü değişir. Hindistan'da tüketim grupları, hane halkları Avrasya'nın diğer bölgelerinden ortalama olarak, eğer ille de bir fark koymak gerekirse, çok az büyüktür. Batıyla karşılaştırıldığında geniş aile, ortak büyükanne ve büyükbabaların soyu, bazen bir BHA olarak ve normalde pek resmi olmayan bir biçimde gündelik etkileşimde büyük bir rol oynar. Bunun ötesinde yeni kentsel koşullar içinde bazı açılardan önemini yitirme eğilimi gösteren soy veya *jatî*'den gelen daha geniş akrabalık bağları yatar. Pek çok Batılı yazarın hipotezinin tersine "geniş" ailevi birimler ve daha geniş kast veya akrabalık grupları, ekonominin büyümesini engellemek şöyle dursun, çoğunlukla ticari ve sanayi faaliyetlerde kilit roller üstlendiler. Bu olgu Hindistan'la sınırlı da değildi.

Çin'de ve Japonya'da Aile ve İş Hayatı

İş hayatında, benzer bir akrabaya bağımlılık durumu Doğunun her tarafında vardır. Faure, Ming ve Qing dönemlerindeki Çin soyunu ve aileyi, "iş faaliyetleri için bazı temel yapıları" sağlayan etkenler olarak görür. Ancak aile, ölçek artırılrsa ve bu, ailelerin profesyonel yöneticiler kiralayabilmelerine ya da özellikle tuz ve kömür madenciliğinde hâkim olan ortaklıklar kurma yoluna gidebilmelerine yol açabilse

¹⁷ Rudner, 1992.

de genelde alışkanlıkların izlendiği ticari faaliyetlerle uğraşan aileydi. Bu, akrabalar özellikle güvenin fazladan bir öneme sahip olduğu durumlarda bu tür birimlerin temelini oluştursalar da, zorunlu olarak akrabalarla sınırlı olmayan Akdeniz *commenda*'sında veya erken dönem Babil İmparatorluğundaki ortaklıklarda rastladığımızın tamamen aynıdır. Soyun üyeleri başarılı bir tüccarın etrafında toplanabilirlerdi, ki böyle bağlar "sadece tüketim için değil aynı zamanda üretim ve ticaret için ekonomik örgütlerin içindeki en köklü ilişkiler" olarak algılanırdı.¹⁸ Faure, soyla aile arasındaki, biri süren ve dayanışmaya dayalı, öbürüyse geçici ve bölünen; biri atalara, diğeriye aileye yoğunlaşan biçimindeki yaygın olarak kabul edilen farklılığa işaret eder. Bunun yanında Faure, eğer aile toprağı bölünmemiş olarak kalırsa, bunun soyun bir dalını kurmak için vesile olabileceğini de kabul eder. Bir ticari girişim olarak Kantondaki soy, doğrudan ticaretle uğraşmaz, bunun yerine büyük ölçüde topraktan oluşmakla beraber ekilmemiş toprakların yanı sıra yerel pazarları, dükkânları, fırınları ve dökümhaneleri de içerebilen kendi lonca mülkü üzerinden düzenli bir kâr elde etmeyi amaçlardı. Soy bu toprakları doğrudan işlemezdi, bunun yerine bunları soyun üyelerine kiralardı. Kâr, sadece mülkün kurulmasına katkısı olan soy üyeleri arasında atadan kalanlar içinde bölüşülürdü.

Weber ve Braudel'i izleyen Faure, Çin işletmelerinin hesaplarının olmadığını ileri sürer. Faure on altıncı yüzyıl kaynaklarını temel alarak bu argümanı öne sürer ve 1930'larda Kanton pratikleri hakkındaki bir araştırma, dükkânların mal takaslarını kârların dağıtılmasında göz kararına güvenmek suretiyle nakit işlemler kadar, ayrıntılı bir biçimde kaydetmediklerini ortaya koyar. Faure bu eksikliği, ticari aile faaliyetlerindeki lonca biçimi mülkiyet sahibi yapıların yokluğuyla ve girilen işlerin kişisel doğasıyla bağlantılı olarak görür. Bu Weberci argümanı izleyerek, sosyologların bir ta-

¹⁸ Faure, 1989.

rafta aile girişimi, kişisel bağlantılar ve geleneksel muhasebecilik yöntemleri ve diğer tarafta temel sermaye sahipliği, sınırlı sorumluluk ve sermaye muhasebesi arasında, "on altıncı yüzyıldan on dokuzuncu yüzyıla kadar uzanan dönemde Batı iş hayatının gelişiminin büyük kısmının ikinci ilişkiler dizisinin birincisinin içinden doğduğu bir çerçevede yazılabilir" olduğunu varsayarak kurmuş oldukları ilişkiye değinerek devam eder.¹⁹ Zıtlık, olduğundan fazla keskinleştirilmiş görünüyor. Ticari faaliyetlerde bulunan "aile" yönetimin tek adam üzerinde kalmasına rağmen kuzenleri ve onların çocuklarını bile içeren bir geniş aileyle kendi nüvesi olarak pekâlâ bir ufak soya sahip olabilir. Bu birim, mal sahipliğinin yönetimden ayrılmasını içerecek biçimde bölünmeye mahkûmdur. Faure "işin tacirin kişiliğiyle ve ailenin ise işletmenin şefi (*chia*) ile özdeşleştirilmesinin aşılınmasıyla ortaya çıkacak olan yatırım belirsizliğine" dikkat çeker.²⁰ Ortaklıklar akrabalarla da olsa yabancılarla da olsa, bir ortağın ortadan kaybolması halinde bile bir süreklilik garantisi istendiği için elbette bu soruna bir ölçüde çözüm bulunurdu. Esasında Faure rahatça bir yatırıma dönüşebilecek kadar uzun bir süre, yani birkaç nesil boyu kadar sürebilen aile işinin kısa ömürlü doğasını abartmış gibi görünüyor.

Fakat durum böyle olsa da Faure, Çin ekonomisinin potansiyelini başka yollarla kabulleniyor. Bu ekonomi kusursuz bir şekilde, İngiltere'nin "aynı oranda spekülâtif" borsasının kurulmasından bile önce gelecekte işlem görecektir bir mallar pazarı geliştirebilirdi, fakat Faure örneğin tuz ticaretinde, tekelin emperyal çıkarları tarafından tahrip edilmiş bir eğilim görür.²¹ Ne var ki bu potansiyel, gelişmeyi engellemeyecek türden aile bağlarına oldukça fazla bağımlı olan Tayvan ve Hong Kong'un faal kapitalist pazarlarında açıkça su yüzüne çıkmıştır. Tam aksine Tayvan'da devlet girişimle-

¹⁹ A.g.e., s. 360.

²⁰ A.g.e., s. 356.

²¹ A.g.e., s. 365.

ri ve yabancı şirketler haricinde, bütün şirketlerin yaklaşık %97'si biçimsel olarak aile şirketleridir; en büyük 100 iş grubunun bile %82'si ailevi akraba gruplarının hâkimiyetindeydi.²² Bu aile girişimleri bazen bir ayağı kırdı bir ayağı kentte olan kırsal birleşik ailelerce yönetilirdi. Aile şirketleri Hong Kong'un mali temelli kaygıları içinde de hâkimdi. Denizaşırı Çin girişiminin bir özelliği bu aile ögesine sahip olmasıydı. Bazıları bu ögeyi tıpkı Weber ve takipçilerinin sofu Protestanlığı Batıdaki bireycilik için benzer bir şey yapmış gibi düşündükleri gibi, "aileciliği" merkezi bir unsur olarak algılayan Konfüçyüsçülükle ilgili olarak görürler.²³ Diğer bir deyişle ekonomik ahlakın özel içeriği, hüküm süren dinsel ya da ideolojik sistem (her neyse) tarafından onaylanmasından daha az önemli olabilir. Ancak Hint örneği bu argümanın tümünü sorgulanabilir duruma getiriyor. Dahası, orta Çin'in, Komünizmin kırk yıl önceki zaferinden beri Konfüçyüsçü olmayan birbirine komşu bölgeleri, çok hızlı büyüme oranlarına ulaştılar. 1979 Deng Xiaoping Reformlarından bu yana, Güney Çin eyaleti Guangdong, Tayland'daki yıllık %7,5'lik oranla karşılaştırıldığında, yıllık %12,5 oranıyla gerçek bir büyüme yaşadı. Bu gelişme aynı dönem içinde, yıllık ortalama kişi başına düşen neredeyse 2.000 dolarlık gayri safi yurtiçi hasıla ve yıllık ortalama %40'arlık artış gösteren üretim, ticaret ve yabancı yatırımla, 100 binden az bir nüfustan 2 milyon nüfusa erişen bir şehir olan Shenzhen Özel Ekonomi Bölgesinde yoğunlaştı. Bu büyüme ayrıcalıklı bölgelerle sınırlı değildir ve Guangdong'un büyük bölümünü kapsamaktadır. Her yerde bu gelişimin büyük kısmı, "komşuluk etkisinden ve Hong Kong'dan, sıklıkla uzaktaki aile üyelerine gelen sermaye ve işlerin nasıl yapılacağına dair bilgi transferinden kaynaklanır, fakat işlerin yürümesini sağlayan yerel girişimcilerdir.²⁴ Aile bağlarının aynı şekilde kullanılması,

²² Greenhalgh, 1987.

²³ Redding, 1990, s. 2.

²⁴ "The South China Miracle," *The Economist*, 5 Ekim 1991.

büyük ölçüde Hong Kong, Tayvan ve diğer denizaşırı Çin toplulukları arasındaki hızlı kalkınmanın bir özelliğidir. Fakat bu modern gelişmelerden çok önce, Güney Çin'deki soy kaynakları ticaret ve diğer yatırımlar için kullanılmışlardır.²⁵

Çin'de soyun rolü atalara ibadetin önemiyle ilişkilidir. Bunlardan hiçbiri ilkel toplumdan kalma değildir. Bu, kısmen dünya dinlerinin, özellikle Budizmin bilinçli reddedilişinin (Taoist olanlar gibi bazı Budist tapınaklar, ölenin kalıntıları olmayı değilse bile anılara sırdaş olmayı sürdürdülerse de) bir sonucudur. Esasen Tibet'te ortaya çıkan Budist "kilisenin" devlet ve ekonomi üzerindeki tehdit edici hâkimiyetine aile, soy ve atalar üzerine yaptığı vurguyla beraber Konfüçyüsçülüğe bir geri dönüşle karşılık verildi. Mezardaki delil ve tapınaktaki anıt, ticari ekonomiyle şevkli bir biçimde uğraşan Hong Kong'daki ailelerin çoğunda önemli bir rol oynamaya devam ettiği için, bu vurgu günümüzde de devam etmektedir. Başka bir deyişle ataya ibadet basitçe toplumsal örgütlenmenin erken biçimlerinden bu yana uzanan bir süreğenliği değil, bu kadar kısa bir sürede çok fazla şey almaya çalışan birikimsel kilisenin bilinçli reddedilişini içerir.

Pek çok durumda Çin diasporasındaki bu girişimler küçük ve aile tabanlıdır. Bazen bunların küçük kalmak *zorunda* oldukları iddia edilir. Öne sürülen nedenler kısmen örgütseldir, kısmen bölünmeye yol açan aile içindeki gerilimlerdir ve kısmen de varisin olmaması veya ilgisizlik yüzünden uzun dönemde doğrudan aile bağlarının yok olmasıdır. Bu son olasılıktan mümkün olan süreklilik mekanizmalarından birini benimseyerek nasıl kaçınılabileceğine ilişkin örnekler zaten vardır. Sanayi öncesi toplumlarda çiftlerin yaklaşık %20'si varis bırakmıyordu ve bir diğer %20'sinin de sadece kız çocukları vardı. Eğer erkekler süreklilik (örneğin girişimin sürekliliği) için gerekli olarak görülüyorlarsa, o zaman ilk eşin başarılı olamadığında fazladan çocuk yapmak için çoğul evlilik bir olasılıktır. Ya da bu %20'lik ke-

²⁵ Rudner, 1992; Faure, 1989.

sim damat bularak sorunu çözebilir. Hiç çocukları olmayan diğer %20'lik kesimde başka bir strateji de evlat edinme-dir. Bu mekanizma Avrupa'da ancak yakın zamanda ortaya çıktı ve Hristiyanlık tarafından reddedildiği için süreklilik amacıyla çok az kullanıldı. Evlat edinmenin yokluğu Doğu ve Batı aile şirketleri arasındaki karakteristik farklardan biridir; Hindistan ve Japonya'da bu tür girişimlerin daha uzun bir sürekliliği vardır, çünkü bunlar yalnızca üreme piyangosuna bel bağlamaktansa evlat edinme politikasına başvururlar.²⁶

Aile gerilimleri dikkate alındığında, bunlar tartışılan bazı örneklerde öne çıkmıştır. Ancak bunlar elbette, aile şirketinin en önde gelen avantajlarından biri olan aile dayanışmasının ve güveninin karşı tarafındadır. Ayrıca aile bölünebilse ve bu bölünme bir birleşik ailenin sonunu işaret edebilse de, bu aynı zamanda iki ayrı birleşik ailenin başlangıcıdır; ikiye ayrılarak büyüme var olan yapıyı değiştirir, ama zorunlu olarak sürekliliği yok etmez. İç içe geçmiş akrabalık çerçevesi duraksatılabilir, ama kolayca silinemez. Her durumda ilişkisiz eşler arasında gerilimler ortaya çıkar ve bu gerilimleri aşmak daha da zordur.

Üçüncü olarak, aile girişimleri büyük ölçekli hale geldiklerinde kesinlikle örgütsel zorluklar doğacaktır. Fakat böyle şirketler daha da büyüdüğünde normal olarak akrabaları ve profesyonel yöneticileri Hint acente sisteminde olduğu gibi karışık olarak kullanır. Bu, iyi bilinen Japon birlikleri için de böyledir. 1880'den itibaren Japonya'da iş hayatındaki gelişme, 1868 Meiji Restorasyonundan çok önceleri oldukça ilerlemiş bankacılığın ve ticari faaliyetin olduğu bir ülkede görüldü. Tokugawa döneminde Japonya zaten pirincin dağıtımı için, "gelecek malları" da içeren karmaşık bir kredi sistemine sahipti. Bir çeşit kliring sisteminin yanı sıra, pirinç

²⁶ Bu mekanizmaların daha ayrıntılı bir tartışması için bkz. Goody, 1976, 1983 ve 1990.

alım-satım faaliyeti, Londra'da borsanın kurulmasından kırk üç yıl önce, 1730'da Osaka'da işlemekteydi.²⁷ Çek ve senetleri içeren belge işlem biçimleri de gerekli motivasyon da Japonya'da vardı.²⁸ Bir on yedinci yüzyıl kaynağı "Biz bir bağımsızlık ve kendine güvenme ruhuyla güdülenen tacirleriz," demektedir.²⁹ Ticaret, insanın toplumsal statüsünü yükseltme olanağının önünü açtı. Tüccarlar tutumluluk ve gayretliliğe yüksek önem gösterdiler ve *shimatsu* terimi Tarena-ka tarafından "ekonomik akılcılık" olarak çevrildi. Böyle bir amaç için kâr ve zararın hesaplanması (*san'nyō*) gerekliydi. Aslında Takenaka, "yüksek bir seviyeye" erişen defter tutma yöntemlerinin "mülkiyet hesaplarının kâr ve zarar hesaplarından ayrı tutulmasına yarayan çift yazımlı defter tutmayı" da içerdiğini iddia eder.³⁰ Bu, parasallaşmaya dayanmak suretiyle işlemlerde kaçınılmaz olarak eşitlik ve özgürlüğü teşvik etmiş bir faaliyettir.

Restorasyondan sonra bu faaliyeti yürüten daha küçük Samurai, modernleşme sürecinin ardındaki itici gücün büyük bölümünü sağladı. 1884'e gelindsağında her beş Japon hane halkından biri "iş sektöründe" istihdam olunmuştu.³¹ Kırsal alanda her yerde fabrikalar mantar gibi bitiyordu. Devlet teşviki alan ve bazen de bizzat devlet tarafından kurulan bu fabrikalar daha sonraları özel sektöre satıldılar. Pamuk ipliği imalatı güçlü bir odak noktasıydı, çünkü bütün ithalatın %30'unu oluşturunuyordu. Su kuvvetini kullanan mekanik bir değirmen Restorasyondan önce zaten kurulmuştu ve 1884'e gelindiğinde aşağı yukarı 20 iplik imalathanesi vardı. O dönemde Osaka imalathanesi buhar gücünü ve 10

²⁷ Takenaka, 1969, s. 149.

²⁸ Takenaka çeklerden bahseder (*a.g.e.*, s. 148). Çekler, Hindistan'da olduğu kadar Osmanlı İmparatorluğunda da vardı.

²⁹ *A.g.e.*, s. 152. Ishida Baigan'ın öğretilerine *bkz.* (1685-1744).

³⁰ *A.g.e.*, s. 153. Japonya'da, Hollandalılar dışında, çift yazım için başka bir kanıt bilmiyorum ama Çin'de bir biçimin var olduğunu görmüştük.

³¹ Hirschmeier ve Yui, 1975, s. 103.

binden fazla için çalışabileceği son teknolojiyi kullanabilecek şekilde kurulmuştu. Bu kopuşla beraber "Japonya dünya pazarına ilk kez eşit rekabet koşullarına sahip bir ortak olarak girdi."³²

Erken tüccar faaliyeti büyük ölçüde akrabalık birimlerince yürütüldü, yani işe olduğu kadar eve ve aileye atıfta bulunan bir terim olan *ie* içinde yürütüldü. Batıda da atıf iş evlerine, *les grandes maisons*'a yapılmıştır. Fakat örneğin Londra'da, şirket isimleri ve sahipleri daha hızlı bir değişim geçirmiş gibi görünüyor.³³ Öte yandan Tokugawa Japonyası'ndaki aile şirketleri biraz önce tartışılan nedenlerden ötürü kayda değer bir süreklilik sergilediler. Kuramda en büyük oğul hakkı [*primogeniture*] önde gelse de, pratikte yerine geçme hakkı başarılı olmak için esnek olmak zorundaydı. İlkın, becerikli bir yönetici, patronun (daha az resmi bir temelde bütün işlerde ortak olan bir oıgu) damadı haline gelebilirdi. İkinci olarak, eğer ne oğul ne de kız varsa, o zaman "bir yönetici ya da becerikli bir lonca üyesi işi sürdürmesi için evlat edinilebilirdi," bu tür bağlar "kan" bağına göre ikincil olabilir, fakat "yasal bir kurguyla" akrabalığa dönüştürülürlerdi.

Hindistan'da olduğu gibi Tokugawa Japonyası'ndaki tüccarlar da Rönesans İtalyası'ndakilere benzetilirler. Başkaları bu tacirlerin fazla muhafazakâr olduklarını ve "liberal" zihniyetten yoksun olduklarını –ki bu durum endüstriyel büyümeye başlamalarını daha zor kılmıştır– öne sürdüler. Yabancıların müdahalesinin ve Şogunluğun devrilmesinin bu hızlı kalkışta bir rolü olduğu doğrudur, fakat bu gelişmenin temeli (büyük oranda) aile şirketleri tarafından zaten hazırlanmıştı. Sanayileşme ilerlediğinde aile, *zaibatsu* gibi büyük şirketlerde bile çok önemli bir rol oynamaya devam etti.

Japon iş hayatı üç ana şirket tipinden oluşur:

1. *Zaibatsu*, yalnızca tek bir ailenin ya da geniş ailenin sahibi olduğu bir grup çeşitlendirilmiş işler;

³² A.g.e., s. 109.

³³ A.g.e., s. 38.

2. Anonim şirket;

3. Özellikle inşaatçılık, inşaat mühendisliği, yayıncılık, perakende satış, tıp ve kozmetik alanlarında hâkim olan sahibin yönetimindeki küçük işler.

Modernleşmede başat bir rol, birçok değişik alana yayılmış olan, bu yayılmayı kendileri finanse eden ve böylece mülkiyeti birlik halinde tutan, genellikle özünde aile şirketleri olan *zaibatsu* tarafından oynandı. Bu gruplardan bazıları Meiji Restorasyonu döneminden çok önce kurulmuştu. Bazıları devlet müteahhitleri olarak başarı gösterdiler ve 1880'lerde yeni girişimlere yatırılan kaynaklar da bunlar oldu. Pek çok aile finans ve madencilikten gemicilik, gemi yapımı ve metal yapımı işlerine geçti; bazıları ticaret şirketleri oluşturdu ve bankalar kurdu. Bu karşılıklı olarak desteklenen çeşitli işletme alanları, maaşlı yöneticiler alınmasına ve yeni riskler için sermaye sağlanmasına yol açtı. Esas aile bazen faal yönetimden çekildi, fakat nihai mülkiyeti ve kontrolü elinde tutmaya devam etti.³⁴ Aslında Japonya'daki ya da başka bir yerdeki bu aile şirketlerinden bazıları yetenekli, maaşlı yöneticiler almak hususunda diğerlerinden daha titizdi. Mülkiyetin yoğunlaşmış olmasına ve merkezi kontrolün sağlanmasına rağmen, bu şirketler kurucu girişimlerde esnekliği ve bağımsız yönetimi teşvik etti.

Mitsui gibi bazı Evler oğullara yönetimi değil mülkiyeti devredecek şekilde bölündü. Ancak geleneksel yöntem *noren*'i (girişin önünde asılı duran ve deponun adını taşıyan ve koyu mavi bir giysi) paylaştırmaktı. Bu giysi Evin kendisiyle eşanlamlıydı, böylece onun bölünmesi, altı parçanın büyüğe dördünün de küçüğe gittiği Osaka'da kullanılan yaklaşıklık esasına göre küçük Evlerin (*bunke*) kurulması anlamına gelirdi.³⁵

Mitsui *zaibatsu*'su, önceleri devletin erzak müteahhitliğini yapıyordu. Birçok büyük şirket gibi bu da sosyalist fikir-

³⁴ Morikawa, 1992.

³⁵ Hirschmeier ve Yui, 1975, s. 39.

lerle savaşıma aracı olarak “aileciliği” iş hayatıyla bilinçli bir şekilde birleştirdi. 1900’larda Ev Anayasası yeniden yazıldı ve bu ailelerin buluşmaları şu şekilde betimlendi: “Toplanan on bir birleşik ailenin tüm üyeleri atalardan kalma tabletlerin önünde secdeye varacak ve gece gündüz ataların öğretilerine sadık kalacaklarına yemin edecek ve Mitsui Evinin şanının sonraki nesillere ulaşmasına çalışacaklardır.”³⁶ Çeşitli Mitsui şirketleri sınırsız ortaklığa dayalı anonim şirketler (*gōmei*) olmakla birlikte, yine de bu şirketler, üyeleri törensel olan başkanlık pozisyonunu ellerinde tutan bir holding üzerinden aile tarafından sahiplendirdi. Bu durumda yönetim profesyonel ellerdeyken, mülkiyet ailede kaldı.

Şirketin siyasetteki rolünden dolayı aile, hisselerin bir bölümünü satarak büyük oranda geri çekildi. Savaştan sonra, askeri yerleşikliği desteklediği düşünülen büyük şirketleri dağıtmak Amerika’nın politikasıydı. 1946’da aile kontrolü altındaki bu türden yirmi sekiz holding ortadan kaldırıldı. Mitsui’nin malvarlığı donduruldu ve tüm değerli kâğıtları satıldı. Bu bölünme büyük şirketlerle, alt sözleşme yapma işini yürüten ve çoğunlukla aile tabanında örgütlenen küçük, düzensiz olanlar arasında bir kutuplaşmaya yol açtı. Ancak bu şirketler bölündükten sonra bile yöneticileri birbirleriyle kurdukları yakın ilişkilerini sürdürdü; eskiden Evde varolan bağlar, artık katı anlamda aile bağları değilse de bütünüyle yok olmadı.

Eğer daha kapsamlı bağların önemi zaman içinde eridiyse de aile, bazen de geniş aile önemini muhafaza etti. Daha önce de gördüğümüz gibi bu kurumların modernleşmeyi engellediği ya da önlediği fikri sosyolojik çevrelerde yaygın olsa da, genellikle Max Weber’le anılır. “Weber’in başlıca ilgi alanının, akılcı kapitalizmin gelişimi önünde bir engel oluşturan aile” olduğu belirtilmektedir.³⁷ Çin ve Hindistan hakkındaki karşılaştırmalı çalışmasında Weber “aile yapısının, özellikle

³⁶ A.g.e., s. 208.

³⁷ Collins, 1986, s. 267.

de birleşik akraba gurubunun ("hısımlar") kapitalist gelişimi boğduğunu" vurgular ve "ahlaki dinlerin ve hepsinden önce ahlaki ve estetik Protestanlığın, büyük başarısının hısımlığının prangalarını parçalaması" olduğunu açıklar.³⁸ Bu parçalama kesinlikle Batıda ve daha az olmak üzere diğer dünya dinlerinde; Reform hareketinden yüzyıllar önce Katoliklik altında gerçekleşti.

Ancak Weber soy ve kastın rolü hakkında yanılıyor olsa da erken girişimci faaliyetlerde ailenin rolünü kavramıştı. Aslında "ailenin her yerde, Çin ve Babil İmparatorluğunda, Hindistan'da ve erken ortaçağda, sürekli ticari faaliyeti destekleyen en eski birim olduğunu ve ticaretle uğraşan bir ailenin oğlunun güvenilir bir kâtip ve daha sonra da babanın ortağı" olduğuna dikkat çekmişti. Kuramsal olarak Weber ailenin katkısını kabul etmesini bireycilik ve bürokrasi üstündeki ısrarıyla hiçbir zaman uzlaştırmadı. Weber bir taraftan siyasal ve ticari kapitalizm ayrıklığına ve diğer taraftan modern sanayi kapitalizmine atıfta bulunmuş olabilir. Çünkü bunlardan ikincisinin "akılcı" performansa (örneğin muhasebede) ve şirkete çalışan alımında –diğerleri sürdürülürken– evrensel kriterlere gereksinim duyulduğunu iddia etti. Çözümlemenin baltalanmasını devam ettiren ve dönemleştirme sorunlarını ortaya çıkaran sadece onun bu savı değildir. Aynı zamanda aile de onun söylediğinin aksine hem antik dönemde hem de modern kapitalizmde hâkim bir konumdadır.

Ailenin erken dönem niteliğini göz ardı eden ve kapitalist başarısının rolünü daha önceki rejimlerdeki atıflarına karşıt koşarak "mantıksal bir çözümlemede" daha da ileri giden, Crusoe mitinin peşinden koşan modernleşme kuramının Amerikan değışkeleriydi; ilki bürokratik istihdam tarafından, ikincisiyse akrabalığa dayalı uygunluk tarafından nitelendi. Buna ek olarak pek çok sosyolog, nüfusbilimci ve toplumsal tarihçi küçük ilksel aile, başarı üstüne odaklanma ve sanayileşme

³⁸ Weber, [1916] 1951, s. 237.

arasında bir "yakınlık" görmüşlerdir. Bu sabit bir temadır. Doğu modernleşmesi üzerine, Weberci ve Parsonsçı kurama dayanan bir yorumu örnek alalım. Çin'i tartışırken Levy, "modern sanayinin ve 'geleneksel' Çin ailesinin karşılıklı olarak yıkıcı oldukları" sonucuna vardı. Neden? Çünkü "geleneksel" Çin ailesi büyük ölçüde tekçi bir yapıydı ve Çin toplumundaki kurumsallaşmış evrenselciliğin bir alanı olan bürokrasi haricinde, toplumdaki bütün eğitim faaliyetlerine egemendi."³⁹ Şirket içinde tikelcilik, istihdamda akraba kayırma anlamına geliyordu; öte yandan kapitalist girişimdeyse işveren, kapasite ve başarılarına bakarak buharlı araç operatörleri almak zorundaydı. Aynı şekilde malların alım ve satımının karşılıklı hediye vermenin bir parçası değil, açık ve en yüksek seviyeye çıkaran faaliyetler olması gerekmektedir.

Bu tür savlar Batının ideolojik önyargılarıyla uyumludur. Ancak ampirik gerçekler veya Doğunun yerli modelleriyle bağdaşmaz. Bu zıtlık nasıl doğdu? Bu mit nasıl yaratıldı? Levy'nin açıklaması bir fikir verir. Fabrika üretiminde işçiler "kendi başlarıdır;" çeşitli emek taleplerini karşılamak için hareketli olmaları gerekir. Peki ya mal sahipleri? İki grubun aile gereksinimlerini radikal bir biçimde ayrıştırma-mız lazım. Levy yine, toptan gelişim, dışlayıcı ilerleme, aile şirketlerinin kişisel olmayan anonim şirketlerine evrilmesi fikirlerinden olduğu kadar objektif olarak değerlendirilen başarıya odaklanan Weberci fikirlerden de fazlasıyla etkilmiştir. Bu tür bir örgütün doğuşu, özellikle genel olarak kamudan sermaye elde etmeyi isteyen büyük şirketler için önemli bir gelişme oldu. Fakat bu, ailenin katılımını dışlamadı. Her durumda yeni girişimlerin çoğu birey ya da aile temelinden başlamak zorundadır; başlangıçta bile ebeveynsel ve evliliğe ait sermayenin çözülmesi sıklıkla zordur; her ne kadar zaman içinde bireysel girişim genellikle bir aile şirketine dönüşecek olsa da. Bu, işlerdeki gelişimsel döngünün bir parçasıdır.

³⁹ Levy, [1949] 1963, s. 354.

Anonim şirket Batıdaki ekonomik gelişmenin ardındaki itici güç olarak tanımlanmıştır.⁴⁰ Bu, iş kuramının, Harvard İş Okulu modelinin ortodoksisidir. Esasında Doğu Hint ticaretiyle uğraşmış bir anonim şirketi, hem İngiltere’de hem Hollanda’da South Sea Bubble şirketinin çökmesinin ardından, tıpkı İkinci Dünya Savaşı’ndan sonra *zaibatsu*’nun Amerikalılarca yasaklanması ve bir başka şekilde yakın zamanda pek çok Avrupa ülkesinde aile şirketlerinin millileştirmeye bastırılması gibi sonuçlara yol açan önemli eleştirilere açık hale geldiler. İkincisi, merkezileşmiş bir şirket olarak (merkezileşmiş personel azdı) pek hizmet vermemişlerse de, daha çok aileye dayalı bir temelde çalışan bir dizi tüccar için bir şemsiye işlevi görmüşlerdir.

Aileye dayalı istihdam ve katılımın dezavantajları olabilir ama bunun, sadece özel sermaye yaratma değil, girişimciyi güdülemenin yanı sıra güveni en üst seviyeye çıkarma, sadakat ve nesiller boyu süren uzun dönem planlama yapabilme şansı gibi olumlu özellikleri de vardır. Bu, küçük işler için veraset intikal vergisinin Britanya’da ve diğer yerlerde sınırlandırılırken, bazı eski sosyalist ülkelerde eşitlikçi tabanlara göre el koymaya yönelik bir vergilendirmenin toplanmasına yönelik güdülenme yoksunluğunun oluşmasının da nedenidir.

Doğunun kapalı (aile) sistemleriyle Batının açık (anonim) sistemleri arasındaki kabul edilen karşıtlık, Morikawa’nın Japon *zaibatsu*’su hakkındaki çalışmasına dayanmaktadır. Japonya’da aile girişiminin özgün bir türü olan *zaibatsu* ülkenin modern ekonomik gelişimi için gereken dürtüyü sağlamışken, “aile mülkiyetinin bulunduğu kapalı sistem Batıda yenilik ve girişimcilikten yoksun olmayla bağdaştırılmış ve esasında ekonomik gelişime bir engel olarak değerlendirilmiştir”⁴¹ Chandler’i, Morikawa’nın kitabını sunarken, iş tarihçileri arasında yaygın bir tema olan farklı bir kapitalizm

⁴⁰ Morikawa, 1992, s. xvi.

⁴¹ A.g.e., s. xvii.

biçiminden söz etmeye iten de işte bu karşıtlıktır. Şüphesiz örgütsel farklılıklar kadar toplumsal bağlamdan kaynaklanan farklılıklar da vardır. Benim bu bağlamaları en düşük seviyeye çekmek gibi bir amacım yok. Amacım sadece ticari ve endüstriyel gelişimdeki bazı ortak özelliklere dikkat çekmek ve tarihsel olarak ve ikili karşıtlıklar aracılığıyla değişik "kapitalizmler" tanımlama çabasına karşı uyarıda bulunmaktır. Doğunun gelişiminin aile tarafından sekteye uğratıldığını düşünmek, temelden yanlıştır. Yaratmada ve özellikle bir işi yönetme ve sürdürmede en önemli etkenlerden biri hanedanlık olma dürtüsüdür. "Açık" şirketlere doğru yönelmiş bir hareketin var olmasına karşın, bu hiçbir şekilde dışlayıcı bir gelişme değildir.

Eğer Batılı kuramcılar, Doğuda ticaret ve sanayinin gelişiminde ailenin, kastın ve akrabalığın rolü hakkında bu kadar yanılmaktaysalar, bu ifadelerin kendi politik ekonomileri içindeki ampirik köklerine bir daha bakmanın zamanı gelmedi mi? Bunlar ne kadar "öteki" hakkındaki halk inançlarına dayanıyordu? Burada Batıyı, devrimci sistematik farklılıklarda ısrar etmeye ve Doğunun Batılı pratiklere Batılıların kabullenmeye hazır olduklarından daha yakın olduğu bir durumda bile birtakım kategorik ayrıklıklara iten şey, kendi başarılarının etnomerkezci bir aşırı değerlendirilmesi midir acaba? Doğu toplumunun önyargılı olarak algılanması genel olarak Batı toplumsal kuramına ne kadar zarar verdi? Bir sonraki bölümde bu argümanı, ailenin tarih ve sosyolojisi bağlamında izleyeceğim.

Kolektif Yaşamdan Bireye mi? Batıda Ailenin Tarihyazımı

Bir önceki bölümde ailenin, geniş ailenin ve dahası genelde kast örgütlenmesinin ya da soyun Doğunun toplumsal ve ekonomik gelişimine yaptığı büyük katkıları gördük. Bu yalnızca merkantilist etkinlikler için değil, sanayi kapitalizminin gelişiminin ilk dönemleri için de geçerlidir. Batı kapitalizminin büyümesini belirleyen şeyin bireycilik olduğu inancını taşıyanlar, Doğuda Konfüçyüsçülükle veya kolektivist bir ruhla birlikte anılan farklı bir tür kapitalizmin ortaya çıktığı sonucuna varmışlardır.

Evvelki bir çalışmamda (1990) başlıca Avrasya toplumlarında akrabalık, evlilik ve aile sistemleri arasındaki farklılıkları göz ardı etmemeye çalışarak, bu kurumların yerel düzeyde, "ilkel" ile "karmaşık" (Lévi-Strauss), "hiyerarşik" ile "bireyci" ya da eşitlikçi (Dumont) gibi ikiliklerle ele alınamayacağını; farklılıkların birçok nüfus tarihçisinin şimdiye kadar var saydıklarından daha az derin olduğunu 1990 yılında yazdığım bir metinde ileri sürmüştüm. Geniş aile yapılarının ekonomik gelişmeyi engellemediğini, tersine çoğunlukla ekonomik gelişmeye ön ayak olduğunu belirtmiştim.

O halde biz Avrupalılar, nasıl oldu da Doğuda ailenin, hem kapitalist ekonomide önemsiz olduğuna hem de ekonomik ilerlemenin önünde engel teşkil ettiğine dair karşıt varsayımlarda bulunabildik? Bu soruları yanıtlayabilmek için Batıda ailenin tarihine ve tarihyazımcılığına dönmemiz gerekiyor.

Aile ve Akrabalık

“Ailenin tarihi” deyimini çoğunlukla, modern dönemle uğraşan Avrupalı tarihçiler tarafından kullanılır ve kabaca sosyolojinin aileyle ilgili alanına karşılık gelir. Başka toplumları inceleyen antropologlarsa, genellikle akrabalık ve evlilik kurumlarını çalışmışlardır. Ben böyle bir bölümlemenin kabulünün, düşünsel olarak birçok şey kaybettirdiğini ve her iki disiplinin de gerçek anlamda karşılaştırmalı çözümleme yetisini yok ettiğini düşünüyorum. Üstelik bu ayrımın yalnızca, geçmiş ve uzak toplumları anlamamızı engellemekle kalmayıp, şimdinin önemli yönlerini de gözden kaçırmamıza neden olduğu görüşündeyim. Kitabın bir önceki bölümünde karşılaştığımız bazı güçlükler bu nedenle ortaya çıkmıştı. Ailenin ve akrabalığın sadece ekonomide değil genelde toplum hayatında, özeldeyse nüfus kontrolünde, dünyanın diğer yerlerinde yaşanan çağdaş gelişmelerde oynadığı rolü kavrayabilmemize bu ayrım engel olmaktadır.

Aileyle (sosyoloji) akrabalık (antropoloji) arasında yapılan bölümleme, sadece akademik alanların ayrılması değildir; aynı zamanda yaptığımız ve düşündüğümüz şeyleri çarpıtan üstü örtük yargıları da içinde barındırır. Eğer bu konu gerçekten de sadece akademik alanlarla sınırlı kalsaydı bile, özellikle de entelektüellerce arkaik olarak adlandırılan bu sınıflandırmadan kurtulmak için bilinçli girişimlerin yapıldığı yer olan üniversitelerdeki, basitleştirilmiş bilgi biçimlerinin öğretimini dahi gölgeleyen birtakım unvanların kazanılması düşünüldüğünde, zaten yeterince kötü bir durum ortaya çıkacaktı. Tarihin ve sosyolojinin kendi sorularını aile, antropolojininse akrabalık kurumu çerçevesinde oluşturmasının, her iki alanın da kavramsal araçlarını nasıl zayıflatıldığını ortaya koymak zor değildir; ne var ki şu andaki kaygım bu değil.

Daha da önemli olanı, bu bölümlemenin hem statik karşılaştırma hem de tarihsel çözümleme açısından aile içi grupları kavrayışımızda sapmalara sebep olmasıdır. Bir düzeye

kadar bunun nedeni yeterince açıktır. Sosyologlar ve endüstriyel kültür uzmanları, aile üzerine çalışır; "öteki kültürler"le ilgilenen antropologlarsa akrabalık bağlarını incelerler. Bunun anlamı ailenin bize akrabalığınsa başkalarına has olmasıdır. Aile, özellikle de çekirdek aile, sanayi toplumunun damgasını taşıyan bir şeyken, diğerlerinde akrabalık (bilhassa geniş akrabalık) bağları vardır. Hatta dünya sistemi kuramcılarının hane halkı yapısı üzerine yakın zamanda yaptıkları bir çözümleme, özel bir biçimde tanımlanmış olsa da hane halklarının yalnızca kapitalizm içerisinde var olduğunu öne sürmektedir.¹

Akademik birer disiplin olarak sosyoloji ve antropoloji, akrabalıkla aile arasında yapılan bu ayrımı kendi başına yaratmamıştır. Çok erken dönemlerden beri var olan bu anlayışın temelleri geriye, biz-onlar ayrımına ve özelde tüm insan topluluklarının, diğerlerinin kendilerinkinden farklı olan pratikleriyle yüz yüze geldiklerinde duydukları şaşkınlığa kadar uzanır. Kuzey Gana'da benim de birlikte yaşamış olduğum LoDagaalar arasında, kardeşler arasındaki dayanışmanın ve ortak sorumlulukların bir görünümü olarak, ölmüş erkeğin dul eşinin varisi olma (yani evlenme) ve ölmüş eş adına çocukları yetiştirme görevi erkek kardeşe düşüyordu. Antropologlar tarafından levirate diye bilinen, İncil'de de (hem Eski hem de Yeni Ahit'te) yer alan ve Doğu Avrupa'da Yahudi cemaatlerinde yakın zamana kadar varlığını koruyan bu uygulama kilise hukuku tarafından her ne şekliyle olursa olsun yasaklanmıştır. Örneğin VIII. Henry 1509'da tahta çıkmasından kısa bir süre sonra, ancak Papa tarafından bu yasak dışında tutulmasıyla, ölmüş kardeşi Arthur'un dul eşi Aragonlu Catherine'le evlenebilmiştir ve Henry'nin Kiliseyle girdiği çatışmanın odak noktasını da Papa'nın (Henry'nin ilahi buyruk olduğunu ileri sürdüğü) bu özel izni vermeye yetkisi olup olmadığı sorusunu oluşturmuştur. Bu olayın, İngiltere'nin, on dokuzuncu yüzyıla kadar süren belirli evlilik

¹ Smith vd., 1984.

kurallarının uygulandığı Protestan bir ülke olmasına da katkısı olmuştur. Bu açıklamayı, L. H. Morgan'ın yaygınlaştırdığı terimlerle, barbarlık ve vahşilik bağlamında açıklanması gereken ve sadece bazı "ilkel" toplumları karakterize eden birtakım pratiklerle uğraşmadığımızı; fakat bu pratiklerin bizzat modern dünyanın belli başlı toplumlarıyla da ilgili olduğunu göstermek için yaptım.

Gana'ya dönersek söz konusu topluluk [LoDagaa] bu evlilik biçimini teşvik etmiştir. Komşuları olan Dagabalar da aynı şeyi yapmışlardır. Fakat Dagabalar ayrıca biyolojik annesi olmaması koşuluyla bir erkeğin, babasının dul kalmış eşiyle evlenmesine de izin vermişlerdir. Benim yerli dostlarımsa bu uygulamayı, zina ve ensest gibi diğer cinsel suçlar için de kullandıkları aynı ifadeyle (*be sogna poo*) korkunç bir şey olarak nitelendirmişlerdi. Çünkü bu anneyle, yani "kategorik" bir anneyle (bu anne terminolojik olarak her iki gruba da girdiğinden), cinsel ilişkiyi gerektirmekteydi. Aslında bu, aynen İngiltere Kilisesinin, Dinsel Ayin Kitabında (*Book of Common Prayer*)* ve daha önceki kilise hukukunda yasak saydığı dul mirası gibi, dostlarımla gözünde de ensest ve iftiszlik anlamına geliyordu.

İncil'in Mısırlıların, Eski İsrailîlilerin bir zamanlar benimsemiş olsalar bile (kız kardeşe evlenme de dahil olmak üzere) artık uygulamadıkları âdetlerine karşılık gelen iğrençliklerini kınadığı antik ve klasik Yakındoğuda da, diğer insanların izin verilen pratiklerine karşı benzer tavırlar ortaya çıktı. Avrupalı gözlemcilerin Avrupalıların ilk gerçek sömürgeleri olan Amerikan Kızılderililerle karşılaştıklarında hissettikleri şey korkudan çok yabancılık duygusu olmuştu. Örneğin yerlilerin "kategorik" terminolojileri (Iroquoislar üstüne Cizvit Rahibi Lafitau'nun çalışmalarında da olduğu gibi) Avrupalıları çok büyük şaşkınlığa uğratmıştı. Bunlar, sadece bir tür daha geniş akraba grubunu (klanı ya da bir

* Anglikan cemaatine özel dinsel kitaplar –çn.

soyu değil) içinde yaşayan tüm klan erkeklerinin “kardeş,” bunların annelerinin “anne” ve eşlerinin “eş” olduğu; yani, “eşler” ve “erkek kardeşler”in yalnızca terminolojik olarak veya bir birliğin kardeşleriymişçesine yalnızca belirli işbirliği bağlamlarında “eş” ve “kardeş” oldukları değil, birçok başka alanda da bütünlüklü olarak şekillenen bir toplum biçimini oluşturuyorlardı. Böylece akademik dünyaya, o zamana değin Victoria Dönemi tekeşliliğinin karşıt kutbunda durduğu varsayılan ve çoğu hukuk adamı olan McLennan ve L. H. Morgan gibi zeki insanlarca yeniden yapılandırılan (grup evlilikleri de dahil) ilkel evlilik biçimleri sunulmuş olmaktadır. Bu iki kutup arasında çok karıllık ve çok kocallık gibi geçiş niteliğindeki evlilik biçimleriyse, birinin bir diğere yol açtığı tek soya dayalı bir seri içinde görülmüştür. Ve bizim kendi toplumumuzun daha ufak aileleriyle (çekirdek aile) karşılaştırıldığında, onların daha geniş aile içi gruplara (Iroquoisların durumunda olduğu gibi büyük evlerde yaşayan geniş aile) sahip olmaları gibi bu kolektif evlilik biçimlerinin de kendine has ve Batının çağdaş “bireyselleştirici” örneklerinden farklı “kategorik” terminolojileri vardır.² Bilindiği üzere Amerikalı hukukçu L. H. Morgan’ın *Eski Toplum* adlı kitabında ortaya koyduğu bu seri yorumunun Marx ve Engels üzerinde de etkisi olmuştur. Fakat bu fikirler, aynı zamanda günümüze kadar çok sayıda sosyolog ve tarihçinin düşüncelerini de etkilemiş ve yansıtmıştır.

Birey ve Kolektif

İster evlilikte ister akrabalık tanımlarında ya da soy ve hane halklarında olsun kolektiften bireycileştirici biçimlere kapsamlı bir geçiş gibi Whig’lere ait bir kavram, insan toplumunun gelişimini yalnızca anımsatmakla kalmaz; aynı zamanda bu gelişim hakkındaki çok daha geniş bir görüşün çok

² Kabaca yapılan bu açıklama Morgan’ın kategorik terminoloji kavramının hakkını tam olarak veremese de ona oldukça yakındır.

temel bir parçasıdır; örneğin toprağın ortaklaşa kullanım hakkından serbest mülkiyete, ya da Marx'ın sözünü ettiği ilkel komünizmden kapitalist girişimcinin bireysel kârını en üst düzeye çıkarması sürecine geçişte cisimleştiği varsayılan bu hareketler, *Gemeinschaft*'tan *Gesellschaft*'a, statüden sözleşmeye ve şükretmeden başarıya doğru uzanan uzun dönemli değişimleri de içerecek biçimde kültür tarihinin diğer kutuplaştırıcı görüşleriyle de benzerlik gösterir.

Bu türden ikilikler kendi içlerinde vektörel bir öğeye sahiptirler. Bunlar bilgi sistemlerimizle, ekonomimizle, politik örgütlenmemizle (bazı durumlarda da dinimizle), varmış olduğumuz yeri anlatıyorlardı ve yalnızca benmerkezci ve etnomerkezci olmayan popüler algılama biçimlerinde temelleniyorlardı. Çünkü on dokuzuncu yüzyıl söz konusu olduğunda onların tarihsel gerçeklikteki temelleri oldukça sınırlıydı.

Fakat bu temeller çok da fazla değildir ve bu karşıtlıkların doğası, ilkin yalınlaştırıcı araçlar ve ikinci olarak da ego tabanlı (Batılı) olmalarından kaynaklanan büyük boyutlarda çözümsel sorunların doğmasına yol açarlar. Bu sorunlar hiçbir yerde, İngiliz ve bir ölçüde de Amerikan ailesinin tarihyazımcılığında ortaya çıktığı ölçüde belirgin olmamıştır. Neden? Çünkü ilk sanayileşen ülkenin üyeleri ve dünya kapitalizminin öncü ruhunun sahipleri olarak yalnızca İngilizlerin kendileri değil, Marx ve Weber gibi yazarlar da, niçin kendilerinin ilk olduğunu ve bunun sonuçlarını, bu örnek özelinde aile ilişkileri açısından bilmek istemişlerdir.

Girişimci kişiliğe ve sayısız romandaki kendi kendini yetiştiren kahramanlara düzülen methiyelerden anlaşılacağı üzere kolektiviteden farklı olarak kapitalizme hem eşlik ettiği hem de onu ılımlılaştırdığı düşünülen bireye vurgu yapılması şaşırtıcı değildir. Aile açıkça bir çeşit kolektiviteydi ve kendi içinde işlevlere sahipti ama ne kadar küçük ve toplumun makro-yapısıyla ne denli daha az ilgiliyse o kadar iyiydi. Dolayısıyla akrabalık ve aile arasındaki karşıtlık daha keskindi.

Bu gibi ifadelere karşı yapılan itirazların, birçok antropolog tarafından benimsenen göreceli ya da evrenselci argümanlarla zorunlu olarak hiçbir ilgisi yoktur. Zaman içinde akrabalık, evlilik ve aile sistemlerinde, iktisat siyasetinde de gerçekleşenlere benzer birçok önemli dönüşüm yaşanmıştır ve bu ikisi kimi zaman birbirleriyle ilişki içinde de olmuştur. Temel sorun akrabalık kurumu anlayışında ve bu dönüşümlerin, birbiriyle bağlantılı iki düzeyinde; sosyal bilimcilerin açık bir biçimde, tarihçilerinse üstü örtük (ve dolayısıyla belki daha sinsice) olarak yaptıkları kavramsallaştırmaların izlediği yollarda yatmaktadır. İlk kutuplar çoğunlukla komünal-bireysel, çekirdek aile-geniş aile, akrabalık-aile gibi karşıtlıklar şeklinde kurgulanmıştır. Bu karşıtlıklar çoğu zaman uygunsuzdur ve genelde dışlayıcı ve değişmez bir şekilde sunulurlar: Aslen, aile içi grupların yıllar boyunca içinden geçtikleri bir gelişme süreci mevcuttur. Birbirine karşıt gruplardansa değişkenlerden bahsetmek bizim için daha iyi olacaktır. Değişimler açık olarak niteliksel olsalar da bunların, A'dan B'ye, siyahtan beyaza basit bir geçişmiş gibi görülmeden ölçülmeleri ve değerlendirilmeleri gerekmektedir.

İkinci olarak, bir durumdan diğerine geçiş yine çoğunlukla bir eğilim olarak değil Sir Henry Maine'in de statüden sözleşmeye doğru olan genel bir değişimi betimlediği gibi bir "devrim" olarak görülmüştür. Maine'in atasözü basitliğindeki bu ifadesi, arada önemli bir farkı tespit edebilsek bile, bütün insan toplumlarında sözleşmeye dayalı birtakım ilişkilerin, ne kadar basit olursa olsun birtakım statü ilişkilerinin var olduğu gerçeğini görmezden gelmektedir. Eğer (daha yavaş fakat aşamalı olarak ilerleyen bir evrimden farklı olarak) bu türden bir devrim gerçekleşmişse, bu bir seviye değişimini içermiştir. Değişimin tohumu çoktan ekilmiştir. Bununla birlikte daha ciddi bir itiraz, bu türden "devrimlerin" çoğunlukla, sadece *bizim* (onların değil) yaşadığımız dönüşümle ilişkili olduğu görüşüne karşı getirilmiştir, ki muhtemelen çoğul anlamda olduğu düşünülen bu dönüşüm,

(sanayi öncesi karşısında) sanayileşmeyle, (kapitalist öncesi karşısında) kapitalizmle ve (geleneksel karşısında) modernleşmeyle çeşitli şekillerde açıklanmış bulunmaktadır.

Bu dönüşümün, dünyanın yalnızca belirli bir tek bölgesinde, yani yazarın yaşadığı bölgede gerçekleşiyor olduğu kanısı çoğunlukla bu dönüşüme, onu önceleyen şartlara göndermeyle birtakım tarihsel zorunluluklar yüklemiştir. Böyle bir gelişimin yaşanabileceği uygun önkoşullar yalnızca Avrupa'da, özellikle de Batı Avrupa'da (ya da İngiltere'de mi deseydik?) var olmuştur. *Çözümlemenin* en genel düzeyinde bu sav ağdalı, lüzumsuz ve dolambaçlıdır; özellikle de uygun (ölçülüp biçilmemiş) değişkenler yığınının dünyanın başka hiçbir yerinde bulunamayacağı iddia edildiği zaman. Bütün gruplar belirli yönleriyle "biriciktir;" aynen tüm bireyler gibi. Bu zorunlu olarak doğrudur. Fakat yine bireylerin olduğu gibi, bu grupların bazı ortak özellikleri de vardır. Sorun, değişimle ilgili olan özelliklerin ya da değişkenlerin belirlenmesinde ve ölçülmesinde ortaya çıkmaktadır. Buradaki zorluk, her ne kadar bu etkenler, yalnızca önkoşullar olarak değerlendirildiği zaman sorunlu olsalar da, çoğunlukla bunların (başka ulusların taklit etmeyi bile umamayacakları) ahlaki değerlerimizle veya kişisel, toplumsal ya da dinsel hayatımızın ezelden beri var olan özellikleriyle sıkı sıkıya bağlı görülmesiyle ortaya çıkmalarında.

Çekirdek Aile ve Küçük Hane Halkı: Sonuçlar mı Yoksa Önkoşullar mı?

Burada, hem tarih ve hem de sosyoloji içerisindeki çözüm- sel yöntemlerin, çözümleme yollarının ayrılma noktasına geliyoruz. Zira kapitalizmle (kapitalizm sözcüğünü yine stenografik olarak kullanıyorum) ilişkili belirli özelliklerin önkoşullar mı yoksa sonuçlar mı olduğu hususunda derin bir görüş ayrılığı bulunuyor. "Çekirdek aile" örneğini ele alalım. Bu bağlamda ifade edilmek istenen şey karı ve kocanın, bir çiftin (evli ya da birlikte yaşayan) oluşturduğu bir kü-

çok hane halkıdır. Sosyoloji içinde uzun bir geleneğe göre bu aile tipi (veya daha genelde bu tipin egemenliği) hareketli bir işgücüne ihtiyaçla ilişkili olarak Sanayi Devriminin bir sonucudur (ya da daha seyrek olmak üzere bir erkek veya kadının bir diğeri karşısında aldığı farklı maaş paketlerinin bireyselleştirici etkisiyle ilişkilidir). Bu devrimin geniş aileden yine aynı evi paylaşan bir grubu veya bir hane halkını ifade eden çekirdek ya da temel aileye geçişe yol açtığı iddia edilirdi. Aslında daha önce de gördüğümüz gibi on dokuzuncu yüzyılda, eski "ilkel" halklarda bir aile olup olmadığına ilişkin bir tartışma bile vardı. Yine de sanayi öncesi Avrupalı halklar olmamak üzere köylü toplumlarında çiftçiliğe dayalı ekonominin sürdürüldüğü ailelerin varlığı kabul edilmişti. Fakat modern sosyal antropolojinin kurucularından Bronisław Malinowski'nin ilk kitabının adı *The Family among the Australian Aborigines*'ti [*Avustralya Aborjinlerinin Aile Hayatı*]. 1913'te yazılan bu kitap, çağdaşı olduğu birçok düşünce biçiminin aksine bu avcı ve toplayıcı halkların da aile sahibi olduklarını gösteriyordu.

"Ailenin fiili evrenselliği" kabul gören bir dogma oldu. Yine de *geniş* aile halen, muasır dünyanın tersine sanayi öncesi toplumların bir özelliği olarak düşünülmekteydi. Fakat 1960'lara gelindiğinde İngiltere üzerine yapılan ve Laslett ve Cambridge Grubu tarafından yürütülen tarihsel bir nüfus çalışmasında, on altıncı yüzyıl başlarından kalan kanıtlar gösterdi ki hane halkları her zaman "küçük" olmuşlardı. Hatta ortaçağda bile böyle olduğu tahmin ediliyordu. 1972'de tekrar gözden geçirdiği tanınmış bir makalesinde Laslett şöyle yazar: "Geleneksel köylü toplumunun geniş ve aynı evi paylaşan aile gruplarının yerini, modern sanayi toplumunun küçük çekirdek ailesine bıraktığına dair hiçbir işaret yoktur."³ İngiltere'de geniş aile hiçbir zaman var olmadı. Laslett'in ilişkilerden çok mesken hakkında konuşmasına dikkat edin.

³ Laslett, 1972, s. 126.

Bu durumda başkalarının kapitalizmin sonuçları olarak değerlendirdikleri şey artık İngiltere'nin eski toplumlarının bir parçası olarak görülüyordu; Sanayi Devrimini gerçekleştiren ilk ülkenin aile yaşamının bu yönünü yeniden düzenlemesi gerekmemiştir. Hatta İngiltere'deki ailenin ve (Batı Avrupa evlilik biçimini ifade eden Hajnal'ın Avrupa evlilik biçimi dediği) evlilik kurumunun bu ve diğer özelliklerinin bu sürece etkin bir şekilde katkısı olduğu varsayılmıştır. Örneğin küçük temel ailenin (çoğunlukla biliminsanlarının terimi olan "çekirdek"le ifade edilir) çocuklar ve ebeveynler arasında ve evliliğin geç dönemlerinde hem kadın hem de erkek için daha yakın, daha şefkatli ve daha sevgi dolu ilişkiler sağlarken, bir yandan da evlenmeden önceki belirli bir dönem boyunca çalışan çok sayıda evli olmayan "ömür boyu" hizmetkârın varlığının devingenliği teşvik ettiği, aynı zamanda kadınların çeyizleri için birikim yapmalarını da mümkün kıldığı düşünülmüştür. Sevginin, devingenliğin ve birikimin modern ailenin ve ekonomik ilişkilerin gelişiminde önemli rolleri olduğu düşünülmüştür.

Bu konunun kolaylıkla çözüme kavuşturulmasını engelleyen çok sayıda nokta var. Özellikle de bu modernleşme süreciyle ilgili olarak görünen diğer özellikleri değerlendirmek istediğim için. Razi erken döneme ait gerçeklerin doğruluğunu sorgulamış;⁴ on üçüncü ve on beşinci yüzyıl arasında metrekareye düşen insan oranını değiştiren veba sonrası üç onyıllık döneme kadar İngiltere'nin orta bölgelerinde (güneyin orta kesimleri, iç kısımlar ve kuzey) geniş ailelerin büyük yer tuttuğunu göstermeye çalışmıştır. Aileler bundan sonra, bu sürecin on üçüncü yüzyılda başladığı Doğu Anglia'da olduğu gibi çekirdekleşmiştir. Çok sayıda serf, özgürlüğünü kazanmak için malikânelerden ayrılmış ve toprak-insan bağı gevşemiştir (Serflerin çoktan özgür kaldıkları Languedoc ve Toskana'daki durum bundan farklıdır).⁵ Her iki bölgede de

⁴ Razi, 1993.

⁵ A.g.e., s. 38.

çoğu hane halkı evlilik sonucunda oluşmuştu (çekirdek). Razi'nin ailenin çekirdekleşmesinden anladığı şey, aynı malikânede işbirliği yapılabilecek akrabaların eksikliğidir. Fakat değişim tek soya dayalı değildir, çünkü Razi'ye göre on altıncı yüzyılda nüfusun artması ve arazinin azlığı akraba yoğunluğunu artırmış olmalıdır.

Tablo 6.1 *Hane halklarının ortalama nüfusu*

Hindistan	5.2
Afrika	3.5-5.2 (ülkelere göre)
Çin (Guangdong)	3.5
Japonya	4-9

Kaynak: Birleşmiş Milletlerin nüfus sayımı ve Nakane, 1972.

Öncelikle sayısal çözümlemeye tabi tutulabileceğinden, hane halkları nüfusu sorununu ele almak istiyorum. Cambridge Grubunun 1972 tarihli ilk karma yayınındaki bir makalede küçük hane halklarının bulunduğu tek ülkenin İngiltere olmadığını göstermeye çalışmıştım. Laslett on altıncı ve on dokuzuncu yüzyıl arasında bu ülkedeki ortalamanın 4,75 olduğunu ortaya koymuştur. Fakat Tablo 6.1'de görüleceği üzere BM'nin yakın zamanda yaptığı sayıma bakılırsa günümüzde dünyanın diğer bölgelerine ait ortalama rakamların çok da farklı olmadığını görürüz.

Örneğin dünyanın Afrika gibi bazı bölgelerinde hane halkı nüfusunun bazen daha büyük olduğu doğrudur. Benim bulduğum en yüksek ortalama Batı Afrika'da LoWiililer arasındaydı; yerleşik grup (bileşik veya "ev sahibi") için bu rakam, 1950'de, nüfus artışında hızlı bir ivmelenmenin yaşandığı bir zamanda, 16,45'ti. Bununla birlikte bu hane halkları, çoğunlukla üretici ve tüketici gruplarla birlikte, önemli tarım işlerini yürüten aşağı yukarı iki erkek ve 0,5 genç erkekten oluşan ve 10,21 ortalama sahip çiftçi grupları gibi (bu gruplar "hane halkına" karşılık gelmektedir) daha küçük

aile içi gruplara ayrılıyorlardı.⁶ Evlilikle oluşan gruplar (bir anlamıyla "aileler") açıkça daha küçüktü ama her durumda hepsi gelişimci bir döngü izliyorlar ve kolaylıkla birbirlerinden kopabiliyorlardı. Bu gibi aşırılıkları bir kenara bırakırsak, İngiltere ne yirminci yüzyıla kadar "köylü" diye adlandırılan diğer Avrupa ülkelerinden ne de "Asya tipi," Üçüncü Dünya ve hatta "ilkel" diye çeşitli şekillerde isimlendirilen dünyanın diğer bölgelerinden esasen çok da farklıydı.

İngiltere'deki hızlı değişim yirminci yüzyılla birlikte başladı. Ortalama hane halkı nüfusu 1891'de 4,6 iken, 1901'de 4,49'a düştü ve sonrasında, 1961'e değin 3,04'e kadar geriledi.⁷ Fransa'nın 1880-1881 yıllarında 3,7'ye çoktan ulaşmış olduğuna ve Amerika'nınsa 5'te kaldığına dikkat ediniz. Bu iki ülkeden birincisinin ve çok daha büyük ölçüde de ikincisinin İngiltere'ye oranla ekonomik açıdan daha az gelişmiş olduğu düşünülürse, her iki rakam da esas hipotezle çelişiyor görünmektedir. İngiltere'de sonraki değişimler düşen doğum ve ölüm oranlarının sonucuydu. Fakat bunların sanayideki değişime nazaran ne kadar geç gerçekleştiğini gözlemlemek ilginçtir. Hizmetkârların nüfus içindeki oranıysa, sanayileşmenin ilerlemesinden bir ölçüde daha önce ve ona daha yakın bir zamanda daha dramatik bir düşüş gösterir: 1870'de hizmetkârların nüfus içindeki oranı %6,6 (1831'e göre bir artış), 1881'de %4,7 ve 1951'de %0,6 olmuştur.⁸ Hizmetkârların yokluğu (en azından orta sınıflar içinde) ve doğum oranının gerilemesi birbirleriyle ne kadar bağlantılıydı?

Şu anki argümanımızla en fazla ilgili olan şey, Amerika'nın 1880'deki ve Hindistan'ın günümüzdeki hane halkı büyüklükleri arasındaki ihmal edilebilir farktır. Eğer kapitalizmin yükselişine ön ayak olan şartlardan (tabii ki bunlar birçoktur) bahsediyorsak, çok çeşitli ve fazla sayıda toplumu, hane halklarının ortalama nüfusuna bakarak farklılaştı-

⁶ Goody, 1956, s. 31, 43.

⁷ Laslett, 1972, s. 138.

⁸ A.g.e., s. 157.

rabileceğimiz çok az yönleri vardır. İngiltere ve aslında Batı hemen hemen hiçbir şekilde biricik olmamıştır.

Geniş Akrabalık Bağları

Doğu ile Batı arasındaki bir fark, Doğuda çok yaygın bulunan klanların ve soy biçimlerinin Avrupa'da nadir oluşudur. Bu soy grupları yalnızca nadir değildi; aynı zamanda daha geniş (akrabalık) bağlarının yaygınlık ve karmaşıklık dereceleri de (ki bu değişkenlerin ölçülmesi çok daha zordur, çünkü bunlar hem içerikle ve biçimle hem de nitelikle ve nicelikle ilgilidir) farklılık gösteriyordu. Şüphesiz hane halkı-dışı, "ailedışı" akrabalık bağları tüm toplumlarda vardır. Her ne kadar ahşap kulübe miti, girişimciyi vahşi doğanın ve yerleşik kültürün güçleriyle savaşıyor bir bireyci olarak tanımlasa da, bugünlerde çok az insan, Amerika'da bile bu gibi ilişkilerin hane halkının ya da evlilikle oluşan ailenin sınırlarına dayandığında son bulduğunu tahayyül edecek kadar kör olabilir. Aynı çatı altında veya aynı civarda yaşıyor olmasalar bile kardeşlik, ebeveynlik ve soydaşlık ilişkileri farklı hanelerdeki erkekleri ve kadınları birbirine bağlar. Amerika'da akrabaların yeniden, daha geniş bir zeminde bir araya toplanmaları yakın zamana kadar birçok kişinin dikkatini üzerine toplamıştır.⁹ Elbette bu gibi daha geniş bağların varlığı, (giderek aynı evi paylaşmayan) çekirdek veya temel adı verilen ailelerle ilişkili olarak söz konusudur. Tabii ki erken dönem Avrupası'nda kesinlikle hiçbir şekilde "yalıtılmış" çekirdek ailelerin varlığından söz edemeyiz (tabii tanımı gereği "yalıtılmış" hane halklarına gönderme yapmıyorsa); akrabalarsa (yalnızca ebeveynler ve çocuklar değil) kuşkusuz birbirine bugün olduğundan çok daha fazla bağımlıydılar. Fakat bugün bile hane halkı dışı akrabalık bağları, büyük bir çoğunluğun hayatında hiç şüphesiz önemli bir yere sahiptir ve bizim, mutlak kate-

⁹ Ayoub, 1966; Lindahl ve Back, 1987; Neville, 1984; Taylor, 1982; Dumont, 1976.

gorik farklılıkların varlığına dair bir varsayımda bulunmamamız gerekmektedir. Eğer farklılıklar üzerine vurgu yapılması gereken bir nokta ve bir yüzde konusuysa hem çekirdek aileler hem de geniş akrabalık yapıları her zaman için vardır ve bireyselleşmiş ve kolektif toplumsal oluşumlar arasında ani bir kırılma ya da bir kopuş yoktur.

Erken dönem Avrupası'nın daha geniş akrabalık bağlarının birtakım önemli yönleri, birçok tarihsel araştırmada kullanılan veriler yoluyla gizli kalmış olabilir. Sosyolojik sayımların ve anketlerin doğası, bunu Batı için bugün de doğru kılar. Diğerleriyle birlikte Cambridge Grubu tarafından temsil edilen, nicel araştırmaya inanan ve çok daha az oranda nitel ölçüme dayanan tarihsel demografi geleneği ve Fransa'da Ariès'nin ve İngiltere'de Stone'un daha zengin ve üretken saydıkları ailenin psikolojik yönlerini incelemeye öncelik verdikleri yaklaşımlarını, Avrupa'da aile üzerine yazan Delille ve Rizzi karşılaştırmışlardır. Onlara göre "*comp-tage*"a olan ilgi nedeniyle birinci grup dikkatini sayısal kayıtlarla sınırlı tutmuştur (aynı çatı altında yaşayanlar, aynı sofrayı paylaşanlar, aynı ocakta yemek pişirenler). Aile içi alanla sınırlı kalmak kaçınılmaz olarak akrabalığın, hısımlığın ve soyun, hane halkı sınırlarının dışında kalan bağlarla ilgili daha geniş "antropolojik" boyutlarının ihmal edilmesi sonucunu doğurur. Delille ve Rizzi, Avrupa'nın herhangi bir bölgesindeki yahtılmış "çekirdek" ailelerle ilgili çalışmaların boyutlarının belirlenebilmesi için bu daha geniş bağların dikkate alınması gerekliliğini vurgularlar. Veri yığınları yerine belirli toplulukları çalışan diğer yazarlar da aynı iddiayı öne sürmüşlerdir; Levine bu yöntemin karşılaştırılabilir sonuçlar üretebilmesi açısından avantajlı olduğunu fakat aynı zamanda birtakım ciddi eksikliği de beraberinde getirdiğine işaret etmiştir.¹⁰ Yakın geçmişte yapılan bir dizi yoğun araştırma, çoğunlukla varsayıldığından çok daha sıkı akraba bağlarının olduğunu göstermektedir. Ne var ki şu

¹⁰ Levine, 1977, s. 2-3

hususla dikkatli olmamız gerekmektedir: Bu sonuçlardan bazılarının, aktörler tarafından tanınan akrabalık bağları olmaktan (yani sosyolojik anlamda akrabalık) çok, bilgisayar işlemlerinin (ve genetik bağın) fonksiyonları olma ihtimali vardır.¹¹ "Normal olarak anlaşılma" ifadesini de eklemem gerekmektedir; çünkü akrabalık ilişkilerinin anlaşılması, karşılıklı bağlantıların geçmişe dayandırılmasını teşvik eden istisnai bir olayın, (bu bağlantıların meydana geldiği zaman diliminde olayın bireyle doğrudan ilişkisi olmasa bile), öncelenmesinden çok, takip edilmesine yol açabilir. Böyle bir araştırma soy kütüğü bilimcilerinin ve antropologların, folk ve profesyonel çalışmalarının özelliğidir.

Bu gibi daha geniş akrabalık bağları Batı Avrupa'da önemli olmakla birlikte çoğu yönden diğer birçok toplumdan –yalnızca Afrika'nın daha yalın toplumlarından değil, Çin'de Hindistan'da, belki Japonya'da ve Yakındoğuda, Yahudiler, Araplar, Ermeniler gibi Avrupa ve Asya arasındaki merkantilist faaliyetleri (bir tanımlamaya göre kapitalist) yürüten birçok grup dahil olmak üzere– elbette daha az kapsamlıydı. Öyleyse daha dar akrabalık bağlarıyla sanayi kapitalizmi arasındaki ilişki nedir?

"Doğal akrabalık" adı verilen daha geniş ilişki ağları yerine kendi ruhani akrabalık anlayışını yerleştirmeye çalışan Katolik Kilisesi ideolojisi ve çıkarlarının, Avrupa akrabalık ve evlilik modellerini belirli yönlerden derinden etkilediğini daha önce tartışmıştım.¹² Kilise, atalara (en azından zorunlu olarak anılmalarına olmasa da, onlara ibadet edilmesine) ve klanlara karşıydı; Kilisenin din kardeşliği, ekonomik çıkarlar, aynı zamanda da görüş ve teoloji anlamında ve aile temelli olan kardeşliğe karşı yüceltiliyordu. Bu tartışmayı burada sürdürmenin gereği yoktur. Ancak Kilise, Avrupa aile modelini etkileyen tek etken değildi. Popüler düzeyde de köylü ve

¹¹ Buna benzer sayısız çalışma vardır, fakat benim özellikle dikkat çekmek istediklerim: Segalen, 1991 ve Claverie ve Lamason, 1982.

¹² Goody, 1983.

zanaatkâr üretim ve yeniden üretim sistemleri birçok bakımdan biricik değildi. Bazı yönleri, özellikle aileler ve bireylerce uygulanan veraset ve süreklilik stratejileri, Asya'nın büyük toplumları arasında da bulunuyordu; bunlar farklı şekillerde yayılmış olsa da dikkat çekici ölçüde benzer bir toplumsal mekanizmalar repertuarından kaynaklanmaktaydı.

Özellikle hâkim üretim biçimlerinin tarım ve zanaat imalatına dayandığı dönemde akraba bağları ekonomi için önemliydi. "Aile içi üretim tarzı" altında akrabalar, özellikle çekirdek akrabalar çoğunlukla aynı girişimde işbirliği içindeydi; bu şekilde, süreklilik, toprak mülkiyetine ilişkin hakların ve iş aletlerinin devri ve çiftlik ya da atölyedeki işe yardım gibi şeylerin hepsi yakın akrabalar tarafından üstleniliyordu. Eşleşmenin yeniden üretimiye; miras, yönetim, girişimin devamlılığı ve işlerin yürütülmesi için en temel gereklilikti.

Endüstriyel üretimin ortaya çıkışıyla birlikte durum değişti. İşçiler, kendilerine ait haftalık ücretleri olan bireyler olarak işe alındılar. İş gücünün yenilenmesi ailenin devamlılığına (mülk sahipleri hariç) değil, daha geniş toplumsal sürekliliğe bağlıydı. Bu, artık çocukları olan bir işçi bireyin sorunu değildi, çünkü fabrika, başka yerlerden göç edenler dahil diğer insanlara da açıktı. Şirket bireysel verimsizlikten dolayı çökmeyecektir; çünkü üretimi bireylerden bağımsız bir karmaşıklıkta ve böylece üreme üzerindeki baskı azalmıştır.

Yine de akraba bağları sanayi toplumlarındaki işçiler için bile önemini korumaya çoğunlukla devam eder; çünkü bu yolla yaygın bir toplumsal destek ve arkadaşlık bağlarının devamı için daha geniş bir çerçeve sağlanır. Ekonomik destek büyük oranda, ebeveynlerin çocuklarına ya da çocukların yaşlı anne-babaya verdikleriyle sınırlıdır. Bununla birlikte geniş akraba bağları halen dikkate değer ölçüdedir; ne kadar dağınık olsalar da genel moral desteği sağlarlar, hem buhran dönemlerine hem de ritüellere eşlik edebilirler. ABD'de Şükran Gününde ve Avrupa'da Noel Bayramında kitleler halinde

birbirlerini ziyaret eden insanların büyük bölümünü akrabalar oluşturur. Aile ziyaretçileri, mevsimlik fahiş fiyatlara rağmen otobüsleri, trenleri ve uçakları doldurur. Yabancılar bu festivallere zaman zaman kabul edilseler de, bunlar esasen "geniş aile toplantılarının" asıl biçimini oluşturan ve akrabaların belirli bir amaç gözetmeksizin bir araya geldikleri buluşmalardır.

Devasa, hareketli ve göçebe bir toplum olarak ABD'nin aileye ait olanı önemsememesi ve birey üzerine vurgu yapması beklenebilir. Bu, çoğunlukla, birçok sosyoloğun da paylaştığı, ideolojik bir düzlemde ortaya çıkan bir kanıdır. Aslında ailenin yeniden toplanmasının çok çeşitli biçimlerinin olduğunu görüyoruz ve bunlar hane halklarıyla hiçbir şekilde sınırlı değildir. Ayoub'a göre üç farklı yeniden toplanma çeşidi vardır: "öz kardeşlerin [*sibling*] yeniden toplanması," soydaşların [*cognate*] yeniden toplanması ve isimsel yeniden toplanma. Birincisi karmaşık değildir; bir kadının ya da evli bir çiftin, genellikle özel bir evde, çoğunlukla annenin ölümünden sonra, bir araya toplanan çocuklarından oluşur. Bu, erkek ve kız kardeşlerden ve onların çocuklarından meydana gelen, örneğin Şükran Günü gibi bir ritüelde ya da daha önceki bir zamanda bir araya gelmiş olan grubun devamıdır. Soydaşların yeniden toplanması bu grubu her iki koldan genişletir, fakat birkaç nesil sonra grup büyüdükçe ve üyeler birbirlerinden daha da uzaklaştıkça bu yeniden toplanma dağılabilir. Bununla birlikte daha geniş akraba (yeniden) toplanmaları da, bazen Peacock gibi özel bir isim altında da gerçekleşebilir. İskoçya'nın yakın geçmişteki, örneğin McDonaldlar gibi, isimsel yeniden toplanmalarından farklı olarak bu yapay yeniden toplanmalar, uzak akrabaların genellikle birbirlerini tanımadıkları dağınık, hareketli bir toplumun belirgin özelliğidir; bu yeniden toplanmayı gerçekleştirmeye çalışanlar yalnızca gerçekten akraba bağları olanları değil, aynı ismi taşıyan herkesi bir araya getirmeye gayret ederler.

ABD'nin Orta-Batı kesimlerinde aile yeniden toplanmaları akrabaların bir araya gelebilmeleri, beraber yemek yiyebilmeleri ve kendi çocuklarını diğerlerine tanıtabilmeleri için bir fırsattır. Bu gibi durumlar Güneyde de olur. Ailenin anne tarafının Georgia'daki bir yeniden toplanmasından bahsederken bir adam bana, bu yeniden toplanmaya geçmiş birkaç yılda katılamamış olsa da o yaz kesinlikle orada bulunacağını, çünkü eşinin bir kız çocuğu doğurduğunu ve akrabalarının onu tanımalarını (ve onun da akrabalarını tanımmasını) istediğini söylemişti.

Yukarıdaki ifade bu buluşmaların en önemli amaçlarından birini örnekler ve aynı zamanda Batının aile ve akrabalık duygularının döngüsel yönünü açığa vurur. Tarım sektörü dışındaki insanların çoğu için yetişkinliğin anlamı yüksek öğrenim, askerlik hizmeti ya da iş bulmak amacıyla evden ayrılma, başka bir şehre taşınma veya muhtemelen yurtdışına çıkmayı da içinde barındırır. Bu dağılma ne sosyal bağlara bir nokta koyar ne de evvelki etkileşimin hatıralarını siler. Tersine bir araya gelmek, birbirlerine bir ölçüde karşılıklı destek verebilmek ve şimdi ya da gelecekte arada bir bağımlılık ilişkisinin kurulabilmesi için bir zemin sağlar. Korkutucu bir dünyada, sadece yakın akrabalar arasında değil de, daha geniş bir soy çevresinde dayanışma zemini arayan insanlar için isim ve soy (yeniden) toplanmaları da benzer fırsatlar sunar. Masonlar gibi dostluk temelli bir topluluğa katılmak da buna benzer bir amaca hizmet edebilir.

Daha geniş aile bağlarının bugünkü üretim alanına etkilerinin az olmasına karşın, bu bağlar Batıda ekonomik açıdan hem eskiden hem şimdi bir tek başat bağlamda, önemli bir yere sahipti ve bazı yönleriyle günümüzde de halen sahiptir. Bu bağlam işçilerle ilgili değildir; sermaye (ve yönetim) düzeyinde ortaya çıkar. Londra'da ticari kapitalizmin yayılmaya başladığı zamanlarda kadınların beraberlerinde getirdikleri çeyizler, erkeğe miras kalan servette olduğu gibi girişimci faaliyetler için kullanılıyordu. Aile içi bağlar,

ekonomi açısından kısmen önemliydi; çünkü her ne değişim olursa olsun, endüstriyel mülkiyet dahil mülkiyetin çok büyük bölümünün devri, her zaman olduğu gibi, ailenin sınırları içinde (öncelikle karı-koca arasında) gerçekleşiyordu. Öyleyse ailenin sahip olduğu mülkiyet (her girişimciye olmasa da) daha çok bir kapitaliste dayanmaktadır. Etkin aile bağları temel ailenin sınırlarını da aşabilir. Rothschildler, diğer bankaların ve ticari kuruluşların sahipleri, Londra ve başka yerlerdeki erken dönem İtalyan bankerler farklı ülkelerde şubeler kurmak için kuzenlerini kullanmışlardır. Akrabaların ekonomide oynadığı bu rol kapitalizmin gelişiminin ilk dönemleriyle de sınırlı değildir. Bunlar, sonraları da hazır sermaye ve sorumluluk gerektiren işler için yardım kaynağı olmuşlardır. Onların sana güvenebileceği gibi sen de aynı aile çevresi içinde çıkarları olan onlara güvenebilirsin; böylelikle daha az risk ve faizle borç para alabilirsin. Karşılığındaysa yüklenmek zorunda olduğun bazı genel sorumlulukların vardır.

Eğer böyle geniş bağlar ABD’de halen etkiliyse, bunların erken dönem Avrupa için de, hem de daha fazla oranda etkili olduğu söylenebilir. Amerika’da bu bağların önemi, akademisyenler tarafından hafife alınmıştır; erken dönem Avrupa söz konusu olduğunda da durum aynıdır. Sonuçta Batı ile Doğu arasında bu konuya ilişkin farklılıklar abartılmıştır.

Duygularda Süreklilik ve Değişim: Bireycilik

On dördüncü yüzyıl Gent şehri üzerine yaptığı bir çalışmada Nicholas, süreklilik ve değişim tartışmaları bağlamında, ailenin tarihine olan iki yaklaşımın, sayısal ve psikolojik yaklaşımların savunucularını tartışır. Aileye ilişkin değişkenlerin kapitalizmin gelişimiyle ilişkisini tartıştığımız bölümde, (sürekliliği savunan) Laslett ve Macfarlane’in, (kopuşu savunan) Ariès, Stone ve Shorter’la zıt konumlarda olduklarını belirtmiştik. Açıktır ki Ariès’nin, on altıncı yüzyılda çocukluk dönemi anlayışında ortaya çıkan köklü değişimlerle ilgi-

li savında, Ariès'ye paralel olarak Stone'un, on yedinci yüzyılda çocuklara yönelik duygularda meydana gelen değişim hakkındaki görüşünde (aynı zamanda soydan ataerkil aileye ve çekirdek aileye geçişle, yani "toplumsal"dan "birey"e doğru bir ilerlemeyle ilgili düşüncelerinde) ve Shorter'ın on dokuzuncu yüzyılla ilgili benzer tezleri destekleyişinde kopuş teması, vazgeçilemeyecek esas noktadır.

Süreklilik tezini savunanlarla kopuş tezini savunanlar arasında, süreklilik yandaşlarının kendi aralarında büyük değişimlerin tarihlerine ilişkin düştükleri görüş ayrılıkları bir tarafa, her iki bakış açısının da paylaştığı bir nokta vardır: Her iki kümedeki yazarlar da (bir durumda) farklılıkları ve (bir diğer durumdaysa) değişimleri, Avrupa'da, özellikle de İngiltere'de ortaya çıkan, birinci kümenin nedenler (ya da önceden hazırlayan etkenler) olarak, ikinci kümeninse sonuçlar (ya da tercihe bağlı benzerlikler) olarak değerlendirildiği sosyo-ekonomik gelişmelerle ilişkili görürler. Kopuş ister *komşularımızla* (dar ya da geniş tanımıyla) ister *geçmişimizle* olsun, her iki durumda da var olan soru, aile biçimlerindeki kopuş üzerine yapılan vurgu sorusudur.

Bu türden psikolojik değişkenlerin daha yetkin bir şekilde ölçülebilmesi (yani değerlendirilebilmesi) mümkün olsaydı bile, "zihniyetler" hakkında yapılacak kesin önermeler ve sürekliliğin ya da kopuşun belirlenebilmesi sorusu yine de birçok çözümsel zorluk sergileyecekti. Örneğin Stone, İngiltere'deki toprak sahibi seçkinleri incelerken, diğer şeylerin yanı sıra daha küçük erkek ve kız çocuklara yetecek miktarda birikimin aktarılabilmesine ilişkin artan bir kaygıyla ilgili ve ayrıcalıklı en büyük oğul hakkı [*primogeniture*] ilkesine sıkı sıkıya bağlılıktan oluşan psikolojik bir tavırla olanaklı (kendisi kopuş argümanına karşıt giden) "şaşırtıcı bir aile sürekliliğinin"¹³ varlığı üzerine vurgu yapmaktadır.¹⁴ Bunlardan birincisi (daha küçük erkek ve kız çocuklara yetecek miktar-

¹³ Stone, 1986, s. 267.

¹⁴ A.g.e., s. 26.

da birikimin aktarılabilmesine ilişkin kaygı) evlatların ortak haklarından [*unigeniture*] ziyade bütün çocuklar arasında ayırım yapmaya yönelik bir eğilime daha çok benziyor görünmektedir; her ne kadar burada, Japonya'da ya da Avrasya'nın başka herhangi bir yerinde, en büyük oğul hakkı ilkesinin her çeşidinin gerçek hayatın gereklerine uydurulması zorunlu olsa da.¹⁵ Stone varolan sürekliliğin ekonomi ya da rejim tarafından değil biyoloji (yani demografi) ve "duygular" tarafından tehdit edildiği görüşündedir. On yedinci yüzyılın sonlarında ve on sekizinci yüzyılda, duygularda ortaya çıkan değişim "otoriter ve ataerkil tavırdan," insanların yaşamda kendi seçimlerini yapmalarına izin verilmesi gerektiğini ve özelde de çocukların "ebeveynlerinin ekonomik ve ahlaki baskılarından bağımsız" olarak istedikleri kimseyle evlenmekte serbest olmalarını ifade eden "duygusal bireyciliğe" doğru olmuştur. Çünkü "yaygın kanı şudur ki," der Stone, "on sekizinci yüzyılda kur yapma, evlilik ve sadakat toplumsal denetimden bireyin denetimine geçmiştir." Aşk evliliği, giderek ailenin bir bütün olarak toplumsal, ekonomik ya da siyasal çıkarları belirlediği, eşlerin "arkadaşlar" ve akrabalar arasından ebeveynlerce seçildiği evlilik biçiminin yerini alma eğilimindeydi. Aynı zamanda "çocukların mutlu olmalarına yönelik artan bir kaygı vardı" ve bu ise kendini çocuk sayısını sınırlandırma isteğiyle gösteriyordu.

Stone'un sürekliliğin mekanizmalarıyla ilgili çözümlemesi ilgi çekicidir. Sorgulanması gereken noktalardan ilki, toplumsaldan bireye geçişin özellikle evlilikte eş seçimi söz konusu olduğunda, uzun vadede yarattığı sonuçlardır. Stone'un İngiltere'de geçmiş dönemlerde eksik olduğunu düşündüğü ama *Romeo ve Juliet*'te de kurgusal olarak gösterildiği üzere Katolik Kilisesinin yaymaya çalıştığı bu türden eş seçimine, karmaşık olmayan birçok toplumda izin veriliyordu. İkinci olarak, bu formülasyon da daha önce değindiğimiz kavramsallaştırmaya ilişkin aynı sorunlarla muha-

¹⁵ Bkz. Goody, 1962.

taptır. Bizim, toplumsal etkenlerin günümüz evlilik seçimlerinde (ve bu on sekizinci yüzyılda kesinlikle böyleydi) halen etkin olduğu yönündeki ısrarımız, yalnızca Durkheimcı bir anlamda toplumsalın içselleştirilmesi olarak alınmamalıdır. Üstelik Shakespeare, Boccaccio, Dante ve Chaucer okuyucularının da bileceği üzere “bireysel” seçimler erken dönemlerde de vardı. Zaman içinde bir değişimin gerçekleştiği açıktır; şüphe duyulan şey, değişimin sunulduğu genel terimler (toplumsaldan bireye) ve bir adım ötesinde de bunun insanlık tarihinde yeni bir (evrimsel) gelişim aşaması olduğu yönündeki üstü yarı kapalı varsayımla ilgilidir. Tarihçiler çoğunlukla genel hipotezleri reddederler, fakat bunlar kaçınılmaz olarak kullandıkları terimlerin, sordukları soruların içindedir. Herhangi bir varsayımlar kümesinin yeterli olup olamayacağı başka zamanlara ve başka mekânlara baktığımızda anlaşılabilir. Karşılaştırmalı tarih ve karşılaştırmaları sosyoloji dikkatlice yürütüldüğünde, belirli bir olaylar dizisine ilişkin bir hipotezin değerlendirilebilmesini sağlayacak bir yol sunabilir.

Hem bizim hem de başkalarının toplumları hakkında yanıltıcı birtakım fikirlere yol açmasaydı, bu noktanın üzerinde ısrarla durmak gerekmezdi. Mesela bireyciliği alın; çoğunlukla Batı toplumunun, *sine qua non* [olmazsa olmaz] şeklinde değerlendirilir (hatta bazılarına göre kapitalizmden bile önce gelir). Örneğin Hindistan toplumsal “hiyerarşisinin” karşısında bireycilik “Batının Biricikliğinin bir parçası olarak görülür. Özgül durumlarla sınırlanması gereken uygulamalarıyla birlikte bu kavramın, bir toplumun bir diğerinden ayrılması için kullanılması gibi tehlikeli bir adım atılmazdan önce, daha keskin bir şekilde tanımlanması gereklidir. Hepimiz yanımızdaki bir kadından ya da adamdan daha bireyci olduğumuzu düşünürüz; bu tavrımızı kolaylıkla içinde yaşadığımız toplum için de genelleriz, böylelikle İngiliz bireyciliği Sanayi Devriminin gelişiminde ya da Amerikan bireyciliği Massachusetts’in kuruluşunda, sınırların

batı yönünde genişlemesinde veya girişimci faaliyette kritik bir etken oluverirken, Asya tipi olanlar ya da "ilkeller" ise hemen hemen hiçbir şekilde farklılaşmamış yığınlarmışçasına ele alınır. Yine de Nuerlerle ilgilenen Evans-Pritchard gibi çok az antropolog, beraber yaşadıkları ve çalıştıkları insanların bireyselliklerini vurgulamakta diretmiştir.¹⁶ Batının, bazı durumlarda geçerliliği olabilecek bu iddiası, belirli bağlamlarda, örneğin eş seçiminde bir yalana dönüşüverir. Daha açık bir ifadeyle, bireycilik kavramı yakın bir çözümlemeye tabi tutulabilir ve bir durum aynı ya da başka bir toplumdaki bağlamlarla karşılaştırılabilir. Birçok kişi için Sanayi Devriminin "karanlık şeytani imalathaneleri" birtakım yararlar getirmiştir; fakat daha fazla bireyleştirici bir çalışma ortamı hemen hemen sağlanamamıştır. Bu anlamda çiftlik lehine söylenebilecekler çok daha fazladır.

Benim kendi deneyimim, hem geleneksel hem de geçiş sürecindeki gruplarda, bireyciliğin en genel düzeyinde yapılabilecek ayrımların az olduğu görüşünü onaylamaktadır. Afrika'nın değişen koşullarında insanlar artan iş olanaklarına görece kolaylıkla uyum sağlayabilirlerken, varolan çalışma koşulları çoğunlukla daha kolektif ve her zamankinden çok daha sınırlayıcıdır. Toplumsal etkenlerin (dışsal olanlarının bile) süregelen önemine gelince, sosyoloji tarihçisi Stephen Mennell'ın, on dokuzuncu yüzyıl İngilteresi'nde, kent "toplumunun" büyümesiyle beraber sınırları katı bir biçimde çizilmiş toplumsal ilişki tarzlarının gelişimi üzerine yorumu burada anılmaya değerdir.

Üyelik (ve evlilik akitleri), bir "hanımefendi" ya da "beyefendi" olma vasıflarına sahip olduğu düşünülen insanlarla sınırlıydı. Artan sayıda insanın işin içine girmesiyle, soyluluk statüsünün istenen dışavurumları giderek daha da resmileşti ve giriftleştirdi. Yüzyılın ortaları süresince, kabul merasimlerinin ve görgü kurallarının sınırları –takdimler, kartvizit alıp vermeler ve resmi ziyaretler, kimin kimleri "tanıdığı" (çok özel

¹⁶ Evans-Pritchard, 1940.

bir anlamıyla “tanınmak”) ve her bir ayrı duruma uygun gelen “doğru” davranış kalıpları (yemeğin nasıl yeneceği ve yemek davetlerinin nasıl olması gerektiği dahil) – hiçbir zaman bu kadar belirgin olarak çizilmemişti.¹⁷

Çok fazla insan buna dahil olmak, toplum tarafından tanınmak istiyordu, dolayısıyla “bu şekilde bir yaşam tarzı kendisini yok etme tehdidi altındaydı.”¹⁸ Bu tanım İngiliz kapitalizminin altın çağına ve onun önder ruhunu taşıyanlara karşılık geliyordu; eş “seçimi” katı bir şekilde kısıtlanmıştı: Evlilikler ve arkadaşlıklar bazı toplumlarda olduğu gibi sınırları kesin olarak çizilmiş yollarla belirlenmiyordu belki; ama bunların hiçbirinin, her ne şekliyle olursa olsun “özgür seçimin” sonucunda ortaya çıktığı da söylenemezdi. Bu, bütün dünyayı değil kendi komşunu sevmek kabilinden bir şeydi. Bizler, başka insanların bireyciliği karşısında takındığımız tutum gibi, kendi yapıp-etmelerimizin de sınırları çizilmiş, törensel ve toplumsal olduklarını görmeme eğilimindeyizdir. Fakat böyle düşünmekle sorun yine de ortadan kalkmaz. Damak zevkimizin, müzik beğenilerimizin ve arkadaşlarımızın toplumsal etkenler tarafından şekillendirildiğini kabul etmekte zorluk çekeriz (çünkü bizler seçim yapan bireylerizdir). Ama durum hiçbir şüpheye yer bırakmayacak ölçüde böyledir. Hiç kimse bizi her gün hamburger yemeye zorlamamaktadır, ama biz yine de hamburger yeriz.

Değişimin formüle edildiği genellemeler sorununu bir tarafa bırakırsak yanıtlanması gereken bir soru daha vardır: değişimin zaman içindeki yeri. Eğer bireyciliğin İngiltere’deki gelişimi, bu ülkenin sanayileşmiş ilk ulus olmasıyla ve Kıta Avrupası’nın kontrolünü ele geçirmesiyle birlikte düşünülseydi, bu tarihsel soru çok da önemli olmayacaktı. Stone, İngiltere’nin Batı Avrupa’yla ortak birtakım özelliklerinin olduğunu kabul etmekle birlikte, “ekonomik bireycilik kuramını olanaklı ve gerekli kılan şey İngiltere’deki pazar

¹⁷ Mennell, 1985, s. 208.

¹⁸ A.g.e., s. 209.

ekonomisinin yüksek düzeydeki gelişimidir," demektedir.¹⁹ Bu ifade ekonomi kuramında ortaya çıkan gelişmeler için doğrudur. Fakat pazarın gücüne ve bireyciliğin niteliğine göndermeyle bundan fazlası kastedilmektedir. İtalya, Aşağı Saksonya ve Aşağı Ülkelerdeki şehirlerin hepsi de etkin bir pazar ekonomisinin gelişimine şahit olmuştu ve bireycilik oralarda da vardı. Fakat Stone, pazarı ve bireyciliği yalnızca İngiltere'ye özgü özelliklerle birlikte anar. Örneğin birey vicdanına duyulan Püriten saygı "yeni aile ideallerinin ve pratiklerinin geniş ve erken yayılışını" olanaklı kılmıştır.²⁰ Ne var ki farklı bir açıdan bakıldığında Püritenler, aile hayatını bireylere çok az seçim şansı bırakacak şekillerde düzenleme yollarını aramışlardır.

Diğerleri, bireyciliğin köklerinin, daha erken dönemlere kadar uzanan özgül bir İngiliz geleneğinde saklı olduğunu düşünmüşlerdir. Laslett'in İngiltere'de çekirdek hanenin varlığını daha erken dönemlere çekme gayretine paralel bir argümanında Macfarlane, (kökenlerini Germen ormanlarına kadar geri götürmesine rağmen) bireyciliğin, genel olarak kıtanın aksine İngiltere'ye has bir şey olduğunu dile getirir. "Gerçekten de belgelerimizde yer alan kayıtlı dönem boyunca," der Macfarlane, "bir İngilizin kendi başına ayakta durmadığı tek bir an bulmak imkânsızdır. Ben-yönelimli akrabalık sistemiyle sembolize olmuş ve biçimlenmiş bu insan, kendi dünyasının merkezinde durur."²¹ Macfarlane bu noktada kesinlikle haklıdır. Fakat bu olgu yalnızca İngiltere'yle sınırlı değildi. Başka bir yerde tartışmış olduğum üzere, "ben-yönelimli akrabalık sistemleri" Avrupa'da (ve aslında başka yerlerde de) yaygın olarak bulunmaktadır.²² Germen ormanları için söylenenlerden de anlaşılacağı üzere bireycilik için de aynı şey geçerlidir. Ne var ki yazar, bu özgünlüğü daha son-

¹⁹ Stone, [1977] 1979, s. 179.

²⁰ *A.g.e.*, s. 179-80.

²¹ Macfarlane, 1978, s. 196.

²² Goody, 1983.

raki gelişmelerin gerisinde yatan itici güç olarak görmeye devam etmektedir. Böyle olunca Protestanlık, nüfus değişimi ya da pazar ekonomisi bireyciliği değil; "bireycilik bütün bu saydıklarımızı şekillendirmiş olmaktadır."²³ Ve yine bireycilikle bağlantılı olarak (sonradan Fransızların sahiplenmeye çalışacakları) eşitlik ve özgürlük gibi başka birtakım İngiliz vasıfları karşımıza çıkar. Bu tartışmalar sürekliliği ve kopuşu savunan ekoller arasındaki farkı açıkça ortaya koyar; biri, bireyciliğin, sonradan gelecek olan sosyoekonomik değişimlerin sonucunda belirlediğini, ötekiyse bütün bu değişimlere yol açan uzun dönemli bir özellik olduğunu iddia eder. Fakat her iki yazar grubunun da paylaştıkları bir şey vardır: Bütün bu gelişmeleri İngiltere'ye atfederler ve bunları sanayileşen ilk ulus olan bu ülkenin ışığında değerlendirirler. Başka bir deyişle bunlar, bazılarının Whigci diye adlandırdıktan, Batı dünyasında çok yaygın olan bir tür teleolojik tarih ve toplum bilimi icra etmişlerdir. Böyle bir Anglo-merkezci yaklaşımı anlayabilmek her zaman kolay değildir. Eğer yeni aile pratikleri kendilerini ilk kez İngiltere'de görünür kılmışlarsa, nasıl olmuştur da, aile ilk önce Katolik Fransa'da küçülmeye başlamıştır? Oysa Püritenizmin İngilizliğin Bohemya'da, Almanya'da, Hugenot Fransası'nda ve Hollanda'da oynadığı rol şüphelidir. Bu ögenin, bir araya gelmiş birçok etken arasından yalnızca bir tanesi olduğunu iddia edenler olabilir. Fakat bu iddia tartışmayı yanlışlanabilirlik alanının ötesine götürür; oysa negatif bir örneğin, özgün ögenin, sonuca yaptığı düşünülen pozitif katkıyı sorgulaması gerekir.

Duygularda Süreklilik ve Değişim: Ebeveynler ve Çocuklar

Şimdi de demografide yaşanan değişimde önemli görünen bir noktayı, aile içi duyguları değerlendirmeye çalışalım. Daha önce gördüğümüz üzere "duyguların yükselişi" anlayı-

²³ Macfarlane, 1978, s. 196.

şı iki biçimde karşımıza çıkar: çocuklara yönelik duygular ve eşlere yönelik duygular. Fakat görünüşe bakılırsa bu yükseliş, kuramda çok önceden ve kesin olarak baştan savulmuş uzak akrabalar, hatta ebeveynler için bile geçerli değildir; başka bir deyişle bazı çok yakın akrabalara yönelik aile duygularının az olduğu görülmektedir. Ebeveynlerin çocukların refahına verdikleri önem "psikolojik" ekolden gelen birçok tarihçinin çalışmalarının merkezindedir; aynı şekilde demografik geçiş hakkındaki kuramların modern yorumlarıyla da bağlantılıdır.²⁴ Caldwell, bu konuya ilişkin ünlü tezinde, servetin nesiller arası aktarımı kesilmedikçe aile nüfusunun sınırlandırılmayacağını iddia eder. O dönemde geleneksel, açık sorumluluğa dayalı aile yapısının yerini çocukların birer yatırım olarak değil, yaşlı ebeveyn için yalnızca psikolojik fayda sağlayacak sevgi nesneleri (niçin yük değil?) olarak görülmeye başlandığı yeni bir yapı aldı.²⁵ Caldwell'ın Afrika ve Asya'da demografi çalışmalarını takip eden ve çocukların ekonomik değerini ele aldığı incelemesinde Ware, bunu açık açık belirtir: Bu gibi geleneksel toplumlarda "ebeveynlerin çocukları vardır, çünkü genellikle bu yolla yarar sağlarlar."²⁶ Aile içi bir üretim düzeninde temellenen ekonomilerde girişimin korunmasının ve sürekliliğinin, çocukları olan her aileye dayandığı doğrudur. Endüstriyel üretimdeyse durum artık böyle değildir; bu düzen içinde hiçbir aile kendini yeniden üretme ihtiyacı duymaz ve doğan çocuklar ebeveynlere mali olarak ya çok az şey katarlar ya da hiçbir şey katmazlar; ebeveynler için çocukların yalnızca psikolojik değerleri vardır, bu destekse çoğunlukla ebeveynler yaşlandıklarında sağlanır. Ne var ki böyle bir değişim, çocukların daha önceki değerlerinin sadece araçsal olduğu anlamına gelmez, fakat birçok modern tarihçinin ve nüfusbilimcinin çalışmalarında kastedilmek istenen şey budur. Ne de bu, en azından Avru-

²⁴ Caldwell, 1976; Ware, 1978.

²⁵ Ware, 1978, s. 25.

²⁶ *A.g.e.*, s. 2.

pa'nın başlıca toplumları söz konusu olduğunda, mirasçılardan sayısının (çocuklardan ayrı olarak) önem gösterilecek bir konu olmaktan çıktığı anlamına gelir, çünkü mülkiyet üretim araçlarını artık içermese de halen aile sınırları içinde devredilmektedir.

Duygular hakkında öne sürülenleri şimdi daha ayrıntılı olarak inceleyelim. Tanınmış ortaçağ tarihçisi ve Floransa *cadasto'su* üzerine kapsamlı olarak çalışan Herlihy, Stone'un daha önceki devirler söz konusu olduğunda duyguların varlığından söz edilemeyeceği yönündeki tezinin birçok çevre tarafından kıyasıya eleştirildiğini, öyle ki "dahası bu tezde çok az yaşam belirtisi kaldığını"²⁷ hatırlatır. Ne var ki bu tezin ardında yatan genel zihniyet, varlığını sadece popüler inançlarda değil aynı zamanda akademik tartışmalarda da güçlü bir şekilde sürdürmektedir.²⁸

Orjinal tez, ebeveyn-çocuk arasındaki ilişkide hem pozitif hem de negatif etkenleri dikkate almaya çalışmıştır. Buradaki negatif yön, ölüm oranlarıyla ilgilidir. Ortaçağ Avrupası'ndaki ve diğer kültürlerdeki yoğun bebek ölümlerinin, ebeveynlerin, bugün burada olup yarın gitmiş olabilecek herhangi bir çocuğa duygusal olarak çok fazla sevgi gösterememiş oldukları anlamına geldiği iddia edilmiştir. Maliyet-fayda hesaplamalarının akrabalık ve aile çözümlemelerinin içine sokulması önünde kuşkusuz hiçbir mutlak engel yoktur. Eğer Chicago Okulu ekonomistlerinin çabaları "kaba" bir indirgemecilik olarak görünüyorsa, bu, daha incelikli denemeleri engellememelidir. Bu bağlamda, bu tarz bir yaklaşıma genel gerekçelerle karşı çıkanlar, duygular ekonomisi kavramının, hayata pre-kapitalist bir bakış açısıyla değil daha çok kapitalist bir yönelimle yaklaşmaya çalışıldığını düşünenler olabilir. Fakat asıl itirazlar daha ampirik bir zeminde temellenmektedir. Eğer yakın geçmişe kadar herkesin doğrudan

²⁷ Herlihy, 1985, s. 207

²⁸ Örneğin Oppong ve Bleck, 1982; iki yazar arasındaki tartışma bu açıdan oldukça ilginçtir.

yüzleşmek zorunda kaldığı şeye (yani, aile üyelerinin ölümlerindeki sıklığa) insanların nasıl tepki verdikleri hakkında aşağı yukarı bir fikir yürütmek mümkünse, bu itirazların ya çok az geçerliliği vardır ya da hiç geçerliliği yoktur. Batı Afrika'da, ölümlerin sıkça yaşandığı Ganalı bir topluluğun üyelerinin cenazelerdeki tutumlarına ilişkin gözlemlerim bana işin içinde derin duyguların olmadığına dair hiçbir belirti vermemiştir; tam tersine yas tutan yakınların teselli edilmesi ve intihar etmeye kalkışmamaları için onlara göz kulak olunması gerekmektedir. Kentli Batı toplumlarında, insanların başkalarının ölümleri karşısındaki göze çarpan "ilgisizliği" bir LoDagaalıyı çok şaşırtırdı.²⁹ "İlgisiz" sözcüğünü gerçek anlamıyla (hatta en yakınlarımızın ve sevdiklerimizin ölümleri için bile) kullanıyorum. Tabii ki Afrika'da ve Avrupa'da hem bireyler hem de toplum, ölümlülük karşısında bazı savunma yolları bulmuşlardır; bunlardan biri ölümün, varoluşun ve ruhun sonu olmadığı inanışıdır. T. S. Eliot'ın "benim sonum başlangıcımda saklıdır" dizesinin ardında yatan düşünce LoDagaa cenazelerine hiç de yabancı değildir. Bazı üyeler ölüme karşı bir kafa tutuş, bir soğukkanlılık sergiler. Fakat bu büyük ölçekli örnekler, ne kadar sıkı programlanmış olsa da, hiçbir şekilde acının, ıstırabın, kederin ve pişmanlığın basit "biçimsel" dışavurumları değildir. Aslında başkalarının, örneğin Batı Duvarındaki Yahudilerin, kederlerini formal, törensel bir biçimde ortaya koyarken, gerçek, yapmacıksız duyguları sergileyenlerin yalnızca bizler olduğumuz fikri, bütün bu tartışmaların peşini bir türlü bırakmayan etnikmerkezciliğin tipik ürünüdür. Onların âdetleri (*moeur*) bizimse duygularımız (hislerimiz) vardır. Çocuklarla daha az yakından ilgilenen LoDagaalar, özellikle sütten kesilmemiş bir çocuğun cenazesinde (duygusallığı azaltmaktan ziyade teolojik nedenlerden ötürü) sakın görünseler de, çocuğu karnında taşımış olan kadın her zaman oldukça sarılsmış ve sınıflandırıcı "anneler" kategorisi içerisindeki özel

²⁹ Goody, 1962.

yerini her zaman alacaktır. Çünkü mevzu yalnızca uzun bir hamilelik dönemine, zor bir doğuma ve yeni anne olmanın diğer bütün güçlüklerine dayanmak zorunda kalınmasıyla ilgili değil, bakıcısıyla (genellikle anne) çocuk arasındaki çok güçlü sevgi bağının, insan doğasının en temel yapıtaşlarından biri olmasıyla ilgilidir ve bunun en araçsal düzeyinde, çocuğa genellikle ebeveynler tarafından ağır bir yatırım yapılması gerekmektedir; çünkü (yatırımın kendisi “doğal” olabilse bile) sosyalleşmiş insanların yeniden üretimi ve “kültür”ün sürdürülmesi bu yolla sağlanmıştır.

Anneliğe özgü dürtünün ve bir anne figürüne bağlılığın nereye kadar genetik olarak programlandığı sorunu ya da hayvan türlerinde varlığı önemli konulardır, fakat burada tartışılmayacaktır. Farklı toplumlarda anne-çocuk ilişkisinde farklılıklar gözlemleniyor olsa da birçok sözde-tarihsel kurgunun fonunu oluşturan “geleneksel” aileye ait özgünlükleri ancak çok özel durumlarda bulabiliyoruz; örneğin yalnızca, Peter Brook tarafından dramatize edildiği şekliyle Turnbull’ın İk’ını çevreleyen durumlarda. O halde gözlem, sanayi öncesi toplumlarda ebeveyn-çocuk ilişkilerinin tek yönlü faydacı özelliği hakkında vardığımız yargıları destekleyecek çok az ipucu vermektedir. Üstelik modern tarihçiler tarafından çizildiği şekliyle ortaçağ İngilteresi ya da Avrupası, klasik akademisyenlerce olduğu kadar ortaçağ uzmanları tarafından da kesin bir biçimde reddedilmiştir.³⁰ Eğer bu böyle olmasaydı, duygular dünyasının, yalnızca belgelere dayalı bir çalışmayla bir değerlendirmesinin yapılabilmesinin (bu amaç için tüm tarihsel yöntemleri tehdit ederek), kendi başına yeterli olmadığı sonucuna varılması gerekirdi. Veya alternatif olarak sanayi öncesi dönemde, yeni dünyanın gelişine zemin hazırlamış olabilecek özellikleriyle değil, fakat modernliğe geçişin önünde aşılabilir engeller olarak belirebilecek yönleri açısından İngiltere’nin (ya da Batı Avrupa’nın) çok nadir, eşi görülmemiş bir yer olması gerekirdi.

³⁰ Shahar, 1990; Veyne, 1978; Hopkins, 1980

Genel kuramsal zeminde bu seçeneklerden ilki tercih edilecektir.

Bu, tezin negatif tarafıydı. Pozitif yönüyse şöyledir. Çocuklara yatırım yapmayanlar yalnızca daha eski toplumlar (ve her nasılsa daha geç dönemlerde İngiltere) değildir; fakat İngiltere’de (Ariès ve diğer Fransız akademisyenler hariç, bu yazarlar için özellikle İngiltere) çocuklara diğer komşu toplumlardan çok daha fazla özen gösterilmiştir. Bu argümanın içinde “özen”in zaman zaman okul öncesi eğitim, okul eğitimi ve gelecek için hazırlık yapmayla özdeşleştirildiği dönemler olmuştur. Stone “varlıklı girişimci burjuvazinin, çocuklarına özen gösterdiklerini ve onlara, kendilerinin yoksun kaldıkları seçkin bir eğitimin getireceği faydaları sağlayabilme kaygısını taşıdıklarını” yazar.³¹ Derin dinsel duygulara sahip olan bu insanlar, kutsal evlilik ve sevgi üzerine yapılan on yedinci yüzyıl yaygın vurgusundan çok büyük ölçüde etkilenmişlerdir. “Bu nedenle kendi akrabalarıyla olan bağlarından kurtulan (evlilik bağlarını iş bağlantılarını pekiştirmek amacıyla kullansalar bile), faziletleri ve sözleşmelerin kutsallığını vurgulayan, ev içerisinde yakın sevgi bağları geliştiren ve çocuklarına bol bol ilgi ve dikkat gösterenler ilk defa bu insanlar olmuşlardır.”³² Stone İngiliz çocuklarının ilk önce toplumun orta tabakalarından başlayarak sonradan diğerlerine de yayılacak biçimde “alışılmamış bir şefkatle” yetiştirilmesine ilişkin tezinin, 1697 kadar erken bir zamanda Fransız bir yazarının gözlemlerince de desteklendiğini düşünür. Ne var ki örneğin eğitimin İngiltere’de, çağdaşları Hollanda ve İsveç’tekinden daha yaygın olup olmadığı kesin değildir. Protestanlar bu gibi atılımları her yerde gerçekleştirmişlerdir. Alman yayıncılığının en önemli merkezlerinden biri haline gelen Wittenberg’de de Luther ve Cranach gibi reformcuların, yazıyı, matbaayı ve resmi yaygın olarak

³¹ Stone, [1977] 1979, s. 174.

³² *A.g.e.*, s. 174; bu, şu demek oluyor: İhtiyacınız olmadığında akrabaları insafsızca bir kenara atabilirsiniz.

kullanmaları bu atılımlara eşlik etmiştir. Çok daha ince ölçütlere gelince; özellikle de daha önce gördüğümüz üzere pozitif olarak değerlendirdiğimiz bir değişime, çoğunlukla, en azından çocuk açısından negatif olarak yargılanabilecek olanlarının da eşlik ettiği düşünüldüğünde, bunların kanıtlanması da eşit derecede güç olacaktır. Zira “anneliğe özgü, çocuk yönelimli, sevgi dolu ve hoşgörülü” olduğu söylenen bu tutum, niteliğin sayıdan daha önemlisi olduğu düşüncesinde temellenen gebelikten korunma çabasının benimsenmesine de tanık olmuştur. Bu yüzden gebelikten korunmayı çocuk yönelimli olarak tanımlamak bir açıdan gariptir ve (en yüksek soylu kesim arasında geçerli değilse de) çocukları cezalandırmanın (*le vice anglais*) liberal bir uygulaması olan, çocukların evlerinden uzak yatılı okullara gönderilmeleri de genç kadınların korseler içinde hapsedilmeleri de (ki İngiltere’de inanılmaz bir noktaya ulaşmıştı) Rousseau’ya göre buna dahildir. Bunların Çin’deki çocukların ayaklarının bağlanması uygulamasına benzediğini söylemek mümkündür; yetişkinler çocuklarını okula göndermekle onların toplumdaki geleceklerini hazırlamaktadırlar. Fakat “ötekinin” bakış açısından –bu, çocuk ya da başka bir kültür olsun– karşıt bir görüş de eşit ölçüde makuldür. Şüphesiz birçok yabancının gözünde İngilizlerin bahçesinde varolan her şey ne övgüye layık ne de gelecek için yol gösterici olmuştur.

Fransız tarihçilerinin, ailenin gösterdiği değişim hakkında İngilizlerden farklı bir görüşte olmalarına şaşmamak gerekir. Daha önce gördüğümüz gibi Fransa’da, zorunlu olarak fiziksel anlamda küçük olmasa da daha az doğum ve ölümün olduğu daha küçük ailelerin ortaya çıkışı modern zamanlara denk düşüyor görünmektedir. Ariès çocuklara yönelik yeni duyguların on altıncı yüzyılda sadece İngiltere’de değil, bütün Batı Avrupa’da belirmeye başladığını söylerken, J.-L. Flandrin aynı döneme ilişkin daha genel düzeyde değişimlerin ortaya çıktığını belirtir. Flandrin’in tezi en açık şekliyle şu pasajda özetlenmiştir: “On altıncı yüzyıl ve on sekizinci

yüzyılın sonları arasında, aile bir değişime uğradı ve aile ilişkilerinde sınırları çok açık olmayan yeni bir ahlaki tutum belirmeye başladı." Fransız tarihçilerinin ortaya çıkan değişimleri (her ne türde olursa olsun, bu kadar genel bir yolla tarif edilip edilemeyeceği sorusunu bir an için bir kenara bırakırsak) anlayış biçimleri açıkça modern şeylerin İngilizliği vurgusuna karşıt bir yönde ilerlemektedir. Fakat –yeni bir ahlaki tutum sorunundan ve halihazırda cereyan eden olayların en iyi bu şekilde belirtilip belirtilemeyeceğinden ayrı olarak– çocukluk fikrini icat edenlerin Avrupalılar olduğunu düşünmek, ancak eksik bir karşılaştırmalı tarih anlayışının olanak tanıyabileceği etnomerkezci bir tasarımdır. Çinli çocukların oyun oynarken yaptıkları resimleri görenler ya da Afrikalı çocukların oyuncak yapımında ve "oyun" türetmede gösterdikleri yaratıcılığa şahit olanlar, çocukluğu "hayatın ayrı bir dönemi olarak keşfedenlerin" Avrupalılar olduğu fikrini kabul etmekte zorlanacaklardır. Ariès ise her ne kadar başka bir yerde, klasik dönemde bir *paideia* düşüncesinin var olduğunu, fakat zamanla unutulduğunu kabul etse ve on yedinci yüzyılın bir "keşiften" çok bir "yeniden canlanma" deneyimi yaşadığını öne sürse de, "çocukluğun ortaçağ içinde hiçbir yeri" olmadığını iddia etmiştir.³³ Bunu, böyle bir kabulün genel argümanını nasıl da tehdit ettiğinin farkında olmaksızın ileri sürer. Böylece bir kez daha, modern tarihçilerin kafalarında yeniden kurdukları biçimiyle ortaçağ yaşam tarzı, kendini bizlere garip, yabancı (dünyaya hiç de rehberlik edemeyecek) bir şeymiş gibi gösterir. Aynı şey, bu tarihçilerin ölüm ve aşk karşısındaki tutumları için de geçerlidir.

Karılar ve Kocalar

Şimdi de "duyguların yükselişi" tartışmasının ikinci, yani aşk ve evliliğe ait ilişkilerle bağlantılı olan yönünü ele alacağım. Cinsel partner ya da eş seçiminde "sevginin" ("aşk") oynadığı

³³ Ariès, 1962, s. 33, 412.

rol söz konusu olduğunda günümüz seçimleri, şüphesiz eskiden Avrupa'dakinden (evliliklerin daha geç yaşlarda yapılmasına rağmen) çok daha büyük oranda eşlerin kendilerine aittir. Ailenin sahip olduğu mülkiyetin kadınlara çeyiz şeklinde devredildiği ya da erkeklere, bazen çiftlikle beraber bağış yapıldığı veya (yeni evlenmiş) bir çiftin aynı eve yerleştiği (Güney Fransa'da çoğu zaman görüldüğü gibi) ya da aynı toprakları işlediği zamanlarda ebeveynler, evliliği kaçınılmaz olarak çok daha fazla dert edinmişlerdi. Mülkiyet düzenlemelerinin farklı bir şekilde işlediği, toprağa ve üretim araçlarına bu türde bir yatırımın olmadığı toplumlarda (evlilik söz konusu olduğunda) ebeveynlere ait seçimler bazen daha az belirgin olabiliyordu, fakat yine de evlilik ve mülkiyet arasındaki bu ittifakların kurulmasında kuşkusuz daha farklı etkenler bulunmaktaydı. Fakat sevgi hiçbir şekilde, özellikle de gençler için basitçe romantikleştirilmiş bir cinsel çekicilik meselesi (aşk 1) değildi; sürekli evliliğe ait sevginin (aşk 2) oynadığı rolse, ebeveynler ve çocuklar arasındaki sevginin (aşk 3) olduğu gibi, farklı bir özellik taşımaktaydı.

Evlilik ve ebeveynlik ilişkilerindeki duyguların doğası arasında her zaman, pozitif bir korelasyon yoktur. Özgür seçim kavramının boşanma oranı ve dolayısıyla çocuklara gösterilen ilgi üzerindeki etkisini düşünün. Ebeveynler için özgürlük, çocukların ve ebeveyn-çocuk ilişkilerin zararına olabilir. Katıksız bir seçebilme özgürlüğü, çoğu kez "romantik aşk" diye tanımlanan şeyin bir parçası olduğundan eşlerin yalnızca seçilmesiyle değil ama yeniden seçilmesiyle de sonuçlanabilir. Romantik aşk bazen sadece Avrupa'ya özgü, geçmiş, Müslüman İspanyollardan çok etkilenmiş bir şiirsel söyleme sahip Güney Fransalı Troubadourlara kadar uzanan bir olgu olarak görülmüştür. Kuşkusuz İngiltere'yle ve hatta Batı Avrupa'yla sınırlı değildi bu. Örneğin "seçimin" zorunluluktan farklı, içsel "özgürlüğün" de dışsal vazifenin karşısında olmasının hepten önemli olduğu bazı Avrasyalı toplumlarda bu türden bir aşkın, eşlerden ziyade metreslerle olan

ilişkiler için daha uygun olduğu düşünülüyordu. Başkaları da bu aşkı, evlilik ilişkileriyle ya da flörtle bağdaştırıyorlardı. Bu aşk, birçok Asya toplumuna ait edebiyat yapıtlarında çeşitli biçimlerde ifade edilmiştir; örneğin Brough tarafından çevrilen Sanskrit aşk şiirleri, Waley'nin sunduğu Çin şiirleri, eski Japon romanları ya da hatta, Hopkins'in bahsettiği daha eski Mısır aşk mektupları ya da İncil'deki Şarkıların Şarkısı (*Song of the Songs*). Şüphesiz her gelenek kendine has birtakım özellikler sergiler, fakat Avrupalı olmayan başka toplumlarda ne romantik aşkın ne eşlik etme amaçlı evliliklerin varlığını inkâr etmek için hiçbir neden yoktur.

Ne de bu özelliklerin, Avrupa'nın erken dönemlerinde eksik olduğunu düşünmek için bir neden vardır. Daha önce, İtalya ve İngiltere'de geç ortaçağ ve erken Rönesans dönemleri yazarlarının çalışmalarına ve aynı zamanda kilisenin "mutabakat" birlikleri karşısındaki tutumuna değinmiştim. On ikinci yüzyılda İngiltere'de papalığın evlilik hakkında çıkarttığı buyruklardan bahsettiği *Love and Marriage in the Twelfth Century* [*On İkinci Yüzyılda Aşk ve Evlilik*] adlı kitabında Duggan şöyle der:

Papalığa ait buyruklarda aşk ve evlilik hakkında genel bir inceleme bulmayı beklemememiz gerekir, fakat yine de papaların, evlilik hayatında yaşanan sevgiye, karşılıklı sorumluluklara, çocukların bakımına, mülkiyet devri sırasında ortaya çıkan çatışmalarda adil çözümlere ve en azından potansiyel olarak rezillik içeren durumların göz önüne alınmasına verdikleri önemi göstermeye yetecek kadar kanıt vardır.³⁴

Duggan'ın bu yorumu, İngiltere hakkındaki süreklilik ve kopuş argümanlarının her ikisinin bakış açısını da yıkmaktadır. Bu yorum duyguların yükselişi yandaşlarının geç görünümüler olarak değerlendirdikleri, süreklilik ekolünün temsilcilerininse İngiltere'de yaşanan sonraki gelişmelere yol verdiğini düşündükleri özelliklerin kıta düzeyindeki (Katolik) kanıtlarını vermektedir. Birçok ortaçağ uzmanına göre

³⁴ Duggan, 1981, s. 72.

bu özellikler daha erken dönemlerde ve her iki hipotezin olanak tanındığından çok daha yaygın bir alanda, tüm Katolik dünyada ve Batı Avrupa'nın sınırlarının çok ötesinde de mevcuttu.

Shorter'ın on dokuzuncu yüzyıla, Stone'un on yedinci yüzyıla ve Macfarlane'inse İngiltere'nin çok daha erken dönemlerine kadar geri götürdüğü evlilikteki aşkı, tıpkı çocuklara yönelik ilgi gibi, zamanda ve mekânda, bu iki görüşün varsaydığından çok daha geniş bir alana yayılmış olarak görmek gerekir. Asya toplumları hakkındaki daha önce sözünü ettiğim geniş literatür, evliliğe ve romantik aşka bakış açılarının etnomerkezci niteliğini ortaya sermektedir. Ne var ki bu tür kavramlar birçok sosyolojik ve tarihsel tartışmanın içine işlemiştir. Bunun bir nedeni modern "çekirdek" aileyle kurulan bağlantıdır. Argüman şöyledir: "İngiltere'de ve Kuzey ve Batı Avrupa'nın her yerinde aynı durum söz konusudur; her evsel grup kendi evinde yaşayan basit bir aileden ibarettir."³⁵ Demografik deliller, bu "basit" yapının varlığının yalnızca kıyıya yakın adalarla sınırlı olmadığı, Kuzey Avrupa'ya komşu bölgelere de yayıldığı şeklinde değerlendirilir. Her durumda demografi dolaylı olarak aile duygularına işaret eder. Çekirdek ailenin hâkim tip olması, eşlik etme amaçlı evlilikte, kendilerine ait ayrı bir hanede çocuklarına özen gösteren eşler arasındaki ilişkinin doğasını yansıtır. Önceki örneklerimizin gösterdiği üzere başka birçok toplumda evli birçok çift, aynı koşullar altında yaşamaktadır; büyük göçlerin olmadığı durumlardaysa komşular çoğunlukla akrabadır. Fakat evsel ilişkiler çözümsel anlamda bu türden basit bir aileyle sınırlı değildir. Yaşlı ebeveynler zaman içinde belirli bir noktada hane halkının içinde yer almazken, başka bir noktada yer alabilirler: Hane içinde yaşamak yakın akrabalığın tek ölçütü değildir. Bu grupların gelişimsel döngülerini ve sadece komşuluk eden evler arasındaki ilişkileri değil, mülkiyetin ve ortak çıkarların bir arada tuttuğu bir-

³⁵ Laslett, 1972, s. 40.

birinden uzak kardeşler arasında olan ilişkileri de dikkate almamız gerekir. Yalıtılmış çekirdek aile fikri, on dokuzuncu yüzyıldaki sanayileşme sürecinde üretim araçlarının kısmi mülkiyetini bile kaybetmiş göç eden fabrika işçileri için az çok uygun olabilirse de yalnızca sanayicilere, ticaret adamlarına ve bankerlere özgü değildi; görece kıt kaynakların zaman içinde miras ya da hayatta olanlar arasında hediye şeklinde dağıtıldığında da geçerli değildi.

Kuşkusuz zaman içerisinde ailede çok önemli değişimler ortaya çıkmıştır. Yakın dönem Avrupa toplumlarında evli çiftlerin çoğunlukla kendi başlarına bırakıldığını, çünkü daha fazla devingenliğin var olduğunu ve birçok insanın hayatında aile girişiminin sürekliliğinin artık büyük bir yer tutmadığını görüyoruz. Aynı zamanda çocuklar da eş ve iş seçiminde ve giderek artan ölçüde ebeveynlerden ayrılmada artık daha bağımsız; her ne kadar bağımsız olma biçimleri birbirleriyle ilişkisiz olmasa da. Aynı şekilde bazı süreklilikler de mevcut. Ne var ki süreklilik ve kopuş ya da özgünlük ve benzerlik iddialarında dikkatli davranmak gerekiyor. Değişimi ya da sürekliliği bahsettiğimiz kimi argümanların yapmaya eğilimli oldukları gibi sezgisel, etnomerkezci yollarla cisimleştirmek tehlikelidir; özellikle de işin içindeki öğeler hakkında kesin olmayan üstü kapalı nedensel bağlantılar söz konusu olduğunda. Aynı uyarı, geçerli olabilmesi için inceden inceye bir karşılaştırmalı incelemeyi gerektiren biriciklik iddiaları için de geçerlidir.

“İlerleme”

Bu daha kapsamlı bakış açılarını belirttikten sonra değinilmesi gereken iki nokta daha var. İlk aile ve evlilikte yaşanan dönüşümlere ilişkin yapılan değerlendirmelerin birçoğunda yalnızca bir evrim ögesi değil ayrıca güçlü bir “ilerleme” teması da bulmak mümkündür. Bunun altında yatan mantık, çocukların sayısındaki azlığın daha fazla çocuk-yönelimli olmak ya da daha fazla ilgi anlamına gelmesi fikrin-

de bile, her zaman açık değildir. Doğan çocuk sayısının, hem hane halkı yapısı hem de nüfus artışı açısından çok önemli olan, hayatta kalanların sayısı (varolan aileyle) karıştırılmaması gereklidir. Örneğin ölüm oranlarındaki düşüş nedeniyle Sanayi Devrimine nüfusta (yani var olan ailelerin boyutlarında) büyük bir artış eşlik etmiş, ölenlerden daha çok hayatta kalan olmuştur. Aynı zamanda Engels gibi toplumsal reformcular da ortaya çıkan gelişmelerin işçi sınıfının aile yapısı üzerinde yaptığı, örneğin her iki ebeveynin ve onların çocuklarının da ev dışı bir çalışma ortamının kasvetli koşulları içine çekilmesi gibi etkileri yüksek sesle dile getiriyorlardı. Orta sınıfların çocukların bakımına yardımcı olacak, artan sayıda hizmetçiyi karşılayacak kadar mali gücünün olmasına karşın, çalışan sınıflar bu işten tam tersi bir şekilde etkilenmişlerdi. Çünkü başkalarının evlerinde ve fabrikalarında işgücünü karşılayanlar onlardı.

Bu argümanı Victorian Dönemi İngilteresi'nin bu dönüşümde yalnızca bir geçiş aşaması olduğu ve (sözcükler Stone'a aittir) duygusal bireyciliğin nihai ürünü olan "çocuk-yönelimli aile tipi" ile ancak bugün karşı karşıya olduğumuz sonucuna varılabilecek biçimde değiştirmek mümkündür. Boşanma oranlarının, tek ebeveynli ailelerin ya da hanelerin sayısının, akraba olmayan birileri tarafından bakılan (ya da hiçbir şekilde bakılmayan) çocuklara yapılan kötü muamelelerin ve muhtemelen uyuşturucu kullanımının artışına bir kez daha tanık olan toplumsal reformcular, bu varsayımı sorgulamak isteyebilirler.

"Biriciklik"

İkinci nokta biriciklik iddialarıyla ilgilidir; çünkü bu iddianın, geçmiş ve şimdi algısı üzerinde ya da başkalarının, özellikle Doğunun şu anki durumunun, nasıl algılanacağı üzerinde derin etkileri vardır. İngiliz ya da Avrupalı ailelerin incelenmesinde sürekliliği savunan, kopuş taraftarı olan, nede-
denlere önem veren, sonuçlar üstünde duran ve (bunlardan

farklı olarak) çok çeşitli öğelerin değişik karışımlarına yoğunlaşan yazarların hepsi de toplumsal değişimle ilgili olarak aileye ilişkin öğelerin biricikliği varsayımından yola çıkmaktadır. Bu yalnızca on dokuzuncu yüzyılın Marx ve Weber gibi tanınmış yazarlarının değil birçok çağdaş sosyoloğun ve hemen hemen tanımı gereği etnomerkezci bir konuyu işleyen sayısız Avrupa tarihçisinin de çalışmasının temelinde yatan Avrupa'nın biricikliği inancına karşılık gelmektedir. Kuşkusuz tüm toplumlar, tüm gruplar ve tüm bireyler belirli özellikleri açısından biriciktir. Buradaki sorun ilk olarak: Modern yaşamın birileri tarafından açık ya da üstü kapalı şekilde açıklanmaya çalışılan tekil özelliklerinin gelişimi bağlamında seçilen öğelerin (bağımlı değişkenler), gerçekten biricik olup olmadığının belirlenmeye çalışılmasıdır. Eğer İngiliz ailesinin belirli özelliklerini, ticari ya da endüstriyel faaliyetlerin gelişimini destekleyen ya da engelleyen şeyler olarak görürsek, bu değişimlerle ilgili gördüğümüz yönleri yalıtmamız ve sonra da onlarla, örneğin Fransa arasında ya da diğer Akdenizli, hatta daha kesin olarak Doğu Avrupalı ve özellikle de Doğulu medeniyetler arasında, bu toplumların ileriye doğru ilk adımı, en büyük adımı (bu adımın doğasına ilişkin incelemeyi yapmak için daha önce fırsat bulmuştuk) atmalarına engel olduğu varsayılan hangi farklılıkların olduğunu açıklamamız gerekecektir.

Avrupa'nın kendi içinde gösterdiği farklılıklar bile Avrupa'ya özgü bu biriciklik varsayımı hakkında şüphe duyulmasına sebep olmaktadır. Örneğin geç evlenme yaşı ve çok sayıda ömür boyu hizmetçisiyle birlikte "Avrupa evlilik biçimlerinin" yaptığı katkıyı ele alalım. Bu açıdan bakıldığında, (İngiliz tarihçilerin her zaman gizli olmayan ajandalarında aslında eşit olarak İngiliz olan) Genthli ortaçağ Flamanlarının da İngilizler kadar "Avrupalı" olduğunu kolaylıkla söyleyebiliriz. Fakat evlilik yaşının çok daha büyük olduğu ve bol miktarda hizmetçiye sahip Katolik İrlandalılar modernleşme sürecinde çok az ilerleme kaydedebilmiş-

lerdir; o da, belki İngiliz egemenliğinin neden olduğu, kısmi bir ilerlemedir. Ayrıca İtalyan şehir devletlerinde yaşayanların, oralarda gerçekleştirilen ticarete ve muhasebeciliğe, kapitalizmin yükselişine ve bankacılığın gelişimine yaptıkları ve geç evlilik yaşı ya da geniş akrabalık ilişkilerinin bulunmayışı anlamında Kuzey Avrupalı biçimlerle her zaman uyuşmayan bazı katkılarını görmezden gelmek kaba bir yaklaşım değil midir?

Sorun Avrupa dışında çok daha fazla önem kazanmaktadır. Marx'ın durağan Doğulu toplum (ya da üretim tarzı) kavramı ve Weber'in geleneksel toplum fikri ve dünya dinleri karşısındaki tutumu; bunların ikisi de yalnızca kendi içlerinde biricik olmakla kalmayıp, kapitalizme, Sanayi Devrimine ve modern topluma katkıda bulunan Batıya has birtakım özellikleri çekip çıkarmaya kalkışan daha genel bir yaklaşımın parçalarıdır. Başka bir deyişle bu özellikler yığını, birtakım şeylerin nedenleri olarak biriciktir. Fakat açıktır ki Doğu toplumları başarılı bir şekilde uyum sağladığından, çözümlemenin birbirine alternatif iki farklı yoldan biriyle yeniden gözden geçirilip değiştirilmesi gerekmektedir. Çoğu bağımlılık kuramı gibi aile tarihi de yeni yeni sanayileşen ülkelerin yükselişlerini açıklamakta başarısız olmuştur. Örneğin bu durumda Japon ailesi ya potansiyel olarak Batıdakine benzer bir konumdadır ya da bir ilişkiler bütününe kendine özgü gelişimi için gereken koşullarla, bu durumun başka bir yerde ortaya çıkan sonraki adaptasyonu arasında farklılık vardır.

Bu iki alternatif önermeden ikincisi, bu değişimi güçler dengesi bağlamında açıklamak durumunda kalan birçokları tarafından kullanılmıştır. Olayı belirli bir teknikle tartışmak mümkün olsa bile, böylesi bir argümanı benimsemek, kendi gelişimiyle ilgili olarak kapitalizmin temellerine doğal bir nitelik atfetmekle ilgili tuhaf bir bakış açısı geliştirmek demektir.

Batı ve Doğu

Birinci alternatif çok büyük ölçüde ilgi görmüştür. Cambridge Grubuna ait ortak ilk çalışmada Japonya'nın ve İngiltere'nin gelişimi ve aileleri arasındaki paralelliklere değinilmiştir. Kendilerini sırasıyla Avrupa'nın ve Asya'nın en uç noktalarında bulan iki ada ülkesinin büyükelçileri tarafından yapılan alışılmış karşılaştırmaların kısmi bir sonucu olarak, bu yaklaşım popülerlik kazanmıştır. Fakat diğer akademisyenler bunu Asya için daha ciddi şekilde genişletmişlerdir. Hanley ve Wolf, Batı ve Doğu Avrupa arasında evlilik biçimlerine ve aile boyutlarına ilişkin kurulan karşıtlığın bir benzerinin de Doğu Asya'da, Çin ve Japonya arasında, özellikle de büyük aileler karşısında kök [*stem*] ailelerin varlığına (burada hane halkları), erken evlilikler karşısında geç evliliklere (yirmi dört yaş karşısında on yedi) ve (erkekler için) doğum öncesi [*pro-natalist*] yollar karşısında önleyici nüfus kontrolüne dayanacak şekilde kurulabileceğini iddia etmiştir. Hanley ve Wolf bu konu hakkındaki yorumlar için büyük öneme sahip olan bu noktayı Hajnal'dan aldı. Bu yazar (gelir eşitsizliğine benzer, ancak ondan çok daha yaygın bir biçimde) geç evliliğin, kaynakların asgari geçim hedefinden saptırılmasını kışkırtıp kışkırtmadığını ve böylece de Avrupa'nın modern ekonomik büyüme içindeki biricik "sıçrayışının" temellerini atıp atmadığını sordu.³⁶ Hanley ve Wolf şöyle yazarlar:

Avrupa'nın evlilik biçimlerinin biricik olmadığını görmek bizi Japon ekonomik kalkınmasının kaynakları hakkında bir araştırma yapmaya itti. Kuzeybatı Avrupa'nın ve Japonya'nın ekonomik gelişiminin nedenleri benzer evlilik biçimleri olabilir miydi? Ve eğer öyleyse, modern ekonomik gelişimin ön koşullarından biri kök aile olamaz mı?³⁷

Hanley ve Wolf, karşılaştırmalı verileri kullanarak, aile tarihi alanında Avrupa ve Doğu Asya arasındaki benzerlik-

³⁶ Hajnal, 1965, s. 132.

³⁷ Hanley ve Wolf, 1985, s. 12.

leri ortaya koyan ilginç bir yol açmıştır. Fakat bu bakış açısı daha kesin bir biçimde ortaya konmalı. Öyleyse işe, bu özellikleri sergileyen fakat kalkınma konusunda, hem Avrupa'daki hem de Asya'daki "başarısız" olmuş ülke örneklerini incelemekle başlayabiliriz. Örneğin Tibet'te Avrupa demografi tarihçilerinin bahsettikleri aileye ilişkin birtakım özellikler var görünmektedir; geç evlilik, ömür boyu hizmetçiler ve bir çeşit kök aile gibi. Bu bizi, bahsedilen bu özelliklerin her ne şekliyle olursa olsun kapitalizmin gelişimi içinde zorunlu herhangi bir rolü olup olmadığı sorusuna götürür. Diğer yandan İngiltere'nin bazı bölgelerinde ve on dördüncü yüzyıl Gentlerinde olduğu gibi Avrupa'daki bazı gruplar, eşit bir bölümlenme pratiğini uygulamışlardır. Hatta bu gruplarda, en büyük oğul hakkı olmaksızın, kök hane halklarına rastlamak bile mümkündür.³⁸

Erken evliliklerin gelişme karşısında engel teşkil eden, geç evliliklerinse gelişimi destekleyen rolleri, Malthus tarafından önceden tahmin edilmişti. Malthus, "Batı Avrupa"da (sonraki ve daha kötü) ekonomik koşullara göre farklılık gösteren evlilik yaşının, Avrupa'nın ve dünyanın diğer bölgelerinin ekonomik nitelikleri arasında derin farklılıklara neden olduğunu" iddia etmişti.³⁹ Bu üretken kontrol modeli, erken evlilikleri ve yüksek verimi özendiren, toplumun geniş kitlelerinin çok düşük ücretlerle geçirtmeye alıştığı "Çin örneği"yle karşılaştırılmıştır.⁴⁰ Her ne kadar Çin'in Batıdaki bu imajı halen çoğunlukla geçerli olsa da, karşılaştırılabilir hayat standartlarıyla ilgili çözülmemiş problemler bir yana,

³⁸ Cambridge Grubu İngiltere'de kök hane halkı bulmaz, buna karşılık Fransa'da olanlarıysa "geleneksel" olarak değerlendirir ve değişimin önünde bir engel olarak görür (Rogers, 1991 Fransız Hükümet kaynaklarına dayanarak). Öte yandan "*kök aileler*" ifadesi muhtemelen mülkiyetin bir çocuğa devredildiği bir duruma karşılık gelmektedir. Bu süreç aynı hanede yaşamayı ve hatta ailenin boyutlarında bir sınırlamayı bile kapsamayabilir. Gerekli ayrımın açık bir şekilde yapıldığı çok nadirdir.

³⁹ Wrigley, 1988, s. 22.

⁴⁰ A.g.e., s. 20.

demografik varsayımlarda radikal bazı değişimlerin yapılması gerekmektedir. Öncelikle “düzenli” evlilikler bu kadar da eski değildir. Ne de geç evlilikler nüfusu kontrol altında tutmanın tek yoludur. Başka bir araç da büyük oranda kız çocuklarını kapsayan bebek cinayetleriydi. Dahası kıtlığın beraberinde getirdiği artan bebek ölümleriydi ve bazı çok erken “evlilikler” de bu gibi koşulların bir sonucuydu; çünkü fakir aileler, hane içindeki talebi azaltmak için kız bebeklerini erken yaşta yakın akrabalara gelin veriyorlardı.⁴¹ Wolf ve Huang tarafından da belirtildiği gibi bu uygulama “yeni gelen üvey kız çocuğu evliliği”nin arkasındaki tek neden değildi.⁴² Ama onlar yine de bu gibi erken evliliklerin geç olanlardan daha az verimli olduğunu ispatlamaya girişmişlerdir.

Bu örnekte kontrolün, bazılarının iddia ettiği gibi bilerek amaçlandığını öne sürmek için çok az neden vardır. Fakat Asyalı ailelerin kullanabilecekleri başka kontrol olanakları da vardı; örneğin çeşitli “gebelikten korunma” yöntemleri, *coitus interruptus* (ya da *reservatus*), çocuk düşürme ve etik değeri şüphesiz Hindistan düşünüşünün de bir parçası olan hiç çocuk yapmama. Fuhuş ve kapatmalık faaliyetleri, Afrika’daki polijini [bir erkeğin birden çok kadınla evlenmesi] gibi, yalnızca evlilikteki verimliliği değil, genel olarak kadınların verimliliklerini de düşürme eğilimindeydi. Kullanabilecek yöntemler ne olursa olsun, bir insan topluluğunun, özellikle de Çinliler gibi “medeni” bir topluluğun, kaynakları nüfusa göre ayarlama yollarını kullanmakta başarısız olduklarını düşünmeye imkân yoktur. Zaten tek çocuk politikasını uygulayan tek ülke olmaları, geçmişteki tutumlarından tamamen koptukları anlamına gelir miydi? Örneğin Afrika’ya baktığımızda böyle bir şeyin hiçbir zaman gerçekleşmemesi kuşkusuz dikkate değerdir.⁴³

⁴¹ Fei, 1939.

⁴² Wolf ve Huang, 1980.

⁴³ Afrika ve Asya arasında ilgili farklılıklara ilişkin sorun üzerine, bkz. Goody vd., 1981a, 1981b.

Çin'deki milyonlarca insanının sorunu, kontrol edilmeyen büyümenin zorunlu bir sonucu değildir; çünkü Malthus'a göre, bu rakamların çok uzun zamandır nüfusun gerçekten de kıtlık denebilecek bir durumun eşiğinde yaşadığı bir düzeye ulaşmış olması gerekmektedir. Aslında Çin, en azından Güney Çin, kıtlığa çok açık olmasına karşın genel olarak geçmişte iyi besleniyordu ve şimdi de iyi beslenmektedir. Malthus tüketim düzeyinin İskoçlarınkinin daha altında olduğunu düşünürken, kendisi bir İskoç olan Fortune durumu çok daha farklı görmektedir.⁴⁴ Kalabalık bir nüfus, bir açıdan başarısızlığın göstergesi olabileceği gibi eşit ölçüde geçmiş ekonominin başarısına işaret ediyor da olabilir. Örneğin Hindistan'daki durum bu şekilde değerlendirilebilir. Ne var ki sonuçta şehirlerin büyümesi ve topraksız köylülerin sayısının her iki yerde de yükselmesi, yoksulluğun ve bir artışın var olduğu anlamına gelmektedir.

Daha önce aile yapıları ve diğer etkenler nedeniyle oyun dışı bırakılan, şimdiyse önemli bir geçiş yaşayan toplumları dikkate alarak inceleme diğer yöne doğru da genişletilebilir. Tayvan, Hong Kong ve Singapur (Çin'i hatırlatmaya gerek bile yok) sanayi üretimine geçebilmiştir ve ekonomik kalkınmaya ortak olmuşlardır. Bunu, kök aileyi, doğum kontrolünü ve başka birçok değişkeni benimsemek zorunda kalmaksızın gerçekleştirmişlerdir. Yeni sanayileşen ülkeler olarak, bu özel adımları atmadan da birçok önemli ilerleme ortaya koymuşlardır. Kendi var olan ailelerinin, "büyük aileler dahil," sosyo-ekonomik koşullara uyumunu sağlayarak ilerlemişlerdir. Hatta bu aileler, çoğu zaman ticari ve endüstriyel gelişimi desteklemişlerdir.

Batıyı Yeniden Düşünmek

Doğu hakkındaki bu gerçekler bizi Batının tarihini yeniden düşünmemiz gerektiği yargısına götürmektedir. İtalya'da ya

⁴⁴ Fortune, 1857, s. 42-3.

da İngiltere'de, Japonya'da ya da bugünün Tayvanı'nda, çok çeşitli biçimleri içinde sıçramaya neden olan şey gerçekten de yalıtılmış, bireysel Robinson Cruose muydu (tabii ki siyahi Cuma'yla değil ama beyaz bir eşle birlikte)? Akkrabanın, Asya'nın ticari ve endüstriyel gelişiminde oynadığı rolü daha önce inceledik. Ne var ki Batı Avrupa'nın Cenevreli, Alsaceli ve İtalyan bankerlerinin; Lille ve Roubaix'nin pamuk doku-macılarının hepsi de ailenin, çoğunlukla da girişimcilerin ve kapitalistlerin geniş ailelerinin bir iş kurma ve yürütmede önemli bir rol oynadığını göstermektedir.

İlk önce, aileyle başlayan İtalyan bankacılığına değine-lim. Ailelerin icra ettiği işler geç ortaçağ Avrupası'nda tabii ki yaygındı. De Roover (1974), aile üyelerinin baskın olduğu eski ortaklık biçimleriyle on dördüncü yüzyıl Medicilerinin aile üyesi olmayanlarla girdikleri ortaklık biçimlerini kar-şılaştırmıştır. Ailedışı ortaklıkların büyümesi olgusu, Röne-sans Venediki ve Floransası çalışmalarının sürekli tekrarlan-an temasıdır.⁴⁵ Kuşkusuz girişimlerin, özellikle de dokuma-cılık işinin büyümesi ve karmaşıklaşması ailedışı üyelere-den oluşan şirketlerin oranında bir artışa yol açar. Fakat göze çarpan şey bu geçişin döngüsel bir yanının da olmasıdır. O da, aile şirketlerin büyüyüp bürokratik örgütlere dönüşebil-meleridir. Ancak sürekli yenileri kurulduğu için bu şirketler yok olmuyorlardı. 1386'lara doğru gelindiğinde Medici'lerin aile ortaklığına geri döndüklerine tanık oluyoruz. Gördüğümüz gibi, akraba ve akraba dışı alternatif ortaklık biçimleri, çağlar boyunca varolmuştur.

Aile ortaklıklarının özellikle bankacılıkta önemli olduğu görölmektedir. İngiliz tarihçileri tarafından İngiliz tüccarlara ve on yedinci yüzyılın anonim ve İngilizlerce yönetilen şirketlerine vurgu yapılmasına rağmen, dikkatler özellikle Tudor İngilteresi'ndeki İtalyan aile bankalarının süregelen önemi üzerinde yoğunlaşmıştır.⁴⁶ Fakat birçok banka, İngiliz

⁴⁵ Lane, 1973; Goldwaite, 1980.

⁴⁶ Bratchel, 1978, s. 6. 1540'lar kadar erken dönemlerde İngiliz kumaş ihracatının %50'sinden fazlası yabancı ellerdeydi.

ya da yabancı olsun, diğer iş dallarında da olduğu üzere, akrabaların oluşturduğu bir çekirdek etrafında örgütleniyordu.

On altıncı yüzyıl tüccarından, “oğullarını iş eğitiminin esaslarıyla donatması beklenirdi;” buysa, ilgili herhangi bir eğitim sisteminin olmayışından dolayı genellikle tüccarın kendi şirketinde gerçekleştirdi⁴⁷ ve büyük ölçüde mesleki istikrar ve daha fazlası, yani aile sürekliliği anlamına gelmekteydi. İkinci olarak, erkek kardeşler bir “kurumda” beraber hareket ediyorlar, tüm yazışmalar, senet ve işlemler ortak yapılıyor, mallar ortak bölüşülüyordu. Erkek kardeşler “babanın ölümünden sonra birkaç yıl için baba mirasını bir bütün olarak tutuyor” ve eğer iş koşulları gerektiriyorsa bunu devam ettiriyorlardı.⁴⁸ Sadece erkek kardeşler değil fakat daha geniş akraba çevresi de bir arada hareket ediyordu. Floransalı Frescobaldiler, Medicilerin düşüşü ve Fuggerlerin yükselişi arasında Avrupa’nın en büyük iki mali gücünden biri haline geldi. On altıncı yüzyılın başlarında ailenin Bruges, Londra ve Venedik’te temsilcileri vardı. Luccalı Bonvisi Ailesi de Antwerp, Londra, Cenova, Venedik ve Piacenza arasında benzer şekilde dağılmıştı; Lyon’da 1575’le 1609 arasında aile üyelerinin çalıştığı altı Bonvisi şirketi kurulmuştu.⁴⁹ İtalya’nın on altıncı yüzyılda geçirdiği ekonomik buhranın, bir çatı altında yaşayarak, malvarlığını bir araya toplayarak ve evlilikleri sınırlandırarak maliyeti düşürmeye çalışan ailenin ekonomik bir birim olarak çok daha fazla öne çıkmasına neden olmuş olabileceği iddia edilmiştir; fakat bu, dağınık banker kolları için geçerli olamaz ve “bölünmemiş Hindu ailesinde” işbirliği aynı evi paylaşmaktan daha gerekli değildir. O zamanlarda da bugün olduğu gibi birçok aile şirketi çok nadir olarak ikinci ve üçüncü kuşaklara kadar ayakta kalabiliyordu. Yine de bazıları, örneğin Rothschildler, zaman içerisinde bunu başarabilmişlerdi. Ne olursa olsun

⁴⁷ A.g.e., s. 8.

⁴⁸ Herlihy, 1977, s. 147.

⁴⁹ Bratchel, 1978, s. 16.

eski girişimler yeni olanlarını doğuruyordu. Bankacılık üzerine yaptığı gösterişli çalışmasında (1961) Lüthy, İsviçre ve Huguenot bankerlerini maruz kaldıkları ortak kaderin ve zulmün tarihiyle değerlendirmektense onları daha ziyade, Kopenhag'dan Cádiz'e kadar uzanan bir coğrafyada kendi aralarında kurdukları akrabalık ve evlilik bağlarıyla oluşmuş bir cemaat olarak ele almayı tercih eder. Birçok aile şirketinin uzun vadede kırılğan bir yapıda olmasına rağmen, bu bankerler yine de kapitalist girişimlerin hatta endüstriyel kapitalizmin çekirdeği olmaya devam etmişlerdir.

Modern sanayileşme ilk önce devasa boyutlarda tekstil ticaretinde gelişti; 1780 dolaylarında İngiltere'de başladı ve geleneksel banker ailelerinden başka aileler de bu işe girdi. Sanayi kısa zamanda, Katolik pamuk imalatçılarının hayatlarının ve işlerinin aile ve aynı zamanda fabrika çevresinde geçtiği Kuzey Fransa'ya yayıldı. Bergeron'a göre "kapalı aile" ancak daha sonraları ortaya çıktı ve sanayileşme sürecinin kendisinin yarattığı rahatlamış bir sınıfın yaşam tarzının evriminin bir parçası oldu.⁵⁰ Hem masraftan kaçınma hem de aile desteğinin sağlanması, sermaye birikiminin erken evrelerinde; sanayiciler kendilerini yalnızca soylular arasındaki büyük harcamacılar değil aynı zamanda zengin yatırımcılardan ve büyük armatörlerden ve *Ancien Régime'in* [Eski Rejim] çöküşü sonrası, sömürge ticaretine girip milyoner olan tüccarlardan ayırdıkları zamanlarda, son derece gerekli olmuştu. Ne var ki sanayiden kazanılan servetler on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında, kömür, çelik ve ağır makededeki kârın artmasıyla birlikte değişti; sanayicilerin yaşam tarzları giderek daha fazla lükse ve hi-mayeciliğe doğru kaydı.

On dokuzuncu yüzyıl Fransası'nın bu sanayici ailelerinin birçoğunun dikkat çekici yanı, gündelik eğilimlerin çok az olduğu hayatlarının güçlü ailevi karakteridir. Bu insanların bir günü, onları deniz kenarında kısa bir tatilden fazlası-

⁵⁰ Bergeron, 1978.

nı yapmaktan alıkoyan fabrikanın çalışma saatlerine göre ayarlanıyordu. Sosyal yaşam, aynı zamanda bir eş seçme ortamı olarak da işlev gören belirli bir yerel çevre içerisinde verilen yemeklerle sınırlıydı. Roubaixli sanayiciler, kızlarının şehir dışından, hatta komşu şehirler olan Tourcoing ve Lille'den bir erkekle bile evlenmelerini istemiyorlardı. Mali açıdan daha az avantajlı bir birlik kurma riski olsa bile, tercih bu yöndeydi; zira "bir kişinin, doğum yeri, tekstil endüstrisi ve geleneksel çevresi dışından evlilik"⁵¹ yapmasına karşı bir direnç vardı. O zamanlarda "sosyal hayatın ve eğlencenin temelini, ailenin olabilecek en geniş haliyle bir araya geldiği pazar toplantıları oluşturuyordu."⁵² Aile o kadar güçlüydü ki, Lilleli sanayiciler "tam bir sosyal gettoda" yaşayanlar diye tanımlanıyordu.⁵³ Aynı ifade Alsaceli Protestan topluluklar için de kullanılıyordu, fakat bunlardan biri, ünlü sanayici ailenin yazarı Jean Schlumberger, bir Yahudi analojisi yerine bir Hint analojisi kullanmayı tercih eder. "Kastın kapalı olduğunu söylemek yetmez; kast kendi içinde de ailelere ayrılmıştır." Otuz Yıl Savaşları sırasında mültecilerden oluşan Mulhouse cemaatinde, on dokuzuncu yüzyılın sonlarından itibaren, Hugenot azınlığının halen belirleyici özelliği olarak kalan ve kendi soyağacı kültlerini kuran "istisnasız, sıkı bir endogami pratiği vardı."⁵⁴ Schlumberger, her ne kadar erkeklerin haftada bir defa borsada toplandıklarını anlatmaktaysa da "toplum hayatı, kişisel yakınlıkların, tatların ve arkadaşlıkların önemli olmadığı ve katılım için sadece kan bağının gerektiği aile yemekleriyle sınırlıydı." Annesi ve babası her hafta bu "törenlerden" iki tanesine giderlermiş, bunlardan birinde en büyük dedenin torunları (Schlumberger beş kola ayrıldıklarını söyler) bir araya toplanırken; ikincisiyse büyükanne ve büyükbabanın evinde gerçekleştirmiş.⁵⁵ Erkek seçkinler arasında iş ilişkileri zamana kesin bir riayetle

⁵¹ A.g.e., s. 199.

⁵² Bergeron, 1978, s. 197.

⁵³ A.g.e., s. 198.

⁵⁴ A.g.e., s. 202.

⁵⁵ Schlumberger, 1934, s. 270; Bergeron, 1978, s. 201-2.

ayarlanırmış. Kadınlar şehirde sorumlu oldukları belirli bir Katolik topluluk için giysi dikmek amacıyla "yoksullar günü çarşamba"da toplanırlarmış.

Ailenin çevresinde gerçekleşenler sadece bu sosyal faaliyetler değildi; aile sanayi için de vazgeçilemez bir öğeydi. Ailenin yaptığı katkı sermaye birikiminin erken dönemleriyle de sınırlı değildi. Zira yönetsel sorumluluğu ve mülkiyet hakkını aile üyelerine devretme eğilimi çok güçlüydü. Babası, İkinci İmparatorluk zamanında Roubaix'de bir kumaş boyacısı olan Eugène Motte, bir *fonctionnaire* [memur] ya da *rentier* [kiradan geçinen kişi] olmaktan kaçınılması ve "bir kişinin çocuğuna fabrikalardan, hammaddelerden ve sözleşmelerden başka hiçbir miras bırakmayacağı" bir düzene en iyi şekilde uyum sağlanması gerektiğini yazmıştı.⁵⁶ Babası ona, aile içinde yürüyen işin sürekliliğinin hem ideolojisini hem de pratiğini en açık şekliyle şöyle ifade etmişti: "Bizim ailemiz, benim sevgili oğlum, çalışmayı her zaman bilmiştir. Bizim atalarımız... her zaman işin içindeydiler."⁵⁷

Söz konusu olan sadece oğullar değildi. Özellikle sanayileşmenin ilk evrelerinde eşler de önemli bir rol oynuyordu. Kendisi de yüksek bir burjuva olan Jean-Abraham Poupart'ın karısı -Sedan'ın ünlü *drapier*'si [kumaşçı]- işlerinin (aslında bazı yönlerden ortak işlerini) yürütmesinde kocasına etkin bir şekilde yardım ediyordu: "Para cüzdanı ve kasayla hep o ilgileniyordu."⁵⁸ Hem *fileurs à la main* [el örgücüler] ücretlerini ödüyor hem de onların çalışmalarını denetliyordu. Erkek eş öldüğünde, işlere, bir erkek çocuğa devredilinceye kadar kadın bakıyordu.

"İlk sanayi devriminin" tipik fabrika sahibi örneklerinden olan Lille-Roubaix-Tourcoing ya da Mulhouse ve çevresi gibi tekstil endüstricileri arasındaki dikkat çekici aile dayanışması, hem aile şirketinin sağlamlaşması ve başarısı

⁵⁶ Bergeron, 1978, s. 192.

⁵⁷ A.g.e., s. 192.

⁵⁸ A.g.e., s. 193-4.

için gereken niteliklerin geliştirmesinde bir araç hem de diğer seçkinler karşısında kendi kimliklerini kanıtlamanın bir yolu olarak işlev görmüş olabilir. Fakat diğer aile grupları farklı stratejiler benimsedi ve kendi çevreleri dışından kişilerle bağlar kurmak suretiyle daha geniş bir tür akrabalık ağı yarattılar. Bu kapalı topluluklar zaman içinde değişime uğradılar ve “getto hayatından” daha kapsamlı bir çevreye geçtiler; fakat aile, özel alanda olduğu gibi iş hayatında ve kamusal yaşamda da önemli olmaya devam etti.

Mulhouselu sanayi aristokratları diğerlerine göre daha yavaş da olsa, 1830’dan hemen sonra onlar da eski yerleşim yerlerini terk etmeye başladılar ve yüzyılın ikinci yarısında şehrin dışlarında ya da bir üzüm bağında yeni evler inşa ettiler; hatta bazıları 1870’ten sonra kaleler bile satın aldılar. Lille’de de aynı şey oldu. Sanayiciler şehirden ve fabrikadan başka şekillerde de uzaklaşmaya başladılar; seyahate, spora ve sosyal yaşama daha çok zaman ayırır oldular. Hatta bazıları, bankerlerin öncülüğünde soylu sınıfa üye olan eski sanat patronlarının ve koleksiyoncularının görevlerini devraldılar. Paris’teki Guimet Müzesi, babası 1823’te parlak deniz mavisini boyanın yapım yöntemini geliştiren Lyonlu bir sanayicinin böyle bir armağanının sonucudur.

Bütün bunlar aynı şekilde İngiltere için de doğrudur. Kapitalist girişimciler arasında ailenin devamlı bir biçimde artan önemini kavramadan, dönemin siyasallaşmış tarihçilerinden daha ikna edici bir biçimde ancak toplumsal tarihin ayrıntılarınca vurgulanan ve çoğunlukla da kronolojik bir biçimde sıralanan on dokuzuncu yüzyıla ait bir yeniliği aradan seçip alamayız. Hatta farklı işlere ve maaşlara sahip olmaları yüzünden bölünen işçiler arasında bile Dickens ve diğerlerinin vurguladıkları üzere ailenin sağladığı sürekli bir destek (küçük miraslar dahil) mevcuttu.

“İşletme alanında yaşanan devrimi” üzerine çalışanlar çoğu kez aile şirketini “örgütsel evrimin ilk aşaması” olarak

görürler.⁵⁹ "Aşama" ve "evrim" terimlerinin kullanımı daha yüksek örgüt biçimlerinde bunların yerini bürokratik yapıların alacağını ima eder. Weber'in, kapitalizmin yükselişini açıklarken vurguladığı şey bu bürokratik yapıların önemi-
dir; "Batının Yükselişi" tartışmalarının birçoğunun kuramsal odak noktasını oluşturan da yine bunlardır.⁶⁰

Anonim şirketler kapitalizmin daha sonraki döneminde dikkate değer derecede büyüme kaydettiler. Bu şirketlerin eski biçimlerinde de aile-dışı ortaklıkların tüm Avrasya kıtasında yapılan ticarete bir yeri vardı; fakat 1600'de Doğu Hindistan Şirketinin ve iki yıl sonra Hollanda Birleşmiş Doğu Hint Şirketinin kurulmasıyla bu tür ortaklıklar erken modern dönemde özel bir önem kazandı. Böylesi fazla sermayenin toplanması, riskin yayılması ve yönetime çeşitlilik kazandırılması gereken büyük ölçekli şirketlere uygun bir bürokratik örgütlenme biçimiydi. Zaten sanayi kapitalizminin en temel özelliği, geniş anonim şirketler ve tüm önemli ekonomik faaliyetlerin, geniş ölçekte mal veya hizmet üreten bu büyük anonim şirketler içinde gerçekleşmesi değil midir?

Sosyoloji disiplininin çok büyük bir kısmı geleneksel tarım toplumlarıyla kentli, sanayi toplumları arasındaki karşıtlık üzerine kurulmuştur. Bunlardan ikincisine, akılcılığa başvurma ve üretimde, "hatırlanamayacak kadar eski âdetlerle uyuşmayan akılcı alışkanlıklar"⁶¹ da dahil olmak üzere bilimsel ruhun uygulanması damgasını vurmuştur. İster sosyolojinin sanayi toplumu açıklamasını ister Marksist düşüncenin kapitalizmin gelişimi açıklamasını ele alalım, eski yapılardan yenilerine geçiş mutlak terimlerle ifade edilmiştir. Sosyolojinin açıklaması geleneksel tarım ve modern sanayi toplumları arasında, kapitalizmin içsel gelişiminin yön verdiği mülkiyet ve kontrol ayrımına dayanan radikal

⁵⁹ Redding, 1990, s. 3

⁶⁰ Örneğin bkz. Berle ve Means, 1932.

⁶¹ Scott, 1979, s. 18. Dahrendorf, Kerr, Aron, Galbraith ve diğerlerinin çalışmalarına gönderme yapılıyor.

bir karşıtlık görürken Marksist kuram da bütün diğerlerini egemenliği altına alma yolunda ilerleyen bir tekel kapitalizmi açıklaması yapar.

Sanayideki işletme ve kontrol ayrımı, idarenin bürokratik farklılaşması ve işletmedeki teknik uzmanlaşmayla beraber gider; geleneksel toplumların tekil, şükretme merkezli rol yapısı, yerini modern, evrenselci, başarı merkezli olanına bırakır. Fakat Berle ve Means'ın tanınmış çalışmalarında da vurgulandığı gibi (dağınık ve bu yüzden zayıf) mülkiyet ve (işletme tarafından yapılan) kontrol arasındaki ayrım fazla abartılıdır. Bu yazarlara göre geleneksel kapitalist formlar olan özel ve çoğunluk mülkiyeti biçimleri, zaman içinde yok olmakla birlikte süreç henüz tamamlanmamıştır.⁶² Fakat Birch onların verilerini tekrar incelemiş ve Berle ve Means'ın "yönetimsel" sınıflandırmasına karşı, 1929'da finansal olmayan en büyük 200 şirketin %37 ila %45'inin ailelerin kontrolünde olduğunu ortaya koymuştur. 1937'de de hemen hemen aynı oranlar geçerlidir. Şirketlerin %20'si tek tek ailelerin kontrolü altındaydı, fakat aileler çok daha karmaşık yollarla müdahale ediyorlardı ve aslında şirketlerin beşte ikisi onların kontrolündeydi.⁶³ İddia edildiğinden daha az dışlayıcı olan bu yönelim, bugün hâlâ doğrudur.

Berle-Means modeli kapitalizm, esasen güçlü işletmecileri ve hiçbirisi şirketin çok az bir hissesinden başkasına sahip olmayan zayıf ve bölünmüş ortakların oluşturduğu Amerikan kamu şirketleri kavramı üzerine kurulu bir Amerikan modelidir. Bu yolla büyük şirketlerin ihtiyaç duyduğu ölçek ekonomilerinin ve teknolojik değişimin gerektirdiği sermaye, dağınık birçok yatırımcıya hisse satılarak karşılanabilmektedir. Öte yandan Japonya'da şirket ve banka grupları karmaşık hissedarlık ağlarıyla birbirlerine bağlıdır. Almanya'daysa bankalar şirketleri iki yönden, hem hissedar hem de borç para veren kurumlar olarak denetlemektedirler.

⁶² Berle ve Means, 1932; Scott, 1979, s. 51. Farrell (1993, s. 164) Boston için aynı noktaya değinmiştir.

⁶³ Veriler Goldsmith ve Parmalee (1940); Scott, 1979, s. 52'den alınmıştır.

Her ne kadar büyük hissedarların emekli sandığı ya da müşterek fon şeklinde ortaya çıkışıyla bu durum daha sonraları değişmiş olsa da,⁶⁴ yakın zamana kadar Amerikan şirketlerinin varlıklarını tek bir yerde toplanan mali güce duyulan güvensizliğe borçlu oldukları ileri sürülmüştür. Mülkiyetin gerçekte birçoğunun düşündüğü kadar dağınık olmaması, Amerikan (ve diğer) mülkiyetinin dağınık bir yapıya sahip olduğu fikrine daha da gölge düşürmüştür; muhtemelen bazı hissedarlar, üst düzey kademelere yönetici atayabilme ayrıcalığını elde edebilmek için büyük miktarlarda hisse satın almaya yönelmiştir. Her şeyden önemlisi küçük şirketlerin çoğunda ve büyük olanların da birçoğunda miras yasaları dolayısıyla, şirket kurucularının (ya da kurucusunun) akrabalarının kaçınılmaz olarak en büyük hissedarlar olmalarıdır.

Yönetimsel yaklaşımın, aile şirketlerinin yerini giderek gayri şahsi ekonomik örgütlenme biçimlerine bıraktığını dile getiren bakış açısının ampirik dayanağı çok azdır ve sadece küçük olanlarında değil büyük şirketlerde de ailenin devam eden önemini görmezden gelmektedir. Bu yaklaşım ilkin; aile merkezli olmak zorunda kalan yeni iş alanlarına yeterince ağırlık vermemektedir. Hatta yalnız Crusoe bile bir evlilik yapar ve işini çocuklarına devreder. İkinci olarak, kontrolün bürokratik yollarla aktarıldığı yerlerde bile, insanlar öldüklerinde sahip oldukları malların (bunlar mücevher, bir ev ya da hisse olsun fark etmez) normal olarak aile üyelerine geçmesidir. Hatta IBM gibi çokuluslu şirketlerde bile yüksek düzey yönetim kademeleri babadan oğula geçebilmektedir. Sonuç olarak, egemen ideolojik modele rağmen, ailenin endüstriyel faaliyetlerdeki rolü erken kapitalizmle birlikte yok olmamıştır. Aile şirketi ortadan kalkmamış, fakat başlayan her yeni girişimle yenilenmiştir. Sanayileşmenin sonraki evrelerinde bunlardan bazıları, gelişimi, toplumsal bir evrim sürecini ve incelediğimiz önceki ortaklık biçimleri üzerinde yükselen daha büyük bir karmaşık yapıya geçişi temsil eden

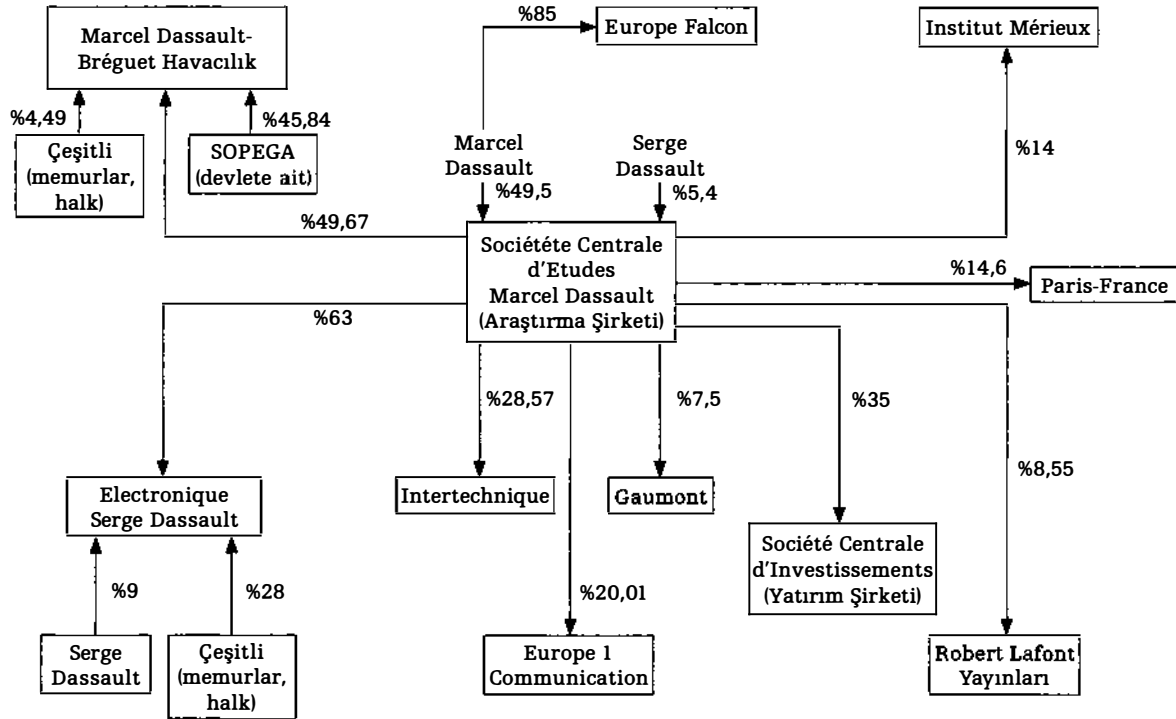
⁶⁴ Roe, 1994.

önemli kamu kurumları haline gelmişlerdir. Böyle bir durum ortaya çıktığında, esas aile sahip olduğu şeylerden elini çekip yeni bir girişime yatırım yapabilir. Fakat hem yönetimde hem de mülkiyette belirli bir rol oynamaya devam da edebilir. Havacılık mühendisi Marcel Dassault'nun (1892-1986) kurduğu büyük Fransız şirketinin dikkat çekici durumunu örnek olarak alalım.⁶⁵ Ölmeden önce idare ettiği karmaşık yapı Şekil 6.1'de verilmiştir.

Serge, Marcel Dassault'nun oğluydu; ve daha önce Guce-rat örneğine benzer biçimde baba, oğlu adına (ya da şirketin isminin ifade ettiği kadarıyla) bir elektronik işi kurmuştu; fakat bu şirket yine de Dassault'nun şirketinin kontrolü altındaydı. Marcel Dassault öldüğünde bir gazete sütununda şunlar yazıyordu: "M. Dassault kendi hayatını kurtardı, belki de mirasçılarınınkini de." Gazetenin iç sayfalarından birinde ise şu sözler yer alıyordu: "Miras inceden inceye –*le grain de sable*– hesaplandı." Yani girişimci, vasiyetinde vasisini açıklamış ve bunu da artık özel sektörde bile olmayan, ulusallaştırılmış bir şirket içinde yapmıştı. Üstelik vasiler arasında ailenin diğer üyeleri de bulunuyordu; çünkü ardında iki oğul bırakan aile, "le grain de sable" bir aileydi. Vasinin kim olacağı sorusu çözüldüğündeyse temel zorluk, "gücün sermayeden ayrılmasıyla birlikte, yeni bir denge noktasının nasıl bulunacağı" noktasında ortaya çıkıyordu; sermaye aile içinde kalıyor, güç ise teknik yöneticilere geçiyordu. Fakat bu, hiçbir zaman sınırları kesin çizilen bir ayırım değildi, zira Serge Dassault kendi birimine sahipti ve ayrıcalıklı varis konumundaydı. Bu koşullar altında, vasiyete hem aile hem de şirket için hükümler konulmuştu.

Birçok girişimcinin ardıklarını kendi akrabaları arasından seçtiği ve işleri, çocukları için olmasa da onlarla beraber yürüttüğü gerçeği ortadayken nasıl oluyor da atfedilen statüden ziyade kazanılmış statü liberal değerlerin çok önemli bir parçası sayılabiliyor? Hükümet, ordu ve birçok

⁶⁵ Ölüm ilanı, *Le Monde*, 20-21 Nisan 1986.

Şekil 6.1 Dassault organizasyonu
(Kaynak: Business India, 4-17 Kasım 1985)

açıdan yönetim işlerinde en nitelikli insanların seçilmesi- nin önemi büyüktür; dolayısıyla buralarda gayri şahsi ölçütler tercih edilir. Fakat öncelikle, bu avantaj toplumsal hayatın o bölümlerine özgüdür, mülkiyetin miras alındığı iş hayatına değil. Akraba kayırmacılık, kendi kanından gelen ardılları olmayan ve bir anlamda aile bağlarından vazgeçen papalar için bir günah olabilir, fakat hiçbir prens ya da herhangi bir mülk sahibi için bu hiçbir şekilde böyle değildir; zira mülkiyet ve belirli makamlar ailenin “doğal” hakkı olarak görülmektedir, ikinci olarak, söz konusu gayri şahsili- lik Batıyla sınırlı da değildir; başka yerlerde de ordular ve yöneticiler çoğunlukla “iş en iyi kotaracak insanı” arama- ya zorlanmışlardır. Çin’deki yaygın sınav sistemi yirminci yüzyıldan beri hükümet makamları için adaylar sağlamakta- dır. Eğitimli yönetimler, antik dünyanın tapınak okulları ya da ortaçağ Avrupası’nın üniversiteleri aracılığıyla uzun zamandır bu türden, görece daha açık bir işe alma strateji- si benimsemişlerse de, Çin, on dokuzuncu yüzyıldan önce birçok büyük toplumdan çok daha radikal ve kapsamlı bir bürokrasiyi çoktan geliştirmişti.

Bürokratik olmayan yollarla istihdam, kapitalizmin or- taya çıkışı boyunca Batı Avrupa’da birçok alanda oldukça yaygındı. İngiltere’de kamu hizmetinde ve orduda üst kade- melerde bulunmak on dokuzuncu yüzyılın ortalarına kadar sadece seçkinlere ait bir ayrıcalık olarak kalmış ve ancak bundan sonra ordudaki makam satışları son bulabilmişti. Çin’de yüzyıllardan beri uygulanan halka açık sınavlarsa Avrupa’da, yine ancak bu tarihten sonra iş alım için bir öl- çüt olarak kullanılmaya başlandı. Başka bir deyişle hükü- met bürokrasisinde “akılcı-yasal” yöntemler endüstriyel sistemi incelemekten çok takip etmiştir. Fakat bu gibi yön- temlerin kamu istihdamında yaygın olarak kabul görmesine rağmen; özel sektör, aile ve şirketinin sıklıkla birbiriyle ör- tüşmesinden dolayı akraba olanlardan da en az olmayanlar kadar en yüksek düzeyde yararlanmasını bilmiştir. Üstelik

bu, yalnızca küçük şirketlerde görülen bir şey değildi. Şirket sahibi birçok ailenin üyeleri birbirleriyle ilişki içindeydi ve işe alınma eğer tanıdık bağlarına (ahbap-çavuş ilişkileri) bağlı değilse, çoğunlukla akrabalık temelinde gerçekleşiyordu. Boston'ın yirminci yüzyılın başlarındaki durumu hakkında yazan Farrell, "Boston Brahman ailelerinde oğulların, damatların, erkek yeğen, kuzen ve torunların ortak ekonomi içinde kendilerine bir yer bulabilmek için gösterdikleri çabanın, genellikle düşünülenenden çok daha büyük"⁶⁶ olduğuna dikkat çeker.

Dassault örneği, nadir ya da bir ulusa özgü olarak değerlendirilip reddedilemez. İngiliz sanayisinin de benzer bir geçmişi vardır ve kapitalizmin yükselişinde ailenin yeri birçok sanayileşme hikâyesinde belirir. Bradford'dan bir örnek almamın nedeni, Toulouse ve Ahmedabad örneklerinde olduğu gibi, burada da şirket yapısının ailenin yapısının bir kopyası olmasıdır. Bradford yakınlarında kamgarn (bükme yün ipliği) kumaşı ticaretinden büyük bir servet edinen bir sanayicinin, Titus Salt'ın, kurduğu bir şirket, Saltaire isimli köyünde bulunmaktadır. Bradford'da altı tane değirmen satın alan bu işinsanı, hayatını bir taşra beyefendisi olarak devam ettirme kararı almış, fakat bunun yerine, kısmen "oğullarına iş olanağı yaratabilmek" için kısmen de "büyük ölçüde nüfuz sahibi olduğu bu yerde işi dışında bir hiç olduğunu" düşündüğü için Saltaire köyünü kurmuştur.

Aileyle iş yaşamı arasındaki bağlantı sadece kapitalizmin ilk günleriyle sınırlı değildir. *The Economist*'te yayımlanan yakın tarihli bir makalede şunlar dile getirilmiştir: "İngiliz şirketlerinin dörtte üçünden fazlasının mülkiyeti yarı yarıya halen şirketleri kuran ailelere aittir."⁶⁷ Bunların çoğunun kısa ömürlü küçük şirketler olduğu doğrudur. Aile şirketlerinin yalnızca %24'ü ikinci nesle yetişebilirken ancak %14'ü üçüncü nesilde de ayakta kalabilmektedir. Fakat batan bu

⁶⁶ Farrell, 1993, s. 164.

⁶⁷ 31 Ekim 1992.

şirketlerin yerine sürekli olarak bu türden yenileri gelmekte ve bunlardan bazıları da daha önceki iş faaliyetleri sırasında üretilen sermayeyle kurulmaktadırlar. Ayakta kalabilenlerse belirli bir ölçüde denetimi de sağlayarak borsada hisse senetlerini satmaktadırlar. Bu şirketlerden biri de, kendisine benzeyen diğer kamu aile şirketleri (kamu ama aile şirketi) arasında başarılı bir girişim olan ve ailenin %44 oranında pay sahibi olduğu büyük süpermarketler zinciri olan J. Sainsbury'dir. Aslında 1985 ve 1989 yılları arasında bu gibi şirketler tümüyle kamuya ait ya da tümüyle özel şirketlerden çok daha başarılı olmuşlardır.⁶⁸ İngiliz High Street şirketlerinden en verimlileri, sadece Sainsbury değildir. Marks and Spencer ve Tesco and Forte gibi örneklerin hepsi de benzer bir yapıya sahiptir. Daha öncesinin diğer dev kuruluşları olan Woolworths ve Woods da, diğer birçok mağazanın adının bu mağazaların önceki kuruluş yapılanmalarının doğasını göstermesi gibi, aynı türden şirketlerdi. Fakat yüksek düzeyde verimli ve önde gelen şirketlerdeyse, aile yalnızca mali değil aynı zamanda yönetsel denetimin de bir ögesi olmak durumunda kalmıştır.

Bu özellikler hiçbir şekilde yalnızca Avrupa'ya özgü değildir. Dünyanın en büyük kapitalist gücü olan ABD de aynı özellikleri göstermektedir ve bunun nedeni yine aynı şekilde, ailenin zaman içindeki sürekliliğin ve mülkiyetin devredilmesi aracılığıyla bir sonraki nesli, kendi hanedanlığının yapı taşları olarak kurabilme yeteneğiyle ilgilidir. Amerikan iş hanedanlıklarının oluşumunda nesilden nesle geçen tröstler hakkında yazan Marcus "geç on dokuzuncu yüzyıl aile kapitalizmi ve Amerikan ekonomisinin büyümesinden"⁶⁹ bahsetmektedir. Üç nesil ya da bir yüzyıla sınırlı bu tröstler "doğrudan soydaş olan ve gelecek akrabaları, hayatta olan dolaylı

⁶⁸ Aynı bir çalışma göstermiştir ki bu şirketlerin hisse senetleri borsada, 1971-1991 arası dönemden ortalama %30 daha fazla işlem görmüştür.

⁶⁹ Marcus, 1986, s. 5.

soydaş akrabalara tercih eder.”⁷⁰ Bunlar yüzyılın ortalarına kadar toprakların %50’sini kapsıyorlardı ve “karmaşık servet örgütlenmeleriyle olan ilişkileri”⁷¹ yoluyla orta sınıf ailelerden hanedanlıkların yaratılmasına sebep oldular. Bu gruplar, üç nesil süren ve yoğunlukları değişen ortak faaliyetler için bir zemin sağladı. Devam eden bu sürecin içinde aile kapitalizmi dönemine yapılan gönderme yine de kategorik bir evre yaratmaktadır. Büyük çokuluslu şirket daha tüzel bir özellik kazansa da iş, aile temelinde büyümüş ve kamu politikası bu ortaklıkların işleyişi üzerine belirli sınırlamalar getirmeye çalıştığı için de bu yapılara benzeyen, fakat bunların çok daha karmaşık olan değişkenlerinden yararlanmıştır. Bunun bir sonucu, potansiyel hanedanlıkların giderek profesyonel işletmecilerin ellerine bırakılmaları olmuştur.

Bu gelişmelere karşın dünyanın en büyük şirketlerinden bazılarında ailenin hâlâ belirli bir yeri vardır. House of Seagram örneği üzerine bir rapor; Sr. Edgar Bronfman’ın, şirketi 1928’de satın alan babasının yerine nasıl geçtiğini açıklamaktadır. Çocuk, “halka açık aile şirketi” diye tanımlanan ve ailenin %38,5 payının olduğu işleri devralmaktan başka “seçeneği olmadığını bilerek” büyümüştür ve babası, sadece üç yıl çalışmış olmasına rağmen kendi oğlunun işleri devralması gerektiğine karar vermiştir.⁷² Bir kez daha, bu istisnai bir durum değildir. Aslında Amerika için geçerli olan sayılar (ki bunlar kesin rakamlar olarak alınmamalıdır) İngiltere ya da Tayvan için geçerli olanlarından daha yüksektir. Amerikan şirketlerinin %95’inin en azından kısmen aile mülkiyetinde olduğu söylenmektedir. Dupont’tan Campbell Soups’a kadar irili ufaklı birçok şirket, kurucularının ya da onların ardıllarının kontrolünde ya da nüfuz alanındadır. Bu kontrol, yüksek kademelerde işe almalar üzerinde de etkili olabilmektedir. Lee Iaccoca, Henry Ford’un kendisini “aile

⁷⁰ *A.g.e.*, s. 51.

⁷¹ *A.g.e.*, s. 55.

⁷² *Fortune*, 17 Mart, 1986, s. 26-9.

içinde tutmak istediğini" öğrendiğinde General Motors'tan ayrıılıp Chrysler'e katılmıştır.⁷³ Buna benzer durumlar araba endüstrisinin diğer dev kuruluşlarında da ortaya çıkmıştır. Yakın bir dönemde, "Fiat'ın sahibi ve İtalya'nın en güçlü hanedanı olan Agnelli Ailesinin, başkanın 29 yaşındaki yeğeni Giovanni'yi, başkan Gianni Agnelli'nin yerine geçmek üzere atadığı"⁷⁴ rapor edilmiştir. Bu gibi yönetimlerin en üst kademelerine dışarıdan bir yabancıнын bürokratik yollarla gelmesi şansı çok düşüktür.

Şirket sahibi aileler çoğunlukla temel aileden daha büyüktürler, fakat hiçbir şekilde bir soy oluşturmazlar. Günümüz Avrupa ve Asyası'nda da, benim gördüğüm kadarıyla bu aileler birinci derece kuzenlerle sınırlandırılmaktadırlar ve bunun ötesindeki geniş aileler de farklı mülkiyet birimlerine ayrılmaktadır. Şirketin yok olması anlamına gelmeyen bu durumlarda bu farklı birimler, ailenin bir kolunda değil de başka birinde bulunurlar ve bu diğer kollar da çoğunlukla farklı olan başka bir iş alanına yatırım yapabilirler. Böylece hâlâ, daha geniş olanları farklı bağlamlarda devingen olabilirlerse de görece sınırlı akraba bağlarından söz edebilmekteyiz.

Bu bölümde Avrupa'da ailenin birtakım özelliklerinin bu kıtayı modernleşme yönünde ve özellikle kapitalist ya da endüstriyel adını verdiğimiz ekonomik yapılar yönünde ne şekilde hazırladığı üzerine söylenenleri gözden geçirmeye çalıştım. Çözümlemelerin, Batının biricikliğine dair etno-merkezci bir inancın ve özellikle de Batının, toplumsaldan bireye doğru gerçekleşen ve etkin girişimcinin üyesi olduğu temel ailenin ortaya çıkışıyla ilgili toplu bir dönüşüme tanık olduğuna dair çok fazla genelleştirilmiş düşüncenin etkisi altında kaldığını ileri sürdüm.

Bazı yazarların küçük aileyle ilişkili gördükleri bulanık birtakım özellikler Batı Avrupa'dan çok daha geniş bir ala-

⁷³ Haas, A., "Treating the Family Business," *Amtrak Express* (1990) Şubat-Mart, s. 37-40.

⁷⁴ *Daily Telegraph*, 16 Kasım 1993, s. 24.

na yayılmıştır. Eşlere ve çocuklara duyulan sevginin Batı Avrupa'ya özgü tavırlar olduğu düşüncesi hem tarihsel hem de karşılaştırmalı olarak yanlış görünmektedir. Fakat temel sorun (ki bu sorun hayali bir bireyciliktir) mitik bir Crusoe yaratan önyargıyı da yansıtır; ailenin "bürokratik" kamu şirketlerindeki rolünün dahi yanlış anlaşılması ve bu role önem verilmemesidir. Bu yanlış anlama Doğunun Batıdaki gelişmelere, zaman içinde belirli bir noktada ayak uyduramamış olmasının bir nedeninin de aile yapılarıyla ilgili olduğu yönündeki inancı beslemektedir. Klan ya da kast gibi çok geniş grupların Batının kurumları olmadığı doğrudur. Fakat bunların modernleşme önünde, örneğin Hindistan'da kastların yaptığı gibi sınırlı bir tür ticari hukuk da sağlayan loncalardan çok daha büyük engeller olduğuna dair çok az kanıt vardır. Aslında bu gruplar, hem Çin'de hem de Hindistan'da ticari kapitalizmin gelişmesine katkıda bulunmuştur. Bu ülkelerde iş, çoğunlukla temel aileden daha geniş bir küçük akraba grubu tarafından yürütülüyordu.

Batı hakkındaki bu fikirlerin yeterli olmadığının farkına varılması, Doğunun kolektivist bir kapitalizm geliştirdiği tartışmalarına yol açmıştır. Yine de özellikle ailenin ve daha yoğun olarak da soyun rolüne ilişkin vurgu farkları mevcuttur. Bunlardan ikincisi, Avrupa'da kilisenin dinsel akrabalık inancı ve kaynaklarını toplama yoluyla çelişiyordu; Çin'deyse soy ve ona eşlik eden atalara ibadet, Budizmin kilisenin yaptığı gibi davranmasını engellemek için desteklenmişti. Dolayısıyla bu kurum belirli etkinlikleri geliştirmiş ve onlara çok da engel olmamıştır. Avrupa iş hayatının geçmişi ve şu andaki durumuna bir kez daha göz attığımızda Doğu ile Batı arasındaki bu radikal ayrımın geçerliliği hakkında kuşku belirmektedir. Bugün tarihçiler sıklıkla, sanayileşmenin ilk biçiminden, kalkınma için çok önemli olan ve anonim şirketlerin varlığıyla da radikal bir uyumsuzluk göstermeyen bir "aile kapitalizmi" biçimi olarak bahsediyorlar. Bunlardan bazılarının büyüdüğü ve giderek çok uluslu bir karakter ka-

zandıkça daha çok bürokratik olan örgütlenmelere dönüşükleri kesinlikle doğrudur. Ne var ki aileler Batıda da aynen Doğuda olduğu gibi ticaret ve iş etkinlerinin özel girişime dayandığı her yerde, zorunlu olarak bu faaliyetlerin çok büyük bir parçası olarak kalmışlardır. Daha uzun vadedeyse ne geniş akrabalık bağları ne de aile içi gruplardaki farklılıklar, belli başlı Avrasya toplumlarının ekonomilerinin gelişimi önünde büyük engel teşkil etmiştir.

Emek, Üretim ve İletişim

Emek

Aile emeği tüm köylü toplumlarda toprağın işlenebilmesi için çok önemliydi ve Hindistan'da olduğu gibi ticaret, imalat ve daha sonra sanayi alanında faaliyet gösteren pek çok girişimin yönetimi için de merkezi bir konumdaydı. Sanayide sistem çalışanlar ve işverenler, işçiler ve mal sahipleri üzerinde farklı taleplerde bulundu, işverenler çoğunlukla bir "birleşik aile"yle işbirliği yaparken, işçiler kişisel emekleri için ödüllendirilebilir ve maaşlarını evlilikle oluşmuş ailenin dışında pek kimseye paylaşmazlardı. Girişimci ve işverenlerin ekonomik işlerde bir ölçüde bireysel seçim yapabilmelerine karşın, emekçiler bir iş disiplini ve bağımsızlığın bastırılmasını köy hayatında gerekenden daha çok kabullenmek zorundaydı. Bazen, mal sahipleri, çevresinde aile iskanları kurdukları sabit kaynaklara bağlı kalırken, işçilerin hareketli olmaya hazırlıklı olması gerekirdi.

Elbette var olan emeğin tek kaynağı aile değildi. Hindistan'daki kast ve lonca sistemleri geniş kapsamlı, pazara yönelik alım-satım ve ticaretin yanı sıra yerel toplum için de çeşitli uzmanlaşma alanları sağlıyordu. Bu emeğin bir bölümü *jajmani* sisteminin içsel değişimlerine dayalıydı, bir bölümü de kısa ya da uzun vadede kiralanırdı. Bu emek biçimlerinin varlıklarının yeni üretim biçimlerine geçişi engellediğine ya da önlediğine dair bir kanıt var mıdır?

Ekonomi politikaları genellikle hâkim bir emek biçimiyle nitelenseler de, Weber ve diğerlerinin ileri sürdüğü gibi özel

bir ilişkinin hâkimiyetinin diğer ilişki biçimlerinin veya endüstriyel üretim biçimlerinin bile benimsenmesine mutlak bir engel oluşturabileceği fikri oldukça tartışmalıdır. Elbette kastın varlığı bu tür gelişmeleri geçici olarak engellemiş olabilir. Aynısı loncalar için de geçerlidir. Ancak en basit tarım ekonomileri bile birkaç çeşit emek biçiminden faydalanıyordu ve bu yüzden zaman içinde ağırlığı (hatta hâkimiyeti) bir tipten ötekine geçirmede aşılması çok güç bir zorluk olmaz. Bu bakış açısına göre böyle bir ekonomik sistem diğer ekonomik sistemlerin tohumlarını zaten kendi içinde barındırmaktadır. Emek yoğun tarımıyla birlikte anılan bir kıta olan Afrika'nın büyük oranda ailesel üretimi bile tek başına aile emeğine dayanmıyordu. 1900'den önce, reissiz ya da "kabile" insanlarıyla iç içe geçmiş basit devlet sistemlerinden meydana gelen Kuzey Gana'da klasik iktisatçıların ideal tipine yakın olan etkin bir özgür emek pazarının olmadığı doğrudur. Ne var ki değişik emek biçimlerinden yılın belirli dönemlerinde yararlanılıyordu ve bireylerin kendileri de farklı sezonlarda farklı emek biçimleriyle uğraşıyorlardı.

Yirminci yüzyılın başlarında kabile insanları arasında akraba çevresi, arkadaşlar ve komşular, her zaman olmasa da çoğunlukla karşılıklı olarak, bir çiftliği temizlemeye ya da zararlı otlardan arındırmaya yardım etmeleri için davet edilirdi; ama malzemeleri yerel pazardan deniz kabukları karşılığında alınan yiyecek ve içecekler ikram edilirdi. Bu tür çalışma partileri, aralarında Yukarı Volta'da bulunan Betega'daki Bisa köyünü betimleyen Saul'un da (1983) bulunduğu pek çok gözlemci tarafından anlatılmıştır. "Temel üretim biriminin birincil akrabalık bağlarına dayalı olduğu Afrika'daki tarım topluluklarının birçoğunda çiftçiler; arkadaşlık, kişisel çıkar veya siyasal hâkimiyet ilişkilerinde temellenmiş olan emek derneklerine de bel bağlamak zorundaydılar." Kuzey Gana'daki birçok insan için, çiftçilik amacıyla oluşturulan bu tür yardım grupları eş dostun yanı sıra akrabaları da içerir ve ayırık dernekler meydana getirmezler.

Bu türden bir çiftlik emeği “kiralama” –alternatif işlerin varlığı ve reisler tarafından tarıma daha az ilgi gösterilmesi yüzünden çok önde gelen bir durum olmamakla birlikte– devletlerde de görülüyordu.¹ Afrikalıların bazıları, çiftlik emeğinde karşılıklılığı daha az pratik ve daha az değerli kılan savaş, ticaret ve İslam diniyle daha fazla ilgilendi. Bu tür bir reis, çiftçilik için yardıma çağırıldığında, kesin olarak aynı biçimde karşılıklı olmayan hiyerarşik bir çeşit yardım etme yükümlülüğü vardı. Emek değerinin, savunma sağlanması, savaş ganimetlerinin paylaşılması, adaletin sağlanması ve barış sırasında ve diğer dönemlerde yardım ve öneri vermede törensel koruma gibi başka yollardan karşılığı olduğu ileri sürülebilir. Bu tür bir çiftlik emeğinin izin verdiği ek üretimin bir bölümü hükümdar tarafından alınır ve hükümdara başkalarına karşı olduğu kadar kendisine karşı da cömert bir yaşam sürmesini olanaklı kılar. Hükümdar tebaadan daha çok eşe sahipti ve onun büyük holdingi hediyeler, haraç, vergiler, ganimet ya da daha sık olarak kurma ve sürdürme için emeğe gereksinim duyardı. Sömürüyle karşılıklılık arasındaki çizgi hassastır. Buna ek olarak, yüzyılın başlarında, devletlerde yüksek, ganimet almaktan çok ganimetin kaynağı olan kabilesel bölgelerde en düşük oranda olmak üzere köle emeği vardı.²

Bu kiralama yöntemiyle birlikte çalışanlar, sömürge yönetimi tarafından, sömürge hükümeti için yol-yapımı ve buna benzer işler yapmak, yani ücretli emek niteliği kazanmak üzere işçiye dönüştürülmüşlerdir. Komşu frankofon bölgelerde olduğu gibi, “zoraki” emek başlangıçta halktan insanların reis için yaptığı iş analojisinde kullanıldı, hükümet hizmetleri karşılığında verilen hizmet olarak düşünüldü. “Başlıca” her iki emek de fiziksel güç yaptırımıyla desteklenmişti. “Zoraki emek” aynı zamanda, tıpkı “kiralananmış”

¹ Batı Afrika İngilizcesinde sözcük böyle kullanılıyordu: bkz: Second Barge'nin çevirisi, Goody ve Gandah, 1981, s. 98.

² Goody, 1979.

emeğin çiftlikte dışarıdan gelen yardımın kullanılmasına benzetilmesi gibi, babaları için çiftçilik yapan oğulların emeği olarak da görülebilir. Bunların hepsi, özgün sosyo-ekonomik koşullar altında, hane halkı emeğinin olası dönüşümleri olarak algılandı. İnsanları ücretli emek olarak, yerel halk tarafından genellikle devlet işi olarak görülen özel maden ve fabrikalarda çalıştırmada da aşılamaz bir zorluk yoktu. Önceleri bu girişimler için ucuz emek bulmak, Güneylilerin peşin parayla satılan ürünler yetiştirerek para kazanma fırsatlarının olmasının yanı sıra Kuzeylilerin de çeşitli nedenlerden ötürü güneye doğru bir yolculuk yapmak istememesi yüzünden zordu. Yani başlangıçta madenlere (ve özellikle savaş zamanında orduya) işgücü sağlamak için bazı hükümet görevlileri tarafından güçlü baskılar uygulandı. Fakat çok kısa bir süre sonra, bireyler güneye gitme ve orada, yabancı şirketler için madenlerde, Asante kakaolarını hasat etmek için çiftliklerde ve ev hizmeti de dahil olmak üzere birçok başka işte çalışma hakkında kararı kendileri vermeye başladılar. 1950'lerin başında göçmen emek (ölüyü yaşayandan ayırma [onların deyiimiyle "rüyayı yok etme"]) sürecinin bir parçası olan cenaze töreninde kağınılarla Kumasi'ye göçün canlandırılışındaki gibi) her genç adamın deneyiminin bir parçası haline geldi.³ Bu türden bir çalışma düzeni bazıları için sezonluktu, bazıları içinse daha uzun dönem içindi. Ancak bu emek biçimi, sömürge yönetiminin sadece kırk yıllık varlığının ardından LoDagaa toplumsal yaşamının içine işlemişti. Yaşı hayli fazla tanınmış biri olan Bonyiri'nin şakayla karışık bir biçimde taburesini oğullarından birine bırakırken bana dönüp, "eğer bırakmazsam, Kumasi'ye kaçacak," dediğini çok net hatırlıyorum. Yani oğlan diğer genç adamlara katılacak ve insanları çekenin kısmen "özgürlük," kısmen yenilik, kısmen birikim ama büyük ölçüde bisiklet gibi tüketim mallarının elde edilmesi olduğu güneyde, bir ücretli emekçiye dönüşecekti.

³ Goody, 1962, s. 130.

Çalışmanın bu tür yeni biçimleri aktörler tarafından, içinde, topluluk içerisinde varolan çalışma pratikleriyle kökten bir kopuş barındıran biçimler olarak görülmedi. Toplu çiftlik emeği açık olarak, on dokuzuncu yüzyıl İngilteresi veya yirminci yüzyıl Hindistanı'ndaki çiftliklerde uygulanan "kiralama" türünden bir şey değildi.⁴ Fakat toplu çiftlik emeğinin nasıl bu türden bir ilişkiye dönüştürülebileceği (ve dönüştürülmekte olduğu) kolayca görülebilir. Ama yerli halkın da kölelikle yakından bir tanışıklığı vardı ve bu da bu insanların Avrupa pratiklerine bakış biçimlerine katkıda bulundu. 1874'te Assante'deki İngiliz yenilgisinin ardından, içeridekiler için yollar açıldı ve bir piyasa kenti olan, "güneyin Timbaktu'su" Salaga'ya doğru seferler hızla başladı. Kervanların, günümüzde Kuzey Nijerya olarak bilinen Hausaland'dan bu kente geldiklerini bilen İngilizler, malları taşıyan hamalları askere almaları için subaylar yolladı. Çünkü Bantuların (Hausaların) Kuzey Hint modeline benzeyen askeri bir ulus oldukları sonucuna vardılar ve Avrupalı askerlerin karşılaştıkları tıbbi sorunları göz önüne alarak yerli birliklerden bir "Bantu gücü" kurdular. Ancak Nijerya'nın güneyindeki, kola ve giysi ticaretiyle uğraşan "Lagos Bantuları" arasından yeteri kadar asker bulmakta güçlük çektiler; bu yüzden araştırmalarını, o zamanlar Altın Sahili sömürgesinin bulunduğu kuzeye doğru genişlettiler. Orduya asker alabilmek amacıyla, aracılara genellikle ödül önerildi. Salaga bölgesine de sahip olan Gonjalar, İngilizlerin böyle bir ödül sunarak ordularına "köle aldıklarına" ikna edildiler, ki pek çoğu bugün de bu düşüncededir. Aslında hamalların çoğu bu kategorinin içine giriyordu, birçoğu Bantu değil, kervan ticaretine bağlanmış tutsaklardı.⁵

İkinci örnek daha yakın bir dönemdedir. Kraliçe Elizabeth'in taç giyme töreninin olduğu 1952 yılında İngiliz

⁴ Dasgupta, 1993, s. 9, eserdeki köylü hane halkı modeli esas olarak Avrasya tarzındadır.

⁵ Braimah ve Goody, 1967, s. 106-7.

hükümeti Sömürge Dairesi, İngiliz Milletler Topluluğundan pek çok temsilciyi halk kutlamalarına katılmak üzere topladı. Bu temsilciler arasında, Altın Sahilinin kuzeyinde bulunan Birifu'nun yeni atanmış amiri Namantuo Gandaa da vardı. Namantuo Gandaa'nın bölgesinde çalıştığım için İngiltere'ye geldiğinde doğal olarak ev sahibi gibi davrandım ve tıpkı erkek kardeşlerinin bana Afrika'yı gezdirmeleri gibi ben de ona Cambridge'teki yerel etkinlikleri sunmaya çalıştım. Gittiğimiz yerlerden biri, elektronik sanayisinin Uzakdoğu ülkelerine göç etmesinden önce radyo üreten Pye'ın fabrikasıydı (şimdi Phillips oldu). Bu fabrikaya sabah gittik ve sıra sıra kadınların radyo parçalarını son teknolojiye uygun olarak bir araya getirdikleri büyük bir atölyeye götürüldük. Bize bir makine daha, çalışanların geliş ve gidiş saatlerini kaydeden bir saat gösterildi. Namantuo, ilk önce çalışan kadınlara sonra da girişteki saate bakarak bana doğru döndü ve bütün ciddiyetiyle: "*Gbangbaa?* Bunlar köle mi?" diye sordu.

Örnekler göründüklerinden daha karmaşık. Bir örnekte emeğe orduda çalıştırılmak üzere para ödendi; emek gücünün kaynağı kölelerdi, ki bu durum yerli halk için "köleliğe son vermiş olan" İngilizler için olduğundan daha da şaşırtıcıydı. Diğerindeyse önemli olan özellik emeğin örgütlenmesiydi. Arkadaşım insanların bu koşullar altında, kölelik gibi açık bir zorlama olmadan çalışmalarına hayret etti. Batı Afrika'da tatsız bir iş olan madencilikle uğraşanlar esasen köle statüsündeydi: Bir zorunluluğu olmayan özgür insanlar, mezar kazıcısınıninkine benzeyen bu korkunç işi yapmazlardı. Aktörün durumu algılayışının emek ilişkilerinin incelenmesi sırasında kullanacağımız tek kriter olması gerektiğini öne sürmüyorum.⁶ Ancak bu, özellikle bireylerin farklı biçimler arasında hareket ettikleri görelî

⁶ Aktörlerin düşüncelerinin incelemenin tümünde değil, bazı aşamalarında hâkim olması gerektiği tartışması bazı sosyal bilimcilerin, özellikle antropologların kabul etmede zorlandıkları bir konudur.

kolaylık düşünöldüğünde, önemli bir unsurdur. Bu şaşkırtıcı gelmemelidir; çünkü her ne kadar bazı ekonomik sistemler belirli türden bir emeği tercih etse de (ve bazen bu emek türüyle tanımlansa da) farklı emek türlerine rastlamak, nadir de olsa mümkündür. Bu, bireylerin sadece ardıl olarak değil aynı anda da farklı emek biçimleriyle uğraşabildikleri günümüz Avrupası için de geçerlidir. Günümüz Fransası'nda, üyelerinin aynı anda hem ortakçı hem ücretli emekçi, hem mal sahibi hem kiracı oldukları hane halklarıyla karşılaştım. Devrim öncesi Çini'nde de değişik biçimler arasında geçişler mevcuttu.⁷

Emek biçimlerindeki bu esneklik antik dünyada, hatta geniş ölçekli imalat alanında da bulunuyordu. Oppenheim Müslüman ortaçağına kadar "sanayi üretiminin" belirgin bir biçimde, esasen "büyük örgütlerin" atölyelerinde yürütölen tekstil ürünlerinin dokunması ve benzeri faaliyetlere yoğunlaştığını iddia eder.⁸ Kullanılan emek, kısmen köle emeği kısmen de özgür emek gibi görünüyor. Klasik Yunan ve Roma dünyasında atölyelerde esasen köleler istihdam edilmişti. Augustus İtalyası'nda Arezzo'nun yeni *terra sigillata* üreten gösterişli çömlek yapımevleri, tek bir kuruluştaki bilinen en yüksek köle sayısı elli sekiz olmak üzere sadece köleleri çalıştırırdı.⁹ Fakat bu zanaat Güney Galya'da icra edilmeğe başlanınca, üretim daha küçük girişimlerde çalışan zanaatkârlar tarafından yürütöldü. Geç Roma İmparatorluğu döneminde, artık orduların ihtiyaç duyduğu üniforma ve silahlar gibi malların üretimiyle uğraşan devlet fabrikalarının çalıştırdığı işgücü daha geniş anlamda köleydi; kölelikle diğer gönölsüz emek biçimleri arasındaki ayırım neredeyse yok olmuştu. Başka bir deyişle, benzer faaliyetler değişik zamanlarda değişik emek türlerince yürütöldü.

⁷ Chao, 1984.

⁸ Oppenheim, 1964, s. 84.

⁹ Finley, 1973, s. 74.

Hindistan'da değişik emek biçimleri yan yana da bulunabiliyordu.¹⁰ Dokunulmazların aşağılık kastlarının yaptığı gibi, aşağılık olmayan Shudra gibi gruplar da giysi üretiminde yer aldı. Gucerat'ta, birincisi, çoğunlukla "hizmet" tabanlı yerel üretime yönelik kaba giysiler üretti; Shudralar ya da "yetiştiriciler" ise tapınaklara, zenginlere ve Asya, Afrika ve Avrupa'ya yayılmış ihracata yönelik daha güzel giysiler diktiler, onlara desen yaptılar ve onları boyadılar. Gucerat'taki, çöpçü ve dokumacı olan dokunulmaz Vankar kastının, pamuk almak için borç para aldığı ve bu nedenle ürettikleri giysinin bir bölümünü satmak durumunda olduğu tekil Bania haneleriyle hesapları vardı. Ancak Vankarlar kalan ürünlerini satmak veya ürünlerinin bir bölümünü bir boyacıya vermek için köy köy dolaşabilirlerdi de. Bazı köylerde, yıllık olarak kısa bir kuşak, bir boğa arabası için bir örtü ve kabaca dokunmuş bir çarşaf karşılığında pamuk ve tahıl aldıkları toprak sahipleriyle görüşürlerdi.¹¹ Dokunulmaz kastlar, ufak bir miktar karşı ödemenin genellikle yapıldığı yerel yöneticiler için angarya veya zoraki emeğe de (*veth*) maruz kalırlardı; aynı zamanda hâkim kasttaki koruyucularının (*gharāh*) topraklarında ücretli emekçiler olarak çalışabilirlerdi.

On dokuzuncu yüzyılın ortasında Avrupa'dan gelen makinelerin getirdiği ilerlemeyle, tüccar gruplardan gelen Hint girişimcileri sanayi üretimine başladılar. Bunların işgücü çoğunlukla kast kısıtlamalarına maruz kalırdı; bazıları derinin kullanıldığı birimlerde veya farklı statüden gruplarla çalışma konusunda isteksizdi. Fakat sanayi üretimi sadece Uzakdoğuya değil aynı zamanda bu tür üretim biçimlerinin ilk ortaya çıktığı Avrupa merkezlerine de iplik ve kumaş ihracatına izin verecek ölçüde gelişti. Böylece diğer emek ilişkisi biçimlerinin varlığının endüstriyel üretim tarzlarının

¹⁰ Bengal örneğinde "kuramcının kabusu" (ama sadece kuramcı "azimsiz olduğunda") olarak betimlediği değişik emek sözleşmesi türlerinin aynı anda bulunması hakkında, bkz. Dasgupta, 1993, s. 233.

¹¹ Randeria, 1992, s. 80-98.

benimsenmesini ciddi olarak engellediğinin gösterilmesi gerekmiştir. Aslında daha da ileri gidilip, endüstriyel üretimin sadece (bazen “ücretli-kölelik” olarak nitelenen) “özgür emek”le çalıştığı savının inandırıcı bir biçimde tanıtlanabilip tanıtlanamayacağı sorulabilir. Ücreti için pazarlık edebilen özgür bir işgücünün bir sanayi sisteminin yürümesi için gerekli olduğu ne kadar açıktır? Savaş sonrası Doğu Avrupa ekonomilerinin bazılarının nasıl işlediği düşünüldüğünde kesinlikle açık değildir. Kısıtlılığın çeşitli derecelerde evrensel olduğu ikinci Dünya Savaşı sırasında ne Almanya ne de diğer ülkeler için cevap evettir. Japon fabrika sisteminin, paternalistik pratikleriyle birlikte, tamamen bu şekilde çalıştığı tartışmasız mıdır? Britanya’nın maden ve limanlarındaki büyük ölçüde kalıtsal işlerin üyeleri ücretler için pazarlık yapmakta özgür olsalar da “başka bir iş” aramakta (ve başka bir işte çalışmakta) özgür müdürler? Peki ya çağdaş Batının sanayi üretiminin bu kadar büyük bir bölümünün dayandığı göçmen emeğe ne demeli? Kanunen olduğu kadar pratikte de özgür olan bir iş gücü kapitalist sistemlerde yaygın bir biçimde bulunsun da hiçbir zaman endüstriyel üretimin *olmazsa olmazı* değildir. Aslında Mintz, Amerikalıların köle emeğine dayalı çiftlik sisteminin kapitalizmden önce kapitalist bir durum yarattığını ileri sürmüştür.¹² Modern üretim sistemlerinin büyük çoğunluğunun işverenlere çalışanlarını kovabilmeleri ve çalışanlara (eğer uygun olan alternatifler varsa) başka iş aramaları için daha fazla özgürlük vermeyi teşvik etme eğiliminde oldukları doğrudur. Ancak bu özgürlükler kesin olarak gerekli değildir ve daha önceki birçok biçimden doğabilirler.

Bu çalışma biçimlerinin değişik ekonomik (ya da kültürel) sistemler altında farklılaşmadıklarını iddia etmiyorum. Fakat bu biçimlerin karşılaştırmalı olarak tanımlanabilecekleri daha geniş bir düzeyde tek bir sisteme bağlı kalmadan değişik sitem türlerine (örneğin üretim tarzlarına) dağılmış

¹² Mintz, 1985, s. 58.

olduklarını görüyoruz. Bu durumda yeni biçimlerin “icat edilmesine” gerek yoktur, ama var olanların en üst düzeye çıkarılmaları gerekir.

Üretim

Mintz’in Batı Hint Adaları kapitalizmi hakkındaki değerlendirmeleriyle birleştirilmiş emekle ilgili yorumlar, Batı ve Doğu bağlamındaki bütün üretim tarzları sorununun can alıcı niteliğini gösterir. Marx’ın, “Asya tipi üretim tarzının varlığıyla ortaya çıkan kökten farklılık hakkında hiç kuşku yoktu ve Weber de bu bölgede varolan değişik sosyo-ekonomik ilişki biçimlerinden aynı derecede emindi; tıpkı Polanyi gibi birçok yazar nasıl eminse. Fakat eğer böylesine farklı bir iktisat siyaseti egemense bu bölgedeki ülkeler nasıl erken ortaçağ döneminde Avrupa karşısında kültürel bir üstünlüğe ulaştılar ya da günümüzdeki gibi şaşırtıcı ilerlemeler kaydediyorlar? İlkini göz ardı etmek mümkündür; fakat ikincisini bir kenara atmak imkânsızdır.

Bu sorunun açık bir cevabı vardır. Sanayileşme gelişimi dikkate alındığında, kategorik farklılıklar hem Batılı araştırmacıların hem de Batılı sıradan insanların tasavvur ettiklerinden farklıydı. Mote, Çin’in erken modern tarihi üzerine konuşurken, Ming devri 1644’te sona erdiği zaman Çin’in zaten dünya tarihinin, büyüyen “dünya sisteminin” bir parçası olduğunu belirtir. “İnsanların bilinçlerinde Avrasya’daki ulusal varlıklar (Çin, Avrupa ya da diğerleri arasında ayırım yapmadan) çok farklıydı ve oldukça yakın zamana kadar da böyle kalacaktı. Ancak Avrasya uygarlıkları ve ulusal varlıkları, karşılıklı olarak duyarlı bir hale geliyorlardı.”¹³ Bu sorunu aşmak için bir girişimde de, dünyayı bilinçli olarak Avrupalı olmayan bir bakış açısından görmeyi deneyen Eric Wolf bulundu. Araştırmasının amacı, Avrupa’nın (sadece “tarihi olmayan halklarla” değil) dünyanın geri kalanıyla karşı-

¹³ Mote, 1977, s. 195.

laşmasının bir tarihini yazmaktı. Bu amaç için çalışabileceği bazı genel kavramlara gereksinim duydu ve zaman içinde insanlık tarihinde yer almış temel değişimleri belirtmenin bir yolu olarak üretim tarzını seçti. Althusser ve onun izinden gidenler gibi Wolf da özel bir açıdan –“toplumsal emeğin” kontrol edilmesi bağlamında– üretim ilişkilerine yoğunlaştı. Bu tür bir kontrol, Althusserci gelenek içinde çalışan araştırmacıların yanı sıra Brenner (1976) ve Hilton’ın (1985) feodalizmden kapitalizme geçiş üzerine çalışmalarında da ana tema olan, artığa el konulabilmesine olanak sağlar.¹⁴ Böylelikle üretim tarzları akrabalığa dayalı, haraççı ve kapitalist olarak üçlü bir ayırma tabi tutuldu.

Bu üçü arasındaki temel fark, kapitalizmde emekçilerin, açık bir biçime de sermaye sahiplerinin elinde bulunan sermayenin üretim araçlarına bağımsız erişiminin olmamasıdır. Sonuç olarak işçiler emeklerini satmak zorundadırlar. 1400’den önce “başlıca tarım alanlarında” varolan haraççı sistemde, birincil üretici toprağa erişmekteydi, ama haraç siyasal ve askeri yollarla toplanırdı. Yalnızca insan topluluklarının zihninde kalan akrabalığa dayalı sistemde akrabalık toplum emeğinin evlat edinme ve evlilik başvuruları üzerinden doğanın dönüşümüne adanmasının aracıdır. Akrabalığa dayalı sistemin yaş veya toplumsal cinsiyet tarafından sınıflandırıldığını (ve bu durumda sınıf tabanlı olduğunu) düşünen Rey gibi Fransız yazarlarının aksine sadece ilk iki tarz “kendi yönetimleri altındaki nüfusu artığı üretenler sınıfı ve artığı alanlar sınıfı olarak böler.”¹⁵

Wolf bu üçlü ayırmaya karşı pragmatik bir tutum benimser. Tarzlar, nihai doğruluklar olarak değil “kapitalist tarzın yayılmasını ve toplum emeğinin değişik bir biçimde dağıtıldığı dünya bölgeleri üzerindeki etkisini” incelemek için araç

¹⁴ Antropoloji için bkz. Geschiere ve Raatgever’in (1985) yorumları, Meillassoux, Godelier, Terray ve Rey; uç bir örnek için bkz. Hindess ve Hirst, 1975.

¹⁵ Wolf, 1982, s. 99.

olarak ortaya konur.¹⁶ Bu tarzları ayrıntılı, evrimsel aşamalar veya toplumsal sistemlerin türleri olarak görmeye meyleden her türlü yaklaşımı reddeder; bunlar sadece “toplum emeğinin gelişimiyle ilgili olan stratejik ilişkilerin altını çizmeye” yarar. İlişkiler “bir toplumdaki bütün etkileşim alanının ancak bir bölümünü niteleyebilir; bütün toplumu kapsayabilirler; ya da toplumsal etkileşimin özel, tarihsel olarak oluşturulmuş sistemlerini aşabilirler.”¹⁷ Yazar, stratejik ilişkilerin dağıtımı kavramı için fazlaca serbestliğe izin verirken “kapitalist tarzın yayılması” hakkında daha kesin konuşuyor. Bu gelişimi toplumsal emeğin kontrolüyle, özellikle de bu emek biçimleri bu kadar çok toplumda ancak kısmen hâkim bir durumda bulundukları için, eleştirel bir biçimde tanımlanmış olarak görmek zordur. Bu emek biçimleri, “stratejik ilişkilerin” “yaygın” olmadığı durumlarda; belli koşullar altında teşvik edilirler veya vurgulanırlar.

Çözümlemenin başlangıç noktası olarak üretim ilişkilerine bağlanan üretken sistemin, yani emek üzerinde kontrolün, tek bir yönünün seçilmesi alınıyor. Kullanılan kriter içinde çok kısıtlı olan ve bu sayede uygulamada oldukça genelleşen bir şekilde üretim tarzı kavramından yararlanılmasının hem yararları hem de zararları vardır. Son dönem yazınının üretim tarzını belirli bir toplumsal formasyonun belirleyici ögesi olarak ele alması oldukça kısıtlı bir kümeye erişilmesine yol açma eğilimindedir. Wolf’a göre ilki, yani akrabalığa dayalı tarz, bazı yazarların soya dayalı tarz dediği şeye benzemektedir; sonuçta bu da yerel tarzla birlikte anılmaktadır.¹⁸

Wolf’un şeması feodal tarz kavramına duyulan gereksinimi ortadan kaldırır. Feodalizm, ilişkilerinin daha sonraki gelişmeler açısından çok önemli olduğu Batıdaki gelişmeler için gerekli bir aşama olarak görülür. Feodal kurumların

¹⁶ A.g.e., s. 76.

¹⁷ A.g.e., s. 76-7.

¹⁸ Örneğin bkz. van Binsbergen ve Geschiere (1985).

başka yerlerde de varolup olmadığı sorusu karşılaştırmalı tarihçileri, sosyologları ve antropologları oldukça uğraştırmıştır. Bazıları Asya'da örnekler bulmuşlar, bazıları Afrika krallıklarını (Kaberry'nin deyişiyle "basit devletler") aynı terimle betimlemişlerdir.¹⁹ Öte yandan Anderson –Mukhia, Hindistan'da veya emek hizmetlerinin olmadığı herhangi bir yerde feodalizmin varlığını kabul etmezken– feodalizmi tanımlayan siyasal sistemi Batıyla sınırlı olarak görür.

"Feodal bir üretim tarzı" kavramını (çoğunlukla "feodalizm"le eşit tutulur) genişletme girişimi Wickham tarafından yapılmıştır.²⁰ Üretim tarzları üretim ilişkilerinin bir yönü (yani artık üretim süreci) ele alınarak dışlayıcı bir biçimde tanımlanır, ki artık üretim sürecinin de birkaç temel çeşidi vardır. Wickham feodalizmin ayırt edici özelliği olarak zorla kira alımını görür. Bu türden bir artığa el koyma süreci, geç Roma İmparatorluğunda, Ancien Régime'de, Song Çininde ve Kajar İranında çok daha yaygın olarak bulunur. Bu genişletme, "siyasal ve yasal olarak çok fazla özel" olması nedeniyle Asya tipi üretim kavramlarının silinip atılmasını buyurmaktadır.²¹ Wickham, "Asya tipi üretime bir alternatif olarak, Amin'in "haraca dayalı üretim tarzı" kavramsallaştırmasını tercih eder; bu tarzda bir devlet sınıfı köylülerden vergi toplamaktadır. Bu tarz sık sık yerel toprak sahipliğiyle eşzamanlı olarak var olsa da, bunu ayrık bir üretim tarzı olarak ele alır. Doğunun biricikliği, Batının Roma'nın düşüşüyle kaybettiği bir unsur olan devlet hâkimiyetinin yeniden kazanılmasını içerirdi. Roma imparatorluğu vergi toplama işi ele alındığında zaten merkezi değildi; vergi toplama işi yerel yapılara, şehir-devleti geleneğini miras almış olan imparatorluğun sözde özgür olan şehirlerine devredilmişti; antik üretim tarzını "tanımlanabilir bir alt-tür" haline getiren de

¹⁹ Gelen bir tartışma için bkz. Goody, 1971.

²⁰ Wickham, 1985.

²¹ A.g.e., s. 170.

bu özellikti.²² Wickham, Hindess ve Hirst'ü izleyerek Anderson'ın, ekonomik sistemi bir kenarda tutarak siyasal sistemi, çözümlemesi yönlendiren unsur olarak alıp ona vurgu yapmasına karşı çıkar; aksi halde kriter, Avrupa'nın büyük bölümünü de dışarıda bırakacak kadar "fazla kısıtlayıcı" olurdu.²³ Biriciklik (veya birincilik) sorununa verdiği cevap, Batının feodalizmin *hâkim olduğu* ender bölgelerden biri olduğudur.²⁴ Wolf'sa argümanını daha da ileri götürür ve hem Batıdaki hem Doğu'daki sanayi öncesi toplumların, Batının Doğuya göre daha az merkezi bir biçime sahip olduğu "harcaya dayalı tarz" tarafından nitelendiklerini düşünür.

Bu sav kapitalizmin yükselişi görüşlerine nasıl bir etki de bulunur? Feodalizm, insanlar "tüccarları ve zanaatkârları kontrol etmede ve ideolojik olarak denetlemede" Asya devletlerine oranla daha az başarılı oldukları için bu yolu açtı.²⁵ Ticari girişime daha açıktı. Bu iddia daha geniş bir bakış açısından Batılı karışımın, endüstriyel üretimin gerekli habercisi olarak görmenin mantıklı olduğu olgusunu teşvik etmiş olabilirse de, ticari kapitalizmin ortaya çıkışı için hiç de vazgeçilmez bir öge olmadığını ileri sürer.

Devlet denetiminin rolü, açıklamaya çalıştığınız, sürekli yinelenen soruna ters düşer. Eğer bu, on altıncı yüzyılda tüccar ve zanaatkârların büyümesi anlamına geliyorsa, o zaman bir ölçüde mazur görülebilir. Ancak daha genel olarak manastırların dağıldığı ve dinin yukarıdan aşağıya doğru önemli ölçüde değiştiği bir dönemde İngiltere'de devlet denetiminin gerçekten bulunmadığından bahsedilebilir mi? Eğer sanayileşme ve bu anlamda kapitalizm kastediliyorsa, o zaman güçlü devlet desteği olmadan sürekli büyümeye yönelik hiçbir girişimin etkili olamayacağı ileri sürülebilir. Japonya kesin olarak buna bir örnektir. Berrill, hükümet tarafından

²² A.g.e., s. 188.

²³ A.g.e., s. 168.

²⁴ A.g.e., s. 169.

²⁵ A.g.e., s. 193.

düzenlenen on sekizinci yüzyıl Britanyası'nın başarılı askeri seferlerinin, nasıl bu ülkenin ürünleri için denizaşırı bir pazar yarattığına da dikkat çeker.²⁶ Aynı şey ABD iç savaşı için de söylenebilir.

Bu argümanda gözden kaçabilecek olan şey, üretim *itkile-rinden* ziyade üretim *araçlarındaki* benzerlikler ve farklılıklardır. Prehistorya arkeologlarının kaba perspektiflerinden bakılırsa, Avrupa ve Asya'nın bu başat toplumlarının hepsi, Childe'in ve onun zamanından bu yana başkalarının tanımladıkları gibi temelleri Tunç Devrindeki Kent Devriminde atılan "uygarlaşma" sürecini yaşamışlardır. Bu toplumların (sosyologların "Asya tipi müstesnacılık" görüşünü izlemek yerine) benzer başarılarını kavramanın anında doğurduğu sonuç aynıdır, çünkü Wolf'un yaklaşımı, benzer bir öncelikle bilinmesi gerekenler kümesi içinde yer alan modern gelişmelerin Batılı ve Doğulu öncüllerine, birbiriyle işbirliği içinde değerlendirmeyi teşvik ederek radikal Doğu-Batı bölünmesinin üstesinden gelir. Wolf bu yolla, tıpkı Marx'ınki gibi feodalizmi, kapitalizme doğru olan yürüyüşte esasen (Batılı) "ilerlemeci" bir unsur olarak, hem Batının antik dünyasının hem de yakın dönemde geri kalmış olan Doğu dünyasının ötesinde bir ilerleme olarak gören pek çok büyük kuramın etnomerkezci öğelerini ortadan kaldırır. Wolf aynı zamanda merkezi ve insanmerkezci yönetim şekilleri arasında bir başkalaşmaya, bunları farklı "tarzlar" olarak nitelendirme zorunluluğu duymadan izin verir. Böyle bir yaklaşım, Batılıların sabit bir eğilimi olan, sanki yarı-genetik, kültürel olarak derin bir biçimde programlanmış gibi, kendi dünyalarını her zaman Doğudan ileride görme eğilimlerinin üstesinden gelir. Wolf, "feodal"i ve "Asya tipi"ni haraca dayalı bir üretim tarzının değişik türleri olarak değerlendirerek, Avrupa'nın deneyimlerini fazlasıyla ayrıcalıklı bir konuma yükselten yaklaşımları terk eder.

Fakat büyük sıçrama ne zaman gerçekleşti? Zamanlama sorunu kapitalizmin algılanışıyla yakından ilgilidir. Dobb

²⁶ Berrill, 1964.

tarafından incelenen üç tanımlamadan ilki, kapitalizmin tî-nini (*geist*), girişim ruhuyla (ya da maceracı ruh) hesapla-manın (ve akılcılığın) bir sentezi olarak ayrı bir yere oturtur, ki bu tanım Sombart ve Weber'in isimleriyle birlikte anılır.²⁷ Birçok tarihçinin benimsediği ikinci tanımlama temelde ka-pitalizmi uzak pazarlar için üretimle özdeşleştirir. Son ola-rak Marx'a göre kapitalizm, işgücünün kendisinin bir meta, başka bir deyişle ücretli emek haline geldiği bir pazara yö-nelik özel bir meta üretim tarzıydı. Bu türden bir metalaş-ma sürecinin varlığı kabaca ticari ve endüstriyel kapitalizm arasındaki ayrımı uyar.

Bu üretim biçimi sadece basitçe ilk belirtileriyle değil sosyo-ekonomik düzene hâkim olması anlamında, ne zaman ortaya çıktı? İktisat tarihçilerine göre kapitalizmin dönem-leştirilmesi hakkındaki tartışmanın merkezinde Werner Sombart vardı. Aslında "sermayenin" hâkim olduğu bir sis-temi belirtmek için iktisadi düşüncede önemli bir kavram olarak terimi ilk kullanan Sombart'tı; böylece en azından Marx'tan sonra gelen sosyalistler için özel olarak kötileyici bir anlam edinmiş bir terimi doğal bir şekilde kullanmayı deniyordu. Bilinçli olarak bir "ideal tür" olarak kurguladığı bu sistemi, (sınırsız) kazanma, rekabet ve akılcılığın hâkim olduğu özel bir "ruha" sahip olarak görür. Önceki dönemlerin gelenekselci örgütünün tersine ekonomik akılcılık, uzun va-deli planlama araçların amaçlara sıkı bağlılığı ve kâr\zararı değerlendirmek için kesin hesaplama niteliklerine sahiptir; "ekonomik özgürlük," uzmanlaşma ve kurucu bireylerden bağımsız olan bir girişim biçimine bağlanır. Aslında kâr ara-yışı sürecinde kapitalizmin ruhunun işlediği düzey, birey düzeyinden ziyade girişiminkidir;²⁸ bu düzey, çalışanların kişiliklerinden bağımsız olan ekonomik akılcılığın "yeridir." Fakat bu akılcılık arayışı mutlak değildir. Çünkü "kapitaliz-

²⁷ Dobb, 1947.

²⁸ Eğer bireysel güdülenme, gerçekleşmesi zorunlu olan "kapitalizmin içinde bulunan ruh"la çakışırsa, bu "mutluluk verici bir çakışmadır."

min çatısı altındaki bireysel eylem en üst düzey akılcılık idealince canlandırılırken, bir bütün olarak kapitalist sistem," sınırsız kazanma ve düzensiz eylem anlamına geldiğinden, "akıldışı kalmayı sürdürür." Kusursuza çok yakın olan akılcılık, ekönomide gerilmelere neden olarak karşı-akılcılığın en uç noktalarıyla birlikte varolur.²⁹

Sombart ortaçağ Avrupası'nın "modern kapitalizmin akılcı ve kazanmaya yönelik sistemine" her noktada ters düşen, kapitalist olmayan veya pre-kapitalist bir dönem olduğunu iddia etti.³⁰ İlk formülleştirmesinde sadece tarımsal rantın ticari yatırım için sermaye birikimine bir temel sağlayabileceğini ileri sürdü, ki bu türden bir ekonomik faaliyet "geleneksel yöntemlere dayanmakta ve sınırsız kazanç dürtüsü tarafından da yönetilmemekteydi." Bu, yazarın daha sonraları öne sürdüğü bir fikirdi. Tez, ortaçağ dönemi araştırmacıları arasında pek destek bulamadı. Brentano ortaçağ ticaretini İtalyan kıyı cumhuriyetleri ve modern bir ekonominin gelişmesiyle ilişkilendirirken, Pirenne daha geniş bir kapitalizm görüşünü benimsedi.

Pirenne, *Les Périodes de l'histoire social du capitalisme* [*Kapitalizmin Sosyal Tarihinin Dönemleri*] (1914) başlıklı küçük bir kitapçıkta Bücher'in (1893), Sombart tarafından da benimsenen, kapitalizmin Rönesansla başladığı ve ortaçağa hiçbir açıdan damgasını vurmadığı düşüncesini reddetmişti.³¹ Bu sistemin esas özelliklerini, on ikinci yüzyılda da zaten varolan, girişimin bireysel doğası, kredi avansları, ticari kâr ve spekülasyonun varlığıyla eş gördü. Eşitsiz bir biçimde dağılan tuz ve şarap gibi mallar dışında, kentlerin oluştuğu on birinci yüzyıldan önce pek fazla alım-satımın olmadığını öne sürdü. Belçika Kongosu'na gelen çağdaş Arap tüccarlarla Marsilya gibi liman kentlerinde yerleşim yerleri (ama surla çevrili kentler değil) kuran tüccar-korsan *nego-*

²⁹ Sombart, 1930, s. 198.

³⁰ Postan, 1932-4, s. 212.

³¹ Pirenne, 1914, s. 3.

ciatoreler'i karşılaştırır. Ancak kuzeyden gelen Normanların işgallerinden ve güneyde Akdeniz'deki Arap kökenli bozulmadan sonra, özellikle İtalya ve Aşağı Ülkelerde, Avrupa ekonomik faaliyetleri atağa kalktı. Kısmen korunma için fakat şüphesiz diğer riskleri uzak tutmak amacıyla loncalar, ticaret dernekleri ve *carité*'ler altında çalıştılar. Pirenne bu faaliyetin "niteliksel değil niceliksel bir fark; bir doğa farkı değil bir yoğunluk farkı" durumuna yol açan Rönesanstan önce gerçekleşen ticari ve endüstriyel gelişmelere neden olduğunu düşünür.³²

Pirenne, Sombart'ın tezini reddederek daha sonradan de Roover'in Weber ve Tawney'nin tezlerine yaptığını yapmıştır: Sombart'ın böyle bir uçurum yokken kategorik bir uçurum yaratmaya yönelerek değişimlerin önemini abarttığını ve Weber'le Tanwey'nin, "kapitalizm" terimiyle onun doğurduğu kavramları geç dönemle kısıtlama çabalarında hatalı olduklarını iddia etmiştir. Pirenne ilgisini Batı Avrupa'yla sınırlı tutarak de Roover gibi böyle özelliklerin geç ortaçağda ekonomik büyümeyi nitelediği konusunda ısrar eder. Öte yandan erken ortaçağ, siyah Afrika'da Arap tüccarların yürüttüğü faaliyet türüyle daha fazla benzerliği olduğundan bu özelliklerden hiçbirini göstermez.

Yabancı soyguncular tarafından yasadışı olarak yürütülen bu "Afrika ticareti" kavramı ciddi araştırmalara tabi tutulmamıştır. Kabul gören ilkelere göre yapılan yasal ticaret Afrika'da uzun zamandan beri vardı ve bazı yazarlar bu durumu, "Afrika tipi bir üretim tarzını" niteliyor olarak görmüşlerdir.³³ Kuramsal olarak önemli bir hata vardır, çünkü Pirenne sadece erken ortaçağ ticaretini değil Avrupalı olmayan ticareti de "ilkelleştirir." Eğer o dönemde görülen Avrupa ticareti Afrika'da on dokuzuncu yüzyılın sonunda görülene benziyorsa, o zaman bu ticaret düşündüğünden daha karmaşık olmalıydı. Eğer bu ticaret böyle bir seviyeye ulaşma-

³² Pirenne, 1914, s. 5.

³³ Coquery-Vidrovitch, 1978; Meillassoux, 1964.

dıysa, o zaman Roma sonrası düşüş sadece Morgan'ın deyi-miyle "barbarlığa" değil açıkça "vahşiliğe" geri dönme anla-mında bir felaketti.

Passow (1918) gibi başka araştırmacılara göre "kapita-lizm" terimini on dokuzuncu yüzyıldan önceki faaliyetler için kullanmak hiç uygun değildi. Başka bir deyişle terim "ticari kapitalizme" değil "sanayi kapitalizmine," yani Som-bart'ın 1750-1914 tarihleri arasına koyduğu ve "tam kapita-lizm" dediği ve ardından geç kapitalizmin geldiği kavrama atıfla kullanılmalıydı.³⁴ Fakat yine de Passow en azından daha sonraki çalışmasında, on üçüncü yüzyıldan on seki-zinci yüzyılın ortasına kadar süren ve "ataerkil sanayi ilişkileri" de dahil olmak üzere erken dönem özelliklerin çoğun-luğunun egemen olmaya devam ettiği bir erken kapitalizm düşüncesine izin verir.

Dobb sorunla ilgili tartışmasında, geniş ölçekli ticaretin ve bir tüccar sınıfının (ticari kapitalizmin) ortaya çıkışına değil, geç on altıncı ve erken on yedinci yüzyılda gerçekleş-tiğini düşündüğü "üreticinin sermayedara doğrudan boyun eğişinin" kanıtına bakar.³⁵ Dobb'a göre bu dönem, sermaye-darların üretimi örgütleme konusunda hâkim sınıf haline geldikleri dönemdir. Bu sonuç onu, Pirenne'le birlikte anılan ve kapitalizmin doğuşunu, on ikinci yüzyıl Hollandası'nda veya on dördüncü yüzyıl İtalyası'nda kent ticaretinin geliş-mesinde bulan tezi açıkça reddetmeye götürür. Dobb sermayenin ya ücretli emek üzerinden ya da "eve iş verme" sistemi aracılığıyla üretimin içine girmeye başlamasının ancak geç on altıncı yüzyılda gerçekleştiğini öne sürer. Bu emek biçim-leri daha önceleri var olsalar da yeni bir üretim tarzından bahsetmeye yetecek kadar yayılmaları bu döneme rastlar. Yani Dobb geç on altıncı yüzyıldan önce varolan genç kapi-talizmle erken kapitalizmin ve nihai olarak on sekizinci yüz-yılın sonunda olgun kapitalizmin ya da sanayi kapitalizmi-

³⁴ Sombart, 1930, s. 203.

³⁵ Dobb, 1947, s. 17.

nin izlediği, feodal sistemin çöktüğü ama kapitalizmin daha doğmadığı geç on altıncı yüzyılı birbirinden ayırır.

Wolf, kapitalizmi “doğrudan üretici olanın arttığını cebe indiren, üretim yapmayan girişimcilerce gerçekleştirilen kâr arayışı tarafından yürütülen, pazar için bir üretim sistemi” olarak tanımlayan Frank ve Wallerstein’dan kendisini bilinçli bir şekilde ayırarak, azimle ikinci görüşü destekler.³⁶ Frank ve Wallerstein “artık aktarım süreçlerine” yoğunlaşarak kapitalizmin değişimden gelen kârlara odaklandığı tezini savun-
dular, ki bu Weberci bir tezdır. Onlara göre kapitalist dünya sistemi on altıncı yüzyılda ticari faaliyetin yayılmasıyla ortaya çıktı, ki Wolf bu düşünceyi üretim tarzı kavramını dünya pazarı kavramına dönüştüren bir düşünce olarak görür.

Erken dönem Avrupası’ndaki gelişmeleri (bunlar ister geç ortaçağ İtalya veya Hollandası’ndaki gelişimler, ister on altıncı yüzyılda başlayan ve sonraları oldukça yaygınlaşan Avrupa ticari faaliyetinin ortaya çıkışı olsun) kapitalizmin doğuşuyla özdeşleştirmedeki temel sorun, bu dönemde, varsayılandan daha az derin bir ekonomik kopuşun yaşanmış olmasında yatmaktadır – bu, eylem sahasının genişliği (Doğu ve Batı arasındaki denizaşırı bağ) için de örgütsel nitelik için de geçerlidir. Braudel sorunu ticaret yapanın ekonomisiyle aracının (*negotiant*) ekonomisini –ki bunlardan ilki birincil piyasa veya kamu piyasasının ekonomisiyle, ikincisiyse (sermayedarlarınki) geniş ölçekli ticaretin özel piyasasıyla uğraşır– ayrıştırarak ele aldı. Bu türden bir ticaret, Avrupa “dünya sistemi”nin gelişmesinden çok önce (Hint Okyanusu ve Güney Çin Denizi ticaretinin Tang Hanedanlığı döneminde [618-907] ve MS 683’te ya da daha erken bir tarihte Sumatra’da Srivijaya Krallığının kurulmasıyla oldukça faal bir duruma geldiği) hem Doğuda hem de Batıda vardı; Avrupa’da bile, kıtanın kuzeydoğu kesimlerinin yükselişinden çok önce Akdeniz’de bu türden bir ticaret gelişmişti. Braudel’in bu durum hakkındaki yorumu dokunaklıdır: “Kuzey ülkele-

³⁶ A.g.e., s. 297.

ri kendilerinden önce, Akdeniz'in eski başkentlerinin uzun süre ve parlak biçimde işgal ettikleri yeri aldılar sadece. İşlerin tekniği ya da yolu yordamı konusunda hiçbir şey icat etmediler. Amsterdam Venedik'i kopya etti, ardından Londra Amsterdam'ı, New York da Londra'yı kopya edecekti."³⁷ Eğer ticari kapitalizm hakkındaki bu geniş görüşü kabul edersek, o zaman Akdeniz bizi, tüccarların bazen devlet için bazen de bağımsız olarak iş yaptıkları erken Mezopotamya'daki tüccar faaliyetlerine kadar geri götürür. Bu, kara ve denizden giden ipek, pamuk ve baharat yolları kadar, Antik Doğu, Hindistan'daki Harappa Uygarlığı ve erken Çin'deki ticaret ekonomisinin gelişimini de içerir. Elbette hacim ve menzilde büyük değişimler oldu, fakat bu süreç ithal mallar için en büyük piyasa gelişiminin yaşanması ve ihraç mallarının egemen bir rol oynaması Batıda yaşandıysa da hiçbir zaman Batı ekonomileriyle sınırlı kalmadı.

Diğerleri kapitalizmi erken dönemdeki bu tüccar faaliyetiyle canlandırılmış olsa da zaman içinde önemli bir şekilde daha sonraki bir noktada ortaya çıkan bir sistem olarak gördüler. Wolf'un Marx yorumu sermayenin ticari servetten başka öğelerle; makineler, ham maddeler ve işgücüyle birleşmesi nedeniyle ayrıldığı şeklindedir; servet insan enerjisini ve araçları satın alabildiği zaman sermaye haline gelir. Wolf'un anlayışına göre bu birleşme Dobb'un düşündüğünden çok sonraki bir tarihe kadar gerçekleşmedi; pamuklu dokumaların fabrikada üretilmesiyle birlikte, ancak on sekizinci yüzyılın bitiminde İngiltere'de gerçekleşti. Fabrika, eve iş verme sisteminin sınırlarına ulaşıldığı zaman gelişti. Bu dağınık emek örgütünün sürdürülmesi ve genişletilmesi kadar, yönetilmesi de (hem zaman hem nitelik anlamında) zordu. Emeğin disiplini açısından fabrika elbette tamamen "yeni" bir örgüt biçimi değildi. Bu örgütlenme modeli Elizabeth Britanyası'nda, ondan önce Moğol Hindistanı'nın *karkhanalar*'ında, ondan da önce Avrasya'nın birçok bölgesinde bulunan dokuma

³⁷ Braudel, 1985, s. 69-10.

kuruluşlarında ve Antik Yakındoğunun “atölyelerinde” sade bir biçimde vardı. Ancak genişleyen pazara yönelik ürünlerin hacim ve kaliteleriyle ilgili sorunlar bir kenara, yeni seri üretim teknolojisinin özellikleri fabrika örgütüne ve özellikle su gücü kadar kolay bir şekilde ev düzeyinde, büyük ölçüde mühendislikle ilgili unsurlardan ötürü işleyemeyen buhar gücünün kullanılmaya başlanmasıyla birlikte, karmaşık makinelere sermaye yatırımına *ihtiyaç duyuyordu*. Sonraları daha yeni enerji biçimlerinin geliştirilmesiyle dağılma yeniden mümkün oldu ve Kerala ve Tayvan’ın çağdaş elektronik sanayisinde gördüğümüz gibi karmaşık makinelerin bazı parçaları evde üretilebilir hale geldi; örgüt giderleri daha fazla olabilse de bu durum, bir anlamda eve iş vermenin bir biçimine dönüşü temsil eden ev çalışmasının talep ettiği düşük maaşlarla dengelenebilirdi. Gelişmekte olan ülkelerde böyle bir düşünce kırsal üretime, evde çalışmaya, özel olarak kadınların çalışmasına olanak vermeye devam edebilir. Kendi başlarına veya küçük kooperatiflerde çalıştıklarında pazarlama zorlukları ezici olabilir. Fakat eğer birincil olarak pazara odaklanmış bir şirket için çalışırlarsa, durum böyle olmaz.

Wolf’a göre kapitalizmin bir üretim tarzı (yani, üretimde kapitalizm) olarak ortaya çıkışı etkin bir biçimde Sanayi Devrimiyle yani ekonomistlerin (aşağı yukarı) sürekli büyümeye yönelik bir kalkınma anlamında tartıştıkları süreçle özdeşleştirilir. Kapitalizmin ortaya çıkışını gösteren şey ne tek başına pazarın gelişimi ne de ücretli emektir; berabesinde bulunan tarımsal kapitalizmle birlikte geniş ölçekli fabrika üretimidir. “Makine sahiplerine dayanan geniş ölçekli sanayinin ortaya çıkışına kadar kapitalist tarım için kalıcı bir temel oluşmamıştır.” Bu argüman pek çok tarihinin, esasen feodalizmden kapitalizme doğru gerçekleşen dönüşümde tarımın rolünü vurgulayan ortaçağ uzmanlarının, Brenner’in tartışmalı bir makalesini izleyen tartışmada tekrarlanan görüşlerine ters düşer. Brenner’e göre Avrupa ekonomik gelişimi “yeni üretim örgütleri, teknik yenilikler

ve artan oranlardaki üretken yatırımdan ziyade ancak yeni sınıf ilişkilerinin doğuşuyla birlikte ele alınırsa tamamen anlaşılabilir.”³⁸ “Geleneksel bir ekonomiden” görece kendine yeten ekonomik gelişime doğru atılım “kırsal alandaki özel bir sınıf ya da sosyal-mülkiyet ilişkileri kümesinin ortaya çıkışı –yani kapitalist sınıf ilişkileri– temeline dayandırılır.”³⁹ Brenner bu ilişkilerin Fransa’da, İngiltere’ye kıyasla görece güçlü mülkiyet haklarına sahip küçük mal sahiplerinin hâkimiyeti yüzünden gelişemediğini iddia eder.

Peki ama tarımsal anlamda kapitalizm neye işaret eder? Brenner’e göre kapitalizm, “ücretli emek ve sermaye gelişimi temeli üzerine kurulan geniş, pekişmiş holdingler” anlamına gelir;⁴⁰ sadece erken bir dönemden bu yana büyük kentlerin çoğunda buralarda yaşayan insanlara sebze sağlamak amacıyla süren pazara yönelik üretim değildir. On üçüncü yüzyılda Paris çevresinde bu iş özgür köylülerle seriler tarafından görülürdü.⁴¹ Ancak tarımsal kapitalizm için esas olan, geniş, pekişmiş, sermaye yatırımıyla gelişen ve ücretli emek çalıştıran holdinglerdi.

Bu durum birçok tarım ekonomisinde bulunuyordu (ve hâlâ bulunmaktadır). Mintz’in, Karayipler, daha önceleri Brezilya ve diğer “köle ekonomilerindeki” şeker üretimine atfen “kapitalizmden önce kapitalizm” kavramı ortaya atmasının temelinde de bu yatmaktaydı. Kölelik basitçe, iş sahiplerinin işçiler üzerinden daha büyük bir miktar kazanabilmenin bir aracı olarak tercih ettikleri özel bir artık edinme yöntemi değil, alternatif bir kaynağın olmadığı durumlarda bir emek edinme yoluydu. Hâkim bir grubun, dolaylı olarak ticaret ya da doğrudan askeri fetih üzerinden köle elde etme yeteneğinde olduğu gibi içsel sınıf ilişkilerine pek fazla bağlı olmayan bir emek biçimiydi.

³⁸ Brenner, [1976] 1985, s. 18.

³⁹ *A.g.e.*, s. 30.

⁴⁰ *A.g.e.*, s. 28.

⁴¹ *A.g.e.*, s. 25.

“Kapitalizmden önce kapitalizm” deyimi, vurguyu yine sanayi kapitalizmine kaydırıyor. Bu vurgu –Wolf’un Doğulu ve Batılı pre-kapitalist biçimlenmeleri “haraca dayalı” olarak tanımlamasıyla beraber; feodalizm, ticari yayılma ve ilk endüstriyel faaliyet üzerinden ilerleyen Batılı gelişim dizisini artık tek başına ayrıcalıklı olarak görmediğinden dolayı– modern toplumun yükselişini açıklamada genel bir sorunun üstesinden gelir. Bu anlayış en azından üstü kapalı bir biçimde, bu süreçlerin Eski Dünya’nın diğer bölgelerinde gerçekleşebilme olasılığına izin verir. Bu ödün gereklidir, çünkü eğer Güney ve Doğu Asya bir dünya ticaret sistemine ve on altıncı yüzyılın Avrupa gemi ve silahlarından kaynaklanana benzer bir hâkimiyet sistemine aynı temeli sağlayamadılarsa, Braudel’in belirttiği sınırlı “économies-mondes”dan daha fazlasını oluşturmuşlardır.⁴² Hint Okyanusu ve Çin Denizindeki yaygın Hint ve Çin ticaret sistemleri, Antik Yakındoğunun olgunlaşmamış ama önemli olan biçimlerine kadar geri giden, fakat Doğu okyanuslarına hâkim olmak için doğan, kumaş, boncuk, çini ve tunç için kurulmuş imalat örgütlerine yönelik çakışan bir özeni içermekteydi.

Eğer kapitalizmi ticarete yaygın sermaye kullanımıyla özdeşleştirirsek, o zaman kapitalizm kervan ticaretinin ama özellikle su yoluyla yapılan değiş-tokuşun gelişmesiyle birlikte Doğuda çok önceleri ortaya çıkmıştır. Batı Avrupa’da bu türden faaliyetler geç ortaçağa, İtalya’daysa daha da öncesine kadar geri gider. Eğer kapitalizmi “sermaye” dağıtımdan ziyade “üretim üzerinde hâkimiyet kurar kurmaz” kendi özünü bulan bir sistem olarak görürsek,⁴³ o zaman kapitalizmin kökeni sorunu açıklığa kavuşur; çünkü bu anlamdaki kapitalizm, ancak on sekizinci yüzyılın sonlarında ilk önce İngiltere’de görülmüş, Avrupa’daki sanayileşme aşamasıyla hâkim bir konuma gelmiştir. Bu ikinci durumda kapitalizmin neden Avrupa’da geliştiğine yönelik açıklamalar, ne ticari kapita-

⁴² Braudel, 1985, s. 87.

⁴³ Marx, *Capital* III.

lizmin kendisinin daha önceki varlığıyla ne de ilk endüstriyel faaliyetler veya özel emek biçimleriyle (bu unsurlar Avrasya'nın başlıca toplumlarında bulunduğu) pek ilişki kurar. Bu türden toplumların hepsinde, yerel ürünlere dayalı iç ve dış ticaretle uğraşan devlet girişimcilerinin yanı sıra varlıklı tüccarlara rastlarız.

Ticari faaliyetler, risk alma, girişimci yetenekler, yabancı pazarlar arama, devingenlik, "bireycilik" ve biriktirme ve yeniden yatırım yapma arzusuyla bağdaştırdığımız tüm nitelikler yaygın bir biçimde dağılmıştır; yani sadece Avrupa'daki gelişmeler çerçevesinde değerlendirilemez. "Kapitalizmin ruhu," gelişmesi çok fazla siyasal ve dinsel müdahaleyle bazı dönemlerde sekteye uğratılmış olsa da Avrasya kıtasının büyük bölümünde dolanmaktaydı. Fakat diğer dönemlerde hem devlet hem kilise, yatırıma, yeniliğe ve ihtiyaç duyulan pazarların aranmasına katkıda bulunarak bu tür gelişmeleri destekledi.

Avrasya toplumlarının çoğunda, "haraca dayalı" sözcüğünün işaret ettiğinden daha esaslı bir seviyede, geniş bir karşılaştırılabilir faaliyetler kümesi buluruz. Günümüzde bu toplumlarda gördüğümüz hızlı ekonomik büyüme türü için önemli olan, ileri düzeyde zanaatsal ve imalatsal süreçlerin türü ve erken bir dönemden itibaren bu zanaatkârların ihracata yönelik üretim yapmalarına ve kendilerini yeni seri üretim türlerine alıştırmalarına olanak sağlayan kent merkezleridir; bu zanaatkârlar, uygun ekonomik ahlaka, girişimci yeteneklere ve emek pratiklerine sahiptiler. Bu başarılar, yazının mümkün kıldığı bilgi sistemlerinin gelişimiyle bağlantılıydı.

Sanayileşmenin son aşamasının neden Avrupa'da gerçekleştiği sorusu cevapsız kalmayı sürdürmektedir. Wolf bu kıtayı, diğer tüccarlarla karşılaştırıldığında "coğrafi ve teknolojik avantajların" (bu avantajlardan ikincisinden on beşinci yüzyıldan önce hiç bahsedilemese ve sonrasında da ancak sınırlı yönlerden bahsedilebilse de) keyfini süren bir kıta

olarak görür.⁴⁴ Bu teknoloji, yeni ticaret alanlarına hâkim olmaya ve buraları geliştirmeye yardımcı olan gemiler, silahlar ve haritaları içerirdi. Fakat Wolf; Weber, Wallerstein ve Frank'ın savını, yani bu ticari faaliyetlerin "kapitalizmin dolaysız ataları" olduğu düşüncesini reddeder ve tüccar servetinden sermayeye doğru olan değişimin "sürekli, çizgisel ve nicel" olduğunu reddeder; kapitalizm, sadece "haraca dayalı tarz içinde de işleyen sürecin genişlemesi" olarak görülemez.

Argüman "sadece" sözcüğüne dayanır. Ticari kapitalizm net bir biçimde, sanayileşme adımıyla birlikte gerçekleşen kesin değişimin gerekli bir hazırlayıcısıydı. Birçok Avrupa tarihçisi önceki üç yüzyılı, sadece bu gelişmeler için gerekli temeli oluşturan bir süreç olarak değil aynı zamanda Batının Yükselişine izin veren "biricikliği" açığa vuran dönem olarak görürler. Wolf da İngiltere hakkındaki önemli bir unsurun, birbirleriyle bağlantılı dört gelişmeye (tarımın ticari dönüşümü, ticarete yaygın ilgi, yarım ya da tam günlük istihdam gereksiniminde olan kırsal nüfusun gelişimi, tüccar ve toprak sahiplerinin görece özgürlüğü) olanak sağlayan şeyin on beşinci yüzyıl kırsal yünlü üretiminin büyümesi olduğunu düşünür. Ancak daha önce de ileri sürdüğümüz gibi ortaçağ Batısı, Antik Batı dünyasının yanı sıra çağdaş Doğuyla karşılaştırıldığında fazladan bir geri kalmışlık ölçüsünden zarar gördü. Ve bu durum, yeniden doğuş için biraz güç ve açıklık sağladı.

Bu unsurlar Batının Yükselişini düşünmek için yeterli bir çerçeve sunsalar da sunmasalar da, modern dünyayı üretmesi için koşulların "mucizevi" bir biçimde birbirlerine bağlanmasına gereksinim duyan⁴⁵ Hristiyan Avrupa'ya, özel bir tür "dinamizm" atfeden her türlü biriciklik hipotezinin⁴⁶ çok ötesindeyiz; böyle bir değişimin kökeninin, girişimcilerinin ahlaki niteliklerinde bulunduğunu ileri süren

⁴⁴ Wolf, 1982, s. 85.

⁴⁵ Trevor-Roper, 1966; Hall, 1985b.

⁴⁶ Hall, 1985a: iii.

her türlü düşüncenin de ötesindeyiz. Endüstriyel kapitalizmin ve Batının fabrika sisteminin rolü üzerinde yoğunlaşmak ve erken ticari kapitalizmi daha yaygın bir olgunun bir çeşidi gibi görmek suretiyle, "teknolojik" olan da dahil olmak üzere, bilgi sistemlerinin özel yönlerini temsil eden ve bu sistemlerin varolmalarını mümkün kılan özelliklere daha fazla önem verilebilir. Üretim tarzlarını modern gelişim için merkezi bir konumda değerlendiren çözümlemelerin sınırlayıcı özelliklerinden biri, pek çok bilim, teknoloji ve anlık tarihçilerince tartışılan, büyük ölçüde Eisenstein ve diğerleri tarafından özetlenen iletişim tarzındaki değişimlere dayanan bilginin (kısmen özerk olarak) yayılması ve dağılmasındaki gelişmelerle ekonomideki gelişmeleri birleştirmedeki başarısızlıklarıdır.⁴⁷ Bu değişimler Avrupa bilgi sistemlerinin İtalyan Rönesansı dönemindeki kuvvetli yeniden doğuşlarıyla etkin bir biçimde başladı. On beşinci yüzyılın sonunda bu süreç büyük oranda, esasen Alman tüccar kentlerinin dinç kültürünün bir özelliği olan alfabetik yazıya taşınabilir baskının uyarlanmasıyla canlandırıldı. Eğitimin yaygınlaşması, Bilimsel Devrim ve Aydınlanma süreçlerinin hepsi, bu gelişmeden yararlandı ve bunun sonucunda hem erken ticari faaliyete hem de fabrikada seri üretime yol açacak icatlara katkıda bulunmaya ve bunları uygulamaya hazırlanan eğitimli bir burjuvazinin varlığına dayanan başlıca ekonomik değişimlere katkıda bulundular. Batının "biricikliği" kısmen önceki geri kalmışlığa yetişmenin ve ardından onu geçmenin, kısmen de iletişim tarzındaki değişimlerin bir sonucu olan bilgide yaşanan büyük ilerlemeye dayanıyordu. Bu bilginin uygulanması ve gelişmesi silahların, gemilerin ve haritaların üstünlüğüne bağlı olan ve yağmanın yanı sıra merakı da geri getiren, ticareti geliştiren ve Avrupa'da bilginin yayılmasına ve eşzamanlı olarak dışarının sömürgeleştirilmesine neden olan denizaşırı keşifler tarafından büyük ölçüde canlandırıldı.⁴⁸

⁴⁷ Eisenstein, 1979.

⁴⁸ Bkz. Lach, 1965.

Üretim tarzları yaklaşımı bilgi sistemlerinin katkısını, büyük dönüşümler karşısında önemsiz bir konuma yerleştirmiştir; bilgi sistemlerinin dönüşümlerdeki büyük önemi göz ardı etmiştir. Bu, en geniş anlamında ekonomideki değişimi canlandıran taleplerin, doğal olarak kitlesel taleplerin, yaratılmasına yardımcı olan diğer "kültürel" etkenler için de geçerlidir. "Tüketicilik," tıpkı talebin Doğuda kapitalist üretimi ilerletmeyi sürdürmesi gibi İngiltere'deki erken sanayi kapitalizmine egemen olan kumaş ve çininin fabrikada üretimi için esastı.

Bu değişimlerin üretim tarzları, kapitalizm, modernleşme ve hatta sanayileşme açısından tartışılması, açıklama sorununu o kadar genel bir düzeye yerleştirme eğilimindedir ki Batı kültürüne özgü olan geniş, yapısal etkenlerin araştırılmasını teşvik eder. Eğer bazı yönlerden yükselme, düşme ve sıçramadan öte bir iyileşme sorunu olan, Batı Avrupa'da ortaya çıkan tarihsel seriyi aşırı ayrıcalıklı görmeyi bırakırsak, Doğu modernleşmesi konusuna farklı bir açıdan yaklaşabiliriz. Tunç Devri, Avrasya kıtasının her tarafında yoğun tarım ve ticarete dayalı toplumların doğmasını sağladı. Bu kültürler, Mezopotamya'da doğan ve Mısır'da ve hem Doğudaki hem Batıdaki diğer yazılı kültürlerde geliştirilen matematik, astronomi, botanik ve birçok başka bilgi dalında ilerlemeleri mümkün kılan yazının icadını gördüler ya da yazıdan yararlanmayı öğrendiler. Diğer ilerlemeler, gerçek anlamda yazılı harfe bağlı olan edebiyatta gerçekleşti. Bunlara ek olarak başka gelişmeler de sadece (bir anlamda bir parçası oldukları) iletişim tarzlarındaki değişimlere değil aynı zamanda sarayın ve hepsinden önemlisi tüccarların ve sarayların yapamayacağı bir şekilde kitlesel talep yaratabilen geniş burjuvazinin koruyuculuğuyla, muhtemelen daha az yakından bağlantılı olan sanatsal faaliyetlerde ortaya çıktı. Modernleşme için en önemli eşik, gelişmiş ve okuryazar bir tüccar kültürünün varlığı gibi görünmektedir ve bu kültür hem Doğuda hem Batıda vardı. İngilizlerin, özellikle pamu-

ğun fabrikada üretimi ve kömürle çeliğin eşzamanlı gelişimleri için geliştirilen işletici makineleri çalıştırmak için buharı uyarlamaları, açık bir biçimde Batının başat bir katkısıydı ve bu işlem daha sonra diğer mallara da uygulandı. Ancak okuryazar ticari kültürler başka yerlerde de var olduklarından dünyanın diğer bölgelerine yayılmaları uzun sürmedi.

Sonsöz Yerine

Avrupa ve Asya kıtalarının tarihine iki açıdan yaklaşabiliriz. Batılı ve Doğulu olmak üzere, birbirinden tamamen farklı iki geleneğe sahip Avrupa ve Asya kıtaları arasındaki ayrım vurgulanır. Batılı olanın Akdenizli Yunan ve Roma toplumlarının klasik geleneğinden kaynaklanarak Rönesans, Reform, Aydınlanma ve Batı Avrupa'daki Sanayi Devrimiyle sonuçlandığı; Doğulu olanınsa "öteki" kaynaklardan geldiği ileri sürülür. Diğer bir seçenekte yeni iletişim (yazı) ve üretim (metalürji, saban, tekerlek dahil, ileri tarım ve zanaatlar) araçlarının ve yeni bilgi biçimlerinin kullanılmaya başlandığı Tunç Devrindeki kent devriminden kalan, Avrasya'nın her iki ucunun da sahip olduğu ortak mirasa dikkat çekmektir. Batıda gelişen birçok sosyoloji kuramının, tarihin ve insanbilimlerinin temelinde yatan şey, kıtaların ilk ve kesin bir şekilde Batı ve Doğu olarak ikiye ayrılmasıdır. Avrupa'nınki de dahil olmak üzere kültürel geleneklerin özgünlüklerini reddetmemekle birlikte, özellikle bizim toplumumuz söz konusu olduğunda bu türde iddiaları abartmak (son birkaç yüzyılda çok başarılı bir biçimde yapıldığı gibi) kolay bir iştir. Bence bu, Batı düşüncesinde ve akademik dünyasında sıklıkla karşılaştığımız bir şeydir. Farklılığın, ötekinin harcanması pahasına bu derece şişirilip abartılması sadece Doğu değil Batı algımızı da çarpıtır.

Yapmaya çalıştığımın tüm dünyayı aynılaştırmaya çalışmak olmadığını yinelemek isterim, çünkü bu konuda çoğu zaman yanlış anlaşıldım. Anlatmak istediğim, Avrasya'nın

başlıca toplumlarının aynı potada eridiği ve bu toplumların farklılıklarının ortak bir zeminde ortaya çıkan ayrışmalardan kaynaklandığıdır. Üstelik bunlar nadir olarak kökleri çok derinlerde yatan ve "modernleşmeyi," hatta başlangıcını engelleyecek farklılıklardır. Kuşkusuz bazı önemli deneyimlerin neden Doğuda değil de Batıda yaşandığının ve farklılaşmaya yol açtığına açıklanması gereklidir. Ne var ki bunun aksi de doğrudur. Bu *geçici* ileride olma durumunu, bir tarafa ya da diğerine *kalıcı* bazı üstünlükler atfederek açıklamak imkânsızdır. Üstelik birçok Batılının, genel birtakım üstünlükleri kendi ülkelerine ya da kıtalarına has özellikler olarak görmelerinin aldatıcı bir durum olduğu mantıklı bir şekilde gösterilebilir.

Tartışmamız, kapitalizm ya da sanayileşme adını verdiğimiz ekonomik ve toplumsal gelişmelerde Batının Doğuya olan üstünlüğünün Batılı açıklamalarına yönelikti. Bizim burada saydıklarımızdan çok daha çeşitli olan Avrupalı sosyolog ve tarihçilerinin görüşleri üzerinde yoğunlaştık. Bu görüşlerin birçoğu aile, politika, dinsel ayrıklıklar ve bunun gibi birçok alanda, on sekizinci ve on dokuzuncu yüzyılda Batıda kaydedilen ilerlemeye Batının biricikliğinin yaptığı katkının çok genel görünümüleriyle meşgul olmuşlardı. Öte yandan ekonomi tarihçileriye bu genel özelliklere çok fazla değinmemiş, teknolojik ilerleme, sermaye birikim oranı, dünya ticaretinde artış ve hatta tarımsal değişim gibi çok daha özgül değişkenler üzerinde durmuşlardı. Doğrusu tüm bu çalışmaları inceleyen bir kişi, iki açıklama tarzı arasındaki uçurum karşısında şaşıracaktır: Biri diğerine hiçbir biçimde ihtiyaç duymaksızın, özgül olan genel olana tam bir alternatif sağlamaktadır. Aslında günümüzde "devrimin" boyutlarından şüphe duyulmaktadır: "Bir zamanlar düşünüldüğünden daha az şiddetli bir biçimde gerçekleşmiştir."¹ Bu açıdan bakıldığında hiçbir biriciklik hipotezine ihtiyaç duyulmayacaktır.

¹ D. Cannadine, "British History; past, present and future," *Past and Present*, 116 (1987), s. 183, alıntı: Hudson, 1992, s. 1.

Hızı ve boyutları bir kenara bırakıldığında yaşanan dönüşümler gerçekten önemlidir ve bunları hafife almak gibi bir niyetimiz de yoktur. Değiştirmeye uğraştığımız, Doğunun tam da olması gereken aile tipinden ya da akılcılıktan yoksunluğu gibi genel nedenlerden dolayı başarılı olamadığını öne süren yaklaşımlardır. Buna verilecek her cevap, karşılaştırmalı üstünlüğün (hümanistlerin bu üstünlüğün Eski Yunan'a ve Roma'ya ya da kabile köklerine kadar uzandığına dair güçlü inançlarına rağmen) geçici doğasını dikkate almalıdır. Tartışmayı uygun bir şekilde ortaya koymanın yolu, diğerlerinin tercih ettiği derin kültürel yaklaşımdan ziyade, birçok ekonomik tarihin daha özgülcü yaklaşımıdır. Ekonomi tarihçilerinin bazıları İngiltere'deki Sanayi Devriminin saman alevi gibi olduğunu, sonradan ülkenin yeni bir feodalizme tekrar döndüğünü söylerler. Bu yaklaşım fazla abartılı olmasına rağmen karşılaştırmalı üstünlüğün birçok yönden geçici bir olgu olduğu fikrini destekler.

Bu tema, aileyle ilgili araştırmamın temelini oluşturmuştur. *Production and Reproduction* [Üretim ve Üreme] adlı kitabımda, Tunç Devrindeki ileri tarım tekniklerinin, çağın önemli toplumlarında hiyerarşik bir toprak sahipliği dağılımına, Sahraaltı Afrikası'nın birçok yerinde var olan yakıp-yıkılan alana ekme tarımın görece eşitlikçiliğiyle taban tabana zıt, üretim araçlarına erişimin yüksek düzeyde farklılaştığı bir sınıf sistemine neden olduğunu göstermeye çalıştım. Bu farklılaşma yaşam tarzlarını etkilemiş, endogami ve bir kişinin soyunun toplum içindeki yerini korumasını sağlayan diğer yolları teşvik eden alt kültürlerin gelişmesine neden olmuştur. Sonuçta o toplumlarda da benzer birtakım veraset stratejileri ortaya çıkmıştır. *The Oriental, the Ancient and the Primitive* [Doğulu, Kadim ve İlkel] adlı kitabımdaysa bu çözümlemeyi daha ayrıntılı bir şekilde, etnografik olarak sundum; amacım eve ait grupların (hane halkları vb) yapılarının ve örgütlenmelerinin, kıtanın genelinde, birçok sosyal ve demografik kuramın iddia ettiğinden çok daha fazla

benzerlik taşıdığını, çünkü orada da üretimin örgütlenmesi ve kaynakların yönetimine ilişkin benzer sorunlarla karşılaşıldığını göstermekti. Bu, "kültürel" düzeyde, okuryazarlık, yemek ve çiçekler gibi diğer konulardan ayrı olarak işlediğim bir temaydı.

Avrupalı akademisyenler Batılı modernleşme sürecini, yerleşimcileri için belirli özgürlükler sağlayan ve kamuyu özelden ayıran ortak politik topluluklarıyla birlikte kentlerin ortaya çıkışına bağlı olarak görmüşlerdir. Düşünsel açıdan kentin, hem yasal prosedürde hem de ekonomik düzeyde yatırımdan gelecek kârın hesaplanmasında akılcılığın üstünlüğünü beslediği düşünülmüştür. Weber'in sözleriyle, ortaçağ kentli insanı "ekonomik insan (*homo oeconomicus*) olma yolunda ilerliyor, erken kapitalizmin temellerini atıyordu."² Diğer bir deyişle Avrupa sonraki gelişmeler için iyi hazırlanmıştı.

Kentlerin ortaya çıkışının, ilkin on birinci yüzyıl Kuzey İtalyası'nda *commune* biçiminde olduğu, sonradan tüm Avrupa'ya yayıldığı düşünülmüştür. Bu, Henri Pirenne'in *Medieval Cities* [Ortaçağ Kentleri] (1925) adlı çalışmasındaki ve Max Weber'in "The City" (*Die Stadt*) adlı önemli makalesindeki tezdir. Pirenne üstü kapalı bir biçimde, Weber'se açıkça Asya şehirlerini, bahsettikleri kent kategorisinin dışında bırakmıştı. Bunun nedenlerinin üzerinde durmamıza gerek yoktur; çünkü gösterilen bu nedenlerin, yakın zaman Doğulu tarihçilerin çalışmaları ışığında ciddi olarak tekrar gözden geçirilmesi gerekmektedir. Örneğin Hindistan söz konusu olduğunda, Gillion'ın Ahmedabad'daki Gucerat Kenti çözümlemesi, bu kentin sadece Avrupa'ya özgü olduğu düşünülen özelliklerden hepsine değilse bile büyük bir bölümüne sahip olduğunu gösterir.³ Ya da Rowe'un Çin'deki Hankou'yu incelediği ayrıntılı çalışması, sözleşmeye da-

² Bu görüş, Rowe'un on dokuzuncu yüzyıl Çin şehri Hankou üzerine yazdığı kitaptan çıkarılmıştır (1984, s. 3).

³ Gillion, 1968.

yanan güvencenin yönetim tarafından sağlandığını ve Çin şirketlerinin “akılcı, düzenli bir pazarda” “akılcı sermaye hesabı yöntemleri” kullandıklarını ortaya koyar. Rowe, Hankou’yu “hantal bürokratik denetim”den kurtaran diğer gönüllü kuruluşların yanı sıra, “ilkel-kapitalist ortaklıklar” olarak loncaların önemini gösterir.⁴ Diğer bir deyişle en azından Hindistan ve Çin’in bazı şehirleri varsayıldığı kadar monolitik değildi; bu şehirler alım-satım ve ticaret ilişkilerine yeterince fırsat tanımış, ayrıca sonradan benimsenecek olan fabrika üretimi ve Batıdan gelecek bilgi birikimi için açık kapı bırakmıştır.⁵

Bu durum uzmanlarca da çok iyi bilinirken, Batılı tarihçiler, sosyologlar ve antropologlar bu gerçeği çok nadir olarak kendi yaklaşımları içine katarlar; modernleşme süreci hakkındaki varsayımları söz konusu olduğunda açık bir şekilde olmasa da üstü kapalı bir biçimde Doğu’yu “ilkelletirmeye” devam ederler. Sanat tarihçilerinin Çin resimleri ve Joseph Needham ve çalışma arkadaşlarının doğa bilimleri için yaptıkları gibi, bu yaklaşımların da kapsamlı bir biçimde gözden geçirilmesi gerekmektedir. Bu gerekliliğin nedeninin samimi-yetsiz bir görececilikle ya da farklılaşmamış bir “öteki”yle ilgili duygularla ilgisi yoktur, fakat tam da Doğunun başlıca toplumlarının Batılılar gibi Tunç Devrinde gerçekleşen aynı kent devriminin mirasçıları olmaları gerçeğinden kaynaklanmaktadır ve Doğunun okuryazar, ticari kesimleri de ticari ve kültürel gelişim ele alındığında büyük ölçüde aynı potansiyele sahip olmuştur. Adams’ın da tartıştığı üzere, vurgulanması gereken önemli nokta şudur: Birçok durumda dikkat çekici oranda doğrudan bir etkileşimden bahsedilemese de, toplumların bu süreçlerden geçerken izledikleri yolların ortak yönleri oldukça fazladır (yine de bunlardan bazılarını

⁴ Rowe, 1984, s. 10

⁵ Gillion’a göre aynı şey, sonradan modern bir sanayi merkezine dönüşen Ahmedabad için de geçerlidir (1968, s. 5).

bu kitabın Ek Bölümünde değinilecektir).⁶ Aslında ilkel-endüstriyel özellikler açısından bakıldığında uçsuz bucaksız Çin İmparatorluğunun bazı bölümleri geç ortaçağ Avrupası'ndan açık seçik daha ileri bir durumdaydı. Marco Polo on üçüncü yüzyılda güneyin başkentini ziyaret ettiğinde, Hangzhou'nun, ekonomisi ve toplumsal hayatıyla o zamanki Avrupa'yı her şeyle geride bırakan, dünyanın en büyük kenti olduğunu düşünmüştür. Bu gelişmeler ne akrabalık sistemi ne de yönetim biçimi tarafından ("Asya toplumu") ne de yetkin bir ekonomi etiğinin yokluğu tarafından engellenmiştir. Aslında bunlar hiçbir şekilde geri kalmış değildir; bir yorumcunun belirttiği üzere "Çin'deki halk kitleleri esasen iyi besleniyorlar, iyi giyiniyorlardı ve tarihleri boyunca iyi iskan edilmişlerdi... yeterince iyi yiyip içiyorlardı ve kendilerini, en temel kaygının ötesini düşünebilecek kadar da güvende hissediyorlardı."⁷ Refah düzeylerinin kaynaklarından biri, Çin köylülerinin hükümetleri tarafından görece daha hafif vergilendirilmesidir; bunun nedeniyse tahminen, diğer "devasa kurumları" (dinsel olanları gibi) desteklemek için gereken miktar gibi "savunma" harcamalarının da sınırlı oluşudur. Bahçecilik işinde ustaydılar; dinsel törenleri, gösterileri ve diğer sanatları (ve aynı zamanda bilimsel çalışmalarının teknolojik pratiklerinin birçoğu) ileri düzeyde gelişmişti. On beşinci yüzyılın büyük deniz keşifleriyle birlikte deniz ticaretindeki paylarının azalmış olmasına karşın, Avrupa'nınkinden daha geniş bir iç pazara sahiplerdi.

Kumaş, bu yönde bir gösterge olarak değerlendirilebilir. Tekstil üretimi büyük oranda kırsal kesimde yapılıyordu ve yaygındı, hem hane halkından hem de ücretli işgücünden yararlanılıyordu. Tüccarlar adımlarını kâr ve zarar hesaplarına göre atıyorlardı. Köylüler birçok yönden Asya ve Avrupa köylüleriyle benzer şekilde hareket ediyorlardı. Bu iddiada bulunarak (çok sayıda olan) farklılıkları görmezlikten gel-

⁶ Adams, 1965; Curtin, 1984, s. 61.

⁷ Mote, 1977, s. 199.

mek ya da Çin için Avrupa-merkezli bakış açısı geliştirmek niyetinde değilim. Daha ziyade bunun tam tersini, Avrupa'daki gelişmelere küresel bir çıkış noktasından hareketle, daha geniş bir perspektiften bakılması gerektiğini anlatmaya çalışıyorum.

Yani Asya tipi üretimin durağanlaştırıcı birtakım özellikleri tarafından belirlenmekten çok, merkezi bir yönetim kentteki yerleşimcilere, sınırlı birtakım kısıtlamalar getirmekle birlikte, rekabetçi piyasa koşullarının olduğu çoğu durumunda serbest seçim olanağı tanımıştır.

Yaklaşık iki yüzyıl boyunca, bir insan kendi emeğini ya da bizzat kendisini veya ailesinin başka bir üyesini köle pazarında satabilmiştir. Bir köle kendisini satın alarak köleliğini sona erdirebilmiştir. Bir kişi, satın alarak ya da farklı yollarla toprak edinebilmiş, bu toprağı kiraya verebilmiş ya da kendi işleyebilmiştir. Sermaye sahibi olanlar bunu çeşitli şekillerde değerlendirebilmişlerdir.⁸

Köylüler pazar için dahil olmak üzere tarımdışı işlerde de çalışıyorlardı. Çoğunlukla devlet tarafından örgütlenen atölyeler ve fabrikalar on beşinci yüzyıldan önce mevcuttu. Dokuma ve Boyama Dairesi farklı türlerde ipekli kumaş üreten yirmi beş büyük kola sahipti. Tang (618-907) ve Song (960-1279) dönemlerinde hükümet bile serbest pazardan işçi kiralamıştı. Bazı sanayi kollarının (özellikle de silah üretiminin) devletin elinde olmasına karşın, madencilik ve demir işlemeciliği gibi diğerleri özeldi. Diğer malların üretimiyle, hem kamu sektörü hem de özel sanayi ilgileniyordu; özellikle on beşinci yüzyıldan sonra özel sektör yeterli düzeyde mal sağlayabilecek seviyeye geldiğinde devlet giderek yerini özel kesime bırakmaya başladı.⁹

Çin'in tekstil imalatı (özellikle de ipek) 2.000 yıldan daha uzun bir süre için ikincil, mevsimlik bir faaliyetti ve mevsimlik olması durumu tekstil imalatının ülkedeki tabanıyla

⁸ Chao, 1984, s. 961.

⁹ Chao, 1984, s. 863.

ilgiliydi; yine de sadece yerel ihtiyaçlara cevap vermekle kalmayıp, tarihinin uzun bir dönemi boyunca hükümet vergileri tekstil ürünleri türünden aldı ve bunları hediye olarak, takasta ve hem içi hem de dış ticarete kullandı. Ne var ki daha kaliteli ipek çeşitleri şehirlerde zanaatkârlar ve fabrikalar tarafından üretiliyordu.

İpeğin alternatifi pamuktu (*grass cloth*). Pamuk on ikinci yüzyılın sonlarında ticari bir bitki olarak kullanılmaya başlanmış, fakat eğirmecilik ve dokumacılık on beşinci yüzyıldaki büyük nüfus artışına kadar yaygınlık kazanmamıştı. Bu dönemde latifundia yok olmuş, yerini köylüleri kendi ailelerinin işgücünü örgütlemekte özgür bırakan kiracı çiftçiliğe bırakmıştı. Pamuklu üretimi evde üretime dayalı bir sanayi olarak başlamıştı. Üretim, bir kişinin kendi hammaddesini işlediği yarım zamanlı bir iş olarak örgütlenmişti. 1850'lerde Guangdong için şu söylenir: "Her evde bir dokuma tezgâhının bulunması dünyanın tüm ülkeleri arasında belki de sadece Çin'e özgüdür." Fakat aynı şey Hindistan'ın bazı bölgeleri için de söylenebilir. Bazı yöreler az üretirken bazıları çok üretiliyordu ve faal bir pamuklu kumaş piyasası vardı; pamuklu kumaşın büyük bir bölümü Şanghay'dan yola çıkıyor ve ülkenin uzak bölgelerine yerel acenteler ve yüklü miktarlarda sermayeye ulaşabilecek seyyar satıcılar tarafından dağıtılıyordu. 1730'lu yıllarda ihracat Avrupa'ya, Kuzey ve Güney Amerika'ya kadar yayılmıştı. Ne var ki Avrupa'nın endüstriyel üretimden yediği darbeyle 1833 yılına gelindiğinde bu ihracat çok büyük bir gerileme gösterdi.

Daha geniş bir çerçeveden bakıldığında Çin ve Japonya'nın bilgi sistemleri ve sanatları –en azından yaklaşık on beşinci yüzyıla kadar– Avrupa'ninkine aynı seviyede idi. Aslında Doğu belirli yönleriyle çok daha "gelişmişti." Batının klasik dönemde kaydettiği başarılar daha sonra rahat bir şekilde modern zamanlara kavuşmasının nedeni değildi: Erken ortaçağ dönemindeki gerileme oldukça açıktır. Klasik dönemden sonra araya giren bin yıl boyunca Avrupa bilgi

birikiminde, sanatta ve ekonomide geri kalmıştır. Uzun dönemli bakıldığında, Tunç Devrindeki kazanımlar üzerinde temellenen başarılarda bir değişim olduğunu görürüz. Yüzyıllardır tanık olduğumuz şey sarkacın tarihin belirli dönemlerinde bir yöne diğerlerindeyse başka bir yöne doğru gidip gelmesidir. Diğer dönemlerde, kısmen birbirine paralel (aynı temeller üzerinde yükselerek) kısmen de birbirlerinden uyarlayarak (ki bunu da olanaklı kılan ortak bir temel olmasıdır) her iki bölgede de benzer bir gelişim yaşanmıştı. Değişim bir yandan ortaya çıkan engeller diğer yandansa hızlı ilerlemelerle birlikte belirir. Engellerin nedepleri dışarıdan gelen istilalar, iç huzursuzluk, devletin ya da kilisenin müdahalesi veya yalnızca durağanlık olabilir. İlerlemeyse yeni üretim ya da iletişim biçimlerinin gelişmesi, bilgi birikiminde ve pratikteki yenilikler, yeni kaynaklar ya da diğer olumsal özellikler sayesinde ortaya çıkmıştır. Ve bu sarkacımsı hareket bugün de devam etmektedir, Doğu ekonomik meselelerde Batıyı egemenliği altına almaya başlamıştır.

Özel bir alanı ele alalım: mesela botanik. Çin, Batıya çok sonraları ulaşan birçok süs bitkisi üretmiştir; bu bitkiler yoğun bahçe tarımına özgü tekniklerle yetiştirilmiştir ve yüzyıllar boyunca hem "estetik" (süsleme) hem de faydalı ürünler olarak kullanılmıştır. Bu yoğun üretimin sonucunda MÖ dördüncü yüzyılda devasa bir botanik bahçesi oluşmuştur. Bilgi Batıda ortaçağ boyunca olduğu yerde saymış, hatta gerilemiştir ve Doğuyu ancak on beşinci yüzyılda, (taşınabilir olanlarının geliştirilmesinden önceki dönemde bile ağaçtan oyma baskılarla çalışan) Alman botaniğinin ilerlemesiyle yakalayabilmiş ve sonraları denizaşırı seyahatlerle gelen artan sayıda bitki türleriyle Batıda botanik bilgisi artmıştır. Üretimdeki başarıları, simgesel düzeydeki ilerleme takip etmiştir. Doğunun ve Batının deneyimleri kuşkusuz birbirinin aynı değildir; ne de dolaysız süreçsel dönüşümler olarak görülebilir. Fakat yine de bunlar birbirlerine benzemektedir ve birbirine paralel alternatif gelişim yollarını yansıtmaktadır.

Botanikteki benzer bir düşünüş de matematik alanında yaşanmıştır. Bazı Avrupalı yazarlar, geç ortaçağda matematikte ortaya çıkan bir dizi gelişmeye bakarak matematik biliminin doğuşundan söz eder. Örneğin ortaçağ tarihçisi Murray "matematik sanatının doğduğu" yerin Avrupa'nın muhasebe evleri olduğu savını eleştirel bir şekilde tartışır.¹⁰ Murray, uygulamalı algoritma sanatının isminin, Arapların Hint aritmetik sanatını öğrendikleri Hazar'daki (Harezmi veya Hive) dev ticaret merkezinden geldiğinin farkındadır, fakat yine de tikel olanla genel olanı karıştırmakta, böylelikle Avrupa'nın yaşadığı özgül deneyimi, artan ticari ihtiyaçlarla birlikte ortaya çıkan matematiğin doğuşu olarak tanımlamaktadır. İfadelerdeki karışıklık, yazar Avrupa'da "matematikselsel anlayışın evriminden" bahsettiğinde iyice belirsiz hale gelmektedir. Başka bir yerde "aritmetiksel zihniyetin ortaya çıkışı" başlığı altında, ortaçağda sayılara olan ilginin giderek arttığını işaret eder. Bu gelişim kronolojik olarak açık değildir; çünkü Murray İngiliz tarihinin daha erken dönemlerine de döner ve Bede'nin, "yeni bir entelektüel yetinin evrimi" olarak gördüğü Paskalya Yortusu hesaplarından bu yana altı buçuk yüzyılın geçtiğinden bahseder.¹¹ Murray sayıların Arap, abaküsünse Roma kökenli olduğundan haberdardır, ki bunlar on üçüncü yüzyıldaki iki temel teknik katkıdır. Fakat bu onu daha da etnomerkezci savlar üretmekten alıkoymaz.

Kronoloji sorunundan farklı olarak yaklaşımı iki yönden problemlidir. Bunlardan birincisi coğrafyayla ilgidir; Avrupa üzerinde aşırı bir vurgu yapılmakta, diğer yerlerin getirmiş olabileceği yenilikler en aza indirgenmektedir (ya da görmezden gelinmektedir). İkincisiyse "zihinsel düzeylerle" ilgilidir; meydana gelen değişimler bilişsel işlemler düzeyinde değil, bir "zihniyet" meselesi olarak ortaya konmaktadır. Böylelikle Batının imza attığı başarılar iki yoldan aşırı ge-

¹⁰ Murray, 1978, s. 190-1.

¹¹ A.g.e., s. 186.

nelleştirilmekte ve her iki şekilde de bu “diğerlerinin” aleyhine yapılmaktadır. “Diğerlerinin” bu doğuşa şahit olmadıkları çünkü onların söz konusu zihniyeti taşımadıkları üstü örtük olarak varsayılmaktadır. Aslında algoritma hakkında söylenenleri kabul edersek ve Mezopotamya’nın, Hindistan’ın ve Çin’in matematiğe yaptıkları katkıları aklımızın bir köşesinde tutarsak, bahsedilen zihniyetin ve doğuşun bu okuryazar toplumların da özellikleri olduğunu varsaymamız gerekir. Öyleyse ortaçağda Avrupa’da olan şeyi bir gerileyiştten sonra yaşanan bir yeniden canlanma olarak ele alan görüşler temelde milliyetçi iddiaları içinde barındırmaktadır. Özellikle de “zihniyet” ve “evrim” gibi temel temalar üzerinden yürüyen savlar kelimenin en keskin anlamıyla milliyetçidir. Yani bahsi geçen toplumların tümü farklı zamanlarda değişik şekillerde ve bazen birbirlerini etkileyen paralel gelenekler içinde genel tarihsel sürece dahil olmuşlardır. Konuyu bu şekilde ortaya koymak sözcük seçimini fazla ciddiye almak gibi görünebilir. Bir taraftan bu gibi yazarlar bu gelişmelerin yaşandığı biricik yerin Avrupa olmadığının çok da iyi farkındadırlar. Ne var ki zihniyetler temelinde bir açıklamayı yardıma çağırmak (Lévy-Bruhl’ün “ilkelleri” anlatırken kullandığı ifadesindeki gibi) mantık konusunda yazarken açıklamaya çalıştığımız, bilişsel yapının tamamen yanlış bir düzeyinde yer alan “biriciklik” varsayımında temellenir.

Kronoloji üzerinde durulmasının başka bir nedeni daha vardır. Ortaçağ tarihçisi Murray’ın bilişsel gelişmelerin ortaya çıktığını iddia ettiği dönem, on altıncı ve on yedinci yüzyılın Bilimsel Devrimi hakkında yazan tarihçilerin söylediklerinden çok daha erken bir zamana rastlar. Benzer bir tartışma bankacılığın tarihi söz konusu olduğunda da belirlir. Alt başlığı “The primitive bank of deposit, 1200-1600” [İlkel mevduat bankaları, 1200-1600] olan bir makalesinde Usher, ortaçağda “bankacılığın kökenleri” hakkında yazar. Usher, Roma İmparatorluğunda da bankacılık faaliyetinin olduğunu bilmektedir; fakat daha dikkatli olabilseydi, ma-

kalesinin adını "Modern Avrupa'da bankacılığın tarihi" koymasına gerekirdi. Olduğu haliyle makalenin başlığı, desteklenemeyecek bir küresel öncelikler iddiasını ima eder. Bir açıdan sorun yine ifadeyle ilgilidir. Fakat ifadenin etkisi büyüktür; ifade çerçeveyi oluşturur. "New Interpretations of the History of Banking" [Bankacılık Tarihine Yeni Yaklaşımlar] (1954) adlı çalışmayı tartışırken, de Roover da söze aynı şekilde başlar: "Bankacılıktan ilk olarak on ikinci ve on üçüncü yüzyıl Ceneviz noter kayıtlarında bahsedilmektedir." Bir kez daha, bu ifade de dikkatsizce dile getirilmiştir. Bu haliyle sadece ortaçağ Batı Avrupası için geçerlidir (daha evvelki ekonomik sistemin çöküşünün ardından varolduğu haliyle Batı Avrupa). Yeniden canlanma bir doğuş gibi sunulmuştur.

Daha önce gördüğümüz üzere, bu yeniden canlanmanın kesin bir zamanı yoktur. De Roover on üçüncü yüzyılın köklü değişimleri üzerinde ısrar ederken, Tawney ve diğerleri daha sonraki dönemin devrim niteliğindeki (Rönesans ve Reform'ca ateşlenen) gelişmelerine vurgu yapar. İlk modern tarihçiler dışsal (sosyo-kültürel) özelliklere ağırlık vermişlerdir; ortaçağ uzmanlarıysa bir Avrupalı akıl üzerinde ya da zihniyetteki değişimler üzerinde dururlar.

Matematik Doğuda ve Batıda birbirinin aynı olmayan fakat birbirine paralel gelişmelerin yaşandığı bir alandır ve çoğunlukla söylendiği gibi bilimlerin büyümesinde anahtar konumdadır. Matematikğin doğum yerinin Avrupa olduğu iddiasını çoktan reddettik. Geometriyle beraber ilk ilerlemeler Mezopotamya ve Mısır'da gerçekleşmiş ve ancak ondan sonra Yunanlarca ele alınmış ve daha fazla sistematikleştirilmiştir. Çin'de filozof Mozi'nin takipçileri aksiyomlar üretmeye ve adım adım tümdengelimle ispatlar yapmaya çalışmışlardır. Fakat bunlar hiçbir zaman çok da sistematik olmamış, erken Çin geometrisi de Yunanlarınkinden daha az gelişmiştir. Örneğin Pythagoras teoreminin ispatı sayısal gösterimle sınırlıdır. MÖ üçüncü yüzyılla birlikte bu, Eukli-

des'ten daha basit olan fakat "tümdengelimci kesinlikten"¹² yoksun cebirsel bir kanıtlamayla (Hindistan'da da bulunur) genellenmiştir. Farklılık, alfabenin tersine soyut, rakamsal olmayan semboller sağlamayan logografik yazıyla ilgili olabilir. Bu durum matematiğin bazı yönleri açısından Çinlilere olası bir avantaj sağlamıştır. Örneğin Çin abaküsü on dördüncü yüzyıla kadar yaygın kullanıma girmemiş olmasına karşın daha evvelki dönemlerde (ve bugün de Doğunun çoğu yerinde olduğu gibi) düşünsel açıdan önemli bir rol oynamıştır. Sıfırlar, ilgili sütunda boşluk bırakılarak temsil ediliyordu ve 1000 yılı civarında bu boşluk açık bir halkayla, sıfırla dolduruldu. Çarpım tablosu (ki bu yazının kullanımıyla beraber gelmişti) bilinmesine rağmen işlemci olarak hiçbir simgesel işaretleme sistemi kullanmadan oldukça karmaşık çarpma ve uzun bölmeler yapılabilirdi.¹³ Aslında üçüncü ya da dördüncü yüzyılda bulunan bu uzun bölme yönteminin, okullarında yöntem haline gelecek Avrupa'ya Çin'den aktarılmış olabilir. Blunden ve Elvin'in işaret ettikleri üzere, geç ortaçağda Çin matematiği dünyanın en gelişmiş olanıydı; daha sonraki gerileyişiyse bilim tarihinin bilmecelerinden biridir.¹⁴ Bu gerilemenin, Batının çağdaş ilerleyişi karşısında düşünülmesi gerekir; tıpkı bu ilerleyişin Batının önceki gerileyişi ve Doğunun başarıları karşısında düşünülmesi gerektiği gibi. Batının matematikte ilerlemesinin pozitif sebeplerinden ayrı olarak, Doğunun geri kalmasına neden olan birtakım teknik sorunlar vardır. Bunlardan biri muhtemelen, kâğıt ve mürekkebin tersine, düzeltmeyi ve hesaplar üzerinde yeniden düşünmeyi sağlayacak hiçbir kaydın abaküs kullanarak tutulamamasıdır. Açık bir biçimsel sembolizm eksikliği, "ulaşılabilecek noktanın içten çizilen sınırlarını," daha az "gerçekçi" sorunların keşfinin engellenmesini ifade eder. Öte yandan Çin muhasebesi, dolandırıcılığı önlemek

¹² Blunden ve Elvin, 1983, s. 194.

¹³ Needham, 1959.

¹⁴ Blunden ve Elvin, 1983, s. 197.

amacıyla kendi içinde özel bir sayı dizisi geliştirmiştir; iş hayatı, olumsuz etkilenmiş görünmemektedir.

Bu gelişmelerin ifade edilme tarzlarıyla ilgili çok büyük bir sorun vardır. Blotz, Avrupa'nın attığı adımların önemli bir özelliğinin "biricik bilimsel bir bakış açısı"yla donanmış olması olduğunu söyler; bu bir gelenek değil fakat bir "bakış açısı," belki de bir zihniyettir. Asya ticareti üzerine çalışmasında (1978) Chaudhuri, Hindistan'ın on sekizinci yüzyılda bir sanayi devrimi gerçekleştirmedeki başarısızlığını, bir yönüyle "bilimsel bilgide yüzyıllar boyunca dikkat çekici hiçbir ilerlemenin olmamasına ve geçmiş becerilerin yayılabilmesi ve sistematik olarak kaydedilebilmesi için gereken düşünsel araçlardan ciddi şekilde yoksun olmasına bağlar."¹⁵ Blotz'un söylediklerini, Chaudhuri'nin yaptığı gibi bilimsel bilgi birikimi açısından yeniden ifade edecek olursak (ya tamamen anlamsız ya da tehlikeli bir hale gelen) "biriciklik" veya gelişimi "zihniyetler" düzeyine yerleştiren bir kavram olarak "içine işlemişlik" üzerinde daha az durma eğiliminde olmamız gerekir. Şüphesiz zihinsel süreçler işin içindedir ve bilgi üretimini açık bir şekilde etkilemiştir. Ne var ki zihniyetlerden, bakış açılarından ve hatta kültürden bu şekilde bahsetmek yaratıcı faaliyeti aşırı genelleştirmek (toplumun tüm üyeleri dahil değildir) ve başkalarının, doğru eğilimlere sahip olmadıklarından dolayı erişemeyecekleri bir düzeye koymak olur. Bu, bilişsel süreçleri daha önce de tartıştığım üzere kapasiteler yerine yetenekler düzeyine yerleştirmek ve dolayısıyla değişimin çabukluğunu ve hatta olanaklılığını küçümsemek anlamına gelmektedir.¹⁶

Bir kez daha, Avrupa'daki bilgi "devriminin" hem yeri hem de zamanı tartışmaya açıktır. Ortaçağ uzmanları on üçüncü yüzyılın katkısını, modern tarihçilerse Rönesansın ya da daha sonrasının katkısını vurgulayacaklardır. Öte yandan felsefeciler "Akıl Çağı" ve Britanya'da monarşinin Restoras-

¹⁵ Chaudhuri, 1978b.

¹⁶ Goody, 1986, s. 246.

yonunu takip eden Aydınlanma sırasında öğrenmenin yükselişi üzerinde duracaklardır. Ticaretle para yönetiminde ve başka alanlarda yaşanan incelemiş olduğumuz değişimlerin ışığında, tarihçiler arasındaki bu belirsizliğin, en azından zihniyetler ya da derin kültür yapıları söz konusu olduğunda kopuş ve süreklilik tartışmaları hakkında bir muğlaklığı ortaya çıkarması gerekmektedir. Bu değişimler birçok "devrim," kopuş veya aşama kuramının öngöreceğinden çok daha uzun bir dönem içerisinde belirmiştir. Aynı zamanda dönüşüm bir ülkeyle sınırlı tutulmadığı takdirde süreklilik tezi de tehlikeye girecektir.

Bu tartışmada dikkate alınması gereken başka bir nokta daha vardır. Daha önce de gördüğümüz üzere, klasik dönemin aksine ortaçağ Avrupası'nın sahip olduğu bilgi birikimi Çin'le karşılaştırıldığında daha geridir. Needham'ın Büyük Kesinti olarak adlandırdığı dönem ikinci ve on beşinci yüzyıl arasına karşılık gelmektedir. Yunanların parlak zekâlarına ve gerçekleştirdikleri büyük başarılarla rağmen Çin matematikte, astronomide, gelgit bilgisinde, beşeri coğrafyada, niceliksel haritacılıkta, paleontolojide "modern bilim belir-meye başlayıncaya kadar, Avrupa'dan çok daha ilerideydi."¹⁷ Dolayısıyla [Avrupa'nın bilgi birikiminde] bir patlama olunca, bu, kısmen önceki durgunluk nedeniyle, doğal olarak bir "devrim" biçimini aldı. Bir "geri kalmışlık" tarihi karşısında sonraki yeniden canlanmanın aktörleri her zaman, diğer entelektüel çevrelerdeki aktörler gibi (en azından bir kere asıl yerel gelenekle bir kopuş yaşandığında) engellenmiyor, sınırlandırılmıyorlardı. Püritenizmin ve de Kitabı Mukaddes üzerine çalışmanın çok az yardımı olmuş olabilir, fakat geniş anlamında Protestanlık içinde, diğer reformcu hareketlerin de faaliyetleriyle birlikte, aktörler seküler konularda da kurulu bir rejimin (ya açıkça sansürle ya da üstü örtük

¹⁷ Needham, 1958, s. 623. O zamana kadar ele aldığı konuları ayrıntılarıyla veriyor. Aynı şey sismoloji (s. 626) ve mineraloji (s. 646) için de doğrudur.

olarak bilgi dizgelerinin kontrolü yoluyla) getirdiği kısıtlamalardan sakınabilmişlerdir.¹⁸ Veya sebep sadece uyuşukluk olabilir; öyle ki, Hawthorne'nun yaptığı etki gibi en ufak bir kıpırdanma daha yüksek bir üretkenliğe neden olur.¹⁹ Dinsel kısıtlamalardan "özgür" kalmak birçok faaliyet üzerinde etkili oldu; örneğin bir kişinin kendini Katolik Kilisesinin bağlarından kurtarması, "ensest" sorunu da dahil, evlilik düzenlemelerinin yeniden düşünülmesi anlamına geliyordu.²⁰ Aynı şekilde İngiltere ve Hollanda, papalık prangalarını kırmalarıyla birlikte, Batı Afrika ve diğer yerlerde Papa'nın İspanya ve Portekiz'e verdiği ticaret tekellerini kırma yolunda özgür kalıyorlardı. İngiltere ve Hollanda'nın tüccarları artık dinsel mahkemelerin yargısı altında değillerdi ve istedikleri yerde, Katolik tüccarlara yasak olan mallar da dahil olmak üzere (bunların arasında "paganlara" silah satışı da vardır) istedikleri malın ticaretini yapmakta özgürlerdi; Kuzey Gana'da mışket tüfeği bugün bile silahların Protestan kaynaklı olduğunu imleyen "Danimarka tüfeği" adıyla bilinir. Böyle bir özgürlüğe sahip olabilmek için mutlaka Protestanlığı kabul etmek gerekmiyordu; Katolik olmamak yeterliydi. Protestanlar dinleri tarafından "özgür olmaya zorlanmıyorlardı," onları birçok sınırlamadan özgür kılan şey daha ziyade Katolikliği reddetmeleriydi.²¹ Hale etkisi oldukça güçlüydü.

Hem Avrupa'da hem de Asya'da, kilisenin değil, tüccarların ya da sarayın egemen olduğu görece daha açık okuryazar kültürler gelişmiştir; özelde, sarayın birtakım özelliklerini benimseyen ve aynı zamanda diğerlerini de yaratan tüccarlara ait bir alt kültürün varlığı Afrika'nın bu tür toplumlarına damgasını vurmuştur. Bu, Afrikalı tüccarların kendile-

¹⁸ Bu argümanın İngiltere'deki "Bilimsel Devrim"e uyarlanmış hali için bkz. Hill, 1961; Kearney, 1964; Raab, 1962.

¹⁹ Elton Mayo'nun, Batı Elektrik Şirketinin Chicago'daki Hawthorne İşletmeleri (1927-32) çalışmasını anmak isterim. Ayrıca bkz. G. C. Homans, *The Human Group* (Londra, 1951), 3. Bölüm.

²⁰ Goody, 1983.

²¹ Bkz. Durkheim, 1897.

rine ait bir kimlikleri olmadığı anlamına gelmez. Örneğin Gonja'da, uzun mesafe tüccarları, farklı bir grup olan fakat dinsel kimlikleri dışında ayrı bir kimliğe sahip olduklarından çok da bahsedemeyeceğimiz Müslümanlardı. Şüphesiz hemen hemen aynı derecede başarılı oldukları Hangzhou ya da Ahmedâbad'da, Osaka ya da Londra'da yerleştirdikleri şekliyle bağımsız seküler bir kültürü hiçbir zaman geliştiremediler.²² Aslında tüccar kültürlerine ilişkin, örneğin Avrupa, Çin ve Japon tiyatrosunda birbirine oldukça paralel gelişmeler birçok sosyal ya da kültürel tarih çalışmasının görmezden geldiği dikkat çekici bir özelliktir.

Öyleyse Batının, Rönesanstan sonra kısmen filizlenen piyasa ve matbaanın alfabetik yazıya uygun hale getirilmesi sayesinde bilgi birikiminde önemli kazanımından olduğu doğru olmasına rağmen ekonomide, öğrenimde ve sanatlarda birçok büyük gelişme Doğuda çoktan gerçekleşmiştir.²³ Açıkça bütün bu başarıların Protestanlıkla hiçbir ilgisi yoktur; herhangi bir dinsel ideolojiyle ilişkisiyse çok azdır. Öğrenim söz konusu olduğunda Çin sarayındaki görevliler, soylular ve öğretmenler araştırmalarının sonuçlarını bir araya getirebilmek için sürekli olarak çalışıyorlardı; Hawkes'ın özel bir Çin buluşu olarak değerlendirdiği Song ansiklopedileri buna verebileceğimiz örnektir. Dünya hakkındaki malumatın bir özetini içeren bu çalışmalar biçimleri, içerikleri ve yazarları açısından çok çeşitliydi.

Çok çeşitli pratik alandaki başarıları öylesine büyüktü ki insan, hayvan ya da su gücüyle çalıştırılabilen ve kendir liflerini eğirmede kullanılan bir on dördüncü yüzyıl Çin eğirme makinesi örneğine bakan Elvin'in aklına on sekizinci yüzyıl İngiliz icatları gelmektedir. Bu, onu şu soruyu sormaya yöneltir: Niçin daha önce Çin değil de sonraları Avrupa tekstil

²² Hangzhou için bkz. Rowe, 1984; Ahmedâbad için bkz. Gillion, 1968; Londra için bkz. Thrupp, 1962; Osaka, için bkz. Hauser, 1974.

²³ Çin'de varlığını yüzyıllarca sürdüren mathaa üzerine bkz. Pelliot, 1953; Tsein, Needham, 1985 içinde.

retiminde bir sanayi devrimine sahne olmuştur?²⁴ Elvin'in cevabını "denge noktasının yüksek oluşu"yla ifade eder. Sonuçta, araştırması Çin'in daha önceki geri kalmışlığına değil, "Çin'in geleneksel tekstil sanayimdeki gerilemeye odaklanır." Akılcılığın, yaratıcılığın ya da girişimciliğin eksikliğine göndermeyle yapılan açıklamalar artık geçersiz kalmaktadır; çünkü bütün bu özelliklerin daha önceki dönemde de varolması gerekir. Bu tartışmaları oldukları halleriyle görmemiz gerekir; bunlar, Avrupalıların genel olarak dünya toplumu-na ve hatta "Avrupa uygarlığına" yaptıkları katkıyı şişirme eğilimlerini sergiler. Birinin kendini yüceltmesi diğerlerinin aşağı görülmesi demektir; böbürlenmek orta yolun olmadığı bir durumdur.

Bu değişikliği göz önünde tuttuğumuzda derin, sürekli, kültürel etkenler hakkında spekülasyon yapmak anlamsız kalmaktadır; rneğin Batının yarı kalıcı bir üstünlüğünü ima eden bireycilik ya da Batının içinden geçtiği herhangi bir "zorunlu" olaylar dizisinin (antik toplumdan "feodalizme" ve daha sonrası aşamalara geçiş) soyutlanmaya çalışılması gibi. Bunun yerine Tunç Devrinden kalan ortak mirası dikkate almamız ve Doğunun bir dönemde belli bir alanda, Batınınısa başka bir zaman ve alanda ilerlemesine neden olmuş etkenlerin daha özgül, somut düzeylerde aranması gerekir. Bu, Batıya, akılcılığın (veya akılcılığın özel bir biçiminin) varlığının ya da gelişiminin veya buna benzer biricik birtakım özelliklerin damgasını vurduğunu varsayan yaklaşımdan oldukça farklıdır.

Bu özelliklerden biri, kuşkusuz çok önemli bir gelişme olan Yunan alfabesidir. Ben dahil birçok Batılı hümanist Yunan alfabesi (nszler artı ünlüler) zerinde yoğunlaşmış, bunu morfolojik olarak Doğu ve Batı Asya'nın daha gelişmiş logografik sistemleriyle karşılaştırmıştık. Fakat bu gelenekler, alfabetik okuryazarlığa göre, çalışmak için fazla karmaşık, tam ve ayrıntılı olarak öğrenebilmek içinse daha az

²⁴ Elvin, 1972, s. 137.

kolaydı; yine de herhangi bir yazı biçiminin insan toplumlarına sağladığı birçok avantajı sağlıyordu; bir iletişim aracı, bilgi saklamanın ve yeniden düzenlemenin bir yoluydu ve o bilgiyi işlemenin yeni yöntemlerini gösteriyordu. Bu yazı biçimleri hem bilgi birikimini, sentezini ve bilginin somutlaşmasını sağlıyor hem de artistik yapıtlar üzerinde derin bir etki yaratıyordu.

Yazının gelişimi Tunç Devrinde ileri bir kentli yaşama sahip olan toplumlarda, gelişkin tarım ve zanaat biçimlerinin yerleştiği zamanda gerçekleşti. Bu süreçte ekonomik olanla "kültürel" olan birbirleriyle yakından ilişkiliydi; biri bir diğerini besliyordu. Doğu ve Batı arasındaki birtakım benzerlikler (ki bunları belirtmek hiçbir şekilde ikisi arasındaki farklılıkları inkâr etmek demek değildir), yakın zamana kadar hem ileri bir tarımdan hem de (İslam etkisi altında gelişen kesimleri hariç) yazıdan yoksun olan siyah Afrikayla karşıtlık içindedir. Daha önce Avrupa ve Asya arasındaki bu benzerlikleri üç bölüm altında incelemiştim; aile, yiyecek ve çiçekler. Daha önceki iki kitabımda şu tezi öne sürmüştüm: Evsel gruplar düzeyinde, Asya'daki aile yapısı, çoğu zaman görmezden gelinen bir dizi dikkat çekici yönüyle Avrupa'daki aile yapısına benziyordu.²⁵ Bu, hane halkı oluşumunun, kişiler arası ilişkilerin, aile stratejilerinin ve evsel ekonominin, yapısal olarak, ikili birçok sınıflandırmanın ve kuramın gerektirdiği kadar birbirinden ayrı olmadığını öne sürdüğüm altıncı bölümde farklı bir açıdan yaklaştığım bir tartışmadır. Örneğin geniş akraba grupları (soy ya da klan gibi) düzeyinde önemli farklılıklar olmasına karşın bu farklılaşma, ne ticari ve sınai gelişimi ve bilgi sistemleri birikimini ne de "kültürel" edimlerin düzeyini büyük oranda etkilemiş görünmektedir. Aslında Çin'de soy etrafında ticari girişimler oluşabilir, okullar açılır ve çeşitli festivaller düzenlenirdi.

Başka bir yerde yemek pişirme düzeyinde "kültürel marifetleri" karşılaştırmaya çalışmıştım. Afrikalı toplumlar ara-

²⁵ Goody, 1976, 1990.

sında yemek pişirme tarzlarında minimal düzeyde bir farklılaşma olduğunu belirtmiştim: krallıklarda bile şefler ve halktan olanlar büyük oranda benzer yemekleri yiyorlardı. Asya ve Avrupa'nın gelişmiş devletlerinde sıradan insanlarikinden ve sıradan durumlarda yapılan yemeklerden farklı (fakat tamamen ayrı olmayan), ileri seviyede bir *haute cuisine*'e rastlarız. Çok tatmin edici olmasa da iddiamızı şu şekilde ortaya koyabiliriz: Yemek yapma tarzları yapısal olarak benzer fakat kültürel olarak farklıydı. Bu nokta, bu kadar genel ifadelere başvurmaksızın daha da iyi ifade edilebilir.²⁶ Çiçek kültürü için de buna benzer bir argümanı izlemiştim; o argümanımda bu durumun siyah Afrika için ancak marjinal düzeyde geçerli olduğunu fakat Asya ve Avrupa'nın başlıca devletlerinde oldukça geliştiğini gördüm.²⁷

Hem yemek hem de "estetik" çiçekçilik, ekonomiye ve sıradan gıda maddeleri artığının varlığıyla yakından ilişkiliydi. Ne var ki bu, hiçbir zaman ilgili tek etken değildi; kapsamlı uzmanlaşmış üretime ve kullanımda hiyerarşiye olanak tanımıştır. Bu geleneksel hiyerarşiye birey düzeyinde ilginç bir tepki, bir kararsızlık, toplumsal sistem düzeyinde bir çelişki eşlik etmiştir. Tek bir toplum içindeki "sınıf temelli" alt kültürlerin varlığı, ortak toplumsal üyelik (ve dil) ve çeşitli gelenekler ve farklı grupların kaynaklarına erişim arasındaki üstü örtük bir çelişkiye dayanan açık bir karşıtlık olanağına yol verir. Bu, bir kültürün eşzamanlı birliği ve ayrılığıyla, eşitlik ve hiyerarşiyle, üyelik ve dışlanmayla ilgili olan sorundur. Benim görüşüme göre benzer sorunları yazının olmadığı, örneğin Afrika'daki toplumlarda da bulabiliriz fakat oralarda bu sorunlar çok büyük oranda üstü örtük durmaktadır. Oysa Avrupa ve Asya'nın başlıca toplumlarında bu gibi kaygılar açık bir şekilde yazıyla ifade edilir ve yalnızca büyük bir ün kazanmakla kalmaz yankı da uyandırır. Bunlar reformcuların (felsefecilerin ve rahiplerin) kaleminden

²⁶ Goody, 1982.

²⁷ Goody, 1993.

çıktı; zenginlerin sıkıntıları, lüks kültürleri içinde alternatif bir gelenekte somutlaştı.²⁸

Bu durumlar muazzam kaynaklara farklı erişim yollarıyla ilişkili sorunların çeşitli biçimlerde karakteristiğidir. Bununla bir ekonomik belirlenimciliği kastetmiyorum; sadece kent devrimiyle birlikte Tunç Devrinin, sözünü ettiğimiz gelişmeler için, en azından zamansal açıdan çok temel bir başlangıç olduğunu söylüyorum. Bu gelişmeler (yazının bulunmasıyla birlikte) iletişim biçimlerinde, ayrıca hem tarım hem de zanaat üretiminde yaşanan değişimleri de kapsamaktadır.

Son iki yüzyıl boyunca Avrupa'ya egemen olan sosyoloji, tarih, ekonomi ve antropoloji disiplininin devasa araştırma külliyatının ardında yatan şey uzun dönemli bu ortak tarihin görmezden gelinmesidir ve bu yaklaşım sorunsalını Batının Yükselişi ve biricikliği olarak saptamaktadır. Sınai kapitalizmin, su ve buhar gücü kullanılan makinelerin yaptığı kitle üretiminin geliştiği ilk yer Batı Avrupa'dır. Dört yüzyıl kadar önce Rönesansa, sadece ticari faaliyetlerin Batıda büyük artışı değil aynı zamanda, dinsel kontrolden kendini giderek sıyrabilmiş kentli burjuvazi ve meydanlar çevresinde büyüyen artistik üretim ve bilgi sistemleri de damgasını vurmuştur.

Bazıları bu artışın kapitalizmin doğuşunu temsil ettiğini düşünmüşlerdir. Kapitalizm kavramını tanımlanmak kolay değildir ve bazı ekonomi tarihçileri bunun yerine "girişimcilik" ya da "büyüme" kavramını yerleştirmeye çalışmışlardır.²⁹ Daha uzun dönemli tarihsel ve daha geniş karşılaştırmalı bir perspektiften bakıldığında bu iki kavram da aynı derecede yetersiz kalmaktadır. Varolan birçok açıklama için de aynı şey geçerlidir. Ne var ki tarihçiler arasında yaygın bir görüş bu gelişmenin ilk kez Venedik'te ortaya çıktığıdır.³⁰ Ampirik

²⁸ Bu konuya *Cooking, Cuisine ve Class* (s. 147 vd.) ve *The Culture of Flowers* (son bölüm) içinde değinildi, fakat bu konu gelecek bir kitapta daha kapsamlı ele alınacaktır.

²⁹ Lane, 1969, s. 3.

³⁰ Lane, 1963, s. 312.

olarak bu iddia bazı sorunları da beraberinde getirmektedir; çünkü XII. yüzyıldan sonra Avrupa'da yapılan ticaret ve alış-veriş, Mısır'dan Çin'e kadar başka birçok topluluğun yüzyıllar boyunca yaptıklarından çok daha az farklıydı. Avrupa için geçerli olan şey bir doğuş değil, Avrupalıların devam ettirmede başarısız kaldıkları önceki Akdeniz ticaretinin yeniden canlanmasıydı. Venedik'in kapitalizmin doğum yeri olduğu görüşünün savunulabilmesi için ticari faaliyetlerin varlığının on sekizinci yüzyıl Sanayi Devrimi için zorunlu bir ön koşul olduğu varsayımının kabul edilmesi gerekir. Fakat Hindistan, Çin ya da Japonya'daki ekonomik etkinlik biçimleri (Batıdaki-ne denk gelen), fabrika sisteminde sabit sermayenin yatırımının getirdiği kalkınmaya açık değil miydi?

Antropologlar, sosyologlar, iktisatçılar ve bilhassa (Japonya'nın olmak üzere, Çin ve Hindistan'ın ticari ve sınai faaliyetleriyle birlikte, piyasanın mevcut olduğu ve olmadığı durumlar arasındaki farkları vurgulayan) gelişme kuramcıları tarafından sunulan genel (çoğunlukla ikili ama en azından karşıt) dünya görüşlerini uzlaştırmaya çalışmakta bir sorun vardır. Timberg (1978), incelikli örülmüş bir tartışmasında Weber ve McClelland gibi yazarların düştükleri "psikolojik belirlenimciliğe" işaret ederek "ticari girişimcilikle ilgilenen yazarlarca temsil edilen egemen düşüncenin"³¹ yetersizliklerine dikkat çeker. Onların kavrayışları sözü edilen yerlerde sonradan ortaya çıkan gelişmelerle uyum içinde değildir; böylelikle gözlem için birtakım *ad hoc* teorem uyarlamasıyla karşı karşıya kalırız ve "Protestant Ethic and the Parsees" [Protestan Etiği ve Farsiler] adlı eserin en iyi şekilde temsil ettiği bir dizi çalışma çıkar karşımıza. Max Weber kapitalizmin gelişimi hakkındaki dahice tartışmasında, bu kurumla Protestan Etiği arasındaki seçmeci benzerliğe dikkat edilmesi gerektiğini söyler, görüşünü dünyanın diğer büyük dinlerindeki ekonomik etikleri inceleyerek destekler ve

³¹ Timberg, 1978, s. 16.

bu dinlerin de böyle bir ekonomik gelişmeye açık olduklarını belirtir. O zamandan bu yana araştırmacılar Protestan Etiğini her yerde bulmuşlar ve hiçbir yerde bulamamışlardır.

Lloyd 1990 tarihli çalışmasında, bu tür açıklamaların temelini oluşturan zihniyet kavramına yapılan her türlü göndermeyi şiddetle eleştirir. Burada sorunlu olan şey bu düşüncenin (mutlak anlamda özgül olmasa da) akılcı olmaya akılcı'ya, büyüden bilime kesin geçişlerin olduğu varsayımıdır. Oysa bulduğumuz, karşıtlıkların ya da daha iyisi, alternatiflerin bir yorumudur. Örneğin astrolog Girolano Cardono (1501-76) sadece bir matematikçi, bir doktor ve bir astrolog değil aynı zamanda şansa da inanan biriydi.

Lloyd kitabında Yunan ve Çin biliminin dikkatli ve akılcı bir incelemesini yapar ve bu ikisi arasında, Avrupa'da sonradan bilgi sistemlerinde gerçekleşen ilerlemeyle ilişkili olan daha önceki farklılıkları vurgular. Lloyd Yunan biliminin ve felsefesinin, yerini almaya koyulduğu geleneksel bilgi biçimleriyle ortak olan bir dizi özelliğini vurgular. Ama bir açıdan, yani "araştırmaların açıklık ve bilinçlilik düzeyinde"³² farkına vardığı farklılıklar hatırı sayılır ölçüdedir. Lloyd bu geçişin zihniyetteki bir değişimden değil polemiksel bir amaca dayanan araştırma tarzının tanımından kaynaklandığını söyler. Bunu, Yunanların münakaşa ve ikna yeteneği kazandıkları adli mahkemelerine ve politik sistemlerine bağlar. Lloyd'un da farkında olduğu gibi bu özelliklerden birçoğu yine de arkaik döneme kadar uzanır.³³

Lloyd'a göre Yunan biliminde önemli olan şey, onların matematiği, tıbbı ya da astronomiyi icat etmiş olmaları değildir (ki bunları zaten onlar bulmadı) fakat onlar ilk kez Batıda "bu araştırmaların yöntemlerinin, kuruluşunun ve durumunun bilinçli çözümlemelerini yapmışlar, ilk defa, gerçek anlamda, ikinci derece soruları üretmişlerdir."³⁴ Bunlar, açık

³² Lloyd, 1990, s. 8.

³³ *A.g.e.*, s. 60.

³⁴ *A.g.e.*, s. 58.

seçik yazılı biçimler düşünüldüğünde kuşkusuz doğrudur. Ne var ki olağanüstü başarıları düşünüldüğünde, çivi yazısı kullanılarak saklanmış olmasalar bile bu sorulardan bazı-
larının Mezopotamya'da yapılan keşifler sırasında gündeme gelmediğini söylemek zordur. Aslında o sistemin zorlukları, yöntemler üzerine kafa yormayı olumsuz bir yönde etkileyebilir. Çok genel bir düzeyde, bu tür bir tartışma Lloyd'un, doğru bir şekilde özbilinçlilik diye tanımlayacağı (benimse kitabın yansıtabilirliği dediğim) şeyi destekleyen yazı ve benim üstü örtük olanı açık kılan diye adlandırdığım süreç tarafından alevlendirilmiştir, çünkü bu süreçlerin nüveleri sözlü toplumlar da mevcuttur (hatta lokman hekimlerin tedavi yöntemleriyle kurban keserek tedavi olma arasındaki farklılıkların karşılaştırılmasında bile). Yunan kültüründeki çatışmacı öğelerin tabii ki siyasal-hukuki tartışmanın içinde görülmesi gerekir, fakat bunlar retorik yöntemlerinin geliştiği bazı sözlü toplumlar da bulunmaktadır.³⁵ Bu özbilincin Yunan kültüründeki kökleri kuşkusuz birden fazladır, fakat bunlardan bir tanesi şüphesiz, yazının ve özellikle alfabetik yazının ve papirüsün sunduğu, Loeb koleksiyonlarını dolduran engin kitap birikimiyle sonuçlanan daha geniş imkânların varlığıdır.

Lloyd bu yöntembilimsel spekülasyonlarla ilgili olarak, kesin kanıt, en azından geometrik kanıt anlayışını bir Yunan buluşu olarak görür. Lloyd, Hintlerin sunakların inşasında kullandıkları, "karenin, dikdörtgenin, yamuğun ve dik açılı üçgenlerin alanlarıyla ilgili yoğun geometri bilgisi gerektiren sorunlarla uğraşacak düzeyde bir geometrik yöntemi geliştirdiklerini kabul eder. Şüphe duyduğu şey (MÖ 500 ve 100 arasında oluşturulan) Sulbasûtra'da kesin ve açık bir kanıt kavramı olup olmadığıdır. Çünkü [Hintler] yaklaşık yakınsamalarla kesin sonuçları birbirinden ayırmada başarısızdır (yine de bazen kesin sonuçlara ulaşabiliyorlardı); pratik sonuçlarla ilgileniyorlardı ve kanıt yöntemleri hakkında

³⁵ Bloch, 1975.

doğrudan hiçbir kaygıları yoktu.”³⁶ Lloyd’un da kabul ettiği gibi bu, kanıt yöntemlerine ilişkin dar bir bakış açısını temsil etmektedir. Zorunlu olarak Aristoteles’in formüle ettiği ve Euklides’in kullandığı katı ölçütleri uygulamadan da bilimde dikkat çekici mesafeler katedilebilir. Aslında Lloyd’un gösterdiği üzere bu yöntemlere uymak diğer olasılıkların izinin sürülmesini engelleyebilir.

Lloyd’un yaptığı gibi, metaforik ve gerçek anlamlı ifadeler arasında bir ayırım yapmış olduklarını iddia etmek³⁷ makul görünebilir, fakat bence istisnasız tüm kültürler üstü örtük bir şekilde de olsa bu ayırımı yapar; çünkü dil kullanımının kendisi bunu zorunlu kılar. “Ayrım” ve “farklılaşma” terimlerini, Lloyd’un çizdiği ve kullandığı anlamda bir ayırma karşılık gelecek biçimde kullanıyorum. Bana göre ayırım terminolojisiyle ilgili bir şeydir; Lloyd için bir terimi kullanmak terimi kavramak anlamına gelmez.

Fakat kesin bir sözcük kullanmadan da belli bir ayırım çizilebilir. Fransızların, bizlerin aksine ölü bir koyunun eti için kullandıkları özel bir sözcükleri yoktur (biz, özgül sosyo-ekonomik koşullar altında, Anglosakson ve Latince kökenli bazı terimleri almış ve onları dönüştürmüştüz). Fakat hiç kuşku yok ki onlar da ölü ve canlı arasında bir ayırmadan faydalanırlar. Aslında bu, sözlüğe ait bir biçim almasa da apaçık bir ayırımdır.

Lloyd’un gördüğü şekliyle genel sorun bir zihniyetin nasıl kazanıldığı değil bilgi iddiaları arasındaki düşmanlığın hangi şartlar altında geliştiğidir. Buna ilişkin olarak kategorilerin varlığı Lloyd için can alıcı bir noktadır: “*bunlara benzer apaçık kategorilerin olmadığı yerlerde düşünce ve inanç ifadelerinin bir tür meydan okumaya daha az maruz kaldıkları ortadadır.*”³⁸ Lloyd’un da kabul ettiği gibi Güney Sudan’daki Nuerlerle ilişkili olarak, diğer kültürler dış tehditlere, özellikle de

³⁶ Lloyd, 1990, s. 104.

³⁷ A.g.e., s. 14.

³⁸ A.g.e., s. 25 (italikler yazara aittir).

araştırmacı antropologlara karşı tam olarak bağışık değildir. Ne var ki bu sınırlı bağışıklık hiçbir şekilde kategorik bir ayrımın yokluğuna dayanmaz. Bu, sözcükleri kavramlardan farklı tutmak ve ayırt etmeye aşırı vurgu yapmaktır (bu en azından antropolojik dilbilimine getirilebilecek bir eleştiridir). Mavi kavramının olmayışı mavi renginin bilinmediği anlamına gelmez. Kuşkusuz özgül bir mavi kategorisinin belirişi yine de kültürel tarih açısından dikkat çekicidir.

Lloyd ilkel bilimin Mısır, Babil, Hindistan ve Çin'de geliştiğini düşünür. Öyleyse, metaforu reddeden Platon ve Aristoteles (örneğin tasım bilimde), "yeni bir araştırma tarzının" nereye kadar kurucularıdır.³⁹ Lloyd, Yunan bilim ve felsefesinde gerçekleştirilen başarılarla siyasal sistemi karakterize eden polemikler arasında ilişki kurmaya girişir. Eski Yunan'ı Çin'le kıyaslar ve karşılaştırır; zihniyetler hakkındaki bir tartışmayı reddeder ve benim bilişsel işlemler dediğim şey üzerinde yoğunlaşır. (Yüzeysel olan ilk yaklaşımında) "etiğe, doğa felsefesine, matematiğe, mantık ve epistemoloji konularına olan yoğun ilginin ortaya çıkışında ve edebi eleştiri ayrıca tıp ve astronomi alanlarında benzerlikler görür. Farklı dönemler için Çin'den, diğer birçok özellik arasından argümanların bilinçli bir şekilde incelenmesine, bazı belirli eleştirel, şüpheci ve apaçık yenilikçi geleneklerin gelişimine, matematikte kanıtlama pratiğine ve diğer birtakım kavramlara ve örneğin bir şiir türünü karakterize eden bir eğretileme kavramına ilişkin örnekler verebiliriz."⁴⁰ Lloyd ayrıca diyalektiği uygulama tarzları (biçimsel mantık olarak değil de bir tartışma biçimi olarak, spekülative, soyut kuramlaştırmada değil de pratik araştırmalarda) arasında bir karşıtlık görür. Bu farklı tarzları farklı siyasal deneyim ve geçmişlerle bağlantılı görür.

Farklılıklar söz konusu olduğunda bunlar doğru olabilir. Fakat benim bu bağlamda peşinde olduğum şey, çoğu zaman

³⁹ A.g.e., s. 22.

⁴⁰ A.g.e., s. 11.

Doğunun belirgin geri kalmışlığını ortaya dökmek için başvurulan farklılıklar değil, Lloyd'un işaret ettiği benzerliklerdir. Farklılıkların siyasal sistem biçimiyle bir bağı olabilir; benzerliklerse Tunç Devrindeki "devrimin" sonuçlarından yararlanmış iki toplumla uğraştığımız gerçeğiyle çok yakından ilgilidir. Entelektüel faaliyetler bağlamında avantajlar özellikle yazının gelişiminde yatar; bunlar daha önce tartıştığım gibi tam da Lloyd'un hukuk mahkemelerinin özyapısı olarak gördüğü şeydir; yani bir bireyin kendi sözcüklerini (ve başkalarınınkini) tamamen kendine özgü bir şekilde tekrar o bireye yönelterek üstü örtük olanı apaçık kılar. Bu, mahkemelerin sözlü savının nadiren başarabildiği bir tür içselleştirilmiş yansıtabilirliktir.

Lloyd ve benim aramdaki vurgu farkı, kısmen araştırmalarımıza değişik noktalardan başlamamızdan kaynaklanıyor. Antik bir okuryazar toplum çalışmasından hareket eden Lloyd, örneğin Hint ve Yunan geometrisi arasındaki farkları aramaya yönelmektedir. Bense LoDagaa gibi tarlaların adım hesabıyla ölçüldüğü ve yeni bir evin ebatlarının bir *guinea-corn stalk* [gine mısırsı koçanı] yardımıyla belirlendiği Afrikalı bir topluluğun mekân hesaplamalarıyla karşılaştırıldığında, her iki geometrinin de benzer olduğunu düşünüyorum.⁴¹ Yani Lloyd sosyo-politik yapı (ve ilgili söylev bağlamında) anlamında bulduğu farklılıkları vurgulamaya çalışırken, ben daha geniş anlamda, sözlü ve okuryazar toplumlar arasındaki iletişim tarzı farklılıklarını araştırıyorum.

Önceden de gördüğümüz gibi bahsedilen çeşitli gelişmeler araştırmacılar tarafından akılcılık (ya da akılcılığın özel bir biçimi), bireycilik, girişimcilik ve hatta (Doğuda bulunmamalarının bu bölgede paralel bir sürecin ortaya çıkmasını engellediği düşünülen) aile biçimleri gibi Batıya has olduğu iddia edilen etkenlerle ilişkilendirilir. Aile paradigmatik bir

⁴¹ Gonja'da cami inşaatlarında ve Kuzey Afrika kökenli olan İslami "büyü" kitaplarındaki diyagramlarda daha karmaşık mekân hesaplamalarının kullanıldığına dair kanıtlar vardır.

örnek oluşturur, çünkü Japon ekonomisi sıçrama kaydettiği zaman, argüman bu yeni yarışmacı ekonomiyle uğraşabilecek biçimde düzenlendi. Sorun, yakın dönemde Çin'in aşama kaydetmeye başladığında Çin'deki durumun tersine Japon ailesiyle Batı Avrupa ailesi arasında hiçbir benzerliğin bulunmamasıdır. Bu durumda (esasinda Japon gelişiminin büyük oranda kaynağını oluşturan) aileciliğe dayalı olan Konfüçyüsçü bir kapitalizm tipiyle ilgilenmemiz gerekir. Şimdi Hindistan da aynısını yapmak üzeredir, böylece bir başka özel düzenlemenin de Hinduizm ve birleşik Hint ailesi için yapılması gerekecektir. Daha önce de gördüğümüz gibi Hindistan'ın erken dönemdeki gelişiminin büyük bölümü aile şirketlerince gerçekleştirildi, ki bu durum Rudner'ı, *Chettiar* bankerleri hakkındaki çalışmasında kapitalizmin Batıdaki bireyci ruhundan farklı olarak kolektivist ruhundan bahsetmeye itmiştir.

Bu kuramsal inşa, bu varsayımların nasıl yapıldığını keşfetmek ve örneğin modernleşmenin önünde bir engel olmanın tersine akrabaların geniş katılımının sıklıkla bir avantaj sağladığı, erken dönem sosyal kuramcı ve tarihçilerin düşündükleri gibi bir engel olmadığı Doğuda aile ve akrabalığın rolünün yanlış yorumlanması gibi görünen durumdan kuramsal ve ampirik olarak öğrenebileceğimiz bir şeylerin olup olmadığını anlamak için Doğudan ziyade Batıya yeniden bakmamız gerektiğini ileri sürüyor. Aile konusunu işleyen dokuzuncu yüzyıl yazarlarına teğet geçerek yüzümü daha yakın döneme doğru döndüm. Alman-Amerikan sosyolojisinde, çoğunlukla aileyi sadece modern koşullar altında küçülmüş olarak değil aynı zamanda toplumun makro yapısı göz önüne alındığında ya da daha net bir şekilde söylersek ekonomik alanda, özellikle iş hayatında artan bir oranda yalıtılmış olarak görmeye yönelik güçlü bir eğilim vardı. Bu düşünce temelde Weber'de belirginleşir; sonraları rasgele yaşamın yerini başarıya, kişisel akrabalık ilişkilerinin yerini evrenselci ilişkilere bıraktığı modern toplumun karakteri-

ristik yönelimlerinden biri olarak gören Talcott Parsons'ın yazılarında geliştirilmiştir. Modernleşme kuramında, geleneksel toplumlardan modern toplumlara doğru yönelmiş değişimle birlikte düşünülen bu ilerleme düşüncesi, kişisel bağların yerini başarı temelli bağlara bıraktığı bürokratik örgütlenmenin gelişimiyle ilişkilendirildi. Onlara göre Batı bu geçişi gerçekleştirmiş, Doğuysa (1950'lerde) başarısız olmuştu. Bense şunu iddia etmekteyim: Batı, *bizim* bireyciliğimiz, *bizim* akılcılığımız, *bizim* çekirdek ailemizle *onların* kolektiviteleri, onların geniş aileleri arasında çok keskin bir karşıtlık görerek kendini bile yanlış anlama eğilimindeydi. Bu farklılıklar türden ziyade dereceyle ilgili farklılıklardır ve eğer Doğudan bazı şeyleri alacaksak, bunun modernleşmenin başlamasıyla pek fazla ilgisi yok gibi görünüyor.

Batı aile sosyolojisine (ve antropologlar da muaf değil-ler) bakıldığında, çoğunlukla ulusal tarihlerin yüceltildiği yoğun bir etnikmerkezli tavırlarla karşılaşırız. Bu özellikle İngiltere örneğinde ve hatta, açıklamalar bir geçiciliğe yöneltildiğinde, ekonomik avantaja çoğunlukla derin yapısal etkenler atfeden on dokuzuncu yüzyıl İngiliz tarihçilerinde açıktır. Birini övmek, Fransız, Doğu Avrupalı ya da Doğulu olsa da diğerini değersiz görmeyi içermektedir. Bu dönemde, bir etnikmerkezcilik önlemini anlaşılabilir kılacak en azından geçici bir avantaj vardı, fakat bu avantaj günümüzde bulunmamaktadır.

Bu tür girişimler, açıklamanın merkezine ne Batıyla sınırlı olan ne de her durumda sanayi kapitalizminin gelişmesi için önemli özellikleri koymakla hata yaptı. Bu etnomerkezci peşin hükümler Avrupa'da son beş yüzyıl içinde ortaya çıkan ve özellikle geçtiğimiz yüzyılda önemli bir yeri olan şüphe götürmez başarıların aşırı değerlendirilmesiyle kışkırtılarak bu özellikleri biricik olarak gördü. Bu aşırı değerlendirme ilk önce Doğunun, tam da Avrupa'nın "geri kalmış" olarak adlandırılabilceği ortaçağdaki başarılarını küçük görme biçimini aldı. İkinci olarak Batıdaki ilerlemeleri, daha önceki

denge-sizliği ve sarkacın sallanışlarını dikkate almayan kalıcı, oturmuş, yapısal etkenlere bağlanmıştır. Pek çok “kültürel” açıklama türlerinki gibi insan topluluklarının gelişiminin de uzun vadede bu toplulukların tarih ve kimliklerine damgasını vuran yarı-kalıcı özellikler içeriyor gibi görüldüğü biyolojik evrim hesaplarına benzeyen bir biçimde yapıma eğilimindedir. Ancak modernleşmedeki ve daha az ölçüde kapitalizm ve sanayileşmedeki belirleyici unsur kesin olarak herhangi bir grubun geçici özellikleridir; kendi kendine yeter bir büyüme bile değişen seviyelerde kendi kendine yetebilir. Bu terimlerin belirttiği özel başarılar farklı dönemlerde yaşamış değişik grup veya bireylerin ürünüdür; bunlar zaman içerisinde çeşitlenir ve birbirlerine paralel hale gelirler. Evrim ya da toplumsal gelişmenin (antik toplum, feodalizm, kapitalizm gibi) aşamaları kavramıyla ilgili bir sorun, bu değişimi göz ardı etmeye meyletmesi ve yörüngeleri sadece düz-çizgisel olarak değil aynı zamanda, *la longue durée* üzerine evrensel bir öncelik vererek, bir bölgeden (Doğu) ziyade bir başkasını (Batı) vurgulamasıdır. Bazı uyarlamalar belirli gruplara, sıklıkla kendi grubumuza, nesiller boyu süregeldiği ve bu üstünlüğe neden olduğu düşünölen kültürel nitelik kavramının genel özelliklerini bahşeder. Alternatif tarihsel gelişim görüşü böyle yaklaşımların kesin bir reddini dile getirir. Değişimler, üretim tarzları kavramının, özellikle birincil olarak “üretim ilişkilerini” düşünerek daha fazla parçalandığında izin verdiğinden çok daha özel biçimlerde görölmelidir. Gelişmiş, sanayi öncesi bir imalat, ileri tarım ve yoğun mal üretimi (hatta bunların yaygınlık anlamında çok sınırlı olduğu siyah Afrika’nın yüzleştiği zorluklar) temelinde ortaya çıkan ekonomik modernleşmeye başlıca katkısı olan unsurlar bilgi ve teknoloji-deki ilerlemelere dayanıyordu. Bu alanlardaki ilerlemelerse iletişim tarzı, yazılı sözcüğün ve zamansal ve mekânsal koordinatların grafik olarak temsilindeki değişimle mümkün olan bilgi birikimine bağlıydı.

Son olarak değindiğimiz fakat daha net olarak yüzleşmemiz gereken bir sav kaldı. Bu iddiaya göre ilk ortaya çıkış ile

bu alanda sonradan meydana gelen gelişmeler arasında büyük bir farklılık vardır. İlk ortaya çıkış Doğunun kapasitesinin ötesindedir, öbürüyse bu kapasiteye sahiptir. Bu düşünce Ernst Gellner tarafından açık bir biçimde şu şekilde ifade edilmiştir: “İleri sanayiciliği tercih edenle sanayiciliğin ortaya çıkışını ilk sıraya koyan toplumsal ve kültürel özgünlükler arasında bir fark vardır.”⁴² Gellner, bu düşünceye bir örnek verir: “Bazı Uzakdoğu toplumlarının parlak ekonomik başarıları, Calvinist bireyciliğin yeni düzenin ilk ortaya çıkışını desteklemesine karşın, bir kere var olduktan ve avantajları herkes için açık olduktan sonra, bu yeni düzenin pekâlâ Konfüçyüsçü-kolektivist bir ruh içinde daha iyi işleyebileceğini gösterir.” Benim görüşüme göre bu sav, eski kuramların değişen dünya için yaptıkları tatminkâr olmayan *ad hoc* düzenlemelerinin bir parçasını temsil ediyor. Bu düzenlemeler tatminkâr değildir çünkü kapitalizm hiçbir zaman, tekerleğin (çok net bir biçimde) sadece bir kez icat edilmesine neden olan kesin bir sürecin öznesi olmadı. Bu, Samiler, Hintler, Çinliler ve İtalyan Katolikleri içerisinde pek çok başlangıcı olan ticari kapitalizm için de kesinlikle doğrudur. Çoğunlukla önemli olan etkenin, yeni bir teknolojiyi bulmaktan ziyade ondan yararlanabilme kapasitesi olduğu, on altıncı yüzyılda İngilizlerin Alınanlardan demir teknolojisini almalarıyla ve son yıllarda Japonların Amerikan videolarını kullanmalarıyla tekrar tekrar gösterilmiştir. Ve eğer sanayi kapitalizminin fabrika üretimi on sekizinci yüzyıl İngilteresi’nde geliştirse, bu gelişmeye yol açan özel adımlar Calvinist bireyciliğe duydukları ihtiyaç, Kalvinizmin daha sonraki dönemde Katolik Lille kentine ya da Farsiler, Caynacılar, Hindular ve Müslümanların etkisi altındaki Batı Hindistan’a uymaya duyduğu ihtiyaçtan daha fazla değildir. Nedenler çok daha fazla koşula bağlı, özellikler de çok daha fazla kesin olmalıdır.

Elbette gündemdeki konu sadece, Asya toplumlarının sanayileşebilme becerileri değil aynı zamanda bu sanayileşmeyi

⁴² Gellner, 1992, s. 3.

önceki bütün özelliklerinden vazgeçmeden başarı başaramadıklarıdır. Gerçekten daha fazla üretime ve sürekli ekonomik büyümeye ulaşmaları için sofı Protestanların, Kalvinistlerin dengi haline gelmek zorunda mıdırılar? Sonradan yüksek boşanma oranlarına, aile içi şiddete, çocuğa yönelik kötü muameleye, pek çok tek-ebeveynli hanelere ve ancak geniş ailenin denetleyici gözü olmayınca kötüleşebilecek diğer bütün özelliklere yol açan soyutlanmış çekirdek aileyi kurmak zorunda mıdırılar? Dünyanın her yerinde genç reformcular çekirdek ailenin pençelerinden (mülkün söz konusu olduğu durumlar hariç) kaçmak istediler. Tüm yaptırımların olduğu gibi bu da baskıcıdır. Ne var ki birçok geniş bağ modernleşmeye rağmen varlıklarını sürdürdü.

Doğunun yeniden değeri lenmesi, hem tarihsel geçmiş hem de çağdaş gelişmeler ışığında Asya'nın belgelenebilmesi için gereklidir. Fakat bu, Batının modernleşme sürecindeki tarihsel konumunu yeniden değeri lendirmek için de zorunludur. Ben bunu, Avrupa'da kapitalizmin gelişmesine özgü olarak görülen bir dizi özellik için, akılcılığın, muhasebenin ve ailenin belirli türleri için yapmaya çalıştım. Diğer araştırmacılar, "hukuk" (özellikle sözleşme hukuku), özgürlük (özellikle piyasa özgürlüğü) ve (Batıkların kafalarında Yunanlarla, Rönesans ya da Aydınlanmayla ilişkilendirilen ve Asyayla karşılaştırıldığında Avrupa'da sonradan yaşanan değışimlerin hızıyla ilgili farklılıklar olarak kavranan) benzer erdemler gibi farklı seçenekler önermektedir. Fakat ben birinci küme üstüne yoğunlaştım ve farklılıkların da sanayi kapitalizminin gelişmesinde önemli olan bütün seçilmiş özelliklerin de o kadar büyük olmadığını göstermeye çalıştım. Bu uygulamanın aynısı diğer küresel değışkenler için de kullanılabilir. Böyle bir yeniden değeri lendirme Doğunun tarihi için olduğu kadar Batıninki için de önemlidir. Doğudaki durumu gözden geçirdikten sonra Batıdaki aile, muhasebe ve akılcılığa dönüp bakarak "ötekinin" yanı sıra "bizim" geçmişimizin ve bugünümüzün daha iyi bir değeri lendirmesine girişebiliriz.

Ek:

Doğu ile Batı Arasındaki Erken Bağlar

Birçok sosyal kuramın inkâr ettiği ya da ikinci plana ittiği Doğu ile Batının etraflı bir biçimde karşılaştırılabilirliği kavramı, önde gelen toplumların Tunç Devrindeki kazanımları temelinde paralel biçimlerde geliştiği düşüncesine dayanır. Fakat bu toplumların ortak köklerinin Mezopotamya'da var olduğu ve zaman içinde özel tarihsel koşullara göre değişen yoğunluklarda mal ve bilgi değiş tokuşu yapmayı sürdürdükleri de bir gerçektir.

Doğuyla Batı arasındaki bağlar, saban ve tekerlek gibi Tunç Devri uygarlığının birçok ortak özelliğinin kaynağı Mezopotamya olduğundan, açıkça Mezopotamyalıların dünyasına kadar gider. Needham bu özelliklerin, daha sonraları Hintler, Çinliler ve Yunanlar tarafından farklı şekillerde geliştirilen astronomideki Ay'a ait mansiyonların ekvatorial sistemi veya tıptaki *pnömatik* fizyolojinin genel kuramı gibi temel düşünceleri de kapsayabileceğini ileri sürer.¹ Şang Hanedanlığından (MÖ 1500) çok daha öncele-ri başlayan "Avrupa ve Çin arasındaki özsəl birlik," Janse tarafından, daha özel açılardan, bir dizi belgeyle açığa çıkarılmıştır.²

"Avrupa" ile "Asya" arasındaki iletişim elbette Karanlık Çağın sonundan itibaren Yunan dünyasının bir özelliğidir, çünkü onların dünyası, daha önceki Miken dünyası gibi

¹ Needham, 1954, s. 213.

² A.g.e., s. 159. Bunun yanında bkz. Laufer 1919.

Ege'yi geçerek Anadolu kıyılarına yayılmıştı.³ Aslında, büyük İyon kentleri, sekizinci yüzyılın ortalarından başlayarak Anadolu kıyısı boyunca kurulmuşlardı ve bu kentler Fenikelilerin ticaret merkezlerinden doğmuş olabilirler.⁴ Tunç Devri Miken yerleşim alanları, daha önceleri Siklat Adalarında, Miletos'ta ve diğer bölgelerde vardılar ve Miken kültürüyle (örneğin gömütler) Miken kavminden ayrı olarak ticari mallar, Truva da dahil olmak üzere, Ege'ye yayıldı. Hititler diplomatik olarak Ege kıyısıyla bağlantı halindeydi ve Hitit orduları pekâlâ bu bölgeye de girebilirlerdi. Klasik dönemde, İyon yerleşim alanları içerilere doğru genişledi ve sekizinci yüzyılda Anadolu platosundaki Frigya Krallığıyla, krallığın başkenti Gordion'la ilişki içindeydi. Bu devlet de Asurla ve Urartu (Ağrı Dağı) Krallığıyla doğrudan temastaydı. Böylece İyon Yunanları sadece "Avrupalılarla" değil "Asyalılarla" da ilişki kurmuştu.

Yunanların Anadolu kıyılarının güneyinde ticaret noktaları kurmaları sekizinci yüzyılın başlarına rastlar. Fenikeliler Karanlık Çağda Yunanlarla bağlantı kurmuşlardı, fakat Evvo-ya'dan gelen Yunanların Suriye kıyısındaki El Mina'da ticaret yapmaları dokuzuncu ya da onuncu yüzyıl gibi erken bir tarihe denk gelmekteydi. Bu ticaret, yakın zamanda bulunan Ophelta broşunu kanıt olarak kabul edersek, on birinci yüzyıl gibi erken bir tarihte gerçekleşme olasılığı bulunan alfabenin edinilmesi ve geliştirilmesinin yanı sıra Yunan sanatında, dininde ve genel olarak uygarlığında Doğulu etkilerin belirmesine yol açtı.⁵ Bu gelişmelerin ardından İonyalılar ve Karyalılar, Lidya'nın aracılığıyla Yunanlara kiralık asker olarak hizmet

³ Erken Yunan edebiyatında Asya ismi ilk olarak, muhtemelen Assuva Prenslığının egemenliği altında bulunan, Ege kıyılarının merkez bölgesine uygulanmış gibi görünmektedir (Cook, 1962, s. 20).

⁴ Snodgrass, 1972.

⁵ Cook, 1962, s. 64. Muhtemelen Arkadia yazısıyla yazılmış bir tanrıya adamayla birlikte, on birinci yüzyıldan kalan Ophelta broşunun keşfedilmesinin büyük önemi hakkında bkz. Mossé ve Schnapp-Gourbeillon, 1990, s. 94.

ettiler ve Nabukadnezar'ın hükümrânlığı sırasında Babil'de hizmet etmenin yanı sıra Mısır'ın delta bölgesine saldırdılar. Yedinci yüzyılın sonlarında deltadaki İrlandalı Technos'un Miletos sömürgesiyle (sınır şehri) kayda değer sayısız bağlantı kurulmuştu, fakat bu bağlantıların en önemlisi Nil deltasında bulunan, Yunan gümüşü, yağı ve şarabı karşılığında Mısır tahılı alan, geç Yunan ticaret limanı Naukratisle oldu. Bu bağlantı Tunç Devri saraylarının ve genel Anadolu geleneklerinin etkisinin de göz önünde bulundurulması gerekse de Yunanların taş mimari ve heykeltıraşçılığının tüm cevherini kavramalarına yol açan bir unsurdur. Mimarlık ve heykeltıraşlık faaliyetleri birlikte yürütülürdü. Tapınakların "ancak bir tanrının ev istemesi durumunda –yani, heykelin yanında bulunması ve korunması gereken, muhtemelen değeri çok yüksek olan eşya ve adamlarla birlikte büyücek bir heykel olduğun zaman– inşa edildiği" iddia edilmektedir.⁶ Bu iddia Sisam Adasındaki ilk Heraî on sekizinci yüzyılın başlarında üretildiği için şüphelidir. Aristoteles'e göre altıncı yüzyılın sonlarında yapılan Sisam Adasındaki ikinci Hera tapınağının ilhamını, yakın müttefiki Mısır'ın etkisi için başat bir aracı olan tiran Polykratos'tan alınırken, Gortyn'deki Athena tapınağı Suriyelilerin etkilerinin sonucunda inşa edilmiş olabilir.⁷ Bu, en kutsal Yunan heykellerinden birini de içinde bulunduran, bilinen ilk İyon tapınağıydı. Mısır'dan esinlenilerek geniş ölçekli taş inşaatların gelişimi yedinci yüzyılın son yıllarında gerçekleşti; o dönemde ilk taş sütunlar Smirna'daki bir tapınakta kullanılmak üzere yapıldı ve bu sütunların başları çiçek motifleriyle süslendi. Doğu Akdeniz'de, Avrupa, Asya ve Afrika arasındaki düşünce ve teknik değiş tokuşları uzun zamandan beri varolan bir gerçektir.

⁶ Cook, 1962, s. 75, 103. Yunanların Mısırlı hükümdarların büyük taş heykellerinden haberdar olmalarına rağmen Cook yedinci yüzyılda Naksos adasında mermer oymacılığının ortaya çıkışından önce Yunanların anıtsal heykeltıraşlığa başlamalarının şüpheli olduğunu düşünür.

⁷ Burkert, 1985.

Ege'nin Asya tarafındaki sahillerine bakan Doğu Yunanistan'ın başlıca şehirleri ticaret ve eğitimin önemli merkezleri haline geldi. Karadeniz'deki ticaret sayesinde edinilen tahıllar, bu şehirlerde yaşayan insanların başka faaliyetlere yoğunlaşmalarına olanak veriyordu. Yün ve ev eşyasıyla meşhur olan ve öğrencisi Anaksimandros gibi "akılcı düşüncenin mucidi" olarak bilinen Thales'in yaşadığı yer olan Miletos, bilimsel tahmin açısından İyonya'nın en önemli merkezlerinden biriydi. Thales'in MÖ 561 yılında Anadolu'da bulunan Lidya uygarlığının kralı olan ve Miletos dışındaki bütün Yunan şehirlerine boyun eğdiren Kroisos için çalıştığı söylenir. Fakat Kroisos, Pers İmparatorluğunun kralı Keyhüsrev'e meydan okuduğunda, yenilgiye uğradı ve bunun sonucunda Lidya İyon kıyısındaki Yunan merkezleriyle beraber Pers egemenliği altına girdi. Bazı İyonyalılar daha önce de yaptıkları gibi batıya gittiler. Pythagoras MÖ 530'da Sisam'ı terk etti ve Güney İtalya'daki Kroton'a yerleşti; Zeno'nun da dahil olduğu Elea okulu filozofları, Korsika Adasında rahatsız edilmelerinin ardından İtalya'da Elea kentini kuran Fenikelilerin çocuklarından oluşuyordu. Diğer bilgeler değişik yerlere gittiler. Miletoslu Hekataios, taşınabilir haritasını çizerken MÖ 500'de Mısır'a doğru gitti. Yunan denizcileri İspanya'ya ve Afrika'nın batı kıyılarına da ulaşmışlardı. Bilgelerin bu şekilde yer değiştirmeleri, bilginin basitçe belirli bir yere veya kültüre bağlanamayacağını vurgular, insanlar Mısır ve Pers İmparatorluğuyla ilişki halinde olduklarından, bilgi de onlarla beraber bu üç kıtada gezindi.

MÖ 480'de Perslerin Yunan anakarasını işgal etmede başarısız olması İyon şehirlerinin özgürleşmelerine yol açtı; fakat bu şehirler Atina hegemonyasına kadar refah düzeylerini eski haline getiremediler. Böylece bu şehirlerde yaşayan bilgiler ya Anaksagoras ve Herodotos gibi batıda Atina'ya ya da doğuda Dareios hükümranlılığı altında MÖ 522'den itibaren Kuzey Afrika'daki Sirenayka'dan Indus havzasına doğru genişleyen Pers İmparatorluğuna gittiler, imparatorluktaki en yaygın dil,

bir Sami dili olan Aramiceydi, fakat kraliyet sarayının hesapları Elam dilinde tutulurdu ve Yunanlar saray doktoru olarak görev yaparlarken sarayın ticari prosedürleri Babil dilinde işlerdi.⁸ Babil ve Yunan kültürlerinin Babil ve Uruk şehirlerinde iç içe geçmelerinin önemli bir sonucu astronominin daha da gelişmesi olmuştu. Babilliler, yüzyıllar boyunca biriken kendi matematiksel hesaplama yöntemlerini ve gözlemlerini kattılar. "Yunanlar kendi mantıksal düşünme eğitimlerini kattılar." Bu iki uygarlığın işbirliği sonraki ilerlemelerin temelini oluşturdu. Örneğin yaklaşık olarak MÖ 280 yılında Marduk rahibi Berosius, Babil İmparatorluğu hakkında Yunanca bir kitap yazdığı Kos Adasında astroloji ve astronomi çalışmalarını için bir okul kurdu.⁹ imparatorluk çok kültürlüydü. Daha sonraları Pers İmparatorluğu Yunanları başka görevlerin yanı sıra baskın birlikleri olarak kullandı; Dareios'un görevlendirdiği bir kişi Süveyş çevresindeki kıyıları araştırmaya yollandı. Bazı İyonlular tuğla ya da kiremit, bazılarıysa taş oymacılığı yapıyorlardı; Persepolis'teki yeni başkent İyon zanaatından oldukça fazla yararlanmıştı. Böylece Yunanlar imparatorluk içinde serbestçe dolaşabiliyorlardı. Bazıları önemli kademelere getirildiler; Ktesias adında bir saray doktoru diplomat olarak görevlendirildi ve Hindistan hakkında bir değerlendirmenin yanı sıra Pers İmparatorluğunun fantastik ve romantik bir tarihini kaleme aldı. İlk ciddi antikçağ tarihçisi olan Herodotos da, Mısır'ın eski gelenek ve görenekleri hakkındaki ünlü kitabıyla birlikte Yunanların ve Perslerin *Tarihi* (aslen, "araştırması") adlı kitabını yazarken Doğu Akdeniz ve Yakındoğunun büyük bölümünü dolaştı.

İyon şehirleri kurtarılmış olsalar da güçlü bir komşu olarak Pers İmparatorluğu bu şehirlerde yaşayanlara saldırma-ya ve servetini, Atina ile Sparta arasındaki ayrılıklardan ya-

⁸ O dönemde "Hippokratesçi külliyyat" Doğu Ege'de özellikle Knidos ve Kos'ta, gelişmeye devam etti.

⁹ T. Jacobsen, "Mesopotamian Religious Literature and Mythology," *Encyclopaedia Britannica*, XI. Cilt, 1007-12.

rarlanmanın yanı sıra Yunan araştırmacıları, zanaatkârları ve paralı askerlerini çalıştırmak için kullanmaya devam etti. Bu durumun ardından gelen belirsizliği Atina İmparatorluğunun kurulması izledi, fakat birçok şehir devleti geç antik dönemde Akdeniz ticaretinin çözülmesine ya da hatta Arap işgallerine kadar varlıklarını sürdürdü. Kent yaşamı Anadolu kıyılarının aşağılarına, Fenike şehirlerine kadar nüfuz ederek çevredeki topluluklara da yayıldı.

Kuzeybatı Hindistan, MÖ 530 yılından biraz önce Hindu-kuş sıradağlarını geçen ve Gandara krallığından başkenti Takila aracılığıyla haraç alan Pers İmparatoru Keyhüsrev döneminden beri zaten Batıyla temas halindeydi. Hindistan Arami yazısını Pers İmparatorluğundan almış ve benimsemişti. Öte yandan Zerdüştlük Mahayana Budizmi üzerine damgasını vururken, daha önceleri Budist etkiler Manikeizme nüfuz etmişti.¹⁰ Pers egemenliği Makedonyalı İskender'in (356-323) MÖ 334'te başlayan fetihleriyle sona erdi. Helenik etkiler, İskender'in işgal ettiği ve Mısır'daki İskenderiye ile Pers İmparatorluğu, Parthiya, Bactriya ve Sogdiana'da başka İskenderiyeler gibi yeni kentler ve sömürgecilerle nüfusunu artırdığı Pers İmparatorluğunun her yanına yayıldı. İskender, (öldüğü) Babil şehrinde bir üs kurdu ve imparatorluk, Doğu Avrupa'yı Kuzey Hindistan ve Çin nüfuzunun dış sınırlarıyla bağlayacak şekilde Semerkand'dan İndus havzasına kadar uzandı. Yeni imparatorluk son Pers imparatoru III. Dareios'un yenilmesiyle birlikte Orta Asya'ya doğru genişledi. Günümüzde Kuzey Afganistan olan Amu Derya nehri havzasında, batıda Belh doğuda Ai-Khanoum şehirleri temelinde Yunan Baktriya devleti kuruldu. Bu yerlerden ikincisinde göçmenler, öğrenim ve fiziksel antrenman için bir gimnazyum ve Yunan repertuarını sunan 6 bin kişilik bir tiyatronun bulunduğu, Yunan hattı üzerinde bir şehir kurdular. Aslında Plutharkos, İskender'in Asya seferinin ardından Doğudaki insanların Homeros okuduklarını ve onların

¹⁰ Thapar, 1966, s. 59.

çocuklarının Sophokles ve Euripides'in trajedilerini bildiklerini ifade eder. Arkeolojik bulgular (bir Yunan efsanesi olan Antigone'den sahnelerin yerel olarak imal edilmiş bir vazoyla süslenmesi ve bulunan mürekkep mühürleri) bu bölgede yaşayanların Yunan edebiyatını ve felsefesini okuduklarını gösterdiğinden, bu tür iddiaları bir ölçüde doğrular.¹¹ Bu ithal unsurlardan ya da yerel kültürün gücünden dolayı da olsa, İskender'den sonra Hindistan'ı işgal eden Euthydemos hanedanlığına bağlı Yunanlar burada yaşayanları "daha çok kendilerine eşit" olarak gördüler.¹² Yunan seferlerinin etkileri yalnızca, pek çok insanın Yunan hukukundan etkilendiği Orta Asya'da hissedilmedi. Bizzat İskender, muhtemelen İslam'ın yayılışının bir sonucu olarak hem Sumatra'da hem Malaya'da isminin soyağaçlarına eklendiği Güneydoğu Asya kadar uzakta bile mitik bir kişilik haline geldi.¹³

¹¹ Bernard, 1982.

¹² Tarn, 1938, s. 411.

¹³ Singapur Milli Üniversitesi Sosyoloji Bölümünden Dr. Roxana Watterson'a şu yorumundan dolayı minnettarım: "İskender bağlantısı Müslüman folklorundan gelen, özellikle Müslüman bir olgu gibi görünüyor. İskender ve Süleyman, Allah tarafından yaratılan iki yüce kral olarak görülür. Güneydoğu Asya'da İskender (çoğunlukla bir Arap ünvanı olan Zülkarneyn, bastırdığı paralarındaki görünüşüyle ilgili olan "iki-boynuzlu," sıfatının da eklendiği) Iskandar olarak bilinir. Özellikle *Sejarah Melayu*'da Malay hükümdarlarının önceleyicisi olduğu düşünülür. Malay, Akeh ve Misangkabau krallıklarının hükümdarları, Marsden'in (1811, s. 341) aktardığı, Rum (Konstantinopol) Sultanının en büyük, Çin Sultanının ortanca ve Minangkabau Sultanının en küçük kardeş olarak gösterildiği bir mitin yardımıyla İskender'i kendi soyağaçlarına dahil ettiler. Efsaneye göre Iskandar Rum kralının kızıyla evlenmiş ve her birine bir taç verilerek gidip kendi yöneteceği krallığı kurması söylenen üç oğlu olmuştu. Singapur Boğazında hepsi suya düşen tacı boş yere giymeye çalıştılar, sonra ayrıldılar ve Rum'a, Çin'e ve Batı Samutra'ya yerleştiler. Akeh hükümdarı, on yedinci yüzyılın başlarında, bazı Hint hükümdarlarının on dördüncü yüzyıldan beri "İkinci İskender" ismini kullanmaları gibi kendisini "Genç İskender" (Iskandar Muda) olarak tanıttı (ya da daha sonradan böyle tanındı) (bkz. Lombard, 1967)." Kaynakça: Marsden, W., *The History of Sumatra* (1811), yeni baskı, OUP, s. 337-42; Winstedt, R., *The Malays: A Cultural History* (1965),

Aynı şekilde Batı da Doğudan çok şey öğrendi. Büyük bir ticaret yolu, Ganj Nehri üzerindeki Patna'dan başlayıp Takila, Hindikuş dağları ve Baktriya üzerinden Seleukeia'ya, oradan da batıya, Şam (veya Antakya) ve İyon limanına doğru uzanırdı.¹⁴ Babil uygarlığı, hem astronomik hem astrolojik bilgisini işgalcilere aktararak, Yunan yönetimi altında varlığını sürdürdü, böylece Helenistik astronomi bazen "Greko Babil" astronomisi olarak betimlendi.¹⁵ Babil astrolojisi de Doğuya yayılmanın yanı sıra Batı tarafından da yaygın bir biçimde uyarlandı ve her iki bölgede de günümüzdeki sistemler hâlâ Kıldani modellerine dayanır. Seleukeia takvimi de Batıda büyük bir başarı elde etti. Yerel geleneğin devam eden gücü, Babillilerin bu fetihlerden çok sonra bile kendi uygarlıklarına ait birçok özelliği taşımaları ve çiviyazısını, hem Yunan hem de Arami yazısında bulunmasına rağmen, MÖ yedinci yüzyıla kadar kullanmayı sürdürmeleri gerçeğiyle belirtilir.

İskender'in ölümüyle birlikte imparatorluk, Seleukoslar da dahil olmak üzere beş ayrı krallığa bölündü. Hint fetihlerinden, haleflerinden biri de Aşoka olan, yeni Maurya imparatoru Çandragupta döneminde vazgeçilirken, kuzeyden gelen Parth saldırıları doğuyu batıdan ayırdı. Afganistan kaybedildi, fakat artık büyük ölçüde bağımsız olan Baktriya ve Sogdiana güçlendi ve MÖ 180 civarında Kuzeybatı Hindistan'ı işgal etti. Budist duyarlılığının yardımıyla, Baktriane krallığının yıkılışından sonra 100 yıl daha ayakta kalan bir Greko-Hint krallığı yaratıldı. Bu Hint-Yunan yönetimi Yunanistan'la Hindistan'ı, örneğin Maurya heykeltıraşlığının

s. 2, 36, 70, 145; Josselin de Jong, "Who's Who in the Malay Annals," *Journal of the Malay Branch of the Royal Asiatic Society* (1961), 34/2; Winstedt, R., JMBRAS'ta iki makale, sayı 16/2 (1938), ve sayı 18/2 (1940), Lombard, Denys, *Le Sultanat d'Atjeh au temps d'Iskandar Muda 1607-1636* (1967), Paris, Ecole Française d'Extreme-Orient, s. 169-71, 226.

¹⁴ Tarn, 1938, s. 61.

¹⁵ *A.g.e.*, s. 57.

biçimini etkileyerek, kültürel anlamda birbirine daha da yakınlaştırdı. MS birinci yüzyılın büyük bölümünde Yunan dili resmi bağlamlarda kullanıldı.

Yunanların Hindistan'a girmesi ticaret yollarının açılmasına neden oldu. Yunan yönetimi döneminde Hindistan yaygın bir biçimde para basıyordu ve MS ilk üç yüzyıl boyunca Kuzey Hindistan'ın ve (Baktriya da dahil) Orta Asya'nın büyük bölümüne hükmeden Hint-İskit hükümdarları olan Kush kralları yönetimi altında yerel paralar konuşulan bir dil olarak ortadan kaybolmasından uzun bir süre sonra bile madeni paraların dilini kullanmaya devam etti. Batı Asya'da Seleukeia, Hindistan'dan ya da Hindistan üzerinden oldukça büyük miktarda fildişi ve baharat ithalatının sonucunda refah düzeyinde büyük bir yükselişe tanık oldu. Hindistan batıya, abanoz ve diğer odunları, tavuskuşu, baharat ve fildişi ihraç etti. Güneybatıda Hint gemileri, Yunanlar ve Romalıların MS 40-50 yılları civarında doğrudan Güney Hindistan'a deniz seferlerine başlamasına kadar ticarete hâkim olanlar Araplar olsa da kıyıda Arabistan'a doğru yolculuk ettiler. Doğuda, Yunanlar ve Hintler, Kotan üzerinden Çinle temas kurmaya çalıştılar ve MS ilk üç yüzyıl boyunca günümüzde Çin Türkistanı olan bölgede Hint yerleşim yerleri vardı.

Yunanların Hindistan ve Hindistan'ın Yunanlar üzerinde ne gibi etkileri olmuştu? Yunanların mürekkepli kalem, mürekkep ve kitaplar için kullandıkları sözcükler Sanskrit'e geçti. Fakat ikinci yüzyılın başlarında Bergama'da seri olarak üretilen parşömenlerde bu konuyla ilgili hiçbir kanıt yoktur; Güney Asya, Çinlilerin Miladın başlangıcından önceki bir dönemde kâğıdı icat etmelerinden çok sonra bile yazı gereçleri olarak ipek ve bir parça bambu kullanmayı sürdürdü. Bazı iyi eğitilmiş Hintler, tıpkı bazı Yunanların Mahabharata'yı bilmeleri gibi dönemin Batı edebiyatını, muhtemelen Platon'un eserlerini tanımaya başladılar.¹⁶ Bu ilişkilerin bir sonucu olarak, tıp ve astroloji bu karşılıklı değişimden

¹⁶ Tarn, 1938, s. 378 vd.

etkilenirken, Hint draması Yunan eserlerinden ilham almış olabilir.¹⁷

Ne var ki sanat biçimleri üzerine kayda değer bir etki, kuzeyde bir aracı durumundaki Parthiya'yla beraber ancak Roma döneminde, Gandara'nın heykeltıraş stilinin Batı biçimlerini kullanmaya başlamasıyla gerçekleşti. Yerel Yunanların benimsedikleri Budizmin Buddha'yı betimlemek için insan biçimlerini kullanması ancak bu geç dönemde ortaya çıktı; kaldı ki erken dönemde bu tür simgesel ikonalarından kaçındırdı. Hindistan'daki Buddha figürünün nereden geldiği tartışma konusu olmuştur. Açık olan, erken Budist sanatının, kurucunun hiçbir simgesel temsiliyi içermediğidir; esasında "Buddha'yı insan biçiminde betimlemeye karşı yerleşik bir muhalefet" vardı.¹⁸ Buddha'nın varlığı Bo-ağacıyla, Hukukun Çarkıyla, ayak izleriyle, şemsiyesiyle ya da boş bir tahtla belirtilirdi. Gandara'nın Yunan veya yarı-Yunan sanatında Buddha insan biçiminde temsil edilmeye başlandı ve aynı etki, MS ikinci yüzyıldaki geç Kush döneminden başlayarak Mathura adlı Hint geleneğinde de görüldü. Gandara figürlerinin çoğunlukla MÖ birinci yüzyılda yaratıldığı düşünülür, fakat bazı yerel araştırmacılar önceliği Hint geleneğine vermeyi denemektedirler. Ancak bir Maues madeni parası üzerindeki Buddha heykeli tasvirleri Yunan figürleri için daha erken bir tarih vermektedir (yaklaşık olarak MÖ 80'den 58'e kadar).

Bu simgesel biçimlerin benimsenmesi Baktiliğin sadece (*Bhagavat Gita*'da olduğu gibi) Hinduizmde değil Budizmde yayılmasının bir sonucu olabilir. Baktilik "karşılığında nimet bağışlayan bir tanrıya karşı tutkulu bir kendini unutuşla bağlanmadır"¹⁹ ve Mahayana'nın ilahi Buddha'sının, "Yüce Aracının," doğuşuna neden olan unsurlardan biri olan Buddha şahsiyetine bağlılığın yanı sıra tam bir tanrı olarak

¹⁷ Cook, 1962, s. 166.

¹⁸ Tarn, 1938, s. 396.

¹⁹ C. Eliot, *Hinduism and Buddhism* II (Londra, 1921), s. 180.

Vişnu-Krişna kişisel mezhebiyle birleştirilirdi. Budistlerin birinci yüzyılın başlarında kendi heykelleri için, Hinduların Mathura figürleri şeklinde ortaya çıkan tepkilerine yol açarak, Yunan Apollon tarzını benimsemeleri bu baskılar altında gerçekleşmiş olabilir.

MÖ ikinci yüzyılın ortalarında hüküm süren Yunan (Yavana) kralı Menandros, doğuda Mathura'dan, batıda Gucerat'ta bulunan Broh ya da Baruh'a kadar genişleyen bir imparatorluğa hükmetti. Ünü yayılmıştı ve bir monarkın Budist bilge Nagasena'yla ikili bir söyleşi yaptıkları bir Pali metninde bulunan Milindapana'nın veya Milinda'nın Sorularının öznesi haline geldi. Biçim klasik prototiplere sahiptir ve eser dördüncü yüzyılda Çinceye çevrilmişti.

Budizm başka hükümdarları da etkiledi. Büyük fatih Aşoka Kandahar'da (Afganistan), yaşam kalitesini yükseltmek için canlı varlıkları yemekten kaçınması gerektiğini aktaran, hem Yunanca hem Aramice yazılmış bir yazıt bıraktı. MÖ üçüncü yüzyılda Budizmin bazı Yunan retorikçileri üstünde, tıpkı bu konuşmacıların da Budist sanatsal stillerini etkilemeleri gibi, etkisi oldu.²⁰ Budizmin, Porphyros'un yeni Platoncu vejetaryenliğinin ya da Hristiyanlığın manastır rejimlerinin gelişiminde rol oynayıp oynamadığı bir spekülasyon konusudur.²¹ Tunç Devri sonrası toplumlarının münzevilik özel bir çıkış noktasına gereksinim duymadıklarını ileri sürmüştüm; münzevilik, insanların değil hayvanların kanını dökmeyi içeren potansiyel olarak kavramaya ilişkin bir çelişkidir dolayısı zihinsel bir olasılık olarak mevcuttur.²² Ne var ki bu potansiyel belirli bir biçim yerine başka bir biçim alabilmek için bir uyarıcıya gereksinim duyar ve diğerlerinde olduğu gibi bu alanda da Yunan ve Hint dillerini konuşan dünya arasındaki iletişim hatları bu uyarıcıyı sağlayabilir.

²⁰ "Yavanaların Hint dinlerinden aldıkları" unsurların örnekleri için bkz. Thapar, 1992b, s. 26.

²¹ Fakat bkz. Grant, 1971.

²² Goody, 1981.

Yunanlar Doğuyu sadece fetihler üzerinden değil ticaret yoluyla da tanıdılar ve bu görece eşit ortaklar arasında karşılıklıydı.²³ Kuzey kara yoluna ek olarak Hint Okyanusunda, kökü Mezopotamya ve Harappa dönemine dayanan ve yerel seferler şeklinde devam eden deniz trafiği vardı.²⁴ Muhtemelen mitik bir hikâyeye göre MÖ 120 yılı civarında Kızıldeniz'deki Mısırlı muhafızlar sürüklenen bir gemide yorgun bir Hint buldular. Bu denizciyi Yunan sandılar ve Hint kıyılarına yapılacak bir seferi yönetmesini teklif ettiler.²⁵ Mısır gemileri Hindistan'a ancak MÖ 15 civarında ulaştı, bu dönemde Mısırlılar büyük bir olasılıkla, muson rüzgârlarının kendilerini Kızıldeniz'den Hindistan'ın en güneyine kadar doğrudan götürebildiğini keşfetmişlerdi.²⁶ Bu daha doğrudan olan güzergâh Roma'nın Hint fetihlerinin ve Doğu lükslerinin aranmasının etkisi altında yayıldı. MS birinci yüzyıldan üçüncü yüzyılın ortasına kadar "Roma" gemileri (esasen Greko-Mısır) Hindistan'daki tüm limanlara, muhtemelen Hind Çin ve Çin'e kadar bile gitti. Eudoksos adında bir Yunan MÖ ikinci yüzyılda bu seyahati, Mısır'ın Ptolemaios soyundan kralı adına iki kez yapıp baharatlar ve mücevherlerle geri dönmüştü bile. Önceleri ticaret araçları üzerinden yapıldı, fakat Eudoksos ancak Augustus döneminde geniş ölçekli hale gelen dolaysız bağlantılar kurdu. Eudoksos denizden Afrika'nın etrafını dolaşmanın mümkün olduğuna inanarak; doktorlar, zanaatkârlar ve Hint prensleri için kabare kızlarıyla birlikte Atlantik kıyısından aşağıya doğru yelken açtı. Bu güzergâh başarısız olduysa da diğeri kısa zamanda, biber için daha güneyde bulunan limanların yanı sıra İndus'un ağzına doğru seyahat eden Akdeniz denizcileri ta-

²³ Erken dönemdeki en iyi örnek, MÖ 302-288 yılları arasında Çandragupta Maurya'daki Seleukeia temsilcisi Megasthenes'tir.

²⁴ Daha sonraki dönemlerin "yerel seferleri" hakkında bkz. Thapar, 1992a, s. 3.

²⁵ Thapar (1992a) Mısır'daki Hintlerden örnekler sunar.

²⁶ Bu durumda da çoğunlukla Doğunun bu rüzgârların yararlarını Batıdan daha önce buldukları düşünülür.

rafından sık sık kullanılmaya başladı.²⁷ Hint-Yunan tacirleri kuzeybatıda iş yürütüyorlardı. Malabar kıyısının aşağısında, ipekli ve pamuklu giysilerle fildişi ve kozmetik ürünleri, kadın, metaller, giysi, şarap, altın ve gümüş karşılığında elde ediliyordu. Akdeniz tacirleri Hint limanlarına yerleştiler. Yerel prensler "Yunan" muhafızlar kullanmış olabilirler, ayrıca "Yunan" mühendisler de talep fazlaydı.²⁸ Bazı denizciler doğu kıyısının yukarisından Ganj'a doğru yolculuk ettiler, pek azı da Uzakdoğuyu ziyaret etti. MS ikinci yüzyılın başında bir gezgin Hindicın kıyısına, belki de daha ilerisine kadar geldi. Romalılar Hint kara parçasında yaptıkları ticareti hatırlatacak pek çok şey bıraktılar. Güneydoğudaki Pondichery, Arikamedu'da yapılan kazılarda şarap testileriyle (*amphorae*) kırmızı boyalı Arretine çanak çömleği ve bütün Hindistan'da yaygın bir şekilde yapılan benzer nesnelerin parçaları bulundu. Kuzeybatıda, Gucerat'taki kanıtlar (Akorta, Devinmori'den gelen) şarap testilerinin kalıntıları, (yerel olarak yapılmış) tunçtan bir Atlas figürü ve evlerle (Devinmori Stupa'daki) Budist manastırlarda bulunan kırmızı boyalı çanak çömlek parçalarıdır.²⁹ Mimari değişiklikler ve dekoratif bir motif olarak, ayıyoncası yapraklarının kullanılması bu etkinin hissedildiğinin bir başka kanıtını oluşturur. Doğu hakkındaki pek çok bilgi, Yaşlı Plinius'un kapsamlı yazılarında da gördüğümüz gibi Roma'ya kadar ulaşmıştır.

Hindistan'ın güneyinde bile tıp ve yıldız falcılığında Helenistik düşüncelere yakınlık birçok erken metinde görülür. Öte yandan diğer yöne doğru [Doğudan Batıya], tıpkı Hristiyan misyonlarının neredeyse Batı Avrupa'ya gittikleri zamanda Hindistan'a da insanları Hristiyan yapmak üzere

²⁷ "Akdeniz" diyorum, çünkü Augustus'tan sonra bu seferlere katılan milletleri belirtmek zordur. İtalyan ve hatta Kartacalı tüccarlar Hint ticaretiyle uğraştı (Casson, 1989, s. 31-4; Tchernia, 1992).

²⁸ Kaveripattinam'daki muhafızlar, prenslerden ziyade ticaret limanının yabancılar bölgesi için olabilirler. Bu tür limanlarda birkaç dil konuşulmuş olabilir.

²⁹ Ayrıca bkz. Thapar, 1992a.

gelmeleri gibi Yavana (Batı) topraklarındakileri Budist yapmak için yollanan Budist misyonları geleneği denen bir şey vardır. Dekkan platosundaki yazıtlar bazı Batılı Budistlerin varlığından bile bahseder.³⁰ İsis inancının Hindistan üzerinde bir etkisi oldu mu?³¹

Deniz hatları hakkındaki en sağlam bilgi MS 40-70 yılları arasında yazılan, *The Periplus of the Erythraean Sea* adlı ünlü Yunan eserinden elde edilmiştir. Hint ve Sri Lanka gemileri Batıkların da kullandığı bazı yolları kullanıyorlardı ve MS ikinci yüzyıla gelindiğinde Hintlerin Cava Adası, Sumatra ve Kamboçya'ya doğru genişlemeleri (ki bu genişleme pekâlâ batıya doğru yapılan seyahatlerin azalmasına neden olmuş olabilir) doruk noktasına ulaşmıştı. Doğu daha önemli bir güzergâh haline gelmişti. Roma-Hint mallarının Burma, Cava, Tayland ve Mekong deltasında bulunduğu bir dönem olan Hristiyan çağının başlangıcında, Hint etkisi kendini Hindçin yarımadasının doğusunda hissettirmeye başlamıştı.³² MÖ üçüncü yüzyıldan itibaren Çin'le bağlantı kuruldu; her ne kadar *Periplus* Çin mallarının Hint limanlarında bulunduğu dair kanıtlar sunuyorsa da, bu malların bazıları aracılar sayesinde karadan geldi. Aynı zamanda Çin malları Ganj ovasına da deniz yoluyla getiriliyordu.³³ Bu dönemde Hintler Endonezya yarımadasındaki yerlerini, ilk olarak Hinduizmi getirerek sağlamlaştırmışlardı. Budizm MS altıncı yüzyılın başında veya bir yüzyıl kadar daha önce, Kanton (Guangzhou) limanı aracılığıyla yedinci yüzyıldan itibaren yakın ilişkilerin kurulduğu Çin'e giden gezginler tarafından bölgeye getirildi.

Çinliler ancak üçüncü yüzyıldan sonra, doruk noktasına on üçüncü yüzyılda varan uzun mesafeli seyahatlere çıkma-

³⁰ A.g.e., s. 21.

³¹ Bkz. R. Fynes, "Cultural transmission between Roman Egypt and Western India" (doktora tezi, Oxford, 1991), Thapar'ın alıntısı: 1992a, s. 20.

³² Hint-Roma ticaretinde Sri Lanka'nın rolü hakkında bkz. De Romanis, 1988.

³³ Bagchi, [1951] 1971, s. 17.

ya başladılar. MS 350 yılı civarında Malezya'daki Penang bölgesine, yüzyılın sonlarına doğru Sri Lanka'ya ve büyük bir ihtimalle sonraki yüzyılda Fırat Nehrinin ağzına ve Aden'e ulaştılar. Bu temaslar yaklaşık 900 yılma, İslam-Arap gemiciliğinin yükselişinin sonrasına kadar sürdü. İlk Müslüman temsilci Çin'e 651'de vardı ve bir yüzyıl kadar sonra, 758'de Müslümanların varlığı Kanton'u yakacak ve yağmalayacak kadar güçlendi. Bir sonraki yüzyılda, Suriyeliler ve Greko-Mısırlıların üçüncü yüzyıl kadar önce yaptıkları gibi, Guangdong bölgesinde "fabrikalar" kurdular.

Yunan döneminden sonra Çin'den İran'a ilk kervanlar elçi Chang-K'ien'in girişimlerinin bir sonucu olarak ancak MÖ 106 yılında gelmeye başladığından, kara yolu üzerinden Çin'le doğrudan bir temas yoktu. Ancak yine de mallar Doğu ile Batı arasında bir dizi aracı üzerinden gidip geliyordu.³⁴ Çin ipeği Hindistan aracılığıyla Roma'ya ihraç ediliyordu.³⁵ Doğrudan yolun açılması Doğu ile Batı arasındaki ipek ticareti bağlamında gerçekleşti. Julius Caesar ve Augustus dönemlerinde Çinliler Seres, ipek üreticileri olarak anılıyorlardı. Önceleri ipek, Batıya Batı Asya'nın vahşi ipekböceğinden elde edilerek getiriliyordu. Diğer mallar doğuya doğru akıyordu. Chang-K'ien Çin'e döndüğünde, içlerinde nar ağacı, kabayonca ve asmanın da bulunduğu bir dizi garip bitki getirdi.³⁶ Bu dönemin ithalatı büyük savaş atları, cataphract ve Han sanatı üzerindeki Yunan etkileri olurken, karşılığında ipek, kürk ve kaliteli demir, tarçın ve ravent ihraç edildi.³⁷ Akdeniz'den yine cam eşyalar, yün ve keten kumaşlar geliyordu, fakat ödeme (1954 değerine göre) yılda 1 milyon sterline denk miktarda, altın veya gümüş külçeler ya da madeni parayla yapılmak zorundaydı. Akdeniz'le Uzakdoğu arasında bağlantı sağlayan bu doğrudan ipek ticareti, ancak bir ya da iki yüzyıl sürdü. Fa-

³⁴ Tarn, 1938, s. 87.

³⁵ Casson, 1989: 26.

³⁶ Laufer, 1919.

³⁷ Tarn, 1938, s. 364.

kat kervan ticareti, Roma İmparatorluğunda ipek kıtlığına yol açacak şekilde engellendiğinde bile, MS 166'dan başlayarak güneyden deniz yoluyla Han Sarayıyla temas kuruldu. Marcus Aurelius'un hükümranlığı sırasında, Vietnam'dan (Jih-nan) geçecek bir deniz yolu üzerinde duran bir elçi heyeti (muhtemelen özel bir ticaret girişimi düzeyinde) yollandı. Doğu-Batı ticareti artık reddedilemez bir olguydu.

Doğudaki Yunan yayılmasının ve Aşoka'nın imparatorluğunun gerilemesinden sonra Baktriane Yunanlarının Hindistan'a yerleşmelerinin ardından Hint-Yunan kültürü Orta Asya'ya nüfuz etti. MÖ üçüncü yüzyılda Çin'de tek bir devletin kurulmasıyla beraber, o dönemde Hun kontrolünde olan Batı ilerleyişini korumak için girişimlerde bulunuldu. Chang-K'ien MÖ 138'de Budist bir krallık olan Baktriya'ya (Belh) yollandığında, burada Güneybatı Çin'den gelen bambuların ve giysilerin yerel pazarlarda satıldığını gördü, ki bu durum Hindistan'a uzanan ipek yolunun o dönemde zaten kurulmuş olabileceğini gösterir. İmparatora bu bölgedeki durumu rapor ettiğinde, Batıya giden ticaret yollarının açılması ve bu yolların güvenliğinin sağlanması için girişimlerde bulunuldu. Misyonerlerle birlikte tüccarlar da dört bir yandan bu bölgeye gelmişlerdi ve bu dönem Budizmin MS 65 yılı civarında Çin sarayı içine girmesine tanıklık etti. Kuzey Hindistan'a uzanan ticaret yolları Tarım çölünün güneyinden ve kuzeyinden geçerdi ve sonraları Budist öğrenimin başlıca merkezlerinden biri olan Dun-huang mağaralarının yanında bulunan "Yeşim Kapısı"ndaki Çin sınırında birleşirlerdi. Beşinci ve sekizinci yüzyıl arasında inşa edilen bu mağaralar Budist bilgelerin buluşma yeri, Budist sanatın merkezi, sayısız metnin bulunduğu bir depo ve bu metinlerin Çinceye çevrildiği bir merkez haline geldi.

Hindistan'la Çin arasındaki bu bağlantılar sadece misyonerlere dayanmıyordu. Tang hanedanlığı (MS 618) döneminde "metropol şehirlerde binlerce Hintli bulunurdu."³⁸ Bura-

³⁸ Bagchi, [1951] 1971, s. 49.

larda Hintler aydın muhalefetini oluşturdular fakat Orta Asya'yla ilişkilerin sürdürülmesine yönelik arzu Budizme belirli ölçüde bir himaye verme anlamına geliyordu. Budist öğretmenler, dar anlamda dinsel kanunlardan daha fazlasını biliyorlardı. Güney Hindistan'dan gelen Bodhisuci ilk önce bir Brahman okulunda Sankya, fonetik, astroloji, matematik ve tıp gibi bilimlerin yanı sıra felsefe eğitimi gördü. Budist oldu, MS 692'de Çin'e davet edildi ve bir sonraki yıl deniz yoluyla Çin'e ulaştı. Ardından, İmparatorun dinsel kanunun elli üç cildini çevirdiği bir birim kurmasına yardımcı olduğu, Sincan'daki saraya yerleşti.

Orta Asya ve Hindistan'dan Budist öğretmenlerin gelişi Çinli seyyahların da bilgi peşinde koşup çeşitli konularda metinlerle geri döndükleri Hindistan'a gitmelerini teşvik etti. Daha üçüncü yüzyılda Çinli keşiflerden oluşan bir grup, o dönemlerde önemli bir hat olan Yunnan-Burma güzergâhı üzerinden bu ülkeye ulaşmıştı. Dördüncü yüzyılın sonları Fa-hein'in, çöl hattından başlayan, deniz yoluyla Sri Lanka ve Cava üzerinden geri dönülen ve Şantung'da sona eren on beş yıllık gezisine tanık oldu. Bu bağlantılar aracılığıyla şeftali ve armut, sülüğen ve Çin ipeği Hindistan'a taşınırken, bazı ziyaretçiler bu ülkenin dininin yanı sıra matematiği, astronomisi ve tıbbıyla da ilgilendiler.³⁹

Uzakdoğu ve Uzak Batı arasındaki temaslar gelişti. Araplar deniz yolu aracılığıyla sekizinci yüzyılın ortasından itibaren Kanton'daki yerlerini sağlamlaştırdılar ve sonraki iki yüzyıl boyunca Çin'e bir sürü seyahat yaptılar. Dokuzuncu yüzyıldan itibaren Radhaniler olarak bilinen Yahudi tüccarlar Çin'le İspanya arasında hem karadan hem denizden düzenli olarak seyahat ettiler ve parfüm, baharat, tıbbi bitkiler ve muhtemelen porselenle diğer Çin icatlarını, karşılığında köle, kılıç ve brokar vererek Batıya getirdiler. Yahudiliğin bir başka merkezi de Uzakdoğu'yla mal ve bilgi değiş tokuşunda önemli bir bölge haline geldiği 740 yılı civarında

³⁹ A.g.e., s. 68.

Türk kökenli yerleşimcilerinden pek çoğunun Yahudi yapıldığı Karadeniz'in kuzeyindeki Hazar krallığıydı. On ikinci yüzyılın başlarında Hayfeng'de bir Yahudi cemaati kuruldu. Doğu Asurileri, Müslümanlardan kaçan Zerdüştlerin yaptığı gibi Çin'e de yerleşti. Bu ülkede bütün inançların ve birçok milletin, ülkenin zenginliğinden, mamullerinden ve misafirperverliğinden etkilen temsilcileri bulunuyordu. Bu göçmen, tüccar ve mültecilerle birlikte diğer bölgelerdeki düşünce, teknik ve gereçler de Çin'e ulaştı, böylece imparatorluk hiçbir zaman tam olarak dış dünyadan uzak kalmamış oldu. Aynı şekilde düşünce ve mallar da Batıya sürekli olarak ihraç ediliyordu. Bu durum büyük bir ticaret patlamasına yol açtı ve bunu on altıncı yüzyılın başında Avrupalıların deniz yolunu kullanmaya başlamaları izledi. Bunlar Doğu ile Batı arasında düşünce ve malların değiş tokuşuna olanak veren başlıca bağlantılardı, çünkü bu bağlantılar hiçbir zaman, pek çok modern sosyal ve tarihsel kuram ve spekülasyonların damgasını vurduğu yerler arasındaki kategorik ayrımların belirttiği biçimde, birbirlerinden tam bir ayrıklık içinde ortaya çıkmadı.

KAYNAKÇA

- Abrahams, M., 1988, *Two Medieval Merchant Guilds of South Indi*, Yeni Delhi.
- Abu-Lughod, J. L., 1989, *Before European Hegemony: the world system AD 1250-1350*, New York.
- Adams, R. M., 1965, *The Evolution of Urban Society*, Chicago.
- Adas, M. (ed.), 1993, *Islamic and European Expansion: the forging of a global order*, Philadelphia.
- Aghassian, M. ve Kévonian, K., 1985, "Le commerce arménien dans l'océan indien aux XVIIe et XVIIIe siècles," D. Lombard (ed.), *Actes du colloque, Les Milieux marchands asiatiques dans l'océan indien*, Editions EHESS, Paris.
- Alaev, L. B., 1964, *Yuzhnaya India: sotsialno-ekonomicheskaya istoriya XIV-XVIII vekor* (South India: social and economic history, 14th-18th centuries), Moskova (İngilizce özet).
- Al-Azmeh, Aziz, 1986, *Arabic Thought and Islamic Societies*, Londra.
- Albright, W. F. 1968, *Yahweh and Gods of Canaan*, Londra.
- Anderson, P., 1975a, *Passages from Antiquity to Feudalism*, Londra. 1975b, *Lineages of the Absolutist State*, Londra.
- Andreski, S. (ed.), 1983, *Max Weber on Capitalism, Bureaucracy and Religion: a selection of texts*, Londra.
- Arasaratram, S. 1980, "Weavers, merchants and Company: the handloom industry in south-eastern India 1750-1790," *Indian Economic and Social History Review* 17, s. 257-81.
- Ariès, P., 1962, *Centuries of Childhood: a social history of family life*, New York (Fransızca baskı, 1960)
- Aristoteles, 1938, *Prior Analytics* (ed. ve İng. çev: H. Tredennick), Londra, Loeb. Türkçesi: *Organon III: Birinci Analitikler*, çev.

- H. R. Atademir, İstanbul, 1950, 1996^[4]; *Birinci Çözümlemeler*, çev. Ali Houshiary, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara, 1998.
- 1960, *Posterior Analytics*, (ed. ve İng. çev. H. Tredennick), Cambridge, MA, Loeb. Türkçesi: *Organon IV: İkinci Analitikler*, çev. H. R. Atademir, İstanbul, 1951, 1996^[4].
- Arkell, A.J. 1936, "Cambay and the bead trade," *Antiquity* 10, s. 292-305.
- 1951, "Meroe and India," W. F. Grimes (ed.), *Aspects of Archaeology in Britain and Beyond*, Londra.
- Ashburner, W., 1909, *Rhodian Sea-Law: nomos Rodion nautikos*, Oxford.
- Ashton, T. S., 1939, *An Eighteenth-Century Industrialist: Peter Stubbs of Warrington, 1756-1806*, Manchester.
- Astuti, G. 1932, *Origini e svolgimento storico della commenda fino al secolo XIII*, Torino. 1934 *Il libro dell'entrata e dell'uscita di una compagnia mercantile senese del secolo XIII (1277-1282)*, Torino.
- Ayoub, M. R. 1966 "The family reunion," *Ethnology* 5, s. 415-33.
- Backer, S., 1972 "Yarn," *Scientific American* 227 (6), s. 47-56
- Bagchi, P. C., [1951] 1971, *India and China: a thousand years of cultural relations*, New York (2. baskı).
- Balacz, E., 1964, "The birth of capitalism in China," E. Balacz (ed.) *Chinese Civilization and Bureaucracy: variations on a theme*, New Haven, CT.
- Barbosa, D., [1918-21], *The Book of Duarte Barbosa*, M.L. Dames (ed.), 2 cilt, Londra.
- Bardhan, P. 1982, "Agrarian class formation in India," *Journal of Peasant Studies* 10, s. 33-94
- Barker, E., 1948, *The Politics of Aristotle*, Oxford.
- Barnes, J., 1982, *Aristotle*, Oxford.
- Begley, V. 1983, "Arikamedu reconsidered," *American Journal of Archaeology* 87, s. 461-81.
- Bellah, R. N., 1957, *Tokugawa Religion: the values of pre-industrial Japan*, Boston.
- Bendix, R., 1960, *Max Weber: an intellectual portrait*, New York.
- Benedict, B., 1968, "Family firms and economic development," *Southwestern Journal of Anthropology* 1, s. 1-19.
- Berengo, M., 1965, *Nobili e mercanti nella Lucca del Cinquecento*, Torino.

- Berger, P., 1987, *The Capitalist Revolution: fifty propositions about prosperity, equality and liberty*, Aldershot.
- Bergeron, L., 1978, *Les Capitalistes en France, 1780-1914*, Paris.
- Berle, A. A. ve Means, G. C., 1932, *The Modern Corporation and Private Property*, New York
- Bernard, P., 1982, "An ancient Greek city in central Asia," *Scientific American* 246, s. 126-35.
- Bernstein, H. 1979, "African peasantries: a theoretical framework," *Journal of Peasant Studies* 6, s. 421-43.
- Berrill, K., 1964, "Historical experience: the problem of the economic "take-off," K. Berrill (ed.), *Economic Development with Special Reference to East Asia*, New York.
- Binsbergen, W. van ve Geschiere, P. (ed.), 1985, *Old Modes of Production and Capitalist Encroachment: anthropological explorations in Africa*, African Studies Centre'dan monografiler, Leiden, Londra.
- Blitz, R. C., 1967, "Mercantilist policies and the pattern of world trade, 1500-1750," *Journal of Economic History* 27, s. 39-5.
- 1978, "Some reflections on the world trade of the XVIIth and XVIIIth century: a comment on the findings of Professor Chaudhuri," *Journal of European Economic History* 7, s. 214-22.
- Bloch, M. (ed.), 1975, *Political Language and Oratory in Traditional Societies*, Londra.
- Blois, G., 1984, *The Crisis of Feudalism*, Cambridge (Fransızca baskı, 1970)
- Blunden, C. ve Elvin, M., 1983, *Cultural Atlas of China*, Oxford.
- Bochenski, I. M., 1961, *A History of Formal Logic*, Notre Dame, IN (Almanca baskı, 1956).
- Bottéro, J., 1977, "Les noms du Marduk, l'écriture et la "logique" en Mésopotamie ancienne," M. de Jong Ellis (ed.), *Essays on the Ancient Near East: in memory of Jacob Joel Finkelstein*, Hamden, Ct.
- 1987, *Mésopotamie: l'écriture, la raison et les dieux*, Paris.
- Bouvier, J., 1967, *Les Rothschild*, Paris.
- Braimah, J. A. ve Goody, J., 1967, *Salaga: the struggle for power*, Londra.

- Bratchel, M. E., 1978, "Italian merchant organisation and business relationships in early Tudor Londra," *Journal of European Economic History* 7, s. 5-32.
- Braudel, F., 1985, *Le Dynamique du capitalisme*, Paris (*Afterthoughts on Material Civilization and Capitalism*' in Fransızca baskısı [1977]).
- Bray, F., 1984, "Patterns of evolution in rice-growing societies," *Journal of Peasant Studies* 11, s. 3-33.
- Brenner, R., [1976] 1985, "Agrarian class structure and economic development in pre-industrial Europe," *Past and Present* 70, s. 30-75; yeni baskı: 1985; T. H. Aston ve C. H. E. Philpin (ed.), *The Brenner Debate: agrarian class structure and economic development in pre-industrial Europe*, Cambridge.
- Brook, T., 1981, "The merchant network in 16th century China: a discussion and translation of Zhang Han's "On Merchants,"" *Journal of Economic and Social History of the Orient* 24, s. 165-214.
- Buchanan, D., 1934, *The Development of Capitalistic Enterprise in India*, New York.
- Buchanan, F., 1807, *A Journey from Madras throught the Countries of Mysore, Canara and Malabar*, Londra.
- Burkert, W. 1985, *Greek Religion: archaic and classical* (İng. çev: J. Raffan), Oxford.
- Buss, A. E. (ed.) 1955 *Max Weber in Asian Studies*, Londra.
- Caldwell, J. C., 1976, "Toward a restatement of demographic transition theory: an investigation of conditions before and at the onset of fertility decline employing primarily African experience and data," *Population and Development Review* 2, s. 321-66.
- Casson, L., 1989, *The Periplus Maris Erythraci: text with introduction, çev. ve inceleme*, Princeton, NJ.
- Chandler, A. D., 1977, *The Visible Hand: the managerial revolution in American business*, Cambridge, MA.
- Chandra, S., 1982, *Medieval India: society, the jagirdari crisis and the village*, Delhi.
- Chao, K., 1984, "La production textile en Chine," *Annales: ESC* 39, s. 957-76.

- Chapman, S. D. ve Chassagne, S., 1981, *European Textile Printers in the Eighteenth Century: a study of Peel and Oberkampf*, Londra.
- Chaudhuri, K. N., 1965, *The English East India Company: the study of an early jointstock company, 1600-1640*, Londra.
- 1968, "Treasure and trade balances: the East India Company's export trade, 1660-1720," *Economic History Review* 21, s. 480-501.
- 1974, "The structure of the Indian textile industry in the seventeenth and eighteenth centuries," *Indian Economic and Social History Review* 11, s. 127-82.
- 1975, "The economic and monetary problem of European trade with Asia during the seventeenth and eighteenth centuries," *Journal of European Economic History* 4, s. 323-58.
- 1978a, "Some reflections on world trade of the XVIIth and XVIIIth centuries: a reply," *Journal of European Economic History* 7, s. 223-31.
- 1978b, *The Trading World of Asia and the English East India Company, 1660-1760*, Cambridge
- 1979, "Markets and traders in India during the seventeenth and eighteenth centuries," K.N. Chaudhuri ve C.J. Dewey (ed.) *Economy and Society: essays in Indian economic and social history*, Oxford.
- 1982, "Foreign Trade. 1. European trade with India," T. Raychaudhuri ve I. Habib (ed.), *The Cambridge Economic History of India*, I. cilt, 1200-1750, Cambridge.
- Chaudhuri, K. N. ve Dewey, C. J. (ed.), 1979, *Economy and Society: essays in Indian economic and social history*, Oxford.
- Chaudhuri, M. R., 1964, *The Iron and Steel Industry of India: an economic-geographic appraisal*, Kalküta.
- Chen, Chi-yun, 1983, "Kung-sun Lung: white horse and other issues," *Philosophy East and West* 33, s. 341-54.
- 1990, "Chinese language and truths critique of Chad Hansen's analysis," *Chinese Culture* 31, s. 49-80.
- Cheng, Chung-Ying, 1965, "Inquiries into classical Chinese logic," *Philosophy East and West* 15, s. 195-216
- Chicherov, A. I., 1971, *India, Economic Development in the 16th-18th Centuries: outline history of crafts and trade*, Moskova (gözden geçirilmiş yeni baskı).

- Childe, G., 1939, *What Happened in History?* Harmondsworth.
- Chingming, Hou, 1963, "Some reflections on the economic history of modern China (1840-1949)," *Journal of Economic History*, 23, s. 594-605.
- Chinoy, S., 1968, *Pioneering in Indian Business*, Londra.
- Chittick, H. N., 1971, "The coast of East Africa," P. L. Shinnie (ed.), *The African Iron Age*, Oxford.
- Chmielewski, J. 1962, "Notes on early Chinese logic (1)," *Rocznik Orientalistyczny* 26(1), s. 7-21.
- Clanchy, M. T., 1979, *From Memory to Written Record: England 1066-1307*, Londra.
- Claveric, E. ve Lamaison, P., 1982, *L'impossible manage: violence et parenté en Gévaudan, XVIIe, XVIIIe et XIXe siècles*, Paris
- Cohen, M., 1976, *House United, House Divided: the Chinese family in Taiwan*, New York.
- Cole, M. vd., 1971, *The Cultural Context of Learning and Thinking: an exploration in experimental anthropology*, Londra.
- Coleman, D. C., 1977, *The Economy of England, 1450-1750*, Oxford.
- Colles, B. E., 1969, "Persian merchants and missionaries in medieval Malaya," *Journal of the Malayan Branch of the Royal Asiatic Society* 42(2), s. 10-47.
- 1969-71, "The traders of the pearl: the mercantile and missionary activities of Persian and Armenian Christians in southeast Asia," *Abr-Nahrain* 9 (1969-70), s. 17-38; 10(1970-1); 102-21; 11 (1971), s. 141.
- Collins, R., 1986, *Weber's Sociological Theory*, Cambridge.
- Commissariat, N. S., 1938, *History of Gujarat*, 2 cilt, Bombay.
- Cook, J. M., 1962, *The Greeks in Ionia and the East*, Londra.
- Coquery-Vidrovitch, C., 1978, "Research on an African mode of production," D. Seddon (ed.), *Relations of Production*, Londra (Fr çev. 1969).
- Coser, L., 1968, "Sociology of knowledge," *International Encyclopedia of the Social Sciences* 8, s. 428-35, New York.
- Crawcour, E. S., 1963, "Problems of Japanese economic history," *Journal of Economic History* 23, s. 619-28.
- Creighton, C., 1980, "Family, property and relations of production in western Europe," *Journal of Peasant Studies* 9, s. 129-67.

- Cumont, F. 1906, *Les Religions orientales dans le paganisme romain*, Paris.
- Curtin, P.D. 1984, *Cross-cultural Trade in World History*, Cambridge.
- Damerow, P. ve Englund, R.K. 1989, *American School of Prehistoric Research Bulletin*, 39; *The Proto-elamite Texts from Teppe Yahya*, Cambridge MA: Peabody Museum of Archaeology and Ethnology, Harvard University.
- Das Gupta, A. 1979, *Indian Merchants and the Decline of Sui-rat, c. 1700-1750*, Wiesbaden.
- Dasgupta, P. 1993, *An Inquiry into Well-being and Desitution*, Oxford.
- Dasgupta, S. N. ,1922-55, *A History of Indian Philosophy*, 5 cilt, Cambridge.
- Davis, J. C., 1973, *A Venetian Family and its Fortune, 1500-1900*, Philadelphia.
- Dawson, R. (ed.), 1964, *The Legacy of China*, Oxford.
- 1967, *The Chinese Chameleon: an analysis of European conceptions of Chinese civilization*, Londra.
- Defoe, D., [1745] 1841, *The Complete English Tradesman*, Oxford.
- Delille, G. ve Rizzi, F. (ed.), 1986, *Le Modèle familiale Européen: normes, déviance, contrôle du pouvoir*, Roma.
- Dermigny, L., 1960, *Cargaisons indiennes: Solier et Cie, 1781-1793*, 2 cilt, Paris.
- 1964, *La Chine et l'Occident: le commerce à Canton au XVIIIe siècle, 1719-1833*, 4 cilt, Paris.
- Desai, K., 1964, *Indian Law of Marriage and Divorce*, Bombay.
- Dieder, M. 1990, "Driven by drink: the role of drinking in the political economy and the case of early Iron Age France," *Journal of Anthropological Archaeology* 9, s. 352-406.
- Dihle, A., 1978, "Die entdeckungsgeschichtlichen Voraussetzungen des Indienhandels der römischen Kaiserzeit," *Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt*, II, 9.2. Berlin.
- Dobb, M., 1947, *Studies in the Development of Capitalism*, New York (gözden geçirilmiş yeni baskı).
- Duggan, C., 1981, "Equity and compassion in papal marriage decretals in England," W. van Hoecke ve A. Welkenhuysen (ed.), *Love and Marriage in the Twelfth Century* (Medievalia Lovanensia), 1. dizi, no. 8. Leuven.

- Dumont, L., 1970, *Homo Hierarchicus: the caste system and its implications*, Chicago (Fr. baskı, 1966)
- 1977, *From Mandeville to Marx: the genesis and triumph of economic ideology*, Chicago.
- 1985, *Essays on Individualism*, Chicago. (Fr. *Essais sur l'individualisme*, Le Seuil, 1983)
- Dumont, W. A., 1976, "Family migration and family reunion," *International Migration* 14, s. 53-83.
- Dunbabin, T. J., 1957, *The Greeks and their Eastern Neighbours*, Londra, The Society for the Promotion of Hellenic Studies.
- Duncan, P., 1963, "Conflict and co-operation among trawlermen," *British Journal of Industrial Relations* 1, s. 331-47.
- Durkheim, E., 1897, *La Division du travail*, Paris (İng. çev.1933).
- Dutt, S., 1962, *Buddhist Monks and Monasteries of Indi*, Londra.
- Dünya Bankası, 1986, *Population Growth and Policies in Sub-Saharan Africa*, Washington, DC.
- Dyson, T. ve Moore, M., 1983, "On kinship structure, female autonomy and demographic behavior in India," *Population and Development Review* 9, s. 35-60.
- Edler, F., 1934, *Glossary of Mediaeval Terms of Business, Italian Series, 1200-1600*, Cambridge, MA.
- Einarson, B. 1938, "On certain mathematical terms in Aristotle's logic," *American Journal of Phiblogy* 57: 34-54, 151-72.
- Eisenstein, E. L., 1979, *The Printing Press as an Agent of Change*, Cambridge.
- Elias, N., 1978, *The Civilizing Process*, Oxford.
- Elvin, M., 1972, "The high-level equilibrium trap: the causes of the decline of inventions in the traditional Chinese textile industries," W. E. Wilmott (ed.) *Economic Organization in Chinese Society*, Stanford, CA.
- Evans-Pritchard, E. E., 1934, "Lévy-Bruhl's theory of primitive mentality," *Bulletin of the Faculty of Arts, Cairo University* 1, s. 1-36.
- 1937, *Witchcraft, Oracles and Magic among the Azande*, Oxford
- 1940, *The Nuer*, Oxford.
- Factor, R. L., 1983, "What is the "logic" in Buddhist logic?," *Phibosophy East and West* 33, s. 2,183-8.

- Farrell, B. G., 1993, *Elite Families: class and power in nineteenth-century Bosno*, Albany, NY.
- Faure, D., 1989, "The lineage as business company: patronage versus law in the development of Chinese business," *Modern Çin Ekonomi Tarihinin İkinci Konferansı*, 5-7 Ocak, The Institute of Economics, Academia Sinica, Taipei.
- Fei, Hsiao Tung, 1939, *Peasant Life in China*, Londra.
- Feldhaus, A., 1984, *The Deeds of God in Rddhniptur*, New York.
- Feuerwerker, A., 1958, *China's Early Industrialization: Sheng Hsuan-Huai (1844-1916) and Mandarin enterprise*, Cambridge, MA.
- Finley, M., 1973, *The Ancient Economy*, Londra.
- Flandrin, J.-L., 1979 (1976), *Families in Former Times: kinship, household and sexuality*, Cambridge.
- Fortes, M., 1954, "Mind," E.E. Evans-Pritchard (ed.) *The Institutions of Primitive Society*, Oxford.
- Fortune, R., 1857, *A Residence Among the Chinese: inland, on the coast, and at sea*, Londra.
- Frantz-Murphy, G., 1981, "A new interpretation of the economic history of medieval Egypt," *Journal of Economic and Social History of the Orient* 24, s. 174-297.
- Fung Yu-lan, 1953, *A History of Chinese Philosophy* (İng. çev. D. Bodde), Princeton, NJ.
- Furber, H., 1976, *Rural Empires of Trade in the Orient, 1600-1800*, Minneapolis, MN.
- Gadd, C. J., 1932, "Seals of ancient Indian style found at Ur," *Proceedings of the British Academy* 18, s. 191-210.
- Gadgil, D. R., 1959, *The Origins of the Modern Business Class*, New York.
- Garcin de Tassy, J. H., 1847, *Histoire de b littérature Hindoui et Hindoustani*, 2 cilt, Paris.
- Gardella, R. W. P., 1982, "Commercial bookkeeping in Ch'ing China and the West: a preliminary assessment," *Ch'ing-shih Wen-t'i* 4, s. 56-72.
- 1983, "The development of accounting in the West, China and Japan," Working Paper Series, Harrisonburg, VA: The Academy of Accounting Historians.
- 1992, "Squaring accounts: commercial bookkeeping methods and capitalist rationalism in late Qing and republican China," *Journal of Asian Studies* 51, s. 317-39.

- Garelli, P., 1969, *Le Proche-Orient asiatique: des origines aux invasions des peuples de la mer*, 2 cilt, Paris.
- Gellner, E., 1992, *Reason and Culture*, Oxford.
- Gerschenkron, A., 1962, *Economic Backwardness in Historical Perspective*, Cambridge, MA.
- Geschiere, P. ve Raatgever, R., 1985, "Introduction. Emerging insights and issues in French Marxist antropology," W. van Binsbergen ve P. Geschiere (ed.), *Old Modes of Production and Capitalist Encroachment: anthropological explorations in Africa*, African Studies Centre monografileri, Leiden, Londra.
- Ghosh, A., 1992, *In an Antique Land*, Londra.
- Gillion, K. I., 1968, *Ahmedâbad: a study in Indian urban history*, Berkeley, CA.
- Glick, T. F., 1979, *Islamic and Christian Spain in the Early Middle Ages: comparative perspectives on social and cultural formation*, Princeton, NJ.
- Glover, I. C., 1990, *Early Trade between India and South-east Asia: a link in the development of a world trading system*, Hull: University of Hull, Centre for South-East Asian Studies (2. baskı).
- Gluckman, M., 1949-50, "Social beliefs and individual thinking in primitive society," *Memoirs and Proceedings of Manchester Literary and Philosophic Society* 91, s. 73-98.
- Goitein, S. D., 1954, "From the Mediterranean to India: documents on the trade to India, south Arabia, and east Africa from the eleventh and twelfth centuries," *Speculum* 9, s. 181-97
- 1963, "Letters and documents on the India trade in medieval times," *Islamic Culture* 37, s. 188-205
- 1964, "Commercial and family partnerships in the countries of medieval Islam," *Islamic Studies* 3, s. 315-37
- 1966, "Bankers' accounts from the eleventh century AD," *Journal of Economic and Social History of the Orient* 9, s. 28-67.
- 1967, *A Mediterranean Society, the Jewish Communities of the Arab World as Portrayed in the Documents of the Cairo Geniza*, I. cilt, Berkeley, CA
- 1973, *Letters of Medieval Jewish Traders*, Princeton, NJ
- 1980, "From Aden to India: specimens of the correspondence of India traders of the twelfth century," *Journal of Economic and Social History of the Orient* 23, s. 43-66

- 1987, "Portrait of a medieval India trader: three letters from the Cairo Geniza," *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 50, s. 449-64
- Gokhale, B. G., 1969, "Ahmedâbad in the XVIIth century," *Journal of Economic and Social History of the Orient* 12, s. 187-97
- 1979, *Surat in the Seventeenth Century: a study in urban history of pre-modern India*, Londra.
- Goldthwaite, R., 1980, *The Building of Renaissance Florence: an economic and social history*, Baltimore, MD.
- Goddy, E., 1973, *Contexts of Kinship: an essay in the family sociology of the Gonja of northern Ghana*, Cambridge.
- 1982a, *Parenthood and Social Reproduction: fostering and occupational roles in west Africa*, Cambridge.
- 1982b, "Introduction," E. Goody (ed.), *From Craft to Industry: ethnography of proto-industrial cloth production*, Cambridge.
- 1989, "Apprenticeship, learning and the division of labor," M. Coy (ed.), *Apprenticeship: from theory to method and back again*, New York.
- 1995, (ed.), *Anticipatory Interactive Planning*, Cambridge.
- Goody, J., 1956, *The Social Organisation of the Lo Wiili*, Londra.
- 1962, *Death, Property and the Ancestors*, Stanford, CA.
- 1971, *Technology, Tradition and the State in Africa*, Londra.
- 1972a, "The evolution of the family," P. Laslett and R. Wall (ed.), *Household and Family in Past Time*, Cambridge.
- 1972b, *The Myth of the Bagre*, Oxford.
- 1972c, *Domestic Groups. Addison-Wesley Module in Anthropology*, Reading, MA.
- 1973, "Polygyny, economy and the role of women," J. Goody (ed.), *The Character of Kinship*, Cambridge.
- 1975, "Population, economy and inheritance in Africa," R. P. Moss ve R. J. A. R. Rathbone (ed.), *The Population Factor in African Studies*, Londra.
- 1976, *Production and Reproduction: a comparative study of the domestic domain*, Cambridge.

- 1977, *The Domestication of the Savage Mind*, Cambridge.
- Türkçesi: *Yaban Aklın Evcilleştirilmesi*, çev. Koray Değirmenci, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara 2001.
- 1979, "Slavery in time and space," J. L. Watson (ed.), *Asian and African Systems of Slavery*, Oxford.
- 1980, "Rice-burning and the green revolution in northern Ghana," *Journal of Developmental Studies* 16, s. 136-55.
- 1981, "Sacrifice among the LoDagaa and elsewhere: a comparative comment on implicit questions and explicit rejections," *Systèmes de pensée en Afrique noire: le sacrifice IV*, Cahier 5. Ivry, Centre national de la recherche scientifique.
- 1982, *Cooking, Cuisine and Class*, Cambridge.
- 1983, *The Development of the Family and Marriage in Europe*, Cambridge.
- 1986, *The Logic of Writing and the Organisation of Society*, Cambridge.
- 1990, *The Oriental, the Ancient and the Primitive: systems of marriage and the family in the pre-industrial societies of Eurasia*, Cambridge
- 1993, *The Culture of Flowers*, Cambridge
- Goody, J. ve Gandah, J. D. K., 1981, *Une Récitation du Bagré*, Paris.
- Goody, J. ve Goody, E. N., 1990, "Marriage and the family in Gujarat," J. Goody, *The Oriental, the Ancient and the Primitive: systems of marriage and the family in the preindustrial societies of Eurasia*, Cambridge.
- Goody, J. vd., 1981a, "On the absence of implicit sex preference in Ghana," *Journal of Biosocial Science* 13, s. 81-96.
- 1981b, "Implicit sex preferences: a comparative study," *Journal of Biosocial Science* 13, s. 455-66
- Gopal, S., 1975, *Commerce and Crafts in Gujarat, 16th and 17th century*, Delhi.
- Gough, K., 1979, *Dravidian Kinship and Modes of Production*, 1978 yılı Irawati Karve Memorial Konferans, Hindistan Sosyal Bilimler Araştırma Konseyi, Yeni Delhi.
- Graham, A. C., 1964, "The place of reason in the Chinese philosophical tradition," R. Dawson (ed.), *The Legacy of China*, Oxford.

- 1978, *Later Mohist Logic, Ethics and Science*, Hong Kong.
- 1989, *Disputers of the Too: philosophical argument in ancient China*, La Salle, IL.
- Grant, R. M., 1971, "Early Alexandrian Christianity," *Church History* 40, s. 133-44.
- Gray, A. (ed.), 1887-9, *The Voyage of Frances Pyrrard of Laval*, Londra.
- Greenhalgh, S., 1987, "Families and networks in Taiwan's economic development," S. M. Greenhalgh ve E. A. Winckler (ed.), *Contending Approaches to the Political Economy of Taiwan*, Armonk, NY.
- 1990, "Land reform and family entrepreneurialism in east Asia," G. McNicoll ve M. Cain (ed.), *Population and Rural Development: institutions and policy; Population and Development Review'un* eki.
- Grove, L. ve Esherick, J. W., 1980, "From feudalism to capitalism: Japanese scholarship on the transformation of Chinese rural society," *Modern China* 6, s. 397-438.
- Gunawardana, R. A. L. H., 1979, *Robe and Plough: monasticism and economic interest in early medieval Sri Lanka* (Association for Asian Studies, no. 35), Tucson, AZ.
- Habermas, J., 1971, *Towards a Rational Society*, Londra.
- 1984, *The Theory of Communicative Action*, Boston.
- Habib, I., 1960, "Banking in Mughal India," T. Raychaudhuri (ed.), *Contributions to Indian Economic History*, I. cilt, Kalküta.
- 1964, "Usury in medieval India," *Society and History* 6, s. 393-423.
- 1969, "Potentialities of capitalistic development in the economy of Mughal India," *Journal of Economic History* 29, s. 32-78.
- 1972, "Potentialities of change in the economy of Mughal India," *Socialist Digest* 6, s. 74-137.
- 1976, "Notes on the Indian textile industry in the seventeenth century," S. C. Sarkar *Felicitation Volume*, Yeni Delhi.
- Hajnal, J., 1965, "European marriage patterns in perspective," D. V. Glass ve D. E. C. Eversley (ed.), *Population in History: essays in historical demography*, Londra.

- 1982, "Two kids of pre-industrial household formation systems," *Population and Development Review* 8, s. 449-94.
- Hall, J. A., 1985a, *Powers and Liberties: the causes and consequences of the rise of the West*, Oxford.
- 1985b, "Religion and the rise of capitalism," *Archives Europeennes de Sociologie* 26, s. 193-223.
- Hall, K. R., 1980, *Trade and Statecraft in the Rise of the Cholds*, Yeni Delhi
- Hanley, S. B. ve Wolf, A. P. (ed.), 1985, *Family and Population in East Asian History*, Stanford, CA.
- Hansen, C., 1983, *Language and Logic in Ancient China*, Ann Arbor, MI.
- Harper, E. B., 1959, "Two systems of economic exchange in village India," *American Anthropologist* 61, s. 760-78.
- Harrell, S., 1985, "Why do the Chinese work so hard? Reflections on an entrepreneurial ethic," *Modern China* 11, s. 203-6.
- Hartwell, R. W., 1969, "Economic growth in England before the Industrial Revolution: some methodological issues," *Journal of Economic History* 29, s. 13-31.
- Hauser, W. B., 1974, *Economic Institutional Change in Tokugawa Japan: Osaka and the Kinai cotton trade*, Cambridge.
- Hayashi, R., 1975, *The Silkroad and the Shoso-in*, New York.
- Heers, J., 1974, *Le Clan familial au moyen âge*, Paris.
- Heimann, J., 1980, *Small change and ballast: cowry trade and usage as an example of Indian Ocean economic history*, South Asia ns 3, s. 48-9.
- Herlihy, D., 1969, "Family solidarity in medieval Italian history," D. Herlihy, R. S. Lopez ve V. Stessarev (ed.), *Economy, Society, and Government in Medieval Italy. Essays in memory of Robert L Reynolds*, Kent, OH: Kent State UP.
- 1971, "The economy of traditional Europe," *Journal of Economic History* 31, s. 153-64.
- 1977, "Deaths, marriages, births and the Tuscan economy (c. 1300-1550)," R.D. Lee (ed.), *Population Patterns in the Past*, New York.
- 1985, *Medieval Households* Cambridge, MA.
- Hervouet, Y. (ed.), 1978, *A Sung Bibliography*, Hong Kong.

- Higham, C., 1989, *The Archaeology of Mainland Southeast Asia: from 10.000 BC to the fall of Angkor*, Cambridge.
- Hill, P., 1970, *The Migrant Cocoa-farmers of Southern Ghana: a study in rural capitalism*, Cambridge.
- Hilton, R., 1985, "Introduction," T. H. Ashton ve C. H. E. Philpin (ed.), *The Brenner debate: agrarian class structure and economic development in preindustrial Europe*, Cambridge, Past and Present Publications.
- Hindess, B. ve Hirst, P. Q., 1975, *Pre-capitalist Modes of Production*, Londra.
- Hirschmeier, J., 1964, *The Origins of Entrepreneurship in Japan*, Cambridge, MA.
- Hirschmeier, J. ve Yui, T., 1975, *The Development of Japanese Business 1600-1973*, Londra.
- Hirst, P., 1975, "The Uniqueness of the West," *Economy and Society* 4, s. 446-75
- Hobson, J. A., 1902, *Imperialism: a study*, Londra.
- Hodges, R., 1982, *Dark Age Economics: the origins of towns and trade AD 600-1000*, Londra.
- Hollis, M. ve Lukes, S. (ed.), 1982, *Rationality and Relativism*, Oxford.
- Homans, G. C., 1941, *English Villagers of the Thirteenth Century*, Cambridge, MA.
- Honneth, A. vd., 1992, *Cultural and Political Interventions in the Unfinished Project of Enlightenment*, Cambridge, MA.
- Hopkins, K., 1980, "Brother-sister marriage in Roman Egypt," *Comparative Studies in Society and History* 22, s. 303-54; yeni baskı, K. Hopkins, *Sociological Studies in Roman History*, III. cilt, Cambridge.
- Horton, R. ve Finnegan, R. (ed.), 1973, *Modes of Thought*, Londra.
- Hossain, H., 1979, "The alienation of weavers: impact of the conflict between the revenue and commercial interests of the East India Company, 1750-1800," *Indian Economic and Social History Review* 16, s. 323-45.
- Hou, Chi-Ming, 1963, "Some reflections on the economic history of modern China (1840-1949)," *Journal of Economic History* 23, s. 595-605.

- Hourani, G. E., 1951, *Arab Seafaring in the Indian Ocean*, Princeton, NJ.
- Howard, R., 1978, *Colonialism and Underdevelopment in Ghana*, Londra.
- 1980, "Formation and stratification of the peasantry in colonial Ghana," *Journal of Peasant Studies* 8, s. 61-80.
- Hoyt, S. H., 1993, *Old Malacca*, Kuala Lumpur.
- Hsu Tzu-fen, 1991, "Traditional Chinese bookkeeping methodology," *Chinese Business History* 2, s. 1-2.
- Hudson, P., 1992, *The Industrial Revolution*, Londra.
- Hufton, O., 1974, *The Poor of Eighteenth-Century France, 1750-1789*, Oxford.
- Hughes, D. O., 1975, "Urban growth and family structure in medieval Genoa," *Past and Present* 66, s. 3-28.
- Hu Shih, 1922, *The Development of the Logical Method in Ancient China*, Şangay.
- Huyghues des Etages, M.-F. vd., 1994, *A la Rencontre de Sinbad: la route maritime de la soie*, Paris.
- İnalçık, H., 1969, "Capital formation in the Ottoman Empire," *Journal of Economic History* 29, s. 97-140.
- Irwin, J. ve Brett, K. B., 1970, *Origin of Chinitz*, Londra.
- Irwin, J. ve Hall, M., 1971, *Indian Painted and Printed Fabrics*, Ahmadabad.
- Irwin, J. ve Schwartz, P. R., 1966, *Studies in Indo-European Textile History*, Ahmadabad.
- Jackson, H., 1920, "Aristotle's lecture room," *Journal of Philology* 35, s. 191-200.
- Jacobs, N., 1958, *The Origins of Modern Capitalism and Eastern Asia*, Hong Kong.
- Jain, L. C., 1929, *Indigenous Banking in India*, Londra.
- Jashemski, W. F., 1979, *The Gardens of Pompei: Herculaneum and the villas destroyed by Vesuvius*, New Rochelle, NY.
- Jha, S. C., 1963, *Studies in the Development of Capitalism in India*, Kalküta.
- Johnson, M., 1970, "The cowrie currencies of west Africa," *Journal of African History* 11, s. 331-53.

- Johnson-Laird, P. N., 1983, *Mental Models*, Cambridge.
- Johnstone, R. F., 1910, *The Lion and the Dragon in Northern China*, New York.
- Jones, E. L., 1981, *The European Miracle*, Cambridge.
- Kantowsky, D., 1984, *Recent Research on Max Webers Studies of Hinduism: papers submitted to a conference held in New Delhi*, Münih.
- Kapadia, K. M., 1966, *Marriage and Family in India*, Oxford (3. baskı; ilk baskı, 1955).
- Kearney, H. F., 1964, "Puritanism, capitalism and the scientific revolution," *Past and Present* 28, s. 81-101.
- Kennedy, Jnr, R. E., 1962, "The Protestant ethic and the Parsis," *American Journal of Sociology* 68, s. 11-20.
- Khachikian, L., 1962, "Le Registre d'un marchand arménien en Perse, en Inde et au Tibet (1682-1693)," *Annales: ESC* 22, s. 231-78.
- Kneale, W. ve M., 1962, *The Development of Logic*, Oxford.
- Korson, J. H., 1975, "Some aspects of social change in the Muslim family in West Pakistan," D. Narain (ed.), *Explorations in the Family and Other Essays*, Bombay.
- Kou Pao-koh, 1953, *Deux Sophistes chinois-Houei Che et Kong-souen Long*, Paris.
- Kramer, S. N., 1954, "Ur-Nammu Law Code," *Orientalia* s. 2, 23: 40-51.
- Labib, S. Y., 1969, "Capitalism in medieval Islam," *Journal of Economic History* 29, s. 79-96.
- Lach, D. F., 1965, *Asia in the Making of Europe*, I. cilt, Chicago.
- Ladinois, R., 1986, "L'Ordre du monde et l'institution familiale en Inde," A. Burgière vd., *Histoire de la famille*, Paris.
- Lamoureaux, N. R., 1986, "Banks, kinship and economic development: the New England case," *Journal of Economic History* 46, s. 647-67.
- Landis, D., 1969, *The Unbound Prometheus*, Cambridge.
- Lane, F. C., 1944, "Family Partnerships and joint ventures in the Venetian Republic," *Journal of Economic History* 4, s. 118-96.
- 1963, "Recent studies on the economic history of Venice," *Journal of Economic History* 23, s. 312-34.

- 1969, "Meanings of capitalism," *Journal of Economic History* 29, s. 13-31.
- 1973, *Venice: a maritime republic*, Baltimore, MD.
- Larsen, M. T., 1976, *The Old Assyrian City State and its Colonies*, Kopenhagen.
- Laslett, P., 1972, "Mean household size in England since the sixteenth century," P. Laslett ve R. Wall (ed.), *Household and Family in Past Time*, Cambridge.
- Laslett, P. ve Wall, R. (ed.), 1972, *Household and Family in Past Time*, Cambridge.
- Laufer, B., 1919, *Sino-Iranica: Chinese Contributions to the History of Civilization in Ancient Iran with Special Reference to the History of Cultivated Plants and Products*, Field Museum of Natural History, baskı 201, Antropoloji serisi XV, s. 185-597, Chicago.
- Leakey, M., 1983, *Africa's Vanishing Art: the rock paintings of Tanzania*, New York.
- Ledderose, L., 1992, "Module and mass production," *Proceedings of the International Colloquium on Chinese Art History, 1991, Painting and Calligraphy*, 2. kısım, National Palace Museum, Tayvan.
- Le Goff, J., 1967, "Culture cléricale et traditions folkloriques dans la civilisation mérovingienne," *Annales ESC* 22, s. 780-91.
- 1984, *The Birth of Purgatory*, Chicago (Fr. baskı, 1981).
- Leur, J. C. van, 1955, *Indonesian Trade and Society: essays in Asian social and economic history*, La Haye.
- Levine, D., 1977, *Family Formation in an Age of Nascent Capitalism*, New York.
- Levine, N. E., 1987, "Diferential childcare in three Tibetan communities: beyond son preferences," *Population and Development Review* 13, s. 281-304
- Levkovsky, A., 1966, *Capitalism in India*, Bombay.
- Levy, M. J., [1949] 1963, *The Family Revolution in Modern China*, New York.
- Lévy-Bruhl, L., 1922, *La Mentalité primitive*, Oxford.
- Lhote, H., 1960, *The Search for the Tassili Frescoes*, Londra.
- Li, L. M., 1981, *Chinese Silk Trade: traditional industry in the modern world, 1842-1937*, Cambirdge, MA.

- Lieber, A. E., 1968, "Eastern business practice and medieval European commerce," *Economic History Review* 21, s. 230-43.
- Lindahl, M. W. ve Back, K. W., 1987, "Lineage continuity and generational continuity: family history and family reunions," *Comparative Gerontology* B 1, s. 30-4.
- Linschoten, J. H. van, [1598] 1974, *Discours of Voyages into ye East and West Indies*, Londra (yeni baskı, Amsterdam, 1974).
- Litchfield, R. B., 1969, "Demographic characteristics of Florentine patrician families, sixteenth to nineteenth centuries," *Journal of Economic History* 29, s. 191-205.
- Lloyd, G. E. R., 1979, *Magic, Reason and Experience: studies in the origin and development of Greek science*, Cambridge.
- 1990, *Demystifying Mentalities*, Cambridge.
- Lopez, R. S., 1943, "European merchants in the medieval Indies: the evidence of commercial documents," *Journal of Economic History* 3, s. 164-84
- 1945, "Silk industry in the Byzantine empire," *Speculum* 20, s. 1-42
- 1952, "Chinese silk in Europe during the Yuan period," *Journal of the American Oriental Society* 72(2), s. 73-4.
- Lopez, R. S. ve Raymond, I. W., 1955, *Medieval Trade in the Mediterranean World*, New York.
- Lüthy, H., 1961, *Li Banque protestante en France de la révocation de l'Edit de Nantes à la révolution; De la banque aux finances (1730-1794)* adlı yapının II. cildi, Paris, Ecole pratique des hautes études, VIe section.
- MacCormack, G., 1944, "The traditional Chinese law of homicide, Po-Chüni and the eisdem generis principle," *Chinese Culture* 35(3), s. 744.
- McDermott, J. P., 1990, "The Chinese domestic bursar," *Asian Cultural Studies*, özel sayı, no. 2, s. 1542.
- 1991, "Family financial plans of the southern Sung," *Asia Major* 3. seri, 4, ii, s. 15-56
- McElderny, A. L., 1976, *Shanghai Old-Style Banks (Ch'ien-Chang) 1800-1935*, Ann Arbor, MI.
- Macfarlane, A., 1978, *The Origins of English Individualism: the family, property and social transition*, Oxford.

- Mackay, E., 1931, "Further links between ancient Sind, Sumer and elsewhere," *Antiquity* 5, s. 459-73.
- McNicoll, G. ve Cain, M., 1990, "Population and development issues and policies," G. McNicoll ve M. Cain (ed.), *Population and Rural Development: institutions and policy; Population and Development Review*'un eki.
- Macve, R. H., 1994, "Some gloses on 'Greek and Roman accounting'," R. H. Parker ve B. S. Yamey (ed.), *Accounting History: some British contributions*, Oxford.
- Maine, H. S., 1861, *Ancient Law*, Londra.
- Malinowski, B., 1913, *The Family among the Australian Aborigines: a sociological study*, Londra.
- 1948, *Magic, Science and Religion, and other essays* (der. R. Redfield), Boston (Tr. çev. Büyü, *Bilim ve Din*, çev. Saadet Özkal, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 1990)
- Mallowan, M. E. L., 1970, "An early Mesopotamian link with India," *Journal of the Royal Asiatic Society*, 1924.
- Manandian, H. A., 1965, *The Trade and Cities of Armenia in Relation to Ancient World Trade*, Lizbon.
- Mannsâker, F., 1990, "Elegancy and wildness: reflections of the East in the eighteenth' century imagination," G. S. Rousseau ve R. Porter (ed.), *Exoticism in the Enlightenment*, Manchester.
- Marcus, G. E. 1986, "Generation-skipping trusts and problems of authority: parent-child relations in the dissolution of American families of dynastic wealth," M.J. Aronoff (ed.), *The Frailty of Authority* (Political Anthropology, V cilt), New Brunswick.
- Markowits, C., 1985, *Indian Business and Nationalist Politics, 1931-39, the indigenous capitalist class and the rise of the Congress Party*, Cambridge.
- Marris, P. H. ve Somerset, A., 1971, *African Businessmen: a study of entrepreneurship and development in Kenya*, Institute of Community Studies Report, Londra.
- Marx, K., [1867] 1970, *Capital*, New York.

- Matthews, G., 1975, "The dating and the significance of The Periplus of the Erythraean Sea," N. H. Chittick ve R. I. Rotberg (ed.), *East Africa and the Orient: cultural syntheses in pre-colonial times*, New York.
- Mazzarino, S., [1947] 1989, *Fra Oriente e Occidente: ricerche di storia Greca arcaica*, Milano.
- Medick, H., 1976, "The proto-industrial family economy: the structural function of household and family during the transition from peasant society to industrial capitalism," *Social History* 3, s. 291-315.
- Mehta, M., 1982, *The Ahmedabad Cotton Textile Industry: genesis and growth*, Ahmadabad.
- Meilink-Roeiofsz, M. A. P., 1962, *Asian Trade and European Influence in the Indonesesian Archipelago between 1500 and about 1630*, La Haye.
- 1970, "Asian trade and Islam in the Malay-Indonesian archipelago," D. S. Richards (ed.), *Islam and the Trade of Asia*, Oxford.
- Meillassoux, C., 1964, *Anthropologie économique des Gourou de la Côte d'Ivoire: de l'économie d'autosubsistence à l'agriculture commerciale*, Paris.
- 1986, *Anthropologie de l'esclavage*, Paris (İng. baskı, 1991).
- Melis, F., 1950, *Storia della ragioneria*, Bologna.
- Mendels, F., 1972, "Proto-industrialization: the first phase of the industrialization process," *Journal of Economic History* 32, s. 241-61
- Mennell, S., 1985, *All Manners of Food: eating and taste in England and France from the Middle Ages to the present*, Oxford.
- Merton, R., 1957, "Science, technology and society," R. Merton, *Social Structure and Social Change*, Glencoe, IL.
- Miller, J. I., 1969, *Spice Trade of the Roman Empire*, Oxford.
- Mills, J. V. G. (ed. ve çev.), [1433] 1970, *Ma Huan, The Overall Survey of the Ocean's Shores*, Cambridge, Hakluyt Society.
- Mintz, S. W., 1985, *Sweetness and Power: the place of sugar in modern history*, New York.
- Misra, S. C., 1963, *The Rise of Muslim Power in Gujarat, Bombay*.

- Montesquieu, C. de S., [1989], *The Spirit of the Laws*, Cambridge (*De l'esprit des lois*, Tr. çev. Kanunların Ruhu üzerine, çev. Fehmi Baldaş, MEB Yayınevi, Ankara, 1963).
- Moore, O. K., 1957, "Divination: a new approach," *American Anthropologist* 59, s. 69-74.
- Morikawa, H., 1992, *Zaibatsu: the rise and fall of family enterprise groups in Japan*, Tokyo.
- Morishima, M., 1982, *Why Has Japan Succeeded?*, Cambridge.
- Morris, M. D., 1963, "Towards a reinterpretation of nineteenth-century Indian economic history," *Journal of Economic History* 23, s. 606-18.
- 1967, "Values as an obstacle to growth in south Asia: an historical survey," *Journal of Economic History* 27, s. 588-607.
- Mossé, C. ve Schnapp-Gourbeillon, A., 1990, *Précis d'histoire Grecque: du début du deuxième millénaire à la bataille d'Actium*, Paris.
- Mote, F. W., 1977, Yuan ve Ming; K. C. Chang (ed.), *Food in Chinese Culture*, New York.
- Moulder, F. V., 1977, *Japan, China, and the Modern World Economy: toward a reinterpretation of east Asian development (c. 1600 to c. 1918)*, Cambridge.
- Mueller, E., 1976, "The economic value of children in peasant agriculture," R. G. Ridker (ed.), *Population and Development*, Baltimore, MD.
- Mukhia, H., 1981, "Was there feudalism in Indian history?," *Journal of Peasant Studies* 8, s. 273-310.
- Mungello, D. E., 1989, *Curious Land: Jesuit accommodation and the origins of sinology*, Honolulu, HI (1. baskı, Wiesbaden, 1985).
- Muramatsu, Y., 1966, "A documentary study of Chinese landlordism in late Ch'ing and early republican Kiangnan," *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 29, s. 566-99.
- Murra, J. V., 1980, *The Economic Organisation of the Inka State*, Greenwich, Ct.
- Murray, A., 1978, *Reason and Society in the Middle Ages*, Oxford.
- Nakamura, H., 1964, *Ways of Thinking of Eastern Peoples: India, China, Tibet, Japan*, Honolulu, HI (İng. ilk baskı, 1960).
- 1967, *A History of the Development of Japanese Thought AD 592-1868*, 2 cilt, Tokyo (2. baskı, 1969).

- 1975, *Parallel Developments: a comparative history of ideas*, Tokyo.
- Nakane, C., 1972 "An interpretation of the size and structure of the household in Japan over three centuries," Laslett, P. ve Wall, B. (ed.), *Household and Family in Past Times*, Cambridge.
- Needham, J., 1954, *Science and Civilisation in China*, I. cilt: *Introductory Orientations*, Cambridge.
- 1956, *Science and Civilisation in China*, II. cilt: *History of Scientific Thought*, Cambridge.
- 1959, *Science and Civilisation in China*, III. cilt: *Mathematics and the Sciences of the Heavens and the Earth*, Cambridge.
- 1985, *Science and Civilisation in China*, V. cilt: *Chemistry and Chemical Technology*, Cambridge
- Nehru, J., 1951, *Discovery of India*, Londra (3. baskı).
- Neville, G. K., 1984, "Learning culture through ritual: the family reunion," *Anthropology and Education Quarterly* 15, s. 151-66.
- Nicholas, D., 1985, *Domestic Life of a Medieval City: women, children and the family in fourteenth-century Ghent*, Londra.
- Nissen, H. J., Damerow, P. ve Englund, R. J., 1990, *Frühe Schrift und Techniken der Wirtschaftsverwaltung im alten Vorderen Orient*, Berlin.
- Nussbaum, F. L., 1933, *A History of the Economic Institutions of Modern Europe*, NY.
- Oakley, F., 1979, *The Crucial Centuries: the medieval experience*, Londra.
- Oppenheim, A. L., 1964, *Ancient Mesopotamia: portrait of a dead civilization*, Chicago.
- Oppong, C. ve Bleek, W., 1982, "Economic models and having children: some evidence from Kwahu, Ghana," *Africa* 52, s. 15-33.
- Orenstein, H., 1962, "Exploitation or function in the interpretation of jajmani," *Southwestern Journal of Anthropology* 18, s. 302-15.

- Orme, R., [1972] 1805, *Historical Fragments of the Mogul Empire, of the Morattoes, and of the English Concerns in Indostan, from the year MDCLIX*, Londra.
- Palmade, G., 1961, *Capitalisme et capitalistes français au XIXe siècle*, Paris.
- Parker, R. H. ve Yamey, B. S. (ed.), 1994, *Accounting History: some British contributions*, Oxford.
- Passow, R., 1918, *Kapitalismus, eine begrifflich-terminologische Studie*, Jena.
- Patlagean, E., 1977, *Pauvreté économique et pauvreté sociale à Byzance 4e-7e siècles*, Paris.
- Paul, G., 1993, "Equivalent axioms of Aristotelean, or Traditional European, and Later Mohist logic: an argument in favor of the universality of logic and rationality," H. Lenk ve G. Paul (ed.), *Epistemological Issues in Classical Chinese Philosophy*, Albany, NY.
- Pavlov, V. I., 1964, *The Indian Capitalist Class: a historical study*, Yeni Delhi (İng. baskı).
- 1979, *Historical Premises for India's Transition to Capitalism*, Moskova.
- Pearson, M. N., 1976, *Merchants and Rulers in Gujarat: the response to the Portuguese in the sixteenth century*, Berkeley, CA.
- Pelliot, P., 1953, *Les Débats de l'imprimerie en Chine*, Paris.
- Peragallo, E., 1938, *The Origin and Evolution of Double Entry Bookkeeping*, New York.
- Perera, B. J., 1951, "The foreign trade and commerce of ancient Ceylon I: the ports of ancient Ceylon," *Ceylon Historical Journal* 1, s. 109-49.
- 1952a, "The foreign trade and commerce of ancient Ceylon II: ancient Ceylon and its trade with India," *Ceylon Historical Journal* 1, s. 192-204.
- 1952b, "The foreign trade and commerce of ancient Ceylon III: ancient Ceylon's trade with the empires of the eastern and western Worlds," *Ceylon Historical Journal* 1, s. 301-20
- Perlin, F., 1983, "Proto-industrialization and pre-colonial south Asia," *Past and Present* 98, s. 30-95.

- 1984, "Growth of money economy and some questions of transition in late pre- colonial India," *Journal of Peasant Studies* 11, s. 97-106.
- 1987, "Money-use in late pre-colonial India and the international trade in currency media," J. F. Richards (ed.), *The Imperial Monetary Systems of Mughal India*, Delhi.
- Pirenne, H., 1914, *Les Périodes de l'histoire social du capitalisme*, Brüksel.
- 1928, "Le commerce du papyrus dans la Gaule mérovingienne," *Comptes rendus des séances de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres*, s. 178-91.
- 1929, L'Instruction des marchands au moyen âge," *Annales d'histoire économique et sociale* 1, s. 13-28.
- 1969, *Medieval Cities: their origins and the revival of trade*, Princeton, NJ (Fr. baskı, 1927).
- Pires, Tome, [1944], *The Suma Oriental*, Londra, Hakluyt Society (İng. çev. A. Cortesao).
- Polanyi, K., 1945, *Origins of our Time: the great transformation*, Londra (gözden geçirilmiş baskı).
- 1957, *Trade and Market in the Early Empires*, Glencoe, IL.
- Postan, M. M., 1928, "Credit in medieval trade," *Economic History Review* 1, s. 234-61.
- 1932-4, "Medieval capitalism," *Economic History Review* 4, s. 212-27.
- 1957, "Partnerships in English medieval commerce," *Studi in Onore di Armando Saponi*, I. cilt, Milano.
- Priouret, R., 1963, *Les Origines du patronat français*, Paris.
- Pullan, J. M., 1968, *The History of the Abacus*, Londra.
- Purchas, S., 1905-7, *Hakluytus Posthumus, or Purchas his Pilgrimes* (20 cilt), Glasgow.
- Qaisar, A. J., 1974, "The role of brokers in medieval India," *Indian Historical Review* 1, s. 220-46.
- Quine, W. V., 1970, *Philosophy of Logic*, Englewood Cliffs, NJ.
- Raab, T. K., 1962, "Puritanism and the rise of experimental sciences in England," *Journal of World History* 7, s. 46-67.
- Ramaswamy, V., 1980, "Notes on textile technology in medieval India with special reference to the south," *Indian Economic and Social History Review* 17, s. 227-4.

- 1985a, "The genesis and historical role of the masterweavers in south Indian textile production," *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 28, s. 294-325.
- 1985b, *Textiles and Weavers in Medieval South India*, Delhi.
- Randeria, S. 1992, "The Politics of Representation and Exchange among Untouchable Castes in Western India (Gujarat)," Doktora tezi, Free University, Berlin.
- Raschke, M. G., 1978, "New studies in Roman commerce with the East," H. Temporini ve W. Haase (ed.), *Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt*, Berlin.
- Rawson, J., 1984, *Chinese Ornament: the lotus and the dragon*, Londra.
- Raychaudhuri, T., 1962, *Jan Company in Coromandel 1605-1690: a study in the inter' relations of European commerce and traditional economics*, La Haye.
- Raychaudhuri, T. ve Habib, I. (ed.), 1982, *The Cambridge Economic History of India*, I. cilt, 12004750, Cambridge.
- Razi, Z. 1993, "The myth of the immutable English family," *Past and Present* 140, s. 1-44.
- Redding, S. G., 1990, *The Spirit of Chinese Capitalism*, Berlin.
- Reid, A., 1988, *Southeast Asia in the Age of Commerce, 1450-1680*, 1. cilt, *The Lands below the Winds*, New Haven, CT.
- Reynolds, R. L., 1951, "Bankers' account in double-entry in Genoa, 1313 and 1316," *Bollettino Linguistico per la Storia e le Culture Regionale* 3, s. 33-7.
- Richards, J. F., 1981, "Mughal state finance and the pre-modern world economy," *Comparative Studies in Society and History* 23, s. 285-308.
- Robb, P., 1993, "Intermediaries and change in eighteenth-century Gujarat: a note on G.D. Sharma's view of credit, revenue and commerce," G. Austin ve K. Sugihara (ed.), *Local Suppliers of Credit in the Third World, 1750-1960*, Londra.
- Rodinson, M., 1973, *Islam and Capitalism*, Londra (Fr. baskı, 1966).
- Roe, M., 1994, *Strong Managers, Weak Owners: the political roots of American corporate finance*, Princeton, NJ.

- "Rogers, S. C., 1991, *Shaping Modern Times in Rural France: the transformation and reproduction of an Aveyronnais community*, Princeton, NJ.
- Romanis, F. de, 1988, "Romanukharattha e Taprobane: sui rapporti Roma-Ceylon nel 1 sec. DC," *Helikon* 28, s. 5-58.
- Roover, R. de, 1937, "Aux origines d'une technique intellectuelle: la formation et l'expansion de la comptabilité à partie double," *Annales ESC* 9, s. 171-93, 270-98.
- 1942, "The commercial revolution of the thirteenth century," *Bulletin of the Business Historical Society* 16, s. 34-9.
- 1948, *Money, Banking, and Credit in Medieval Bruges: Italian merchant-bankers, Lombards, and moneychangers: a study in the origins of banking*, Cambridge, MA.
- 1953, *L'Evolution de la lettre de change (XIVe-XVIIIe siècles)*, Paris.
- 1954, "New interpretations of the history of banking," *Journal of World History* 2, s. 38-76.
- 1956, "The development of accounting prior to Luca Pacioli according to the account books of medieval merchants," A. C. Littleton ve B. S. Yamey (ed.), *Studies in the History of Accounting*, Londra (yeni baskı, 1974).
- 1963, "The organization on trade," *The Cambridge Economic History of Europe*, III. cilt (ed. M. M. Postan, E.E. Rich ve E. Miller), Cambridge.
- 1974, *Business, Banking, and Economic Thought in Late Medieval and Early Modern Europe: selected studies of Raymond de Roover* (ed. J. Kirschner), Chicago.
- Rosenberg, N. 1974, "Science, invention and economic growth," *Economic Journal* 84, s. 90-108.
- Rostovtzeff, M. I., 1926, *The Social and Economic History of the Roman Empire*, Oxford.
- Rougé, J., 1980, "Prêt et sociétés maritimes dans le monde romain"; J. H. D'Arms ve E. C. Kopff (ed.), *The Seaborne Commerce of Ancient Rome. Memoirs of the American Academy in Rome*, 36, Roma
- Rowe, W. T., 1984, *Hankow: commerce and society in a Chinese city, 1796-1889*, Stanford, CA.
- Roy, J.-A. ve Dansete, J.-L., 1958, "Origines et évolution d'une

- bourgeoisie: le patronat textile du bassin lillois (1789-1814)," *Revue du Nord*, s. 49-69
- Rudner, D., 1989, "Banker's trust and the culture of banking among the Nattukottai Chettiars of colonial south India," *Modern Asian Studies* 23, s. 417-58.
- 1992, *Caste and Capitalism in Colonial India*, Berkeley, CA.
- Rungta, R. S., 1970, *Rise of Business Corporations in India*, Cambridge.
- Sabean, D., 1990, *Property, Production, and Family in Neckarhausen, 1700-1870*, Cambridge.
- Sabloff, J. A. ve Lamberg-Karlovsky, C. C. (ed.), 1975, *Ancient Civilization and Trade*, Albuquerque, NM.
- Sahlins, M., 1972, *Stone Age Economics*, Chicago.
- Said, E., 1978, *Orientalism*, Londra (Tr. çev. Şarkiyatçılık, çev: Berna Ülner, Metis Yayınları, İstanbul 2001)
- Sanborn, F. R., 1930, *Origins of Early English Maritime and Commercial Law*, Londra.
- Sankalia, H. D., 1987, *Prehistoric and Historic Archaeology of Gujarat*, Yeni Delhi.
- Saul, M., 1983, "Work parties, wages and accumulation in a Voltaic village," *American Ethnologist* 10(1), s. 11-96.
- Scanlon, G. T., 1971, "Egypt and China: trade and imitation," D. S. Richards (ed.), *Islam and the Trade of Asia*, Oxford.
- Schluchter, W., 1981, *The Rise of Western Rationalism: Max Weber's developmental history*, Berkeley, CA.
- Schlumberger, J., 1934, *Eveils*, Paris.
- Schoff, W. H. (ed.), 1912, *The Periplus of the Erythraean Sea: travel and trade in the Indian Ocean by a merchant of the first century*, New York.
- Schwab, R., [1950] 1984, *The Oriental Renaissance-Europe's discovery of India and the East 1680-1880*, New York (ilk baskı, Paris 1950).
- Scott, J., 1979, *Corporations, Caleses and Capitalism*, Londra.
- Segalen, M., 1991, *Fifteen Generations of Bretons: kinship and society in lower Brittany, 1720-1980*, Cambridge (Fr. baskı 1985).
- Shahar, S., 1990, *Childhood in the Middle Ages*, Londra.
- Sharma, G. D., 1993, "Urban credit and the market economy in western India, c. 1750-1850," G. Austin ve K. Sugihara (ed.),

- Local Suppliers of Credit in the Third World, 1750-1960*, Londra.
- Shiba, Y., 1970, *Commerce and Society in Sung China*, Ann Arbor, MI.
- Shorter, E., 1975, *The Making of the Modern Family*, New York.
- Simkin, C. G. F., 1968, *The Traditional Trade of Asia*, Londra.
- Singer, M., 1968, "The Indian joint family in modern industry," M. Singer ve B. S. Cohen (ed.), *Structure and Change in Indian Society*, Chicago.
- Sivin, N., 1982, "Why the scientific revolution did not take place in China-or didn't it?," Li Guohao vd. (ed.), *Explorations in the History of Science and Technology in China*, Shanghai, Chinese Classics Publishing House
- Sleen, W. G. N. van de, 1967, *A Handbook on Beads*, Liège.
- Smith, J., Wallerstein, I. ve Evans, H. (ed.), 1984, *Households and the World-Economy*, Londra.
- Smith, R. (ed.), 1989, *Aristotle, Prior Analytics*, Indianapolis, IN.
- 1973, "Pre-modern economic growth: Japan and the West," *Past and Present* 60, s. 127-60.
- Snodgrass, A., 1972, *The Dark Age of Greece: an archaeological survey of the eleventh to the eighth centuries BC*, Edinburgh.
- Sombart, W., 1930, "Capitalism," *Encyclopaedia of the Social Sciences*, III. cilt, New York.
- Somda Nurukyor, M. K., (tarihsiz), *Les cauris du Lobi*, MS.
- Speiser, J.-M., 1985, "Le christianisation de la ville dans l'Antiquité tardive", *Ktema: civilisations de l'orient, de la Grèce et de Rome antiques* 10, s. 49-55.
- Spodek, H., 1965, "The 'Manchesterisation' of Ahmedabad," *Economic Weekly* 17, s. 483-90.
- Ste Croix, G. de, 1956, "Greek and Roman accounting," A.C. Littleton ve B. S. Yamey (ed.), *Studies in the History of Accounting*, Londra.
- Steensgaard, N., 1972, *Carracks, Caravans, and Companies: the structural crisis in the European-Asian trade in the early seventeenth century*, Kopenhag.
- 1974, *The Asian Trade Revolution of the Seventeenth Century: the East India companies and the decline of the caravan trade*, Chicago (1. baskı, Kopenhag, 1972).

- Stein, B., 1980, *Peasant, State and Society in Medieval South India*, Yeni Delhi.
- Stock, B., 1983, *The Implications of Literacy: written languages and models of interpretation in the eleventh and twelfth centuries*, Princeton, NJ.
- Stockman, N., 1994, "Gender inequality and social structure in urban China," *Sociology* 28, s. 759-77.
- Stokes, E., 1973, "The first century of British colonial rule in India: social revolution or social stagnation?," *Past and Present* 58, s. 136-60.
- Stone, L., [1977] 1979, *The Family, Sex and Marriage in England, 1500-1800*, Londra (kısaltılmış baskı, 1979).
- 1986, "Inheritance strategies among the English landed elite, 1540-1840," G. Delille ve F. Rizzi (ed.), *Le Modèle familial Européen: normes, déviations, contrôle du pouvoir*, Collection de l'Ecole Française de Rome, 90. cilt, Roma.
- Streefkerk, H., 1985, *Industrial Transition in Rural India: artisans, traders, and tribals in South Gujarat*, Bombay.
- Stützner, F. ve Szöllösi, D., 1985, "The development of technical education during the second stage of the industrial revolution in Saxony," *History and Technology* 2, s. 269-82.
- Tai, Huang-chao, 1989, *Confucianism and Economic Development: an oriental alternative?*, Washington, DC.
- Takenaka, Y., 1969, "Endogenous formation and development of capitalism in Japan," *Journal of Economic History* 29, s. 141-62.
- Tambiah, S. J., 1990, *Magic, Science, Religion and the Scope of Rationality*, Cambridge (Tr. çev. Büyü, Bilim, Din ve Akılcılığın Kapsamı çev. Ufuk Can Akın, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara 2002).
- Tarn, W. W., 1938, *The Greeks in Bactria and India*, Cambridge.
- Taylor, R. M., 1982, "Summoning the wandering tribes: genealogy and family history in American history," *Journal of Social History* 16, s. 21-37.
- Tchernia, A., 1992, "Le dromadaire des Pétici et le commerce oriental," *Mélanges de l'Ecole Française de Rome, Antiquité* 104, s. 203-301.
- Tenbruck, F. H., 1984, *Die unbewältigten Sozialwissenschaften, oder, Die Abshaffung des Menschen*, Graz.
- Terray, E., 1974, "Long-distance exchange and the formation of

- the state: the case of the Abron Kingdom of Gyaman," *Economy and Society* 3, s. 315-45.
- Thapar, R., 1966, *A History of India*, Harmondsworth, Middlesex.
- 1992a, "Black gold: south Asia and the Roman maritime trade," *South Asia* 15 (2), s. 1-27.
- 1992b "Patronage and community," B. S. Miller (ed.) *The Powers of Art: patronage in Indian culture*, Delhi.
- Thrupp, S. L., 1962, *The Merchant Class of Medieval Londra. (1300-1500)*, Ann Arbor, MI.
- Tien, Tsuen-Hsueh, 1985, *Paper and printing. Part I. Chemistry and Chemical Technology*, V. cilt, V.J. Needham, *Science and Civilisation in China*, Cambridge.
- Timberg, T. A., 1978, *The Marawaris: from traders to industrialists*, Yeni Delhi.
- Trevor-Roper, J. H., 1966, *The Rise of Christian Europe*, Londra.
- Tripathi, D., 1981, *The Dynamics of Tradition: Kasturbhai Labhai and his entrepreneurship*, Yeni Delhi.
- Tyan, E., (tarihçi), *Le Notariat et le régime de la preuve par écrit dans la pratique du droit musulman*, Beyrut (2. baskı).
- Tylor, E. B., 1871, *Primitive Culture*, Londra.
- Udovitch, A.L. 1962, "At the origins of the western commenda: Islam, Israel, Byzantium?," *Speculum* 37, s. 198-207.
- 1967a, "Credit as a means of investment in medieval Islamic trade," *Journal of the American Oriental Society* 87, s. 260-4.
- 1976b, "Labor partnerships in early Islamic law," *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 10, s. 64-80.
- 1970, *Partnership and Profit in Medieval Islam*, Princeton, NJ.
- Usher, A. P., 1934, "The origins of banking: the primitive bank of deposit, 1200-1600," *Economic History Review* 4, s. 399-428.
- Vaughan, J. D., 1971, *The Manners and Customs of the Chinese*, Singapore (1. baskı, 1879).
- Veenhof, K., 1972, *Aspects of Old Assyrian Trade and its Terminology*, *Studia et Documenta ad Iura Orientis Antiqui Pertinentia*, X. cilt, Leiden.
- Veyne, P., 1978, "La famille et l'amour dans le haut empire romain," *Annales: ESC* 33, s. 35-63.
- Vogel, E., 1979, *Japan as Number One*, Cambridge, MA.

- Ware, H., 1978, "The economic value of children in Asia and Africa; comparative perspectives," *Papers of the East-West Population Institute*, Honolulu, HI.
- Weber, M., 1947, *Theory of Social and Economic Organisation*, Edinburg. [1916] 1951, *The Religion of China* (İng. çev. H. H. Gerth), New York.
- 1952, *Ancient Judaism*, Glencoe, IL.
- 1958, *The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism*, New York.
- Westermarck, E., 1926, *A Short History of Marriage*, New York (yeni baskı, 1968).
- Wheatley, P., 1961, *The Golden Khersonese*, Kuala Lumpur.
- 1975a, "Satyanrta in Suvarnadvipa: from reciprocity to redistribution in ancient southeast Asia," J. A. Sabloff ve C. C. Lamberg-Karlovsky (ed.), *Ancient Civilizations and Trade*, Albuquerque, NM.
- 1975b, "Analecta Sino-Africana recensa," N. H. Chittick ve R. I. Rotberg (ed.), *East Africa and the Orient: cultural syntheses in pre-colonial times*, New York.
- Wheeler, R. E. M. vd., 1946, "Arikamedu: an Indo-Roman trading-station on the east coast of India," *Ancient India* 2, s. 17424.
- Whitehouse, D. ve Williamson, A., 1973, "Sasannian maritime trade," *Iran* 11, s. 29-49.
- Wickham, C. J., 1984, "The other transition: from the ancient world to feudalism," *Past and Present* 103, s. 3-36.
- 1985, "The uniqueness of the West," *Journal of Peasant Studies* 12, s. 166-96.
- Wilmot, W. E. (ed.), 1972, *Economic Organization in Chinese Society*, Stanford, CA.
- Wilson, B. (ed.), 1977, *Rationality*, Oxford.
- Wittfogel, K. A., 1957, *Oriental Society*, New Haven, CT.
- Wolf, A. P. ve Hanley, S. B., 1985, "Introduction," S. B. Hanley ve A. P. Wolf (ed.), *Family and Population in East Asian History*, Stanford, CA.
- Wolf, A. P. ve Huang, C.-S., 1980, *Marriage and Adoption in China 1845-1945*, Stanford, CA.
- Wolf, E. R., 1982, *Europe and the People without History*, Ber-

- keley, CA.
- Wolters, O. W., 1917, *Early Indonesian Trade: a study of the origins of Srivijaya*, Ithaca, NY.
- Wright, T., 1861, *Essays on Archaeological Subjects and on Various Questions Connected with the History of Art, Science, and Literature in the Middle Ages*, 2 cilt, Londra.
- Wrigley, E. A., 1969, *Population and History*, Londra.
- 1988, *Continuity, Chance and Change: the character of the Industrial Revolution in England*, Cambridge.
- Wrigley, E. A. ve Schofield, R. S., 1981, *The Population History of England 1541-1871*, Cambridge.
- Yamey, B. S., 1949, "Scientific bookkeeping and the rise of capitalism," *Economic History Review* 1, s. 99-113.
- 1964, "Accounting and the rise of capitalism: further notes on a theme by Sombart," *Journal of Accounting Research* 2, s. 117-36.
- 1975, "Notes on double-entry bookkeeping and economic progress," *Journal of European Economic History* 4, s. 717-23.
- 1994, "Balancing and closing the ledger: Italian practice 1300-1600," R. H. Parker ve B. S. Yamey (ed.), *Accounting History: some British contributions*, Oxford.
- Yamey, B. S. vd., 1963, *Accounting in England and Scotland, 1543-1800: doubleentry in exposition and practice*, Londra.

DİZİN

- A**
Ariès, P. 247, 252, 253, 264, 265, 266, 375
Aristoteles 11, 12, 26, 30, 31, 32, 35, 36, 37, 38, 43, 44, 47, 51, 53, 60, 68, 75, 349, 350, 359, 375
- B**
Bacon, Francis 36
Bochenski, I. M. 377
Bottéro, J. 41
Braudel, F. 119, 221, 315, 316, 319, 378
Brenner, R. 306, 317, 318, 378, 389
- C**
Caldwell, J. C. 378
Chaudhuri, K. N. 379
Chmielewski, J. 380
- D**
Dobb, M. 310, 311, 314, 316, 381
Dumont, L. 146, 147, 148, 152, 153, 154, 155, 177, 198, 199, 234, 246, 382
- E**
Durkheim, E. 51, 340, 382
Evans-Pritchard, E. 72
- F**
Faure, D. 119, 220, 221, 222, 224, 383
Finley, M. 152, 302, 383
Fortes, M. 30, 31, 383
Frege, G. 46, 47
- G**
Gellner, Ernst 355
Gluckman, M. 30, 31, 384
Gough, K. 190, 386
Graham, A. C. 46, 49, 50, 51, 52, 386
- H**
Habermas, J. 30, 62, 63, 65, 66, 67, 387
Hajnal, J. 243, 274, 387
Herlihy, D. 261, 279, 388

Horton, R. 29, 31, 389

Hsüan-Tsang 54

J

Johnson-Laird, P. 34, 39, 391

L

Laslett, P. 242, 244, 245, 252,
258, 269, 385, 392, 397

Lévy-Bruhl, L. 27, 30, 335, 382,
392

Lloyd, G. E. R. 7, 40, 347, 348,
349, 350, 351, 393

M

Macfarlane, A. 252, 258, 259,
269, 393

Malinowski, B. 29, 40, 242, 394

Malthus, T. R. 275, 277

Marx, Karl 12, 191

Mintz, S. 304, 305, 318, 395

Montesquieu, C. 12, 396

Morgan, Lewis 61

N

Nakamura, J. 54, 55, 57, 58, 59,
177, 396

P

Parsons, T. 16, 17, 28, 353

Pirenne 82, 83, 84, 85, 91, 124,
312, 313, 314, 328, 399

Polanyi, K. 145, 152, 162, 305, 399

Q

Quine 36, 399

R

Razi, Z. 243, 244, 400

Redding, S. G. 18, 53, 73, 74,
223, 284, 400

Roover, R. 88, 90, 91, 93, 94, 95,
96, 97, 100, 105, 106, 109,
110, 124, 172, 278, 313, 336,
401

Rudner, D. 18, 112, 113, 219,
220, 224, 352, 402

S

Sainsbury, J. 291

Schumpeter, J. A. 77, 80

Smith, Adam 12

Sombart 80, 99, 311, 312, 313,
314, 403, 407

Stone, L. 247, 252, 253, 254,
257, 258, 261, 264, 269, 271,
402, 404

T

Tambiah, S. J. 31, 40, 61, 64,
404

Tylor, E. B. 61, 72, 405

V

Vygotsky, L. 39

W

Wallerstein, I. 17, 315, 321, 403

Wang Ch'ing 50, 51

Weber, Max 13, 30, 53, 63, 154,
178, 229, 328, 346, 375, 376,
378

Whorf, B.L. 74

Wiser 146, 149, 151

Y

Wolf, E. 274, 276, 305, 306, 307,
309, 310, 315, 316, 317, 319,
320, 321, 388, 406

Yamey, B. S. 95

Batıdaki Doğu, Batının Avrupadışı uygarlıklara dair önyargılı görüşlerini irdeliyor. Jack Goody Batı rasyonalitesi kavramı ve ticari faaliyetlerdeki farklılıklar da dahil olmak üzere Avrupa temelli varsayımlara meydan okuyor. Goody eserinde Doğudaki aile kavramı gibi bölgenin gelişimini engellediği düşünülen unsurların ne denli abartıldığını ve hem Doğu hem de Batı tarih ve toplumlarının yanlış değerlendirilmesine nasıl katkıda bulunduğunu gözler önüne seriyor. Bu geniş kapsamlı kitap, Batı ile Doğu arasındaki dengeyi yeniden inşa ediyor.

“Bu kitap, modern Asyalı biliminsanları tarafından takdir edilecek. ... Goody’nin sunumu kısa ama bilgilendirici, kışkırtıcı ve aynı zamanda zarif. Yazar eski bir tartışmaya yenilik getiriyor.”
–Arun Das Gupta, *International History Review*

ALFA

@alfakitap

alfakitap

f alfakitap

www.alfakitap.com

ARAŞTIRMA